

«TERRAE MOTOR, SOLIS CAELIQUE STATOR»

MONOGRAFIA ZBIOROWA Z OKAZJI 550.
ROZNIICY URODZIN WYBITNEGO POLSKIEGO
ASTRONOMA MIKOŁAJA KOPERNIKA

MIĘDZYNARODOWE KONSORCJUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

**«TERRAE MOTOR,
SOLIS CAELIQUE STATOR»**

Monografia zbiorowa z okazji
550. rocznicy urodzin
wybitnego polskiego astronoma
Mikołaja Kopernika

Warszawa-Paryż 2023

Recenzenci
dr Hryhorij Rij
dr hab. Wiktor Horobec

Projekt okładki
Ihor Sribniak, Anastasia Zoria

Na okładce
Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem
(obraz Jana Matejki, 1873 r.)

Z tyłu
Pośrodku –
Obraz strony tytułowej dzieła Mikołaja Kopernika
«De revolutionibus orbium coelestium» (pol.: «O obrotach sfer niebieskich»),
U góry –
Zdjęcia pomników Mikołaja Kopernika
w Toruniu (z lewej strony) i Warszawie (z prawej strony)
Od dołu –
Zdjęcia pomników Mikołaja Kopernika
w Krakowie (z lewej strony) i Olsztynie (z prawej strony)

Redaktorzy
dr hab. Ihor Sribniak, dr Dmytro Hryn

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-2-83-435814-7

© Copyright by
Witalij Andryeyev, Svitlana Andryeyeva, Tetiana Antoniuk,
Maria Bazajewa, Anna Chlebina, Oksana Drach, Serhii Holovanov, Julia Golubnychy-Shlenchak,
Dmytro Hryn, Inna Hubenko, Inna Horpynczenko, Oleh Iwaniuk, Wasyl Jabłoński,
Karol Kościelniak, Maksymilian Krasoń, Maciej Krotofil, Jurij Korniejew,
Dmytro Łazebnyk, Ulyana Nazimok, Hennadij Nadtocka, Maryna Paliienko,
Anton Protsiuk, Jarosław Popenko, Andrij Rukkas, Maria Szlapai,
Taras Serhijczuk, Ihor Sribniak, Milana Sribniak,
Iryna Tołkachowa, Andriy Temchenko,
Mykoła Tymoszyk,

© Copyright by
Międzynarodowe Konsorcjum
Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra

Warszawa-Paryż 2023

Wydawca
Międzynarodowe Konsorcjum
Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra

Książka została przygotowana przy wsparciu
Komitetu Badań Naukowych MKNE
im. Luciena Febvra

Druk
Centrum Naukowo-Wydawnicze im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

NICOLAUS COPERNICUS THORUNENSIS, TERRAE MOTOR, SOLIS CAELIQUE STATOR:

*(з нагоди 550-літнього ювілею
видатного польського астронома)*

19 лютого 2023 р. виповнилося 550 років з дня народження Миколая Коперніка, який увічнив своє ім'я розробкою геліоцентричної теорії, що поставила Сонце у центр Всесвіту (Сонячної системи) та кардинально змінила тогочасні космогонічні уявлення середньовічної людини. М. Копернік не лише математично обґрунтував ідею про рух Землі та інших планет навколо Сонця, але й визначив послідовність їх розташування. Вчення Коперніка мало великий вплив на розвиток природознавства, а окремі його ідеї були розвинуті у працях видатних європейських мислителів – Джордано Бруно, Галілео Галілея, Йоганна Кеплера, Ісаака Ньютона та ін. Його відкриття спричинило наукову революцію, яку назвали коперніківським переворотом.

Своїми досягненнями М. Копернік завдячував набутій ним блискучій освіті – майбутній астроном вивчав математично-природничі науки у Краківській академії (нині – Ягеллонський університет), канонічне право – в Болонському університеті, медицину – в Падуанському, а завершив свої студії в Університеті м. Феррара. Він також вдосконалював свої знання класичних мов, перекладаючи зі старогрецької мови на латинь окремі філософські трактати. Свої астрономічні дослідження М. Копернік проводив у польському містечку Фромборк, де він служив каноніком у місцевому католицькому соборі.

Поляки гідно вшанували заслуги М. Коперніка, день народження якого відзначається у Польщі як День польської науки (з 2020 р.). Остання протягом століть була могутнім поштовхом для інтелектуального, суспільного та економічного розвитку країни, впливаючи на процес становлення нових поколінь наукової еліти країни. Крім того, 2023 р. був оголошений у Польщі роком Миколая Коперніка, який крім своїх наукових досягнень завжди залишався відданим Польщі, вважаючи, що немає більших обов'язків, ніж обов'язки щодо Батьківщини, задля якої необхідно навіть віддати життя.

Головною подією з нагоди Року Миколая Коперніка став Світовий коперніканський конгрес у Торуні (12-15 вересня 2023 р.), що був організований заходами Університету Миколая Коперніка в Торуні, Ягеллонським університетом у Кракові, Вармінсько-Мазурським університетом в Ольштині та Інститутом історії науки Польської академії наук. На думку ініціатора скликання Конгресу проф. Кшиштофа Мікульського – цей форум науковців дав можливість узагальнити те, що було відомо про Коперніка, а також визначити перспективи подальших досліджень у царині копернікознавства. Польські вчені докладатимуть всіх зусиль для пошуку та уведення до наукового обігу нових документів, пов'язаних з життям і діяльністю цього видатного вченого і мислителя.

Ігор Срібняк

Сергій Голованов,

Київський університет імені Бориса Грінченка

СОКРАТ І АФІНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ

Актуальність теми дослідження. Постать Сократа, своєрідність його філософського вчення, впливовість цієї особистості на ментальність полісного суспільства Афін закликають нас вкотре звертатися до подій, пов'язаних із життям і смертю філософа. Погляди Сократа за його життя були мало кому зрозумілими, особистість його була загадковою та незбагненою для сучасників. Слід визнати, що такою ж, багато в чому, вона залишається й сьогодні. Беззаперечною стала тільки думка про те, що Сократ є ключовою постаттю античної філософії класичного періоду. За життя він був причиною неспокою, обурення співгромадян. А смерть його породила блискучу плеяду учнів та послідовників, чий погляд визначили зміст філософських пошуків на кілька століть.

Джерельна база дослідження. Жодної письмової праці Сократа ніколи не існувало, оскільки філософ викладав свої наукові погляди усно, не дбаючи про будь-які записи. Зміст його спадщини відомий зі змісту філософських трактатів та спогадів його учнів. Серед таких праць слід, перш за все, назвати твори Платона, який багато уваги приділив своєму вчителю в трактаті «Апология Сократа». Зокрема він зазначав, що в рік суду та смертного вироку (399 р. до Р.Х.) його вчителю було сімдесят років. Це, серед іншого дозволило точно визначити рік народження філософа, (469 р. до Р.Х., тобто в

перший рік LXXVII Олімпіади). Своєму вчителю Платон приділив головну увагу також у діалогах: «Федон», «Протагор», «Горгій». Чотири свої роботи присвятив Сократові також і Ксенофонт: «Симпосій», «Апология Сократа», «Домострой», «Спогади про Сократа» (Απομνημονεύματα.). Як непересічна, яскрава постать, Сократ був змальований в драматичних творах сучасників; його було відтворено, переважно в комедійних та сатиричних тонах в комедіях «Пляшки» Кратіна, та «Хмари» Аристофана.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження розвитку та проблем античної філософії постійно перебуває в полі зору, як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців проблем історії та філософії. Значну увагу постаті філософа та змісту його вчення свого часу приділили російський дослідник Лосев А. Ф., (История античной философии в конспективном изложении. М., 2005), Асмус В. Ф. (История античной философии. М., 1975) Фролов Э. Д. (Афинская демократия и суверенный полис. Интервью, данное корреспонденту Proekt.ru 3.07.2007), Сергеев В.С. (История Древней Греции. М.-СПб., 2008), Серед європейських дослідників слід назвати М. Бонеллі, Р. Брігаті, К. Капуччіно, У. Еко, В.Віндельбанда, Г. Б. Коттерила, О. Егера, які в своїх дослідження здійснили аналіз особистості Сократа та його філософської системи в контексті часу його існування. Серед вітчизняних дослідників по-

статі філософа приділяли увагу Л. Гармаш, С. Крилова, Ставнюк В. В. (Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. К., 2023).

* * *

Приблизно з початку V ст. до н.е. Еллада вступає в класичний період – час найвищого злету античної цивілізації. Всі складові духовної культури: мистецтво, наука, філософія сягали раніше небувалого рівня розвитку. Якщо сприймати розвиток цивілізації та культури, як поступове оволодіння людиною природою, то на думку А.Боннара, ця боротьба протягом VI-IV ст. до н.е. позначилася все більшими успіхами. Всесвіт перестає бути для грецьких мислителів та митців невідомим та таємничим. Тепер він вже не підкоряється жахливим та нездоланим силам. Тож людина все більше прагне осягти ці сили та, якщо не здолати, то спробувати використати їх на благо для всього людства. Особливо помітним в розвитку грецького мистецтва цього періоду та культури в цілому є вирішальний, навіть визначальний вплив на нього з боку афінян. Цей вплив відчувається майже в усіх складових еллінської культури: філософії, мистецтві театру, у скульптурі, поезії, архітектурі, живописі тощо. Навряд чи таке явище можна віднести на рахунок простого збігу чи випадковості. Напевно, тут існує певний зв'язок, і він полягає не лише в простому збігу в часі, між розквітом демократії в Афінах та розквітом культури в полісному суспільстві цієї держави. Цей зв'язок видавався настільки очевидним, що висновок напрашувався сам собою. Не дивно що в історіографії радянської доби теза про причинно-наслідкові зв'язки між розвитком соціально-економічної сфери з одного боку та духовної культури з іншого, стала аксіомою, тим більше, що це абсолютно вкладалося в марксистські позиції щодо діалектичного зв'язку між базисом та надбудовою в усіх соціально-економічних формаціях. Тому антикознавці радянських часів (Бокщанин А. Г., Кузищин В. І., Дьяконова І. М. та ін.) дивилися на це явище, як на щось природне і таке, що не містить ніякої проблеми. Між тим, за такого догматичного тлумачення характеру зв'язків між еконо-

мічною природою античного суспільства, демократичним політичним устроєм з одного боку та рівнем його духовного життя з іншого боку, залишається багато фактів та явищ, які не пояснюються лише з позицій історичного матеріалізму. Так, ми бачимо, що піковий злет філософії, скульптури, античної драми, зокрема комедії, супроводжувався руйнівною реакцією афінського демосу по відношенню до найбільш видатних діячів культури. Геніальний натурфілософ Анаксагор з Клазомен, якому належить закладання основних засад матеріалістичної філософії, притягається до суду, начебто за не шанування богів, і рятується втечею лише завдяки своєму учневі Периклу. Сократа – ключову постать афінської класичної філософії, знов таки притягають до суду і засуджують на смерть. Фідія, геніального скульптора, який надав еллінам найбільш вдалий художній образ богів, за безглуздим звинуваченням у розкраданні громадських коштів, а пізніше в святотатстві, прирікають на смерть у в'язниці. Навіть афінських стратегів, які здобули перемогу в морській битві при Аргінуських островах над спартанським флотом (а серед них були обдаровані, навіть талановиті люди), афінська Геліея (суд присяжних) засуджує до страти.

На нашу думку дійсна причина таких неоднозначних явищ залягає в самій природі полісного суспільного організму. Окрім того, що громадянський колектив цілеспрямовано та послідовно прагнув підтримувати майнову та соціальну рівність серед громадян, він також був зацікавлений в їхній активній громадянській позиції. Сутність античної полісної прямої демократії передбачала максимальну залученість громадян в суспільному та політичному житті полісу. Об'єктивно такі реальності зрештою ставали у протиріччя з духовними потребами громадян. Політична активність могла заважати заглибленню до творчої діяльності, заняттю філософією, наукою. За логічною послідовністю мусимо припустити, що полісна демократія на певному етапі розвитку могла ставати на заваді розвитку духовної культури суспільства в цілому. Проте, ми далекі від такого одностороннього підходу до аналізу суспільних процесів. Слід враховувати також, що відсутність жорсткої регламентації особистого життя

громадян, ставало бажаною передумовою для розвитку їхніх духовних потреб та творчої активності.

* * *

Отже, як бачимо, процеси, які відбувалися в економічній, соціальній, культурній сферах афінського суспільства протягом другої половини V ст. до н.е. були, в кінцевому рахунку значною мірою, все ж таки, детерміновані розвитком демократії. Демократія, перш за все афінська демократія, залишила нам яскравий приклад того, як для подальшого розвитку суспільства та держави неодмінною умовою стає поступальний духовний розвиток суспільства.

У сучасній історії філософії, тим більше в Афінах V ст. до н.е. до софістів іноді відносять Сократа з Алопеки передмістя Афін (469–399 рр. до н.е., сина Софроніска, скульптора,) який сам за професією був скульптором.

Сам себе Сократ до софістом не вважав, більше того, ставився до них із неприязню. І дійсно, при більш пильному аналізі його філософської спадщини, можна виявити низку принципових розходжень між софістами та філософською системою Сократа. Сутністю його натури був потяг до істини. Тому він уникав також натурфілософії, вважаючи, що вона не здатна вказати йому потрібний шлях. Він пішов значно далі від софістів у пошуках критерію істини. Головне, що необхідно кожній людині – збагнути сенс свого життя, своє призначення. Тому Сократ зосередився на етичній стороні філософії, яка була спрямована на споглядання людини. Шукаючи найбільш точні визначення етичних понять, він поступово прийшов до критичного ставлення до навколишнього світу. Його філософське вчення ясно визначає чотири сторони аналізу буття: позитивну, негативну, утворювальну та критичну. Першу він, порівнюючи з ремеслом своєї матері – повитухи, назвав маевтикою (тобто, покликаною до пошуку здорових міркувань), а останню він назвав іронією. Отже головною метою його етичних роздумів та дослідів був пошук доброчинності, оскільки доброчинність вже сама по собі є благом. «Той, хто уяснив собі її сутність, має бути доброчесним». Сам він послідовно дотримувався своїх теоретичних положень і

був у цьому найбільш послідовним серед більшості своїх сучасників. Наприклад, на його думку, брати з учнів платню за надання їм знань, філософ вважав аморальним. Вчити доброчесності і брати за це гроші, це все одно, що матері брати зі своїх дітей платню за їхнє народження, чи платити сонцю за те, що воно зігріває людей [Голованов С., 37]. Це була одна з найперших причин його нелюбові до софістів – «вчителів мудрості», які брали платню з учнів за свої уроки.

Наступною причиною такої нелюбові було те, що оточуючі громадяни помилково його самого вважали софістом. Колись, один з його палких прихильників: жартома чи всерйоз, поставив питання Дельфійському оракулові про те, чи у світі людина, мудріша від Сократа. На відміну від звичайної туманної та зарозумілої форми відповіді, багатой підтекстом, цього разу оракул однозначно, та, як завжди, у віршованій формі, відповів:

Есхіл – мудрець, мудрішим

є за нього Еврипід

Та всіх мужів Сократ

своєю мудрістю затъмарив

(переклад мій – Г.С.)

Дізнавшись про таке, Сократ був уражений, бо не вважав себе мудрим. Сам про себе він говорив: «Я знаю те, що я нічого не знаю». Це не було кокетуванням. Як людина високого інтелекту, він вимірював шлях до істини не відтинком, який пройдено від старту, а відстанню, що лишилася до фінішу. Він усвідомлював, що все, що йому відомо, є нищівно малим у порівнянні зі справжнім знанням. Тільки невігласи, яким відомі лише крихти знань, бундючно вважають, що пізнали все. Але ж бог, вустами оракула, проголосив його наймудрішим. А твердження оракула не можна ігнорувати. Бог не може помилятися. І весь подальший життєвий шлях філософа немов би був присвячений перевірці того, що сказав оракул. Процес пізнання має починатися з ретельного самоаналізу («Γνόςσεον σεαυτόν»). Самопізнання має на меті осягнення себе як мислячої та діючої духовної істоти. Лише після такого самопізнання, на думку Сократа, мудрець може правильно вирішити проблему життя, осягти сутність духу, що об'єктивно існує, тобто пізнати об'єктивну істину. Це було своєрідною реакцією з боку Сократа на

гносеологічний та етичний скепсис софістів [Сергеев В.С., 483]. При цьому його вчення спиралося на ідеалістичні посилки. На думку В.С.Сергеева, саме філософія Сократа підготувала підґрунтя для ідеалістичної філософської системи Платона. В цьому ми абсолютно згодні з точкою зору В.С.Сергеева. Слід врахувати, що серед його учнів зустрічалися видатні діячі свого часу, які дуже різнилися між собою за своїми поглядами, настроями, соціальною приналежністю та філософськими уподобаннями.

На відміну від тодішньої традиції, яка вимагала від філософа вибудовувати свою систему по трьох основних складових: фізика, логіка та етика, Сократ зосередив свої пошуки лише в напрямі етики. Авторитетний дослідник філософської та культурної спадщини Сократа Е.Д.Фролов переконаний, що пошук позитивного сенсу, тобто вищого морального ідеалу складав головний зміст його вчення. Вся теорія пізнання була підпорядкована саме цій найвищій етичній думці [Фролов Е.Д., 236-241]. Віра в можливість людського розуму як критерію людських вчинків була в нього сильнішою, ніж у софістів. Віндельбанд В., підтримуючи таку думку, додавав від себе, що по мірі ускладнення культурних умов, звичне слідування правилам життя ставало недостатнім. За таких умов у вигравші опинявся той, хто знає більше від інших. Сократ довів таке становище до найвищого ступеню виразності, надавши йому етичний ракурс. Істинна доброчесність полягає в знанні, а правильне знання само собою веде до правильних вчинків. Справжній підтекст такої позиції полягав у тому, що в епоху політичного та морального розкладання полісного суспільства, яке вже відчувалося в окремих його проявах, на протигагу популярним та модним скептичним та нігілістичним поглядам необхідно було ствердити віру в позитивні цінності та в моральний ідеал. Доброчесність неможливо було за тих часів обґрунтувати інакше, ніж засобами логіки. [Фролов Е.Д., там само]. Напевно цим і пояснюється захоплення Сократа моральними визначеннями, пошуком та обґрунтуванням змісту таких понять, як справедливість, чесність, мужність та інше. Сократові, як і більшості грецьких мудреців, були притаманними любов до батьківщини, розуміння того, що

загибель цілого веде до псування індивідів і, навпаки, зусилля кожної окремої особи йде на користь цілого.

Як справжній еллін він високо цінував природні якості, обдарованість або благородне походження. Але, гадав він, без наполегливого пізнання (*μαθήσει καί μελέτη*) такі якості є безплідними. Такі міркування філософа можна зустріти в праці його учня Ксенофонта «Спогади» [Ξεν. Απομν., II, 6, та III, 9]. Наука може посилити та виправити природні дані. Він гадав, що це справедливо не лише по відношенню до окремої особи, але і до держави та народу. За свідченням Ксенофонта, Сократ говорив про занепад Афінів та вказував засіб їх відродження: «Необхідно, щоби вони (тобто афіняни – Г.С.) воскресили в собі мораль та настанови предків і щоби дотримувалися їх так само твердо, як це робили предки, тоді вони піднесуться до тієї ж висоти». [Ξεν. Απομν., III, 5]. У своєму прагненні зробити людей кращими, ніж вони є, Сократ постійно спілкувався з людьми, що походили з різних верств, починаючи з ремісників і кінчаючи полководцями та державними діячами. Він не гребував розмовляти навіть із повією, прагнучи збудити свідомість, навести людину на роздуми і таким чином допомогти стати краще, бо краще життя полягає в удосконаленні. [Ξεν. Απομν., IV,] Навіть найвищу доброчесність – благо (*αγαθόν, αγαθοσύνη*) він розумів як таке, що є благом для держави, те, що визнається законом. Свою пошану до закону він довів до того, що не бажав порушувати закон ані в чому, незалежно від того, хороший це закон або поганий, справедливий або ні. Наприклад саме через свою повагу до законів, які, на його думку, є втіленням блага, він відмовився від втечі з в'язниці, щоби врятуватися від несправедливого вироку. Свою відмову він пояснив тим, що вже в череві матері був афінянином. «Я прагну у справах, а не лише на словах бути справедливим». [Ξεν. Απομν., IV,4]. За свідченням Ксенофонта «ніхто й ніколи не бачив Сократа який вчиняв чи говорив будь що, що було б шкідливим для моральності або релігії». В такому вченні відбивалися кращі сторони грецької самосвідомості. Це вчення, послідовно було проведене в життя Сократом і, звісно, справляло величезне враження на громадян.

Всю сутність життєвого шляху цього філософа та його діяльності складало переконання в тому, що головною доброчесністю є знання. Їх можна здобути шляхом науки. Звідси, доброчесності можна навчитися. Шлях до неї полягає в знанні та переконанні, а не в примушуванні та насильстві. Знання здобуваються працею, вважав Сократ. Тому всяка праця заслуговує на повагу. Як свідчить Ксенофонт, у своїх поглядах на працю Сократ був не лише людинолюбцем але також і народолобцем (φιλάνθρωπος καὶ δεμότηκος). На відміну від загальноприйнятого зверхнього погляду на працю, перш за все фізичну працю, Сократ не називав її зверхньо βαναυσία, як це робили інші філософи.

В. Віндельбанд наголошує, що такими формулюваннями Сократом завершується процес, який розпочався ще в VII-VI ст. до н.е. В цьому процесі, завдяки спадщині славетних семи мудреців були винайдені норми загальної свідомості після того, як їм загрожувала небезпека бути зруйнованими від індивідуальної критики та анархії думок, що розгнуздалися. Єдиним шляхом до доброчесності Сократ вважав знання, яке встановилося та було засвоєне, тобто вивчення раціонального тлумачення істини. [Ξεν. Απομν. II, 6, 39]

Згідно із трактатом Ксенофонта «Спогади», Сократ вважав ознакою гарних здібностей швидке засвоєння людиною предмета своєї цікавості, запам'ятовування навчального матеріалу, інтерес до всіх знань, що сприяють добре вести домашнє господарство, керувати державою і взагалі вміти керувати людьми та їхніми діяннями. Той, хто отримав таку освіту, гадав Сократ, буде не лише сам щасливим, але може також інших людей та цілі держави зробити щасливими. [Ξεν. Απομν., IV, 1, 2]

За свідченням Ксенофонта, Сократ не втомно закликав своїх учнів до морального самовдосконалення. При цьому він не обмежувався лише настановленнями, а сам являв приклад високої моральності. Вище інших доброчесностей ставлячи помірність, Сократ сам являв приклад такої помірності, як ніхто інший, на це він прагнув спрямувати учнів своїми бесідами. [Χεν.Απομν., IV, 5, 1]

Для того, щоби досягти єдиної доброчесності або пізнання шляхом науки чи постійної праці, треба також піклуватися про своє

тіло та свою душу. Людина часто помиляється внаслідок хвороби, тому здоров'я тіла також необхідне для доброчесності. Здорове тіло, це таке, яке здатне переносити труди, долати потребу сну, приборкувати, наскільки можливо, потребу їжі та пиття. «Божество нічого не потребує, потребувати якомога менше, значить наблизитися до божества. А бути близьким до божества, значить бути близьким до довершеності». Він був далеким від будь яких досліджень в напрямі природничих наук. Напевно, як вважає Ю. Белох, він не розумів їхньої важливості. Тому Сократ поділяв поширену в народі думку, про гріховність пізнання того, що божество зробило непізнаваним. [Белох Ю. II, 12]

Етичні чинники обумовлюють всю освіту, вважав філософ. Без моральності неможливо оволодіти знанням. Без моральності будь-які інтелектуальні знання є шкідливими. Як свідчить Ксенофонт, Сократ не поспішав озброювати своїх учнів мистецтвом дискусії, полеміки. Він вважав за необхідне домогтися від них засвоєння принципів моральності [Ξεν Απομν. IV, 3, 1].

В молодості він захоплювався фізикою, але потім втратив до неї цікавість. Діалектика його міркувань являла собою роздуми розуму про переконання душі. «Я ніколи не претендував на те, щоби навчати будь-кого будь-яким знанням» [цит. за Коттерилл Г.Б., 495] Він не вважав за потрібне викладати готову думку, але під час спокійної, розважливої бесіди викликати в співрозмовника певний стан розуму, який робив його готовим до сприйняття істини. Перебуваючи під враженням від споглядання наслідків охлократії, яка розгорнулася в Афінах на завершальному етапі Пелопоннеської війни, Сократ остаточно ствердився у своїх антидемократичних поглядах. Він заперечував рівність, навіть можливість рівності людей. Люди підрозділяються на таких, хто пізнав істину і таких, що не пізнали її. Демократія, на думку Сократа, є хибною формою політичного устрою. Що, мовляв, можуть розуміти в державних справах матрос з Пірею, чи селянин з Ахарне?! Між тим, вони шляхом остракізму вирішують долю кращих громадян. Жити в Афінах і не бути прибічником демократії було дуже небезпечно, і Сократ врешті сплатив за це. Після скинення тира-

нії 30-х Сократа піддали суду та прирекли на смерть. Але не все видається таким однозначним в історії його засудження та страти. Платон вважав, що афіняни просто помстилися Сократові за те, що його учнями свого часу були Критій та Алквіад, які завдали Афінам стільки шкоди. А. Боннар дотримується думки, що притягнення Сократа до суду було типовою реакцією юрби на все, що підноситься над її посереднім рівнем, реакцією на все, чого вона не може зрозуміти. Притягнення до суду за звинуваченням у «не шануванні богів» було на той час звичайним засобом затулити рота комусь з небажаних говорунів, чи просто залякати. Підсудний мав право, ще до вироку, податися у добровільне вигнання з міста на 10 років, і це одразу ж обумовлювало припинення судового переслідування. Сократ не став ухилитися від звинувачень, він з'явився в суді. Потім, після винесення вироку, він відмовився від втечі, яку хотіли йому організувати архонти, і неначе змусив владу виконати вирок, аби вона визнала б свою неправоту. [Боннар А. т. II, 316] За свідченням Діодора Сицилійського (I ст. до н.е.) та інших авторів, народ жорстоко розкався в страті філософа та навіть засудив на смерть тих, хто його звинуватив. Деякі сучасники згадували, що слова з трагедії Еврипіда «Паламед»: «Тебе вбито, о Грек, мудрець, соловей Муз...» змушували афінян під час вистави обливатися сльозами. [Коттерилл Г.Б., 494] О.Егер, на противагу Б.Коттериллу, категорично заперечує навіть можливість такого засудження. За думкою афінян, вважає Б.Коттерилл, Сократа засудили не прості громадяни, а суд присяжних (Геліея) згідно з присягою, яку давали всі геліасти (судити за законами, а якщо це неможливо, за чистим сумлінням). Втім, серед сучасних дослідників дехто вважає перебільшенням драматизм та каяття, з яким афіняни картали потім себе за смерть філософа. Г.Б.Коттерилл, зокрема, переконаний, що смерть Сократа в Афінах взагалі мало хто помітив, окрім вузького кола мислячих та освічених людей. Та хай там як, але слід визнати, що трагічна смерть філософа (399 р. до Р.Х.) дійсно загострила інтерес до його особи та філософського вчення. Вона породила блискучу плеяду талановитих учнів, (Платона, Ксенофонта) а ті, у свою чергу, залишили по собі не менш талановитих послідовників

та філософські школи (Аристотель). Можна впевнено сказати, що постать Сократа є ключовою у грецькій філософії класичного періоду, а саме періоду її розквіту, який припадає на кінець V – початок IV ст. до н.е.

Створюється враження, що до самої смерті Сократ шукав людину, яка б перевершувала його мудрістю. Шукав і не знаходив. Перемагаючи у мудрих сперечаннях, він весь час доводив свою інтелектуальну перевагу, але при цьому наживав ворогів. Цьому сприяло й те, що він, без обмежень, користувався своєю перевагою в діалектичному способі мислення, безжально громив своїх опонентів. Слід також додати, що саме такі співгромадяни, які вороже ставилися до просвіти як такої, не замислюючись, плутали Сократа з софістами. А прихильники освіченості, навпаки, вбачали в його вченні відступ назад. [Белох Ю. II, 15] При цьому, звертає на себе увагу та обставина, що, незважаючи на свою репутацію опонента демократії, людини з незалежним мисленням, «безбожника», Сократ дожив у Афінах до сімдесяти років. Лише після відновлення демократії, після вигнання Тридцяти тиранів, афіняни наважилися притягти філософа до суду. Ті, хто висунули позов, Лікон, Аніт, один з найбільш впливових громадян на той час, щиро вважали його вчення небезпечним. Тим більше, члени суду, за недостатньою освітою не могли розібратися у філософії Сократа. Та навіть за таких умов, смертний вирок було ухвалено більшістю всього в кілька голосів. І, хоча після смерті філософа, його школа розпалася, вчення Сократа справило глибокий вплив на подальший розвиток філософії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Διόδωρος Σικελιώτης. Ιστορική Βιβλιοθήκη (Δεκατὸς τρίτος τόμος. ΒΙΒΛΙΑ ΙΕ' - ΙΣΤ'). 2023.
2. Платон. Собрание сочинений. Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. Т.1-4. М., 1990-1994.
3. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе // Ксенофонт. Сократические сочинения. Киропедия / Ксенофонт. М., 2003. 757 с. (Классическая мысль) пер. С.И.Соболевского.
4. Ξενοφόντος Απομνημονεύματα. Αθ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΔΣ, 2004
5. Асмус В.Ф. История античной философии. М., 1965. 320 с.
6. Белох Ю. История Греции. Пер. с нем. Т.1-2. М., 2009.
7. Бонелли М. Постать філософа в уявленні нарративу // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред Умберто Еко. Харків, 2016. С.395-398.

8. Боннар А. Греческая цивилизация. Т.1-3. М., 1992.
9. Бранкаччі А. Софісти // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред Умберто Еко. Харків, 2016. С. 370-382.
10. Брігаті Р. Молодші сократівські школи. Історія європейської цивілізації. Греція / за ред Умберто Еко. Харків, 2016. С.399-406.
11. Виндельбанд В.. Платон. К., 1993.
12. Голованов С. Антична демократія та антична софістика класичного періоду // Всесвітня історія. Актуальні проблеми міжнародних відносин. М-ли II Міжнародної конференції. Луганськ, 2011. С.34-38.
13. Егер О. Всемирная история. Древний мир М.; СПб., 2010.
14. Історія європейської цивілізації. Греція. (за ред. Умберто Еко. Харків, 2016.)
15. Капуччіно К. Сократ // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред Умберто Еко. Харків, 2016. С.383-394.
16. Коттерилл Г.Б. Древняя Греция. Мифы и история. М., 2007.
17. Сергеев В.С. История Древней Греции. М.; СПб., 2008.
18. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. К., 2005.
19. Ставнюк В.В. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022.
20. Фролов Э.Д. Афинская демократия и суверенный полис. Интервью, данное корреспонденту Proekt.ru 3.07.2007 // Интернет-публикация <http://rus-proekt.ru/idea>.
21. Хамітов Н, Крилова С., Гармаш Л. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. К., 2023.

Андрій Темченко,

*Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

МІФОФОНЕТИКА І МІФОСЕМАНТИКА ОБРЯДОВО-ЛІКУВАЛЬНИХ ТЕКСТІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ)

Вступ. Вивчення звукової організації обрядово-лікувального тексту як форми, за допомогою якої передається прихована сутність його змісту (у синхронному вимірі контексту, в діяхронному – прототексту), виходить за межі суто описового аналізу. Згідно з лінгвістичними теоріями всесвіт уявляється як сукупність концептів, де кожен знак (слово) відповідає реальному об'єкту (речі) і може мати одне або декілька значень (понять). У контексті обрядової культури це виглядає як смислові варіації, що залежать від мети виконання обряду. Наприклад, предмети утилітарного призначення «ступа» і «товкач» є пристосовані для подрібнення зерна, але під час виконання різних обрядів вони набувають відмінних, іноді протиставних характеристик. Зокрема, у весільному обряді вони є алегорією запліднення-зростання, у лікувальному – засобом подрібнення-знищення. Крім цього, в обрядово-лікувальних текстах спостерігаємо інші процеси, коли

знак не відіграє звичної функції, оскільки його предметність не є дійсною (об'єктивною). Натомість домінуючими виступають уявні міфічні образи, що стають реальними в обрядовому просторі і часі (набувають опосередкованої об'єктності). У цьому сенсі утворюються фрагментарні смислові зв'язки, що реалізуються лише у певній ситуації. Наприклад, «борона» може втрачати утилітарні ознаки і стає тимчасовим порталом, крізь який візуалізується невидимий світ потойбічного.

Відповідні закономірності не є новими і описані у працях дослідників традиційної культури. Нез'ясованими залишаються питання, що стосуються смислослукової організації мовного потоку, оскільки за допомогою мелодики, ритміки, інтонації «відтворюється (первинний) смисл і дух культури»¹. За

¹ Хайдегер М. Время и бытие. Статьи и выступления. С. 259-273 URL: https://imwerden.de/pdf/heidegger_vremya_i_bytie_1993.pdf (дата доступу 22.09.2023).

допомогою елементарних одиниць мовного потоку створюється звукова реальність, яка на підсвідомому рівні сприймається як відчуття гармонії чи дискомфорту. Таким чином, за допомогою «звукового портрету» об'єкту «надається» певний статус, який визначає його місце у міфологічній картині світу. Очевидно, що цей статус є первинним, оскільки на його основі виникають словесні поняття-характеристики об'єкта, які утворюють вторинну семіотичну систему смислів і образів. Сприйняття мови-говоріння як до-міфологічної семіотичної конструкції актуалізується також у працях учених, які практикують у сфері психіатрії: «У міфі співіснують паралельно дві семіотичні системи, одна з яких частково влаштована в іншу. По-перше, це мовна система (чи інші способи репрезентації), які виконують роль мови-об'єкта, по-друге, власне міф, який можна назвати метамовою, у розпорядженні якого перебуває мова-об'єкт. Насправді не має значення субстанційна форма міфу, важливим є не власне предмет повідомлення, але те, як про нього повідомляється, і, аналізуючи метамову, можна в принципі не перейматися точною будовою мови-об'єкта, у цьому разі важлива лише його роль у побудові міфу»¹.

* * *

Виклад основного матеріалу. Вивченню знакової системи лікувально-обрядового тексту, що стосується голосних звуків, розташуванню смислових наголосів, частотності ритмічних повторень, варіюванню тембру, тону і гучності голосу присвячено попередні статті автора². На відміну від голосних звуків приголосні не утворюють схематичних конструкцій. Однак наявними є певні закономірності, що формують звукову канву лікувально-обрядового тексту. Можливо, що найдавніші сполуки приголосних мають

1 Тхостов А. Ш. Болезнь как семиотическая система. *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология.* 1993. № 1. С. 4.

2 Темченко А. Семантико-модулятивні конструкції голосних у лікувально-обрядових текстах українців. *Народна творчість та етнологія.* 2021. № 1 (389). С. 31–46; Темченко А. Ритм у лікувальних обрядових текстах: міфологія дискурсу і семантика образної системи. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* Черкаси. 2016. № 29 [362]. С. 61-71.

виявлятися у текстах «від кровотечі» або тілесних ушкоджень, які маркували дії, спрямовані на зцілення поранень, заподіяних на полюванні чи сутичках з ворогом, або були наслідками надмірної фізичної напруги. Розглянемо декілька характерних прикладів: «Ішло три *старці* трьома потоками. *Старці стали*, кров перестала»; «Ішов Христос до Ордані-ріки, і Ангел ішов, Христос став, і Ангел став, і Ордань-ріка стала і кров правої (лівої) руки я од току (*смоку?*) не впиняю, я тристь і кров замовляю»; «Смій кров у рані, як вода в Ордані»³; «Летіло три пташечки через ліс, через поле, через сине море. Одна пташечка стала калину клювати, друга – пісеньку співати, третя стала в чоловіка (ім'я) шовковою ниткою рану зашивати, кров остановлять»⁴; «Петрику, Петричку, постав на воді церквочку, щоб як на воді церквочка стала, так рабі Божій (ім'я) кров перестала»; «Бігло три річечки: водяная, смоляная, крив'яна, щоб водяна бігла, а смоляна стала, а кров'яна перестала»⁵; «Іхав Сус Христос кам'яним мостом на осляті. Січе-рубає і кров потікає»; «Ішла костяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до костяної корови»⁶.

Метою виголошення подібних текстів є припинення *primus motus*⁷, що втілюється у зразкових образах Йордану (космічної праріки) і християнських святих (богів-деміургів), здатних зупинити стрімку течію вселенського потоку. За логікою міфу у такий спосіб відбувається *prima stop*⁸ у космічному масштабі, яка провокує приватні випадки, зокрема тілесного характеру: «як старці / Христос / Ангел / Ордань-ріка / церква / пташка / річка стали, так перестане текти кров». Крім цього імітація звертання крові відбувається на рівні звуку за допомогою сполучення *ст* як ключового під

3 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари /* упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 34, 36-37.

4 Таємна сила слова (заговори, замовляння, заклинання) / упор. вст. ст. Г. Б. Бондаренко. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. № 10.

5 Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / упор. вст. ст. В. Ф. Давидюка. Луцьк : Надстир'я, 1993. С. 11.

6 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 35-36.

7 Лат. «першого руху».

8 Лат. «перша зупинка».

час творення понять із значенням статички: *стіл*; *стакан*; *кістяк*; *стіна*, *стовп*, *стріха*, *стан* тощо. У цьому контексті зрозумілими стають образи *старців*, *сестер*, *костяної баби*, *мосту*, які римуються з дієсловами *остановись*, *стань*, *перестань*.

У текстах «від кровотечі» активно використовуються образи, які дублюються міофонетичними засобами, що імітують рух води і крові, оскільки є родовими для понять «течія», «річка», «точити» (у значенні підмивати): «Іхав святий Петро на білім коні, кінь біжить, аж камінь січе, да буде проклята кров, котра потече»¹. У такому разі сполучення *ст* є не лише змістовною, але й звуковою антитезою до ідеї невинного руху, втіленого за допомогою звуку [ч]: «Теце три річки: водяная, кров'яна і смоляна. Водяная каже: тецімо, кров'яна каже: *стіймо*; а смоляна – *зашиймо*»; «Ішла *костяна* баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до *костяної* корови. Коли з кам'яної (*костяної*) корови молоко *потече*, тоді у раба Божого кров *потече*»². Відповідне протиставлення демонструє вияв опозиції «тверде-рідке» («нерухоме-рухоме») на рівні звукової антитези, що співвідноситься з опозицією «звук-тиша» у загальному значенні «життя-смерть». Пор. з текстом від «чорної хвороби»: «Як попам і дяком с того света не вставці, в церкві *не спеваці*, Совтирь (Псалтир) *не читати*, так рабе Божей (ім'я) болєзні *не маці*»³.

Крім мотивів з ознаками силового примусу і активно-частотним використанням сполучення *ст* існують способи, де стан статички (зупинка кровотечі) досягається шляхом виконання абсурдної з погляду буденної логіки дії⁴. Наприклад, одночасне «сіяння-відгинання» «рожі-рози» «каліками» – особами з обмеженими репродуктивними властивостями, підсилюється префіксом *від-*, що позначає процес від'єднання

1 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 37.
2 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 34, 36.
3 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. URL : https://inslav.ru/images/stories/pdf/2003_Poleskie_zagovory.pdf. С. 435. (дата доступу 29.09.2023).
4 Дотичне до казкової антитези, яку має розв'язати культурний герой: «Йди сам не знаю куди, принеси, сам не знаю що».

ня і ламання, тобто є зворотним до сіяння: «Ішли каліки через три ріки, *ружу сіяли*, а розу відгинали. Як тая *роза не прийнялась*, так і ти, кров, не з'являйся»⁵. Аналогічним чином трактується текст із символікою вогню: «*Огонь горить* і кров кипить: *огонь заливає* і кров заливає *нарощеному*, *молитвяному*, *хрещеному рабу N*»⁶. Цікавим у цьому контексті виступає мотив підперізування калиною: «Ішла я *калиновим мостом* і підперезалась *калиною палицею*. Зостріла мене Божа Мати: «Куди ти, *нарощена*, *молитвяная Софіє?*» «Іду до *нарощеного*, *молитвяного Івана крові замовляти*, Господа Бога прохати. Моє слова, а Божа поміч»⁷. Зокрема у весільній обрядовості калина є маркером дівочої цноти. Кущі цієї рослини мають розгалужену кореневу систему й активно поглинають вологу, тому їх саджають на греблях, що пояснює її обрядове застосування як кровоспинного засобу. Можливо, що лозою калини підперезувалися жінки при надмірних протіканнях. Невипадково тексти з калиною зіставляються з мотивами гатіння греблі: «Так же я сеї крові не пускаю, так же я *греблю гачу* і уденно, і полуденно, і ночую, і зірочную, і місячну»⁸.

Ситуації абсурду використовуються також у текстах з ознаками табуїзованості. Наприклад, у небилицях, побудованих за принципом заперечення очевидного і фіксації фактів перевернутості зримого світу⁹. У лікувально-обрядових текстах «рожа-кров» не може «прорости» чи «потекти», оскільки її саджають потенційно не-живі «каліки»¹⁰, внаслідок чого кровотеча зникає, оскільки зупиняється рух як такий (горіння вогню, течія води). Складається враження, що обряд регулює дозування потойбічного з метою регулювання руху як властивості життя.

5 Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. С. 133-9.

6 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 35.

7 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 35.

8 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 35.

9 Протиставляються «правдивій» казці.

10 Наприклад, огородиною опікується, як правило, жінка, дублюючи свою здатність до дітонародження; натомість ниву засіває чоловік, ніби запліднюючи лоно землі.

Поряд із *ст* в якості енергетичного підсилення тексту можуть вживатися сполучення *тр*: «Ішов Христос, ступив на трость, трость зламалась, кров угамувалась»; «Ходить Сус по небу, трісочки збирає, огонь розкладає, огонь не горить, кров не біжить»; «Ішло три сестри, несли три ножі. Сіклись, рубались і кров не йшла. А ти, червона кров, стань на білій кості»; «Ішли старці трьома потоками»¹. Використання *тр* у лікувально-обрядових текстах може пояснюватися його ономастопейним походженням, оскільки одночасно наслідує звук *трр*, за допомогою яких зупиняють упряж, що є голосовою калькою храпу самого коня після різкого натягування вуздечки. Можливо, тому у текстах «від кровотечі» *тр* може виконувати функцію магічного слова, яке остаточно закріплює результат лікування: «Йшов Ісус Христос через море, загнав собі дерево в ноги. Став він дерево виймати та й став кров замовляти. Кров не вода, рікою не біжить. *Тпру* і чмок»².

Разом з тим, використання звуків, що презентують стан статички дозується обрядом, оскільки нерухомість є ознакою потойбічного світу, що пояснює звукову семантику назв окремих хвороб: *стиски* – «задуха»; *стиклизна* – «сказ»; *пристріт* – «переляк» (довільне фокусування уваги на предметі чи явищі, що став причиною стресу); *гострець* – «біль у тілі, висипи на шкірі, що перешкоджають вільним рухам».

Вище зазначалося, що сполучення *ст* виконувало також функції звукових вкраплень в обрядові тексти, виголошення яких мало сприяти встановленню «на місце» тілесного органу, зрушеного внаслідок надмірної фізичної праці. Наприклад: «Золотник, золотничок <...> *сядь* на своєму місці (варіант *ст*) на золотому *кріселечку*»³; «Матка-матище! *Стань* собі на місці, на містищі, на дівоцькому *крісилиці* <...>. Тут тобі селитися, тут тобі *коренитися*, а тут тобі золотитися і на своєму місці *окоренитися*»; «Уразе, уразочку! <...> йди собі на своє місце, на золоте *крісло*»⁴; «Матіца-сестриця, *стань* собі на порі, як ясний місяць угорі, як ясний місяць на зорі, *стань* собі на порі,

стань собі на містечко, в золоте *кріселечко*, де тебе Господь уродив, там тобі місце встановив, годі ходити, годі кров Ярини пити, де ти вродився, там встановився, прошу, тебе, враже, щоб ти вгомонився»⁵. Римування іменника «крісло» і дієслова «коренитися» з формами на *ст* зумовлено їхньою етимологією: *кръсь – «ожити» (рос. «не бывають ему на кресу») буквально розуміється як неможливість «повстати», набратися нових сил). Звідси ст.-сл. вѣскрѣшж, крѣсити, серб. ховр. кријес – «вогонь, розпалений напередодні Іванового дня»; мн. кресови – «літне сонцестояння»; словен. krês – «день святого Івана»; krésiti – «сяяти, оживлювати»; чеськ. křísiti – «освіжати, іскритися»; польськ. Krzesze, krzesić – «воскрешати»⁶. Побутове вживання іменника «крісло» як «крислатий, кривий» відсувається на інший план. Натомість пропонується його обрядове прочитання як «живий, світлий, сонячний, міцний», тому в текстах «від крикс» *кр* одночасно є елементом імені хвороби (*крикси*) і ознаки обрядового об'єкта, за допомогою її лікують (*кріпкий*). Внаслідок цього відбувається своєрідна асиміляція значень, перенесення «кріпості» (статички) дуба на неконтрольовану динаміку дитячого безсоння: «День добрий тобі, дубе! На тобі, дубе, *крикливець* і *плаксивець*. Ти *крикливець* собі, дубе, *забери*, а сон *кріпкий* приділи, тобі, дубе, *кріпко* стояти, а нашій дитиночці *кріпко* спати»⁷.

Для підсилення магічно-лікувального ефекту використовують інші звукосполучення, виголошення яких, так само як *ст*, дублюють обрядову практику. Зокрема під час замовляння ревматичного болю імітували кусання, жування і гризіння місця, ураженого недугою, яку в народі називали «гриззю»: «Баба бере хворе місце і досить відчутно жує [його] зубами. Гризуть також первістки, останні (мізинці) і незаконно-народжені»⁸. Фонетичну організацію ліку-

5 Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) С. 14.

6 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 2 (Е – Муж). 1986. С 372.

7 Таємна сила слова (заговори, замовляння, заклинання) № 5.

8 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 86. Медики пов'язують це захворювання із запальними процесами, що протікають у вигляді тендовагініту – запалення м'язової оболонки, яка обрамлює сухожилля.

1 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 34-36.

2 Чубинський П. П. Мудрість віків С. 133.

3 Чубинський П. П. Мудрість віків..... С. 135.

4 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 3.

вально-обрядових текстів побудовано так, що у процесі їхнього озвучення складається враження гризіння-жування: «Гризь, гризь! Ти не гризи, і не ломи, і крові не бунтуй»; «Не ти мене гризеш, а я тебе гризу. Тьфу, тьфу, і я тебе загризаю»; «Ти, гризь-гризище! А в гризі два зуби, а в мене один – я й тим загризу. Ти, гризь, вихрова, ти, гризь, і трудова, і пристрітна. Тут тобі, гризь, не стояти, суставів не крутити і жил не сушити. Я тебе вигризаю, од раби Божої Марії відганяю»; «Гризь, гризь, подумана, погадана, іспитана, із'їдена, чоловіча, жіноча, парубоча, дівчача! Одна гризь, дві гризі, три гризі, чотири гризі, п'ять гризей, шість гризей, сім гризей, вісім гризей, дев'ять гризей народженого, молитвенного Василя»¹. Виконання обряду передбачає знищення хвороби на двох рівнях – шляхом фізичного «кусання» і звукової імітації цього процесу, що має «загризти» дух хвороби: «Гризь, гризь, не гризи ти тут, бо у мене зуби щучі, я тебе зубами вигризу, а губами вишепчу». Обрядове кусання-гризіння практикували особи з лімінальними ознаками – перші або останні діти у сім'ї або старі люди.

Використання міфофонетичних засобів не обмежується лише звукосполученнями *ст / сц, тр, кр*. Цікавим моментом міфофонетики є вживання в лікувально-обрядових текстах глухих приголосних в якості звукових маркерів імен хвороби або формул її знищення (↓). Найчастіше цими маркерами вступають зімкнені і щільні [к], [т], [п], [с], [ч], [ш], [х]: «Уроки-урочишча, чоловічі, жіночі, хлоп'ячі, дівчачі, я шепчу вас, я й вишптую»; «Добривечір! Пристріту-пристрітишче, узору-узоришче, прозору-прозоришче»; «Ти переполох, ти переполочишче! Ти болю болюшчий і колюх колюшчий! Ти страх і жах <...> скотячий і конячий, собачий і свинячий, курячий і утячий, і гусячий <...> гадячий, котячий, денний і ночний, і полуночний»; «Чи ти д'їд'їв і бабин, бат'к'їв і мате^нрин, скот'ачий і кот'ачий, собачий і свин'ачий, кур'ачий і ут'ачий, і гус'ачий, і в'їтровий, і вихровий <...> і гад'ачий, і кот'ачий»; «Уроки-урочишча <...> ідіть <...> де дівка русої коси не чеше, де вітер верби не колише <...> не я вас вишптую – Мати Божа вишптує»;

1 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 87.

«Тут вам (уроки) не стоять, жовтої кості не ломить, червоної крові не сушить, білого лица не білить, русої коси не сушить, шчирого серця не в'ялить <...> визиваю із^с очей, із^с його плечей, із^с його жовтих костей, із^с його шчирого серця»; «Не я то шептала, Пречиста у головах стояла, уроки-урочишча шептала, відшептувала від хрищеного, рожденного, молитвяного раба Божого <...>»; «Помагаєш ти, вода явленая, очищаєш ти, вода явленая, і луга, і береги, і середину»; «Переполох-переполочишче! Отсікаю тобі головишче і зубишче, і лапишче, і хвостишче!»².

Насиченість лікувального тексту глухими приголосними створює відповідний звуковий фон, навіює враження шепотіння, що зменшує гучність, а відтак силу голосу і діє на психіку заспокійливо. Наприклад, текст «від переполоху» на 50 % складається з глухих приголосних, а в мотивах упізнання і знищення недуги цей відсоток є вищим: «Переполох чоловічий, жіночий, парубочий, дівочий, хлоп'ячий, товариачий, кінський, овечий, вовчий, заячий, перепелячий, гороб'ячий, яшчерний, гадючий, курячий, утячий, гусячий, індючий, лисячий, огненний – я тебе вишптую, я тебе викликаю, на темні луга од'силаю. Іди собі темними лугами, буйними вітрами у чисте поле. Тут тебе овсі не треба. Вишптують дев'ять раз, а як великий переполох, то тричі по дев'ять»³. Загалом у зазначеному тексті нараховується 56 глухих приголосних, не враховуючи позицій перед ними (тверді [в], [ж], [д], [р], [л], [б] пом'якшуються, внаслідок чого частково втрачають свою дзвінкість). Коли текст промовляється «тричі по дев'ять», як того вимагає обряд, то глухі повторюються 1539 разів. Крім терапевтичної дії нівелювання гучності обрядового мовлення має й символічне значення, начебто забираючи надмірну, неконтрольовану звучність, спричинену емоційним стресом.

Висновок. Можливо, що розташування приголосних звуків у відповідному порядку не є випадковим збігом і пояснюється підсвідомим прагненням вплинути на психіку слухача і того, хто виголошує текст, що утво-

2 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 51-52, 56, 61, 64.

3 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби С. 62.

рює єдиний обрядовий комплекс магічного лікування. У процесі лінгвістичного аналізу вдалося з'ясувати, що найчастіше сполуки приголосних використовуються під час замовляння кровотечі. Зокрема звукосполучення *ст* є основою для творення понять зі значенням нерухомості і статичності, яке протиставляється поняттям із семантикою розтікання і динаміки, у структурі яких вживається шиплячий приголосний *ч*. Відповідні протиставлення на рівні звуку демонструють варіант міфологічної опозиції «тверде-рідке» (варіація «тверде-м'яке»¹), яке, у свою чергу, є проявом бінарності «життя-смерть». Однак обрядом обмежується надмірне використання цього магічно-звукового засобу, оскільки не дозована, надмірна статика сприймається як ознака нерухомості і смерті.

Звукові вкраплення, які навіюють враження устаткування-заспокоєння чи навпаки зрушення-звільнення є елементом загальної стратегії магічного лікування, оскільки є фрагментом ширших лексичних і синтаксичних конструкцій, дублюючи на рівні звуку їхнє значення. Наприклад, сполучення *ст* часто фіксується в мотивах гатіння греблі, наведення мостів, саджання рожі «старцями» або «каліками» (семантика обмеження), встановлення на місце «золотого крісла», подорожі Ісуса Христа тощо. Ритуальна надійність застосування магічно-звукових ключів «страхується» за допомогою інших сполучень, зокрема *тр*.

Дублювання обрядової практики відбувається на усіх рівнях обрядового тексту, про що свідчить використання лексем, виголошення яких наслідують головну обрядову дію. Наприклад, під час лікування «гризі» (тендовагініту) у тестах вживається дієслово з відповідним значенням, що нагадує клінічну симптоматику, а також створює імітацію вигризання недуги.

Важливою міфофонетичною особливістю текстів є інтуїтивне підлаштування обрядового мовлення під об'єктивні потреби лікувального обряду. Зокрема окремі тексти насичені глухими приголосними, які є приглушеними елементами магічних імен хвороби, місць її дислокації і формул відсилання-знищення. У результаті виголошення тексту відбувається приглушення імені недуги до рівня шепотіння, а відтак зменшення її магічної сили. Відтак закономірним результатом лікування захворювань емоційного характеру («переляку», «уроку», «переполоху») є заспокоєння психічного стану пацієнта.

Відповідні властивості пояснюються природою обрядової мови. Виголошення лікувального тексту відрізняється від буденного спілкування, оскільки не передбачає довільного говоріння «від-себе» і підпорядковується певним правилам, які мають ознаки спільного говоріння «від-усіх». Обрядова мова озвучує іншу ділянку буття, пов'язану з потойбічним світом, оскільки міф реалізується на усіх рівнях буття, зокрема мовному, тобто його трансцендентна сутність проявляється не лише у змісті, але й формі². Вивчення формальних ознак лікувального тексту, а саме його фонетики, допомагає паралельному «прочитанню» форми як змісту, усвідомленню її прихованої сутності. Розуміння невідповідності тієї чи іншої звукової комбінації розкриває глибинні закономірності звукового символізму, допомагає зрозуміти мову як цілісне явище, що охоплює усі аспекти обрядового говоріння-замовляння – мови-голосу, мови-слова, мови-вокалізації.

1 Байбурин А. К. Полярности в ритуале (твердое и мягкое) URL : http://krotov.info/lib_sec/02_b/ab/burin.htm (дата доступу 29.09.2023).

2 Леві-Строс К. Структурна антропологія / пер. з франц. З. Борисик. Київ : Основи, 1997. С. 195-220.

ВИЩА ЖІНОЧА МЕДИЧНА ОСВІТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ

Як зауважила в передмові до своєї праці Софія Луїза Джекс-Блейк¹ – перша англійська (шотландська) лікарка, лідерка змагань за вищу жіночу медичну освіту Великобританії – сподівання на неупереджену оцінку вагомості початкових зусиль й етапів їхньої боротьби вона поклала на розсудливість наступних поколінь.² Дійсно, нові ідеї, неординарні підходи і нетрадиційні практики в усіх сферах життєдіяльності, у тому числі і такій соціально значущій як медицина, непросто торують собі шлях. Феномен жінки-лікарки, який став прикметною ознакою модерної доби в Європі, нині набуває актуальності в контексті забезпечення гендерної рівності в професійній реалізації як в Україні, так і в глобалізованому світі загалом.

Послугуючись критеріями верифікації і розуміння, дослідницькою метою нашого проекту окреслюємо – систематизувати, узагальнити і переосмислити минувшину допущення жінок до студіювання медичної науки. Основну пошукову увагу сфокусуємо на фактологічному матеріалі, що стосується розгортання зазначених процесів на теренах України і Східної Європи загалом. Хронологічні межі визначаємо кінцем 1850 – 1870-х років.

Від початку формування дискурс, присвячений історії вищої медичної освіти жінок модерної доби, набув форми змагальності між прихильниками і супротивниками

справи, якому притаманні високий градус напруги, надзвичайна емоційність висловлювань, чимало негативних конотацій, апелювання в аргументації до гендерних стереотипів, безкомпромісності в оцінках. Нині, популяризуючи персоналії семи студенток-медичок у Франції, автори проекту «Покоління рівності» (2021 р.) переконують, що перші медицині робили соціальну кар'єру в особливо жінконенависницькому середовищі, повсякчас натрапляли на бюрократію, ворожість, наклепи, зневагу і навіть несправедливість.³ Зарубіжні дослідники підкреслюють, що жінки зі Східної Європи («з Росії») були піонерками доступу до університетів Європи.⁴ Освітнім пріоритетом жінок був медичний фах, навколо якого тривали баталії в усіх державах і регіонах Європи.

Серед пострадянських дослідників теми з жіночої історії Нового часу, зокрема соціально-правове становище жіноцтва, історія жіночої освіти і професійної реалізації, набули поширення. Логічним наслідком стало звернення до студіювання жіночої медичної освіти XIX – початку XX ст. Один із перших спроб є робота І.В. Зиміна, в якій систематизовано й узагальнено значний масив фактологічного матеріалу щодо розвитку жіночої медичної освіти в Російській імперії.⁵ Водночас ґрунтовність кваліфікаційної

1 Софія Луїза Джекс-Блейк (1840-1912) – англійська (шотландська) лікарка, викладачка і феміністка. Очолила кампанію допущення жінок до вищої освіти («єдинбурзька сімка» за числом учасниць), які почали вивчати медицину в Єдинбурзькому університеті в 1869 р. Перша лікарка вільної практики в Шотландії й Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Ірландії. Лідерка руху за жіночу медичну освіту; співзасновниця двох жіночих медичних шкіл (Лондон, Единбург).

2 Jex-Blake, Sophia (1886). *Medical Women: A Thesis and a History*. London, Hamilton Adams. P.VII.

3 *Les pionnières de la médecine: Bibliographie sélective* [Juin 2021] <https://www.bnf.fr/fr/les-pionnieres-de-la-medecine-bibliographie-selective-juin-2021>

4 Puche, Amélie. *L'accès des femmes aux universités (1850-1940)*. Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe [en ligne], ISSN 2677-6588, mis en ligne le 23/06/20, consulté le 29/11/2022. Permalien: <https://ehne.fr/fr/node/14080>

5 Зимин И.В. Женское медицинское образование в России, вторая половина XVIII – начало XX вв.: дис... канд. истор. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 1999. 266 с.

праці почасти нівельовано збереженням положень і тез, усталених в імперській і радянській історіографії.

До сьогодні в російській літературі з історії жіночої медичної освіти наявні кореляції про те, що остання є відображенням національної історії, внутрішньої політики самодержавства, а також позиціонування на кшталт «ми і Захід». Така дихотомія зумовлює як стереотипність положень («непослідовна політика уряду у наданні жінкам доступу до університетських аудиторій»), так і необґрунтованість окремих тез («ставлення до освічених жінок [у Західній Європі] було більш доброзичливим»)¹ Анахронізмом видається нині логіка висловлювання щодо «впливу революційної ситуації 1850–1860-х років у Росії і початку вирішення питання про вищу жіночу медичну освіту»² Усіх здобувачок лікарського диплому узагальнюють як «російські жінки»³

Освоєння гендерного підходу при розробленні вищеокресленої проблематики посприяло різнобічності підходів до минулщини жіночої фахової освіти. Чинниками становлення вищої жіночої медичної освіти окреслюють прагнення жінок до фінансового добробуту й емансипації, зростання соціального запиту на працю жінок.⁴ Вивчають мотиви освітньої мобільності на Захід численної когорти жінок, підданих Російській імперії, які бажали студіювати медицину в європейських універ-

ситетах.⁵ Наявні спроби представити жінок з України, здобувачок вищої освіти, у тому числі й медичної, як «послів доброї волі», які інтенсифікували циркуляцію знань між Східною та Західною Європою.⁶ Серед таких добровільних вигнанниць констатують значну частку неправославних (лютеранки, католички), представниць заможних торгово-підприємницьких родин з різних міст імперії. Дійсно, чимало дівчат з України, Білорусі, Польщі і Прибалтики здобували фахову медичну освіту в університетах Європи межі XIX – початку XX ст. Наголосимо, що від початку за етноконфесійним складом серед них домінували єврейські доньки іудейки за віросповіданням.⁷

Українські науковиці також звернулися до історії організації і функціонування закладів вищої жіночої медичної освіти модерної доби. Розглянуто становлення закладу вищої медичної освіти в Києві – Медичного відділення Київських вищих жіночих курсів.⁸ Ґрунтовно представлено створення Харківським медичним товариством жіночого медичного інституту, умови і підсумки його діяльності, а також наголошено на високій навчальній результативності слухачок закладу.⁹ Узагальнено передумови становлення вищої жіночої освіти в Східній Європі, а також вивчено соціокультурні і соціально-демографічні характеристики курсисток

1 Толстокорова А.В. На грани миров: вклад украинских образованных женщин в «обмен знаниями» между Западной и Восточной Европой // Метаморфозы истории. Научный альманах. 2014. Вып. 5. С. 108.

2 Будко А.А. История медицины Санкт-Петербурга XIX – начала XX в. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. С.108-109.

3 Кондрашкина Л.Г. Стремление русских женщин к высшему медицинскому образованию (Женские врачебные курсы при медико-хирургической академии и Николаевском военном госпитале) // Актуальные проблемы развития высшего медицинского образования России XVIII – XXI вв.: сб. статей науч.-практ. конф. «К 120-летию Первого Санкт-Петербургского государственного медицинского университета имени акад. И.П. Павлова» / под ред. д.и.н., проф. И.В.Зиминой. Санкт-Петербург, 2017. С. 15.

4 Panova E.L., Ponomareva M.A. (2022). Initiatives of the Professional Physicians' Community in the Development of Higher Medical Education for Women in Russia in the second half of the XIX century. *Bylye Gody*. 17(1): 249 DOI: 10.13187/bg.2022.1.248.

5 Любина Г.И. Русские женщины, доктора медицины иностранных университетов: мотивы движения на Запад и перспективы карьеры на родине (конец XIX-нач. XX в.) // Российская гендерная история с «юга» на «запад»: прошлое определяет настоящее: мат-лы Шестой междуна. научн. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 3–6 октября 2013 года, Нальчик. Нальчик: Каб.-Балк. ун-т, 2013. Т. 2. С. 41-43.

6 Толстокорова А.В. На грани миров: вклад украинских образованных женщин в «обмен знаниями» между Западной и Восточной Европой // Метаморфозы истории. Научный альманах. 2014. Вып. 5. С. 97-110.

7 Freidenreich, Harriet Pass (2002). *Female, Jewish, and Educated: The Lives of Central European University Women. The Modern Jewish Experience*. Bloomington: Indiana University Press. P. XVII.

8 Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. XIX – поч. XX ст.) // Українознавчий альманах. 2011. Вип. 5 (43). С. 128-133.

9 Петрова З.П. Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. 2006. Т. 12. № 2. С. 128-132; Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 г.) // Международный медицинский журнал. 2006. Т. 12. № 4. С. 139-146.

модерної доби.¹ Реалізовано дослідження віднайденого в архівах цінного автобіографічного матеріалу єврейських дівчат, які здобували лікарський фах на медичному відділенні Київських вищих жіночих курсів початку ХХ ст.²

Панівний нині методологічний плюралізм забезпечив поширення напрацювань зарубіжної гуманітаристики ХХ – початку ХХІ ст., тому визнаємо доцільним заповнення лакун історичного знання з проблематики жіночої медичної освіти і принагідного переосмислення підходів попередників. Необхідність цього доводять як вищевикладені зауваження щодо окремих тез російських дослідників, так і наявні похибки в сучасному західному виданні «Енциклопедія цифрової історії Європи». Зокрема, у статті щодо допуску жінок до університетської освіти Амелі Пуше (Amélie Puche) констатує, що Київський, Харківський та Одеський³ університети швидко прийняли перших студенток на початку 1860-х років, а також факт відкриття університетів Російської імперії для жінок у 1872 р., що не відповідає дійсності.⁴ Отже, історія вищої жіночої медичної освіти в Східній Європі донині є малознаною в світовому науковому просторі.

У дослідженні застосовуємо комплекс сучасних методів історіописання, зокрема,

1 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 531 с.

2 Drach, Oksana (2021). "Childhood Left the Brightest Memories": Early Years Described in the Autobiographies of Jewish Female Students in the Early 20th Century. *Scripta Judaica Cracoviensia*. Vol. 19. P. 43-64. doi:https://doi.org/10.4467/20843925SJ.21.004.16413; Drach, Oksana (2022). "Efforts and labour defeat all resistance": autobiographies of Jewish female students of the early twentieth century about the path to higher medical education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. № 21(1). DOI: 10.1080/14725886.2022.2044727

3 Одеський університет створено 1865 р. в Одесі під назвою Новоросійський університет у складі трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного і юридичного. Ініціатива відкриття належить М.І. Пирогову.

4 У 1872 р. було організовано Вищі жіночі курси проф. Гер'є в Москві – приватний заклад вищої жіночої освіти, початково з одним факультетом – історико-філологічним. З 1876 р. – такі інституції організовано в Казані, Санкт-Петербурзі (1878) і Києві (1878). В Російській імперії було втілено варіант гендерно сепарованої вищої освіти, отже для навчання жінок в університетських містах зацікавлені професори і громадські активіст(к)и організовували спеціальні заклади – Вищі жіночі курси. Саме їх публіцисти подекуди іменували «жіночим університетом».

концепти американської порівняльно-історичної соціології, які сприяють розумінню чому вік і стать лишаються джерелами нерівності, одним із таких є аналіз культури в суспільних змінах, який стверджує конститутивну роль культури⁵; підходи історії життя («The history of life») як засобу соціального й особистого спілкування і самопізнання⁶; напрацювання сучасних еґо-документальних шкіл при роботі з автобіографічним матеріалом.⁷ Використовуючи епістемологію нової соціальної історії, вважаємо надпродуктивним застосовувати в дослідженнях з історії медицини Нового часу сучасний понятійний апарат. Замість уживаних попередниками термінів «революційна ситуація», «самодержавство», «царат» більш оптимальним конструктом слугує «імперська влада», «імперська ситуація», «пізноімперська доба», «громадянська ідентичність».⁸

ВИЩА МЕДИЧНА ОСВІТА: ЧИ МОЖЛИВО ДОПУСТИТИ ЖІНОК? ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ РЕФОРМ 1860-Х РОКІВ

Військова поразка Російської імперії в Східній (Кримській) війні (1853–1856)⁹ викрила глибинні внутрішні проблеми верховної влади. Інтелектуали осмислювали та активно обговорювали стан адміністративно-централізованої держави, яка втратила впливовість на міжнародній арені. Критичний настрої щодо влади охопив усіх. Уряд усвідомив нагальну необхідність змін у житті країни. Новий імператор Олександр II заявив

5 Ikegami, Eiko (2003). *Bringing Culture into Macro Structural Analysis in Historical Sociology. Comparative & Historical Sociology*. Vol. 15, №.3. P. 2.

6 Cole, Ardra, and J. Gary Knowles (2001). *Lives in Context: The Art of Life History Research*. Lanham, MD: Alta Mira Press; *Theoretical discussions of biography approaches from history, microhistory and life writing / Ed. by Renders H., de Haan B. Leiden, Boston: Brill, 2014.*

7 Mascuch M., Dekker R., Baggerman A. (2016). *Egodocuments and history: A short account of the longue durée. The historian*. Malden, (Mass.). Vol. 78, № 1. P. 11-56.

8 Пиетров-Эннкер Б., Ульянова Г.Н. Модернизация, гражданское общество и гражданская идентичность: о концепции книги // *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина ХІХ – начало ХХ века / Отв. Ред. Б. Пиетров-Эннкер, Г.Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 7-34.*

9 Див. Кульчицький С.В. Кримська війна 1853-1856, Східна війна 1853-1856 // *Енциклопедія історії України*. Т.5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 351-352.

про намір звільнити кріпосних селян та реалізувати інші важливі реформи.

Відчуття свободи та поступу нової епохи сприяло тому, що піддані імперії у відповідь на ініціативи держави виступили з власними проектами. Такі ідеї, як повага до праці, виборних засад, визнання цінності людської особистості, прагнення до соціальної справедливості, стали популярними в освічених колах того часу і формували атмосферу в суспільстві.¹

Період Великих реформ збігся в часі з революцією в історії ідей – із поширенням позитивізму та зміною культурних поколінь. Світогляд молоді формувався під впливом розвитку наукового знання, оволодіння яким стало невід’ємним критерієм передової («нової») людини. Зауважимо, що пореформена інтелігенція сповідувала принцип «немає ні чоловіків, ні жінок, є люди», отже жінки набували ролі активних учасників суспільних перетворень. На думку сучасника, не можна було ігнорувати загального закону, що «продуктивна праця і для жінки становить необхідний елемент сутності буття, і що поділ праці – загальний закон природи»².

Зауважимо, що з глибини віків традиційним професійним заняттям жінки в сфері медицини була винятково родопоміч. Протягом другої половини XVIII ст. відбулося становлення наукового акушерства в Східній Європі, що зумовило правову регламентацію фахової родопомічі – медико-професійної підготовки акушерок (в Україні – повивальних бабок), умов праці повитух і їхнього соціального статусу³. На середину XIX ст. для фахової підготовки повитух діяли спеціальні навчальні заклади (Повивальні інститути в Санкт-Петербурзі, Москві, Закавказзі, училище для повивальних бабок при Калінкин-

ській лікарні, повивальна школа при Маріїнському Родопомічному будинку.

Утім, соціокультурні трансформації модерної доби і повсякденні реалії епохи Великих реформ у Східній Європі спонукали жіноцтво до поглиблення як загального, так і професійного освітнього рівня. На порядку денному соціальних і освітніх реформ 1860 – 1870-х років стояло значуще питання: розширення фахових компетенцій жіноцтва у медичній сфері, допущення їх до здобуття вищої спеціально-медичної освіти, надання дозволу професійної діяльності випускницям на посадах жінок-лікарів. Давалася ознака і вдало реалізована перша спроба залучення жінок до медичної допомоги пораненим під час Східної (Кримської) війни, яку в Російській імперії особисто патрунував лікар і педагог М.І. Пирогов⁴. У найскладніших воєнних умовах, під час осади Севастополя, жінки на весь світ продемонстрували надзвичайну самовідданість при виконанні обов’язків сестер милосердя.

Аналіз урядової риторики в рамках декларації реформаційного курсу навесні 1856 року свідчить, що завданням верховної влади у сфері просвітництва стала мобілізація всіх людських ресурсів на модернізацію країни. Народну освіту визнали «першорядною державною функцією і запорукою майбутнього процвітання», основними принципами якої ставали загальнодоступність, демократизм і відкритість навчальних закладів.⁵ Отже, здобути знання могли всі бажаючі незалежно від статі та соціального становища.

Цим дієво скористалися охочі жінки⁶, які почали відвідувати у в кінці 1850-х років заняття у медико-хірургічній академії та університетах держави. До речі, з Харківським університетом пов’язано прецедент – звер-

1 Дроч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 29.

2 Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей. Санкт-Петербург: Тип-литогр. П.И. Шмидта, 1879. С. 170.

3 Див. Дроч О., Губенко І. «До вселюдної користі, а найпаче соотчичів і співгромадян моїх»: до історії акушерства доби просвітництва у Східній Європі // Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу : матеріали доп. учасн. IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 25 трав. 2023 р.) / упоряд.: О. А. Бундак, Л. В. Бензель. Луцьк : ЛІРоЛ, 2023. С. 54-61.

4 Див. Дроч О. «Працюємо і вдень, і вночі»: військово-польова медицина Східної війни за севастопольськими листами М.І. Пирогова (1854–1855) // «Z tarczą albo na tarczu»: wojny w historii cywilizacji światowej. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2022. S. 145-158.

5 Дроч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 142.

6 Серед перших слухачок університетських і академічних лекцій були: М. Богданова, М. Бокова, А. Блюмер, О. Діріна, Н. та О. Корсіні, Л. Ожигіна, Н. Суслова.

нення домашньої вчительки Людмили Ожигіної до попечителя Харківського навчального округу Д.С. Левшина в лютому 1861 р. щодо дозволу слухати лекції на медичному факультеті для подальшого здобуття кваліфікації лікаря. Прохачка заявляла, що «має щирий і непохитний намір присвятити себе вивченню медичних наук».¹ До прохання Ожигіної попечитель поставився з розумінням і надіслав відповідний запит до Міністерства народної освіти.

Міністром на той час був Є.П. Ковалевський², який визнав, що намір Ожигіної вивчати медицину заслуговує на особливу увагу і що немає підстав не заохочувати бажання жінок займатися лікуванням і набуття необхідних для цього знань. Про що особисто 29 березня 1861 р. доповів імператору Олександрові II, який доручив розглянути прохання Л. Ожигіної в Головному правлінні училищ.³ Обізнаний у всіх тонкощах адміністративно-відомчого апарату влади, Є.П. Ковалевський звернувся до міністра внутрішніх справ з пропозицією запропонувати Медичній раді – вищому медичному дорадчому органу держави – попередньо розглянути прохання Л. Ожигіної і представити висновок. Досить швидко – 2 травня 1861 р. – Медична рада обговорила подання і висновувала допустити Ожигіну до слухання лекцій на медичному факультеті за умови дотримання всіх встановлених правил, тобто успішного складання вступного випробування.⁴

У Головному правлінні училищ Записку департаменту народної освіти «Щодо дозволу Ожигіної слухати у Харківському університеті медичні лекції» розглядали 14 серпня 1861 р. Утім відставка міністра Є.П. Ковалевського, який був прихильником реформаторського курсу розширення доступу

до університетів і поглиблення їх наукової складової задля досягнення рівня знань і технологій Західної Європи, а також не підтримав жорсткі заходи щодо студентських заворушень, внесла зміни в панівну атмосферу в Міністерстві народної освіти. Новий очільник відомства Є.В. Путятин, який головував на засіданні Головного правління училищ, де розглядали Записку, утримався від ухвалення остаточного рішення з питання Ожигіної. Зважаючи на новизну і специфіку актуалізованого питання, міністр доручив попередньо з'ясувати позиції професорських корпорацій держави щодо нього.

Міністерство народної освіти у вересні 1861 року затребувало висновки рад університетів держави щодо дозволу жінкам відвідувати лекції в закладах. Зібрання професорів мали обговорити і сформулювати відповідь на такі питання: 1) чи можуть взагалі жінки бути допущеними до університетських лекцій, спільно зі студентами, і чи на всіх факультетах; 2) якими мають бути умови такого допуску; 3) чи можуть жінки бути допущеними до іспитів на наукові ступені і які права, у разі їх складання, вони можуть отримати.⁵ Наведемо автентичні думки з цього приводу двох університетів України, які функціонували на той час.

Рада університету Київського університету⁶, перш ніж ухвалити рішення, затребувала думки факультетів з питання. Медичний факультет, «визнаючи, що університетська освіта має бути безперешкодно дозволена всім особам, які на це спроможні, без різниці стану і статі», висловились за допущення жінок до навчання на факультеті на загальних засадах з обов'язковим складанням вступного іспиту нарівні зі студентами.⁷ Професори-медики факультету також підтримали ідею щодо надання жінкам права здобувати вчені ступені і з подальшими можливостями наукової та викладацької діяльності.

Аналогічну позицію поділяла і професорська корпорація Харківського університету, яка висловилася за допущення жінок до слухання лекцій у закладах та до іспитів на кваліфікацію і наукові ступені. На думку ради Харківського університету, жінки, які

1 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 8.

2 Євграф Петрович Ковалевський (1790–1867) – походив з української шляхетської родини Ковалевських зі Слобожанщини. За фахом гірничий інженер, учений-геолог (дослідник Донбасу), державний діяч Російської імперії. З 1856 р. був попечителем Московського навчального округу; протягом 1858-1861 рр. – міністр народної освіти, за якого було підготовлено пакет освітніх реформ держави.

3 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 9.

4 Там само.

5 Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 409. Арк. 1-6.

6 Офіційна назва закладу на той час Університет Св. Володимира.

7 ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 409. Арк. 3-6.

склали іспит на науковий ступінь, мали отримати права державної служби, що розглядали як подальший етап їхньої емансипації.¹ Зауважимо, що професорська корпорація закладу виказала свої прогресивні погляди не тільки у відзиві на запит міністерства, а й конкретними рішеннями – ухвалою про допуск Олександри Диріної, Людмили Ожигіної до практичних занять в акушерській клініці.²

У контексті з'ясування позиції професорських корпорацій університетів Російської імперії щодо питання допущення жінок до навчання в закладах зауважимо, що за винятком Московського і Дерптського³ університетів, решта дала позитивні відповіді на запитання від освітнього відомства. Рада Московського університету ухвалила рішення, категоричність формулювання якого нагадала християнські догмати щодо жінки-спокусниці: «Не допускати спільного слухання лекцій ні в яким разі, оскільки це шкідливо впливатиме на успішність занять юнаків, які навчаються в університеті».⁴

Утім, двоє професорів Московського університету, які підтримали ідею допущення жінок до університету і лишилися в меншості, були незадоволеними результатами голосування і письмово висловилися щодо обговорюваного питання⁵. Такими виявилися професор математики М.Ю. Зернов і професор медицини О.Й. Армфельд.

М.Ю. Зернов⁶ обґрунтував свою позицію в спеціальній анкеті щодо змін університетського статуту (датована 10 грудня 1861 р). Питання анкети було сформульовано таким чином: «Чи повинен універси-

тет бути відкритим закладом, де б читали публічні курси для всіх бажаючих, без різниці статі, віку і ступеня підготовки (за зразком «Collège de France»⁷), чи має зберегти нинішні засади, подібно до університетів держав Західної Європи?». На думку О. Валькової, суть питання стосувалася реорганізації основ навчального закладу, тому бажання респондента зберегти університет в усталених і звичних організаційних формах де-юре означало, що він був проти допущення жінок до лав студентів, що де-факто могло не відповідати дійсності.⁸ Вірогідно М.Ю. Зернова не влаштувала подібна кореляція, і він визнав за необхідне роз'яснити свою позицію.

Професор М.Ю. Зернов резонно зауважив, що університети держави вже були доступні стороннім слухачам без різниці віку і ступеня підготовки. Питання про відмінність статі слухачів порушено лише нещодавно і рада Московського університету вирішила його не на користь жіноцтва. Утім, він визнав, що навряд чи це рішення обґрунтоване. Професор математики констатував, що жінка не менше здатна до наукових занять, ніж чоловік, а тому не менше має і права на них. М.Ю. Зернов прагматично зауважив, якщо в Санкт-Петербурзькому університеті допуск панянок на лекції визнали незручним, то подібний досвід аж ніяк не є загальним правилом. Для переконливості вчений навів практику Швейцарії, де жінки відвідували професорські лекції без жодних незручностей. Прикметно, що професор М.Ю. Зернов спеціально наголосив на корисних наслідках вищої (в документі –

1 Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. Санкт-Петербург, 1862. Ч. 2. С.520.

2 [Решение Совета Харьковского университета допустить Александру Дирину, Людмилу Ожигину и других заявителей к практическим занятиям в акушерской клинике] // Протоколы заседаний Совета имп. Харьковского университета. 1863. С. 208-209; 1864. № 2. С. 2.

3 Дерптський (з 1893 р. – Юр'євський) університет – нині Тартуський університет в Естонії.

4 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 13.

5 Валькова О. Женщины-естествоиспытатели Российской империи (конец XVIII – начало XX в.). Дис. доктора истор. наук. Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова Российской академии наук. Т. 1. Москва, 2014. С. 247.

6 Микола Юхимович Зернов (1804-1862) – математик, заслужений професор Московського університету.

7 Колеж де Франс (фр. le Collège de France) – навчально-дослідна установа в Парижі, заснована в 1530 р. для студіювання предметів, яких не було в Сорбонні. Перші два професори Колеж де Франс викладали грецьку мову та іврит, потім їхня чисельність зросла до 10; вивчали французьке право, латину, математику та медицину. Від початку установа діяла на засадах повної свободи викладання, публічності і безумовної загальнодоступності, а також безкоштовності навчання. Професори Колеж де Франс, не обмежені навчальними планами та програмами, були вільні у виборі предметів своїх курсів, які могли відвідувати всі бажаючі, без різниці статі, віку та національності.

8 Валькова О. Женщины-естествоиспытатели Российской империи (конец XVIII – начало XX в.). Дис. доктора истор. наук. Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова Российской академии наук. Т. 1. Москва, 2014. С. 247.

«повної») освіти жінок, виокремивши значущість *жінки-лікаря* (курсив автор).¹ Отже, заслужений професор Московського університету наполягав на здатності і праві жінок до опанування університетського курсу.

Чим пояснити таку відверту підтримку емансипаційних тенденцій літнього науковця? Skorистаємося думками сучасників, які також обмірковували невластивий професору М.Ю. Зернову лібералізм. Зокрема, у приватних коментарях, які циркулювали в тогочасному науковому середовищі з приводу його осібної думки, кепкували, що професор математики мав багато доньок (п'ятеро – авт.), які не вирізнялися показною зовнішністю, і батько не знав, куди їх прилаштувати.² Саме особистими міркуваннями зумовлювали його поблажливість щодо допущення жінок до університету.

Ще одним фігурантом справи є професор О.Й. Армфельд³, який опісля засідання ради університету письмово представив власні міркування з питання в службовій записці – «Думка ординарного професора О.Й. Армфельда до ради Московського університету з питання щодо допущення жінок до слухання професорських лекцій».⁴ Нині записка науковця є цінним джерелом, яке допомагає реконструювати панівну атмосферу у вченому середовищі імперії початку Великих реформ щодо допуску жінок до вищої освіти, зокрема і студіювання медицини.

На початку професор відзначив обставини, за яких члени ради Московського університету ухвалювали рішення щодо не-

допущення жінок до закладу: наприкінці довготривалого засідання, в якому питання щодо допуску жінок було останнім (13-м) порядку денного університетської ради 23 вересня 1861 р. Отже, давалася взнаки стомленість членів ради і небажання затягувати зібрання довгими дискусіями. Армфельд узагальнив доводи більшості присутніх, що зумовили негативне голосування, як-то: особливості жіночої натури, специфічний устрій аудиторій і неприпустимість студіювання жінками певних розділів науки відповідно до усталених понять пристойності.

О.Й. Армфельд – науковець і лікар – верифікував висловлені міркування колег з позиції фізіологічних і психологічних відмінностей статей, соціальної місії («призначення») жінки «як дружини, матері і домогосподарки», а також панівних культурних патернів щодо жіночої етики («наші звичаї та традиції» і «наші споконвічні забобони»)⁵ Професор медицини дійшов висновку, що чисельність учених жінок завжди буде менше, ніж учених мужів; юстиція й адміністрація, академічні кафедри і вище мистецтво будуть сферами переважно чоловічої служби. Разом із тим він підкреслив, що *відсутні будь-які природні і розумові обмеження в жіночій натурі* (курсив авт.), а також за певних умов сімейні та господарські, які б забороняли їй прагнути до «вищої наукової освіти». Щодо висловлених на засіданні думок ніби наука «не є справою жіночого розуму», оскільки видатних учених-жінок немає, О.Й. Армфельд слушно зауважив, якби жіноча середня школа була розвинена так само як і чоловіча, то імена відомих науковиць неодмінно з'явилися би. Професор поставив риторичне питання: «На якій підставі ми виключаємо... половину людства, таку здатну, якщо не створювати, то принаймні сприймати, практично осмислювати і популяризувати наші вчені теорії, зокрема, коли йдеться про їх поширення молодим жінкам?»⁶

1 Валькова О. Женщины-естествоиспытатели Российской империи (конец XVIII – начало XX в.). Дис. доктора истор. наук. Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова Российской академии наук. Т. 1. Москва, 2014. С. 250.

2 Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина. Московский университет. Изд-ние М. и С. Сабашниковых, 1929. С. 60.

3 Олександр Йосипович Армфельд (1806–1868) – доктор медицини, ординарний професор кафедр судової медицини Московського університету (1837-1863), заслужений професор Московського університету. З 1838 р. Армфельд обіймав посаду інспектора класів Миколаївського сирітського інституту – закритого середнього навчального закладу для доньок обер-офіцерів, які лишилися сиротами, – і добре знав переваги та недоліки тогочасної системи жіночої освіти.

4 Валькова О. Женщины-естествоиспытатели Российской империи (конец XVIII – начало XX в.). Дис. доктора истор. наук. Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова Российской академии наук. Т. 1. Москва, 2014. С. 252.

5 Валькова О. Женщины-естествоиспытатели Российской империи (конец XVIII – начало XX в.). Дис. доктора истор. наук. Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова Российской академии наук. Т. 1. Москва, 2014. С. 256.

6 Валькова О. Женщины-естествоиспытатели Российской империи (конец XVIII – начало XX в.). Дис. доктора истор. наук. Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова Российской академии наук. Т. 1. Москва, 2014. С. 258.

Продовжуючи виклад власної позиції, О. Й. Армфельд сформулював новаційну тезу, яка вирізнялася від аргументів, висловлюваних прихильниками права жінок на вищу освіту (практичні потреби суспільства, запити сім'ї, користь для розвитку науки тощо). Професор схарактеризував жінку як незалежну, самостійну і самодостатню особу, котра, на його думку, мала повне право реалізовувати свої здібності, у тому числі і в галузі наукових досліджень: «...На якій підставі ми позбавляємо її права наукового пошуку для себе?»¹

У представлений до ради Московського університету записці О.Й. Армфельд чітко висловив власні переконання з актуального питання. Щодо питання, чи можна допускати жінок до відвідування лекцій у закладі, професор однозначно відповів так, наголосивши, що медичний факультет має ініціювати його обговорення через нагальну потребу в жінках-лікарях у країні. Щодо питання, чи можна допускати жінок до систематичного навчання в університеті, він також дав позитивну відповідь, зауваживши, що умовою цього має бути складання вступного іспиту за програмою випускового класу чоловічих гімназій (без жодних послаблень).

Щодо питання можливості здобуття жінками вчених ступенів О. Й. Армфельд також дав ствердну відповідь: «...Жінки, удостоєні докторського, магістерського чи кандидатського диплома... повинні мати відповідні цим ступенями правами: читати публічні лекції, викладати в громадських і приватних навчальних закладах, займатися медичною практикою чи адвокатурою, виходити з податного стану тощо. Чи будуть вони прийняті на посади державної служби, які довгий час посідали винятково чоловіки, та з якими модифікаціями службових прав – буде залежати від рішення вищого начальства».²

Виклад власних думок О.Й. Армфельд підсумував концептуальною тезою про те, що важливо принципово вирішити питання допущення жінок до вищої освіти («... принцип, а не обсяг його застосування») у державі. Професор медицини констатував, що постановка подібного питання є досить прикметним фактом, що засвідчує суттєві зміни загальної атмосфери в країні («час

змінився»), з огляду на що й університет не має «пасти задніх». Також він вважав доцільним розглянути на раді Московського університету питання: «1) Чи можна допустити, що жінці, так само як чоловікові, дозволено здобувати спеціальну факультетську освіту, вчені ступені і відповідні права? Якщо так, то 2) Чи не буде гідною справою для нашої ради ініціювати пошук способів реалізації цього законного прагнення? 3) Чи не буде корисно заздалегідь (за рік – за два) оголосити про пошук кандидаток для факультетської освіти, щоб охочі жінки цим скористалися і належним чином приготувалися до своїх спеціальних наукових занять? І нарешті, 4) якщо певний факультет віднайде такі способи першим, чи не погодиться він представити свої міркування щодо їх реалізації, не чекаючи рішення інших?»³

Вивчення тексту службової записки професора медицини О.Й. Армфельда засвідчує переконаність останнього в рівних правах людей на освіту і задоволенні власних інтелектуальних потреб без будь-яких статевих обмежень. Безперечно, вчинок ученого був неординарним, і в основі його були вагомі особисті мотиви. Старша донька Армфельда – Ольга Олександрівна⁴ (в заміжжі – О.О. Федченко⁵), якій у 1861 р. виповнювалося 16 років, серйозно цікавилася ботанікою. Здобувши ґрунтовну домашню підготовку з природознавства, іноземних мов (французька, німецька, англійська і латина), дівчина студювала спеціальну науко-

3 Там само. С. 261.

4 Ольга Олександрівна Федченко (1845-1921) – учена-ботанік, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1906). Донька професора медицини Московського університету О.Й. Армфельда. У 1864 р. за пропозицією М.К. Зенгера Ольга Армфельд обрана членом-засновником новоствореного Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії Московського університету. Брала активну участь у науковій роботі гуртка, яким керував професор зоології О.П. Богданов. У 1867 р. вийшла заміж за О.П. Федченка і відтоді постійно супроводжувала чоловіка в його наукових експедиціях.

5 Федченко Олексій Павлович (1844-1873) – учений-зоолог, мандрівник, випускник Московського університету. Становлення наукових інтересів розпочалося з ботаніки, якою цікавився на молодших курсах, був діяльним членом-засновником Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії. Його заслугою є вивчення флори, фауни, географії й етнографії Середньої Азії. Загинув при сходженні на Монблан.

1 Там само. С. 259.

2 Там само.

ву літературу з ботаніки, а влітку в родинно-му маєтку збирала гербарії, колекції трав та мінералів. Ольга Армфельд прагнула професійно займатися ботанікою, тому батько-науковець, осмислюючи проблему допущення жінок до вищої школи, щонайперше зважав на освітні запити і перспективи доньки. Утім, записка вченого й окреслені в ній питання та пропозиції лишилися поза увагою ради Московського університету. Ба-більше, консерватизм московської професури 1860-х рр. щодо питання вищої жіночої освіти був добре відомий у місцевому товаристві.¹

Позиція консерваторів щодо проекту нового статуту університетів виявилася під час його громадського обговорення в Україні. Зокрема, на шпальтах регіонального часопису «Вісник Південно-Західної і Західної Росії»² було опубліковано розлогий критичний опус, який заперечував доцільність позбавлення університетських корпорацій виховної функції щодо студентства. Прикметно, що постскриптом до деталізованої контраргументації від імені «одного з батьків» містив також і підсумкове резюме з питання «Чи можуть жінки бути лікарями». Анонімний отець схвалював позицію Московського і Дерптського університетів, які відважилися сказати слово на захист своїх студентів від спокушання і принади, і підсумовував, що «спільних зі студентами професорських лекцій для жінок варто не допускати за жодного приводу, оскільки це матиме шкідливий вплив на успішність навчальних занять юнаків в університеті».³ З тексту допису стає зрозумілим, що анонім-добродій був обізнаний з ухвалою ради Московського університету щодо допуску жінок, якою і

1 Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. С. 515.

2 «Вісник Південно-Західної і Західної Росії» – щомісячний історико-літературний часопис, який протягом 1862–1864 рр. виходив у Києві, потім – у Вільно (нині – Вільнюс), під назвою «Вісник Західної Росії». Його редактором був К. Говорський; спрямованість видання – проти національно-визвольних рухів в Україні, Білорусі, Литві та Польщі; часопис проповідував ідеологію «самодержавства, православ'я і народності» і «єдиної та неподільної Росії».

3 Замечания на Проект общего Устава императорских российских университетов. СПб, 1862, Ч.1 и Ч. 2 // Вестник Юго-Западной и Западной России. Киев, 1863. Т. 3. С. 81.

скористався для чергового оприлюднення позиції ретроградів.

Ухвалення нового Статуту університетів 1863 р. зумовило розроблення відповідних правил для студентів та їх ухвалення радами закладів. Зокрема, Правила для студентів Київського університету в § 21 визначали умови допуску сторонніх осіб до усіх факультетів університету, в тому числі й медичного, але винятково з відома ректора і за згоди професора конкретної дисципліни. Водночас примітка до § 21 містила заборону відвідувати університетські лекції жінкам.⁴ Аналогічне рішення про заборону жінкам відвідувати лекції в Медико-хірургічній академії було прийнято Військовим міністром, про що останній 4 червня 1864 р. поінформував міністра народної освіти О.В. Головніна.⁵ Виняток було зроблено тільки для акушерки В.О. Кашеварової, яка навчалася в академії, їй було дозволено завершити повний курс медичної підготовки.

Таким чином, перший досвід появи жінок в університетських аудиторіях у переддень Великих реформ спричинив осмислення доступності вищої медичної освіти і відповідної кваліфікації для «другої статі» державними інституціями і професорськими корпораціями. Більшість науково-викладацького персоналу Східної Європи підтримала питання щодо фахової медичної освіти жінок на однакових засадах зі студентами. Позиція рад університетів України – Київського і Харківського із зазначеного питання одностайно була на боці жінок, які в особі Л. Ожигіної ініціювали його постановку на загальнодержавному рівні. Утім, новий ліберальний університетський статут 1863 р. був гендерно дискримінаційний за статтю: жінок до університетів Російської імперії не допускали.

4 Правила о приеме студентов Университета Св. Владимира, о допущении посторонних лиц к слушанию лекций и о взимании за эти лекции платы, составленные советом университета и утвержденные попечителем на основании ст. 33 и 42-й университетского устава 1863 г. // Журнал министерства народного просвещения. 1864. Март. С. 5-6.

5 Док. № 99. Уведомление военного министра Д.А. Милютина министру народного просвещения А.В. Головнину о наложении им запрета на посещение женщинами лекций в Медико-хирургической академии // Высшая школа Санкт-Петербурга XIX – начало XX века: Сб. док. СПб., 2007. С. 188.

ЗА ДИПЛОМОМ МЕДИКА В ЗАХІДНУ ЄВРОПУ: ФЕНОМЕН Н. П. СУСЛОВОЇ

До середини XIX ст. вищі навчальні заклади Європи і Північної Америки були закриті для жінок. Спільне навчання поза початковою школою не практикувалося. Здобути дозвіл навчатися в університеті чи медичній школі охочим жінкам можливо було тільки як виняток. У 1831 р. Оберлінський коледж в Огайо став першою вищою школою в Сполучених Штатах Америки, яка прийняла жінок на навчання. Утім, скористалися можливістю здобути вищу освіту небагато жінок, оскільки їм бракувало попередньої підготовки. У 1847 р. Женевський медичний коледж у Нью-Йорку став першим медичним навчальним закладом Америки, до якого дозволили вступ жінкам. Його випускницею стала перша жінка-лікарка – Елізабет Блеквелл (Elizabeth Blackwell)¹, закінчила навчання з медичним ступенем.²

Заборона жінкам навчатися в університетах і медико-хірургічній академії Російської імперії спонукала цілеспрямованих слухачок лекцій у цих закладах до пошуку можливостей здобути медичних фах в університетах Європи. Такою особою стала Надія Прокопіївна Суслова³, яка з 1861 р. відвідувала Медико-хірургічну академію в Санкт-Петербурзі і самостійно готувалася до складання іспитів на атестат зрілості (за курс чоловічих гімназій). За рекомендацією професорів академії вона вирушила до Швейцарії.

У 1865 р. Н.П. Суслова прибула в Цюрих, щоб продовжити студіювання медицини в місцевому університеті. Зауважимо, що перші вільні слухачки в Цюрихському університеті з'явилися ще 1842 р. Восени 1864 р. дозвіл відвідувати заняття з природничих наук у закладі здобула Марія Олександрівна Княжина, піддана Російської імперії. Більш рішуче про свої наміри заявила Н. П. Су-

лова, яка звернулася з клопотанням зарахувати її повноправною студенткою. Сенат університету не поспішав з її матрикуляцією, водночас їй дозволили відвідувати університетські виклади на медичному факультеті. За два роки Н.П. Суслова подала клопотання про складання кваліфікаційних іспитів медика, і адміністрація Цюрихського університету, після ґрунтовного вивчення питання, дала позитивну відповідь.⁴ Здобувачка почала готувати дисертаційну роботу, над якою їй допомагав працювати Іван Михайлович Сеченов⁵ у Граці (Австрія).

У 1867 р. Н.П. Суслова представила в Цюрихський університет дисертацію «До питання про фізіологію лімфатичних судин серця», яку вдало захистила 14 грудня того року німецькою мовою. За підсумками публічного захисту Н.П. Суслова отримала ступінь доктора з медицини, хірургії та родопомочі. У вітальні промові від імені медичного факультету професор Е. Розе наголосив, що успіх дипломованої лікарки ґрунтувався тільки на покликанні та особистій праці. Він висловив сподівання на якомога швидке усунення «суспільних забобонів та статевого рабства», що обмежували жінку в доступі до інтелектуальних сфер діяльності, вважаючи її слабкою істотою.⁶

Отже, жіноцтво в особі Н.П. Суислової зробило перший крок до сфери науки, що до цього часу вважалась привілеєм чоловічої статі, і вже не бажало на цьому зупинятися.⁷ Це стало поворотним пунктом не тільки для емансипації східноєвропейського жіноцтва, але й для європейської історії культури загалом.

Після повернення Н.П. Суислової на батьківщину в 1868 р. усі поборники вищої жіночої медичної освіти здобули беззаперечний аргумент спроможності жінок опанувати

1 Елізабет Блеквелл (1821–1910) – англійська й американська лікарка; перша жінка, яка здобула медичний ступінь у США, перша жінка в Медичному реєстрі Генеральної медичної ради Сполученого Королівства.

2 Pioneer Work in Opening the Medical Profession to Women. Autobiographical Sketches by dr. Elizabeth Blackwell. London: J. M. Dent & Sons, 1895.

3 Надія Прокопіївна Суслова (1843–1918; походила з кріпосних селян) – лікарка Російської імперії; перша жінка, яка здобула диплом доктора медицини в Європі (1867).

4 Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / пер. с нем. Ю.П. Шагтона; под ред. М. П. Мохначевой. Москва: РГГУ, 2005. С. 240.

5 Іван Михайлович Сеченов (1829 – 1905) – природодослідник, фізіолог, педагог, просвітител; член-кореспондент (1869), почесний член (1904) Санкт-Петербурзької академії наук. Фундатор фізіологічної наукової школи та природничо-наукового матеріалістичного напрямку в психології.

6 Речь проф. Розе в Цюрихском университете при возведении в степень доктора девицы Надежды Прокофьевны Сусловой // Неделя. 1868. № 8. С. 256.

7 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 32.

медичний фах. Суслова, маючи зарубіжний диплом і бажаючи займатися професійною діяльністю, подала клопотання щодо процедури його визнання в Російській імперії. Бюрократичні зволікання врешті-решт завершилися компромісним рішенням: до неї застосували норму закону, за якою особи, які здобули науковий ступінь закордоном, могли отримати ступінь доктора в Російській імперії після складання додаткового іспиту. Наголосимо, питання статі в справі Суслової спеціально перемовчали. Про результат справи 16 липня 1868 р. поінформував «Журнал комітету міністрів», де повідомили, що Н.П. Сусловії надано право лікаря вільної практики і право на внесення до спеціального професійного реєстру.¹ Новина про такий правовий прецедент у медичній сфері держави стрімко поширилася і зумовила значний суспільний резонанс. Віра Фігнер², на схилі літ аналізуючи власну життєву долю, зазначила, що журнал із відомостями про Суслову визначив її майбутнє, такий шлях став бажаним і для неї.³

Наслідком стало стрімке зростання чисельності жінок зі Східної Європи, які бажали навчатися в Цюрихському університеті. Зокрема, на 1872 р. у закладі здобували освіти 96 жінок з імперії: 69 – на медичному, 26 – на філософському, одна – на природничому факультеті. Пікове зростання відмічено влітку 1873 р., коли до університету записа-

1 Пиетров-Эннкер Бианка. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / пер. с нем. Ю.П. Шаттона; под ред. М.П. Мохначевой. Москва: РГГУ, 2005. С. 241.

2 Віра Миколаївна Фігнер (в заміж. Філіппова, 1852-1942) – революціонерка, терористка, член виконкому «Народної волі», пізніше есерка, письменниця. Середню освіту отримала в Казанському інституті шляхетних дівчат (1863-1869). У 1872 р. уклала фіктивний шлюб і вступила на медичний факультет Цюрихського університету. З 1874 р. продовжила навчання в Бернському університеті, де познайомилася з анархістом Михайлом Бакуніним. У грудні 1875 повертається до Росії, працює фельдшеркою, бере участь у «ходінні в народ». Учасниця підготовки замахів на Олександра II в Одесі (1880) і Санкт-Петербурзі (1881). В Одесі взяла участь (разом зі С. Халтуриним) у замаху на військового прокурора. Навесні 1883 р. у Харкові видана поліції, заарештована. Засуджена Санкт-Петербурзьким військово-окружним судом до смертної кари (1884), яку замінили безстроковою каторгою. 20 років провела в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці.

3 Фигнер В. Запечатленный труд // Фигнер В. Полн. собр. соч. в 7 т. Москва, 1932. Т. 1. Ч. 1. С. 64.

лося 100 дівчат із Російської імперії, з яких 77 осіб обрали медичний факультет, 22 – філософський, 1 – юридичний⁴. За нашими підрахунками, представниці українських губерній серед них становили 41,7 %⁵. Отже, жінки з України вирізнялися більш активними прагненнями до вищої освіти. Крім того, як доводить аналіз розподілу слухачок за факультетами, пріоритет молодь надавала саме освоєнню медицини.

Не стояли осторонь і прихильники справи вищої жіночої освіти в Україні. Восени 1870 р. під час перебування міністра народної освіти Д. А. Толстого в Харкові депутація мешканців міста подала клопотання про реформування середньої жіночої школи з метою підготовки до університетів та дозвіл дівчатам їх відвідувати.⁶ Інформацію про цю подію оприлюднили на шпальтах газет.

КОМПРОМІС ІЗ СУСПІЛЬСТВОМ: ПРОЄКТ «СПЕЦІАЛЬНОГО КУРСУ ДЛЯ ОСВІТИ ВЧЕНИХ АКУШЕРОК»

У 1868 р. скінчила підготовку в Медико-хірургічній академії і здобула перший у Східній Європі диплом доктора медицини Варвара Олександрівна Кашеварова (про неї буде далі), що стало чергою знаковою подією і мобілізувало прихильників справи допущення жінок до студіювання медицини. У жовтні того ж року начальник Медико-хірургічної академії П.А. Наранович⁷ організував спільне зібрання активісток руху вищої медичної освіти жіноцтва і викладачів академії та Санкт-Петербурзького університету, які були його прихильниками. Зібрання виявилось досить представницьким: у зборах взяли участь 43 професори, серед яких були знані вчені (Д. І. Менделєєв, І. М. Сеченов), та 50 жінок, більшість з яких мали високий громадський авторитет у сто-

4 Підраховано за: Русская студентка за границей // Первый женский календарь на 1912 год. Санкт-Петербург, 1912. С. 57-76.

5 Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 372.

6 По поводу женского адреса, поданного г. министру народного просвещения в г. Харькове // Журнал министерства народного просвещения. 1870. № 10. С. 269.

7 Павло Андрійович Наранович (1801-1874, уродженець Чернігівщини) – лікар, доктор медицини і хірургії; професор, начальник Медико-хірургічної академії (1867-1869); редактор «Військово-медичного журналу» (1839-1846).

личному товаристві й особисту зацікавленість у справі. Прикметно, що серед присутніх були дружина і донька військового міністра Д.О. Мілютіна.¹ Підсумком обговорення стала домовленість про спільні дії щодо організації «жіночого університету».

Сприятливим контекстом для ініціатив щодо медичної освіти жінок став перегляд чинного Положення про вчені медичні ступені в Російській імперії в рамках загального курсу реформ 1860–1870-х років. Принагідна актуалізація питання вищої жіночої медичної освіти зумовила осучаснення підготовки акушерок (у документах – повивальних бабок), які перебували на службі в медичному департаменті Міністерства внутрішніх справ. Доповідь з питання покращення медичної освіти акушерок 28 січня 1870 р. на розгляд представили члени медичної ради міністерства М.Ф. Здекауер², М.І. Козлов³ і професор А.Я. Красовський.⁴

Автори вбачали два варіанти вирішення проблеми: 1) передати акушерську діяльність винятково лікарям за обов'язкового

проходження ними повного курсу практичного акушерства, отже за таких умов підготовку повивальних бабок лишали на попередньому, вкрай обмеженому рівні; 2) допустити жінок до загальної лікарської освіти в обсязі, необхідному для повної акушерської підготовки.⁵ Щодо першого варіанту, автори доповіді прямо визнали його нездійсненним, оскільки всі медичні освітні заклади держави навіть у найближчій перспективі не забезпечили б підготовку достатньої чисельності лікарів-акушерів. Також вони наголосили, що значна частина жіноцтва надавала перевагу медичній допомозі жінок, аніж чоловіків.

Щодо другого варіанту – допуску жінок до загальної медичної освіти – автори доповіді констатували можливість його втілення. Здатність самовіддано допомагати стражденним і підтримувати надію на зцілення у хворих жінки застосовували віддавна. Окрім того спроможність жінок оволодіти спеціальною лікарською підготовкою на той час уже була доведена особистими прикладами як у державі, так і закордоном, отже привід до дискусії було вичерпано.⁶

Пропозиції членів медичної ради, авторів доповіді (Здекауера, Козлова і Красовського), включали встановлення двох акушерських ступенів: 1) ступінь повивальної бабки на рівні родопомічних інститутів; 2) ступінь ученої акушерки із загальною лікарською освітою. Задля реалізації останнього автори розробили спеціальний навчальний план підготовки вчених акушерок при медико-хірургічній академії окремо від студентів і при медичних факультетах університетів, де дозволять місцеві кошти. Умовою вступу для бажаючих було пред'явлення свідоцтва про середню освіту (скінчення курсу жіночої гімназії чи інституту шляхетних дівчат).⁷

Маємо констатувати, що автори інноваційного проекту підсумовували його прогнозованими практичними результатами загальнодержавного і суспільного рівня. Серед них,

5 Исторический обзор правительственных распоряжений по вопросу о высшем врачебном образовании женщин. Санкт-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1883. С. 16.

6 Авторы доповіді мали на увазі Надію Суслову, яка отримала ступінь доктора медицини в 1867 р. в університеті Цюріха (Швейцарія), а також Варвару Кашеварову, яка скінчила Медико-хірургічну академію в Санкт-Петербурзі в 1868 р.

7 Исторический обзор правительственных распоряжений... С.17.

1 Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856–1880. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. С. 501.

2 Микола Федорович Здекауер (1815–1897, походив з родини гол. лікаря морського шпиталю в Фінляндії) – лікар, заслужений професор Медико-хірургічної академії, лейб-медик; мав чин дійсного таємного радника (1887).

3 Микола Іларіонович Козлов (1814–1889, походив із сім'ї єврейського купця) – військовий лікар, ступінь доктора медицини здобув у Дерптському університеті (1837). З 1841 - професор Київського університету, де сприяв становленню медичного факультету. Був консультантом у Київському інституті шляхетних дівчат і молодшим ординатором Київського військового шпиталю. Обіймав посади віце-директора медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, віце-директора медицини департаменту Військового міністерства (1858), начальника Медико-хірургічної академії (1869-1871), головного військово-медичного інспектора (1871). Особисто сприяв відкриттю жіночих медичних курсів у Санкт-Петербурзі. У сфері медицини відзначився як науковець, а також як енергійний і талановитий адміністратор. Будучи професором, Козлов одним із перших запровадив гістолого-хімічний аналіз у медичну практику.

4 Антон Якович Красовський (1821–1898, походив з селян-кріпаків Мінської губернії) – лікар, доктор медицини, лейб-акушер, гінеколог, академік; один із найбільш авторитетних акушерів XIX ст., фундатор наукового акушерства й оперативної гінекології в Російській імперії; з 1871 р. – директор Санкт-Петербурзького родопомічного закладу.

зокрема, були наведені такі чинники: «1) удосконалення акушерської і дитячої практики при реформуванні земської медицини, що збереже життя матерів і новонароджених; 2) поширення норм гігієни серед народу як засіб подолання високої смертності матерів і немовлят, що за 10–20 років забезпечить демографічний приріст населення, отже і добробут країни; 3) оновлення й збільшення складу акушерок; 4) поширення жіночої загальнолікарської освіти забезпечить державі значний контингент *освічених помічників лікарям* (курсив авт.) для догляду за хворими та пораненими у війні; 5) жінки зможуть підготуватися для роботи в аптеках, отже і змінити там чоловіків, необхідних для інших потреб держави».¹ Як свідчить аналіз викладу мотиваційних положень, розробники не виходили за межі традиційно жіночої сфери спеціалізації в медицині, як-то допомога при вагітності і пологах, піклування про породіль і немовлят, підмога лікарям у разі війни.

Підсумком обговорення питання перегляду фахової підготовки акушерок стала ухвала Медичною радою Міністерства внутрішніх справ 7 квітня 1870 р. доцільності таких заходів:

«Установити для жінок дві акушерські кваліфікації (ступені): 1) повивальна бабка на попередніх засадах²; 2) учена акушерка із загальною лікарською освітою. Жінок, бажаних здобути кваліфікацію вченої акушерки задля подальшої лікарсько-акушерської діяльності, допускати до спеціальних навчальних курсів на медичних факультетах університетів і медико-хірургічній академії. Умовою допуску до навчання було свідчення про повну середню освіту чи складання іспиту за програмою жіночої середньої школи.³ Навчальний план лікарсько-акушерської освіти жінок передбачав чотири роки підготовки. Проект містив розподіл навчальних дисциплін за роками підготовки. Підсумком освітньої підготовки слуха-

чок і здобуття кваліфікації вченої акушерки визначили складання ними іспиту за програмою, встановленою на кваліфікацію лікаря, за невеликими винятками. Жінки, які належним чином здобули кваліфікацію вченої акушерки, набували право самостійної, переважно спеціальної, акушерської та гінекологічної, лікарської практики, а також лікування сифілісу у жінок і дітей, надання медичної допомоги немовлятам.⁴

Наступним етапом просування зазначеного проєкту і відповідної ухвали медичної ради щодо запровадження кваліфікації вченої акушерки із загальною лікарською освітою став його розгляд військовим міністром Д. О. Мілютіним 27 жовтня 1870 р.⁵ Останній не заперечував проти фахової підготовки вчених акушерок у Медико-хірургічній академії за умови, якщо така кваліфікація (ступінь) буде законодавчо визначена і на засадах, узгоджених Військовим міністерством і Міністерством внутрішніх справ.

Разом з тим підготовлений проєкт розширення медичної освіти жінок представили на розгляд міністра народної освіти Д.А. Толстого, який залучив до його обговорення ради університетів і раду міністра.⁶ Рада при міністрі народної освіти підтримала проєкт розширення медичної освіти жінок і надання їм права на самостійне лікування певного кола хвороб, утім за умови, що жіночі медичні курси в університетах будуть відокремлені від студентів. Також рада міністра визнала доцільним зібрати відомості про умови і обсяги прав на медичну практику жінок у Західній Європі.⁷ Як розуміємо, модернізаційні реформи 1860–1870-х років у Російській імперії вістрям було скеровано на досягнення рівня розвитку провідних країн Заходу, щонайперше через удосконалення наявної освітньої моделі і створення її нових ланок. Однією з таких новаційних складових вищої професійної освіти стане жіноча медична освіта.

4 Исторический обзор правительственных распоряжений... С.20.

5 Медико-хірургічна академія в Санкт-Петербурзі, при якій планували освітню підготовку вчених акушерок, перебувала в підпорядкуванні Військового міністерства.

6 Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей. Санкт-Петербург: Тип-литогр. П.И. Шмидта, 1879. С. 178.

7 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 24.

Розглянемо, якою була позиція рад університетів держави щодо розширення медичної освіти жінок. Зауважимо, що на початку нашого викладу ми представили результати першого опитування (1861) професорських корпорацій Російської імперії з цього приводу.

Протягом 1870–1871 років медичні факультети університетів обговорили пропонування проєкт розширення медичної освіти жінок і представили до міністерства власні міркування щодо нього. Учена корпорація медиків Дерптського університету визнала можливість допуску належно підготовлених жінок здобувати вищу медичну освіту і відповідні права по скінченню навчання, умовою чого є неухильне виконання ними вимог, встановлених для осіб, які бажали здобути диплом лікаря.¹

Медичний факультет Московського університету вважав можливим *допустити жінок до лекцій* на медичних факультетах університетів і медико-хірургічній академії *разом зі студентами* (курсив авт.). При цьому від бажаної стати слухачками мають підтвердити свої знання на рівні навчального курсу чоловічих гімназій. Маємо констатувати, що за десять років від попереднього опитування позиція вчених-медиків Московського університету з питання вищої жіночої медичної освіти суттєво прогресувала, що засвідчує їхня підтримка ідеї спільного навчання обох статей в академічному закладі. Саме вона лишалася найбільш дискусійною, а тому й законодавчо нереалізованою в Східній Європі (окрім Фінляндії)² до 1917 р.

Медична корпорація Харківського університету в надісланому відгуку визнала, що в разі надання жінкам права лікарської практики, до них варто застосовувати всі вимоги, чинні для чоловіків (однаковий курс підготовки з відповідним підсумковим іспитом на ступінь лікаря).³ По-суті, науково-педагогічні працівники факультету рішуче висловили позицію гендерної рівності як засаду становлення вищої медичної

освіти жіноцтва. Наголосимо, що саме Харківський університет був першим університетом Наддніпрянської України (засновано в січні 1805 р.), учена корпорація якого мала понад півстолітні освітні традиції.

Медичний факультет Варшавського університету висловив подібну думку щодо доцільності надавати жінкам медичну освіту аналогічну до студентів, також дипломи і права, встановлені для лікарів-чоловіків.⁴ Учені-медики Казанського університету так само визнали за доцільне допускати жінок до здобуття вищої медичної освіти нарівні зі студентами, утім за наявності свідоцтва про скінчення курсу чоловічих гімназій. Також вони висловилися за право випускникам складати іспит на кваліфікацію лікаря і набувати відповідні права.⁵

Медичний факультет Київського університету у відгуку визнав пропонувану проєктом ступінь ученої акушерки зайвою («по-суті, вона надає права лікаря»). Учена корпорація медиків Києва вважала: «Нехай жінки, здобуваючи права самостійної приватної практики, набувають і відповідні кваліфікації лікаря і доктора медицини, нарівні з чоловіками. Навчальний курс медицини для жінок має бути аналогічним до чоловічого, тобто п'ять років. Для вступу на медичні курси жінки мають складати іспит за програмою чоловічих гімназій, але тільки зі знанням латини⁶ в обсязі, необхідним для розуміння медичної термінології».⁷ Прикметно, що викладачі медичного факультету Київського університету констатували наявність когорти жінок, здатних успішно скласти вступний іспит за програмою чоловічих гімназій. Опосередковано це підтверджує нашу тезу про те, що жінки з України становили значний масив здобувачок медичного фаху в європейських університетах. Ґрунтовні освітні вимоги до кандидаток у слухачки медицини, на професорів думку, стануть запобіжником від осіб, несерйозних,

4 Там само.

5 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 23.

6 Навчальна програма чоловічих гімназій включала студіювання двох давніх мов – грецької і латини. Для бажаної вивчати медицину жінок обов'язковим було оволодіння латиською мовою за програмою чоловічих гімназій.

7 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 23.

1 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 21.

2 Див. Драч О. Розвиток вищої жіночої освіти у Фінляндії в модерну добу: унікальний варіант європеїзму в Російській імперії // Етнічна історія народів Європи. 2018. Вип. 55. С. 63-66.

3 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 22.

захоплених модними течіями, а також дієвим виховним засобом формування відповідальності за власні рішення. Учені-медики не схвалювали підхід збільшення чисельності жінок-лікарів за рахунок пониження рівня вимог до абітурієнтів. Від імені факультету вони наполягали, що випускниці жіночих гімназій та інститутів шляхетних дівчат, швидше як виняток, погодяться практикувати на селі. Чоловікам працювати лікарем у сільській місцевості важко, тим більш складнішим це буде для жінок-лікарів.

Таким чином, вивчення відзивів рад медичних факультетів університетів до Міністерства народної освіти щодо проекту розширення медичної освіти жінок, засвідчує, що вчені корпорації мали досить прогресивну позицію щодо допущення жінок до студіювання фахової лікарської освіти. Вони одностайно визнали таку можливість, висловившись за однаковість вступних вимог для обох статей, підтримали ідею зрівняння зі студентами успішних випускниць здобувати диплом і кваліфікацію лікаря, а також відповідні нормативно визначені права. Більш стримано обережною була позиція ради міністра народної освіти, яка в цілому підтримувала проект запровадження ступеню вченої акушерки і надання їм права лікування певних хвороб, утім винятково за умови організації окремих медичних курсів для жінок.

Зауважимо, що розширення медичної освіти жінок було пов'язане з більш загальною проблемою їхнього суспільного становища і правоздатності. Останнє перебувало в компетенції вищої влади Російської імперії. Тому гострота громадських дискусій між консерваторами і лібералами з проблеми емансипації, яка майже п'ятнадцять років¹ тривала в суспільстві, була перенесена у вищі урядові інституції. Представники всіх державних відомств при обговоренні питання на Раді міністрів висловили власне бачення подальшого розвитку «жіночого питання». Показовим є подання шефа жан-

1 Започаткувала громадське обговорення питань жіночої освіти й виховання стаття М.І. Пирогова «Питання життя», видрукувана 1856 р., де авторитетний лікар, науковець і педагог констатував: «Жінка за належної освіти та виховання може засвоїти наукову, художню та соціальну культурність, як і чоловік» (Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. Москва: Изд-во АПН РСФСР, 1953. С. 569).

дармів² від 15 грудня 1870 р. до Ради міністрів з питання дозволу жінкам вступати на службу до громадських та урядових установ.

Головний начальник III відділення в.й.і.в. канцелярії і шеф жандармів («всесильний» П.А. Шувалов) наполягав, що «такий новаційний суспільний запит» попередньо варто вивчити. Він визнав доцільним з'ясувати: по-перше, який вплив на домашнє життя суспільства, на сім'ю і жінку матиме її служба; по-друге, на користь чи на шкоду піде це службі або обраній жінкою справі. Водночас П. А. Шувалов відзначив, що «вступаючи на на ниву громадської службової діяльності, жінка насамперед *відвертається від свого безпосереднього призначення*, напрямовується до кола чоловічих занять, *відокремлюється від домашнього вогнища, від помислів стати гарною дружиною і матір'ю*, і переходить до незалежності та несвідомої зневаги до того, що становило досі її *головне покликання*» (курсив авт.).³ Головний начальник III відділення в.й.і.в. канцелярії дійшов висновку, що «дозвіл жінкам займати місця, надані виключно чоловікам, неодмінно позначиться шкідливими і згубними наслідками як на них самих, так і на їхніх родинах». Отже, візія впливового П.А. Шувалова щодо «жіночого питання» базувалася на непорушності концепції природовідповідності статей і гендеру. Відомча пропозиція шефа жандармів обмежилася «якнайширшим залученням жінок до діяльності згідно їхньої статі, отже і *їхнього призначення*» (курсив авт.). Щодо досліджуваного нами аспекту головний начальник III відділення в.й.і.в. канцелярії визнав оптимальним для жінок «заохочувати розвиток курсів акушерських наук...» у державі.⁴ Обговорення Радою міністрів питання суспільного становища і правоздатності жінок втілено у височайшому повелінні від 14 січня 1871 р., де урядов-

2 Шефом жандармів був головний начальник III відділення в.й.і.в. канцелярії (на той час П.А. Шувалов). III відділення в.й.і.в. канцелярії – вищий орган політичної поліції Російської імперії, що здійснював нагляд за політично неблагонадійними особами і розшуком. Виконавчим органом III відділення був окремий корпус жандармів, який очолював головноуправляючий (т. зв. шеф жандармів). За рангом відділення імператорської канцелярії дорівнювали міністерствам.

3 Исторический обзор правительственных распоряжений... С.5.

4 Исторический обзор правительственных распоряжений... С.6.

ці визначили коло корисної для держави і суспільства діяльності жінок. Передбачались заходи щодо організації і розвитку спеціально жіночих курсів акушерських наук; жінкам дозволили фельдшерську і віспарську діяльність, також аптекарську в жіночих лікувальних закладах. Отже, визначеним державними очільниками підходом до реалізації медичного фаху жінок був утилітарно-прагматичний, що по-суті означало використати потенціал охочих набутти професії на забезпечення нагальних потреб багатомільйонного населення.

Дійсно, як верховна влада, так і учасники громадських дискусій протягом другої половини XIX ст. для переконливості власної аргументації згодом апелювали до принципу загального блага: фактично поступ медичної освіти жіноцтва зумовлювали ґрунтовними суспільними і державними інтересами.¹ Вивчення публіцистичних матеріалів окресленого періоду дало підстави сформулювати такі маркери їх тверджень: по-перше, велика смертність немовлят і матерів при пологах, зумовлені як погано організованою родопоміччю, зокрема серед простолюду, який звертався до знахарок, баб-пупорізок, так і слабкою підготовкою практикуючих акушерок. По-друге, превеликі запити на медичні послуги в провінції, особливо в сільській місцевості, виявлені земськими дослідженнями, де саме жінки могли сумістити посаду лікаря і фармацевта. По-третє, конфесійна належність (іслам) значної частини населення імперії формувала потребу в медицині, оскільки мусульманська традиція забороняла огляд жінок сторонніми чоловіками, у тому числі й лікарями. По-четверте, очікували, що лікарка стане «цивілізуючим чинником народного життя», набуде довіру населення (насамперед жіноцтва) і покращить його побутову культуру. По-п'яте, допуск жінок до медичної освіти обґрунтовували вкрай малою чисельністю дипломованих випускників-лікарів.² За рахунок прийому жінок на

1 Див. Драч О.О., Губенко І.Я. Вища жіноча медична освіта в Російській імперії: народження ідеї та суспільна реакція // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Одеса, 2009. Вип. 15. С.45-55.

2 Наведена статистика по Медико-хірургічній академії свідчила, що з 1000 студентів тільки 65 осіб отримувало диплом лікаря.

навчання сподівалися не лише поповнити лави вибулих студентів, а і швидко подвоїти питому вагу лікарів у країні. По-шосте, прогнозували неவிбагливість кваліфікованих лікарів щодо подальшого працевлаштування, які погодяться практикувати на селах за невелику річну платню (300–500 руб).³

ПЕРШИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ ВІДКРИТО

Ініціатива в подальшому просуванні справи вищої медичної освіти жінок належала очільнику військового відомства. Керуючись ухвалою медичної ради і височайшим повелінням від 14 січня 1871 р., військовий міністр Д.О. Мілютін клопотав щодо дозволу відкрити при Медико-хірургічній академії спеціальні курси для підготовки вчених акушерок. В основу було покладено схвалений медичною радою Міністерства внутрішніх справ проект «Спеціального курсу для освіти вчених акушерок» (1870), розрахований на чотири роки навчання. Зауважимо, що цей пілотний проект дієво підтримував один з його авторів-розробників – М.І. Козлов – головний військово-медичний інспектор і на той час начальник Медико-хірургічної академії, який мав для цього особисті причини. Його донька – Парасковія Миколаївна (в заміжжі – Тарновська⁴) мріяла здобути медичну освіту. Матеріальний аспект утілення проекту жіночої медичної освіти забезпечила благодійниця Л. Родственна (Шанявська), яка пожертву-

3 Драч О.О., Губенко І.Я. Вища жіноча медична освіта в Російській імперії: народження ідеї та суспільна реакція // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Одеса, 2009. Вип. 15. С. 50-51.

4 Парасковія Миколаївна Тарновська (в дівоц. Козлова; 1848 – 1910) – лікарка-невропатолог, антропологиня, кримінолог-дослідниця, авторка ґрунтовної праці «Жінки-вбивці» (1902). На Заході відома як Pauline Tarnowsky (Полін Тарновські). Громадська діячка, активна поборниця жіночої освіти. Поділяла ідеї кримінальної антропології про вроджену схильність до рецидиву злочинів. Її роботи містять великий аналітичний матеріал щодо проституції, жіночої кримінальної злочинності. Їх використовував у своїх дослідженнях її чоловік Веніамін Михайлович Тарновський (1837-1906), венеролог-сифілідолог, засновник наукової школи венерології, сексопатолог, судовий психіатр, прогресивний громадський діяч (про нього буде далі в розділі).

вала власний капітал 50 тисяч рублів на облаштування навчального закладу.¹

2 листопада 1872 р. розпочав функціонувати «Спеціальний курс для освіти вчених акушерок» при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі, що за кілька років буде реформовано на Жіночі лікарські курси на базі Миколаївського військового шпиталю. Напутнє слово до жінок-піонерок втілило головну ідею закладу – «працюйте і дасться вам».² По-суті, такий підхід означав, що бажані стати лікарками мали засвідчити власну спроможність оволодіти розробленим навчальним курсом (теорією і практикою), від результативності чого залежала подальша доля проєкту. Функціонування новаційного жіночого медичного курсу при Медико-хірургічній академії – закладі, добре укомплектованому навчальними помісниками і професорсько-викладацьким складом, гарантувало належний рівень професійної підготовки слухачок.

Організація навчального процесу спеціального жіночого медичного курсу включала як підсумкові семестрові репетиції з опанованих навчальних дисциплін, так і перевідні (курсіві) іспити наприкінці кожного навчального року. Навчальний план підготовки вчених акушерок включав такі навчальні дисципліни з відповідним розподілом за курсами і годинами: I рік підготовки слухачки опановували: фізику (3,5 години на тиждень), загальну хімію (4 год), медичну ботаніку (4 год), зоологію (3 год), гістологію (4,5 год), анатомію (3 год). Загальне тижневе навантаження курсисток-медичок становило 22 години. Окрім того були передбачені практичні заняття із зоології, як практична підготовка до анатомічних способів, а також у II семестрі щоденні практичні заняття з анатомії (4 год), задля чого слухачок поділяли на підгрупи. Кожна з підгруп мала працювати анатомічні препарати з міології, ангіології та неврології.

Протягом II року підготовки слухачки опановували: фізику (3,5 год на тиждень), хімію (2 год), ембріологію (1 год), гістологію (3,5 год), анатомію (3 год), фізіологію (4 год), патологію (4,5 год), фармацію (3,5 год). За-

гальне тижневе навантаження курсисток-медичок становило 25 годин. Окрім того були передбачені практичні заняття з патологічної гістології і фізіології раз на тиждень (увечері), також щоденні вечірні практичні заняття з анатомії із виготовлення анатомічних препаратів.

На III році навчання слухачки опановували: патологічну анатомію (3 год на тиждень), діагностику (2 год), фармакологію (3 год), хірургічну патологію (5 год), десмургію (3,5 год), акушерство (2,5 год), гінекологію (2,5 год), гігієну (2 год). Загальне тижневе навантаження курсисток складало 24 години. Були також передбачені практичні заняття з патологічної гістології раз на тиждень увечері.

Протягом IV року підготовки слухачки опановували: гінекологію (1 год на тиждень), акушерську та гінекологічну клініку (4,5 год), дитячі хвороби (3 год), клініку внутрішніх хвороб (6 год), сифілідологію (3 год), дерматологію (2 год), офтальмологію (4 год), хірургічну клініку (3 год). Загальне тижневе навантаження курсисток складало 26,5 годин. Окрім того слухачки протягом всього IV року навчання проходили практичну підготовку в клініках сифілітичних і дерматологічних хвороб. До 1876-77 навчального року курсистки також практикувалися в дитячій та офтальмологічній клініках.³

У 1876 р., до початково визначеного 4-річного курсу додали 5-й навчальний рік, що фактично зрівняло навчальну програму спеціального жіночого медичного курсу з медичними факультетами університетів і медико-хірургічної академії. Протягом V року підготовки слухачки опановували: акушерську клініку (5 год на тиждень), клініку дитячих хвороб (6 год), клініку внутрішніх і нервових хвороб (8 год), хірургічну клініку (3,5 год), клініку офтальмологічну (2 год), теорію психічних недугів з демонстраціями хворих (2 год), оперативну хірургію (2 год), учення про вушні хвороби (2 год). Загальне тижневе навантаження курсисток останнього року підготовки становило 30,5 годин. Також протягом V року навчання слухачки практикувалися з оперативної хірургії на трупах (раз на

1 Сущинский П.П. Женщина-врач в России. Очерк десятилетия женских врачебных курсов 1872-1882 год. Санкт-Петербург: Тип. Н.А. Лебедева, 1883. С. 3.

2 Там само. С. 4.

3 Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877-1878 г. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей. Санкт-Петербург: Тип-литогр. П.И. Шмидта, 1879. С. 180.

тиждень), мали практичні заняття з електро-терапії 2 рази на тиждень.

Відбулися й організаційні зміни в функціонуванні жіночих лікарських курсів. Досвід виявив необхідність певних удосконалень. У 1876 р. інституцію відокремили від медико-хірургічної академії. Навчальні (теоретичні і практичні) заняття слухачок перемістили до Миколаївського військового шпиталю (жіночого і дитячого відділення), де облаштували необхідні аудиторії, допоміжний матеріал (навчальні посібники, начність). Термін освітньої підготовки слухачок-медичок було встановлено п'ятирічний. Завідувачем жіночими курсами став головний лікар означеного шпиталю під загальним керівництвом головного військово-медичного інспектора. За конференцією¹ Медико-хірургічної академії лишили право присвоювати випускникам курсів право на жіночу і дитячу лікувальну практику.² Рекомендували невідкладно розробити проект Положення жіночих лікарських курів.³ Височайшим повелінням від 17 вересня 1876 р. на функціонування курсів з державної скарбниці щорічно виділяли 8200 руб.⁴

Безперечно, за функціонуванням першого жіночого медичного курсу уважно наглядали як в середині держави, так і на зовні: у справі було чимало і прихильників, і противників. Разом з тим неупереджене спостереження за навчальною діяльністю курсисток виявило, що вони повною мірою здатні свідомо засвоювати як теоретичні основи медичних знань, так і їх практичне застосування в лікувальній справі, до того ж не лише в межах визначених освітньою програмою дисциплін (жіночі і дитячі хвороби), а й таких галузях як хвороби зовнішніх покривів, ларингоскопія, офтальмологія.⁵

У 1877 р. у рамках підготовки до першого випуску слухачок жіночих лікарських курсів

1 Конференція – рада професорів Медико-хірургічної академії, вищий колегіальний орган керівництва закладом.

2 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 50.

3 До 1876 р. жіночі лікарські курси керувалися тимчасовим Положенням.

4 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 118.

5 Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей. Санкт-Петербург: Тип-литогр. П.И. Шмидта, 1879. С. 181.

нарада викладачів закладу розробила спеціальну інструкцію для випускових іспитів.⁶ Загальні підстави випускових випробувань було визначено медичною радою при організації курсів у 1872 р., а саме: «По завершенню навчального курсу слухачки мають скласти іспит за програмою на кваліфікацію лікаря з наступною відмінністю: із предметів, що не входили до сфери майбутньої їхньої діяльності (теоретична й оперативна медицина, судова медицина, вчення про нервові й очні хвороби), курсистки випробовуються лише в практичному застосуванні; водночас з акушерства, вчення про жіночі і дитячі (переважно немовлят) хвороби вони екзамнуються більш спеціалізовано як з теорії, так і з практики».⁷ Утім, додержуючись думки, що засадами медичної освіти має бути як повне і комплексне студювання фізіології та патології організму людини загалом, так і різних вікових періодів, що спеціальне освоєння певної галузі медичної науки сукупно з практичною діяльністю в обраній сфері буде плідним тільки за умови ґрунтовної підготовленості, оскільки брак загальної медичної освіти веде до медичного шахрайства («шарлатанства»), викладачі жіночих курсів від початку доклали зусиль, щоб освітня підготовка слухачок не відрізнялася за обсягом і змістом від медичних факультетів університетів і академії.⁸

Нарада викладачів жіночого медичного курсу при підготовці екзаменаційної програми кваліфікаційного випробування додала, як самостійні предмети, в повному обсязі, гістологію, гігієну, патологію, клініку нервових і душевних хвороб з електротерапією, сифілідологію і дерматологію. Також нарадою було визнано доцільним, щоб випускові іспити проводили безпосередньо на хворих за присутності членів екзаменаційних комісій. Отже, професорсько-викладацька корпорація жіночого медичного курсу – у повному складі чоловіча – від початку викладання цілеспрямовано мала за мету ґрунтовну фахову підготовку майбутніх медиків, з огля-

6 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 54.

7 Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей. Санкт-Петербург: Тип-литогр. П.И. Шмидта, 1879. С. 181.

8 Исторический обзор правительственных распоряжений... С. 54-55.

ду на що освітня й екзаменаційна програма в основному відповідає професійному стандарту лікаря-чоловіка.

Випускні іспити курсисток підтвердили практико-орієнтованість програми їхньої фахової підготовки, а також цілковиту здатність слухачок після скінчення п'ятирічного навчання продемонструвати комісії результати набутих компетенцій. По завершенню освітньої підготовки випускниці жіночих медичних курсів початково отримували від завідувача курсів тимчасове свідоцтво¹, що підтверджувало оволодіння навчальною програмою і успішне екзаменування конкретної особи.

Фінальним етапом запровадження вищої спеціально-професійної освіти жіноцтва в державі мало стати законодавче затвердження прав випускниць спеціального жіночого лікарського курсу. Цей не менш цікавий сюжет боротьби за повноправність дипломованих лікарток у Російській імперії потребує подальших досліджень.

АНТРОПОЛОГІЯ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ: ШЛЯХ У ПРОФЕСІЮ В.О. КАШЕВАРОВОЇ-РУДНЕВОЇ

Історію становлення вищої жіночої медичної освіти в Східній Європі вважаємо доцільним поглибити антропологічним матеріалом, який забезпечить розуміння особистих зусиль здобувачок кваліфікації лікаря, конкретизацію труднощів, які їм довелося здолати, виявить чинники, що допомагали чи навпаки заважали рухатися обраною освітньою траєкторією.

На дослідження нами обрано персоналію Варвари Олександрівни Кашеварової-Рудневої (в дівоц. Нафанова; бл. 1842/44–1899) – перша в Східній Європі і друга у світі жінка-лікарка (акушер-гінеколог), яка отримала диплом і ступінь доктора медицини.² В основу аналізу шляху, пройденого здобувачкою високої медичної кваліфікації, по-

1 Тимчасове свідоцтво видавали через остаточне не затвердження форми диплому випускниць, що було пов'язано з нормативним визначенням їхньої медичної кваліфікації і закріпленням відповідних професійних прав у державі.

2 Відзначимо, що Варвара Руднева є серед 13 лікарток, іменами яких позначено кратери на планеті Венера через їхній внесок у медичну науку (див. Saraiya, U. (2021). Medical women on planet venus. Journal of SAFOG, 13(3), 181-186. doi:10.5005/jp-journals-10006-1900).

кладено особисто складену й опубліковану Варварою Олександрівною автобіографію. Критерієм інтерпретації его-документу першої в державі дипломованої лікарки буде встановлення чинників, умов і обставин формування її мотивацій до соціально-професійної реалізації в медицині, з'ясування особистісних рис і психологічного складу, сприйняття її оточенням, розуміння її життєпису в аспекті наявності казусу.

Народилася майбутня медикиня приблизно 1842/1844 року (точна дата народження невідома)³ у Чаусах Могилівської губернії у бідній єврейській родині вчителя (меламеда). Писар Синоду записав її не як доньку Нахама чи Нахума, а для доброзвучності – Варвара, дочка Нафанова.

Дитинство Варвари позначено сирітством. До 12 років вона зростала в прийомній родині, яка з часом перебралася до м. Веліж Вітебської губернії. Складні умови її дитячих років сформували в дівчинки відчайдушний характер і вміння долати життєві перешкоди. «Мене ніколи не полишало почуття цілковитої безпритульної самотності. Мені надто грубо і жорстко постійно давали зрозуміти, що я відрізана скиба».⁴ У відчаї від нестерпності життя дівча втекло з дому світ за очі. Опинившись у Царському Селі, Варвара захворіла на тиф і понад три місяці провела в лікарні. При виписці персонал медичного закладу зібрав їй трохи грошей, на які вона доїхала до Санкт-Петербурга. Опинившись у столиці, Варвара прагнула освоїти якийсь фах, щоб самостійно заробляти на шматок хліба.

Саме тут дівчина розпочала рух власною освітньою траєкторією, першим етапом якої стало освоєння читання за книгами під керівництвом сина-гімназиста господаря її першого найманого помешкання в місті. Швидко опанувавши читання, вона, за власним зізнанням, відтоді за жодних обставин не

3 В автобіографії вона позначила 1848 р., але визнала, що не знає точну дату свого народження. Дослідниця О.Д. Заблудовська визнала 1842 р. достовірним роком народження Варвари Олександрівни. Водночас дослідник С.М. Діонесов більш вірогідним визначив 1844 р.

4 Кашеварова-Руднева В.А. Автобиография // Двадцатипятилетие врачей бывших студентов императорской медико-хирургической академии выпуска 9-го декабря 1868 г. / под ред. К.Ф. Славянского, В.В. Клименко. Санкт-Петербург: Тип. Р. Голицына, 1893. С. 68.

полишала цього заняття. Варвара прагнула до подальшої освіти.¹ Змінюючи сім'ї, в яких проживала, дівчина одночасно дорослішала. Як знакову постать цього періоду життя, в автобіографії вона визначила дивака-вчителя, що оповідав про великих людей, зокрема і жінок, пробуджуючи у неї бажання і самій чимось відзначитися. «Я вирішила читати та вчитися якомога більше і напосідала на знайомих дати мені книги і поради, чому і як навчатися».² Марення про освіту вкрай не сподобалися її названому батьку, який озвучив думку про те, що *в жінки може бути лише одне законне бажання – якнайшвидше вийти заміж* (курсив авт.). Такі віками усталені погляди на місію і завдання жінки в суспільстві були панівними серед населення Східної Європи до середини ХІХ ст., вони зазнають змін лише під впливом нового етосу молоді модерної доби і його поширення в наступних генераціях.

Невдовзі Варвара так і вчинила, погодившись на шлюб із заможним купцем Кашеваровим, який дав чималого хабаря за одруження з неповнолітньою. В основі такого вчинку лежало бажання молоді студіювати медицину, сформоване під впливом від знайомства зі студентом медико-хірургічної академії В.Г. Лашкевичем³. Наречена сподівалася, що відтоді ніхто не зможе заборонити їй читати і навчатися, оскільки молодий обіцяв небо прихилити для неї. Утім реалії заміжнього життя були зовсім неочікуваними. «Купчихам не личить багато вчитися і хороша дружина не повинна бути розумніша за свого мужа», – такий припис від чоловіка через місяць після весілля отримала 15-річна Варвара Кашеварова⁴. Розпач від звістки для молоді дружини виявився таким сильним, що вона потрапила до лікарні. Після виписки з лікарні Варвара Олександрівна незабаром розірвала стосунки з Кашеваровим і вступила до Повивального інституту в Санкт-Петербурзі. Почався новий етап життя молоді жінки.

Прийняте В.О. Кашеваровою рішення не було спонтанним. Згадуваний вище студент-

медик Лашкевич, який був її шафером на весіллі, пробудив інтерес до медичного фаху. Найбільш реалістичною жіночою перспективою в галузі була професія акушерки (повивальної бабки). Варвара Олександрівна стала вільною слухачкою⁵ Повивального інституту при родопомічному закладі Санкт-Петербурзького виховного будинку. Невдовзі її наполегливість і ґрунтовність фахових знань привернули увагу викладачів закладу. За вісім місяців замість двох років Варвара Олександрівна скінчила курс теоретичних і практичних занять Повивального інституту, продемонструвавши на випускному іспиті блискучі знання. У червень 1862 р. Кашеварова отримала диплом з відзнакою на кваліфікацію акушерки (повивальної бабки). Випускниця міркувала над майбутнім, оскільки казенне місце служби акушерці можна було отримати тільки завдяки особистим зв'язкам чи протекції. Утім подальшу долю В.О. Кашеварової визначило випадкове дорожнє знайомство.

Поважного чиновника військово-медичного департаменту вразив ентузіазм молоді жінки, яка «виявила готовність заради чесного заробітку і користі суспільству їхати аж на край світу».⁶ Він зауважив про наявність вільної вакансії акушерки в Оренбурзькому краї та порекомендував їй звернутися до правління Оренбурзького козачого війська⁷. Також високопосадовець⁸ зауважив, щоб отримати таке призначення

5 Вільна слухачка – статус особи, яку допустили до навчальних занять та іспитів в освітньому закладі без зарахування до складу казеннокоштных слухачок. До 1871 р. «вільні слухачки» навчалися в закладі безкоштовно.

6 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 71.

7 Оренбурзьке (Башкирське) козацьке військо – іррегулярне військо, сформоване з місцевого населення, в основному, магометан за віросповіданням. Жінки-магометанки відповідно до законів віри відмовлялися від допомоги медиків-чоловіків. З 1850-х років на території Оренбурзької губернії вирувала епідемія сифілісу, тому за височайшим повелінням 13 липня 1858 р. про організацію в краї спеціальних жіночих закладів для лікування хворих на сифіліс їх укомплектовували повивальними бабками, які вдосконалили знання на спеціальних курсах з розпізнавання та лікування сифілісу при Калінкинській лікарні в Санкт-Петербурзі.

8 Як в подальшому з'ясувалося, ним був Олександр Павлович Безак (1800–1868) – генерал, державний діяч Російської імперії; у 1860-65 рр. Оренбурзький генерал-губернатор, потім Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор і командувач військами Київського військового округу.

1 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 69.

2 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 69.

3 Валеріан Григорович Лашкевич (1835-1888) – уродженець с. Іванівці Кам'янець-Подільської губернії, з родини священика, доктор медицини, завідувач кафедри факультетської терапії медичного факультету Харківського університету.

4 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 70.

необхідно пройти спеціальне навчання в Калінкинській лікарні Санкт-Петербургу. Варвара Олександрівна виявила повну готовність зробити все заради працевлаштування за фахом.

На початку 1860-х років при Калінкинській венерологічній лікарні для повитух були організовані річні курси з сифілідології, куди і була зарахована випускниця повивального інституту В.О. Кашеварова. Керував курсами молодий ординатор Веніамін Михайлович Тарновський.¹ Залагодивши організаційні формальності, В.О. Кашеварова була зарахована на навчання як акушерка-стипендіатка (28 руб) Башкирського козачого війська із зобов'язанням відпрацювати шість років. Досить швидко вона стала першою за успішністю ученицею курсу. Утім, новоприбула слухачка нікому не давала спокою: дошкуляла персоналу лікарні нагадуванням щодо дотримання вимог до харчування і гігієни хворих, робила зауваження, переробляла роботу за інших, наважувалася конфліктувати з адміністрацією закладу, не боялася говорити правду. «Я... лише наполягала на справедливості...а мене записали в зухвалі; я так багато страждала, що була співчутливою до найменших утисків і прагнула допомогти в міру сил та можливості», – так через три десятиліття Варвара Олександрівна пояснить власну поведінку і ставлення оточення, коли вже на собі досвідчиться.²

На випускних іспитах, В.О. Кашеварова вразила атестаційну комісію («ареопаг екзаменаторів»)³ рівнем своєї теоретичної та

практичної підготовки, що остання порушила питання про відзначення талановитої випускниці грошовою винагородою в розмірі річної платні. У відповідь на особливо доречну для неї пропозицію Варвара Олександрівна відмовилася, публічно визнавши свої знання слабкими. «...Я не вивчала ні анатомії, ні фізіології, ні інших медичних наук; чи можу я по сьому знати хоч якусь хворобу ґрунтовно; чи маю я розумне право лікувати хоч якусь хворобу; якнайменше я знаю і можу лікувати таку складну і неабияку хворобу, як сифіліс, що впливає на долю покоління?»⁴ В.О. Кашеварова прохала членів державної комісії про подальше поглиблення своїх медичних студій і можливість навчатися в медико-хірургічній академії.

Саме В.М. Тарновський став довіреною особою, якій Варвара Олександрівна відкрила свій намір «зробитися лікарем». Ординатор Калінкинської лікарні попервах категорично відраджував настирну акушерку, аргументуючи недозволеністю цього жінкам і відсутністю у неї попередньої підготовки. Неодноразово рекомендував «облишити свій «нездійснений» план і викинути «дурницю» з голови», утім погодився підсобити.⁵ Допомогу Веніаміна Михайловича – і словом, і ділом – майбутня лікарка оцінила як визначальну: протегування її перед високопосадовцями, фахове наставництво (надав потрібну літературу, склав план занять), лікування учениці під час тяжкої хвороби («своїми турботами врятував мені життя»),

1 Веніамін Михайлович Тарновський (1837–1906) – нащадок українського козацького роду. Як і його старші брати (Іполит та Віктор) обрав кар'єру лікаря. Випускник медичного факультету Московського університету (1859), доктор медицини, професор Військово-медичної академії, знаний спеціаліст із сифілідології і венерології, сексопатолог, судовий психіатр, громадський діяч. Засновник першого в Європі сифілідологічного і дерматологічного товариства (1885) та ініціатор Всеросійського з'їзду лікарів сифілідологів і земських лікарів (1897) для обговорення заходів проти поширення сифілісу. За дієвої участі В.М. Тарновського у Санкт-Петербурзі відкрито Жіночий медичний ін-т (1897). Чоловік лікарки П.М. Тарновської.

2 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 74.

3 До складу комісії входили: Венцеслав Венцеславович Пелікан (Вацлав Пелікан, польськ. Wacław Pelikan; 1790-1873) – польський медик, державний і громадський діяч, ректор Віленського університету (1826-1832), голова Медичної ради мініс-

терства внутрішніх справ Російської імперії; Євген Венцеславович Пелікан (1824-1884) – медик, професор медико-хірургічної академії, цивільний генерал-штаб-лікар, директор медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ (син В.В. Пелікана); Федір Степанович Цицурін (1814-1895, уродженець Слобожанщини) – медик, терапевт, епідеміолог, перший професор-терапевт медичного факультету Київського університету (1844–1857), президент Варшавської медико-хірургічної академії (1857-1861), директор Медичного департаменту військового міністерства; Павло Парфенійович Заблоцький-Десятовський (1814-1882, з українського козацько-старшинського роду) – лікар, професор хірургії Медико-хірургічної академії, гоф-медик імператора, ботанік, етнограф, автор 40 праць із хірургії та стоматології, анестезіолог-новатор (першим почав застосовувати хлороформний наркоз).

4 Цит. за: Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 29.

5 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія. С. 77.

морально-психологічний супровід вирослої без родинної любові дівчини.¹ Отже, доладні поради і рекомендації небайдужого В.М. Тарновського сприяли наміряним планам акушерки Кашеварової.

Практично втілити свій намір Варвари Олександрівні вдалося завдяки заступництву і спеціальному клопотанню очільника Оренбурзького краю генерал-губернатора О.П. Безака.² З дозволу військового міністра Д.О. Мілютіна³ вона була зарахована в 1863 р. до Медико-хірургічної академії як слухачка-стипендіатка на п'ять років для повного проходження курсу медичних наук нарівні зі студентами закладу.⁴ Навчальне щодення вимагало від слухачки наполегливої праці над дисциплінами академії, а також паралельного освоєння гімназійного курсу, латини, нових мов. Наслідком таких освітніх зусиль, за визнанням В.О. Кашеварової, стало фізичне перенапруження і горлова кровотеча на першому році навчання.⁵

Утім, вона педантично виконувала усі навчальні приписи і вимоги викладачів, оскільки раділа від самої можливості освоювати медичну науку. Кашеварова дослухалася до наставлянь доктора В.М. Тарновського, який опікувався нею і радив триматися якнайдалі від студентів. До того ж, щорічно оренбурзьке начальство потребувало звіту щодо успішності слухачки В.О. Кашеварової від адміністрації навчального закладу. «Я була одна поміж тисячі студентів і мені варто було бути обачною у всьому, оскільки за мною стільки пильнувало, що найменша похибка призвела б видалення мене з академії».⁶

При переході на третій курс студенти академії складали напівлікарський (напівкурсний) іспит. Варвара Олександрівна одночасно готувалася як до важливого фахового (напівлікарського) іспиту, так і до іспиту на атестат зрілості за курс чоловічих гімназій. Щодо останнього, то лише

незадовго до іспиту дізналася від вченого секретаря закладу професора Т.С. Іллінського, що від неї не вимагатимуть його складання, оскільки вона прийнята до академії без такої умови.

Щодо фахового (напівлікарського) іспиту, то єдиній слухачці в академії довелося вибороти право складати його нарівні зі студентами. Кашеваровій пропонували окремий екзамен, лякали строгістю його умов. Утім цілеспрямованість і безстрашність характеру Варвари Олександрівни на шляху до мети, поєднані з впевненістю у власних знаннях, надали їй сил відстояти можливість екзаменуватися разом з однокурсниками-чоловіками. Дозвіл тримати напівлікарські іспити (без права на диплом) Кашеваровій було надано. Як вона зазначила в автобіографії, «екзамен складала, мабуть, непогано, тому що оренбурзьке начальство, отримавши щорічне повідомлення академії про мої успіхи і поведінку, винагородило стипендіатку грошовим переказом у сумі 300 руб».⁷ Наявність коштів дала шанс Варварі Олександрівні здійснити першу закордонну поїздку до Праги на стажування в клініку знаного професора Зейферта, де вона поглиблювала знання з акушерства і гінекології («жіночих хвороб»). Прислужилося зарубіжне стажування слухачці для опанування німецької мови на практиці.⁸ Зауважимо, що навіть після скінчення навчання в академії Кашеварова продовжить вдосконалення на гінекологічному курсі професора Зейферта, який запропонував їй скористатися набутим клінічним матеріалом для підготовки дисертаційної роботи.⁹

Восени 1865 р. Варвара Олександрівна повернулася з-за кордону і приступила до занять на III курсі. Особливий інтерес у неї викликала патологічна анатомія, лекції з якої читав професор Т.С. Іллінський. Утім, «душею» кафедри був молодий, енергійний,

1 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 89.

2 Резолюція О.П. Безака на заяві – «виконання прохання акушерки Кашеварової визнає вельми корисним для краю, а тому клопоче перед усіма, від кого це залежить, допомогти Кашеваровій» – стала, за визнанням прохачки, могутнім інструментом реалізації її намірів.

3 Резолюція міністра: «допустити як виняток».

4 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 79.

5 Там само. С. 80.

6 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 83.

7 Там само.

8 В Австрійській (з 1867 р. Австро-Угорській) імперії, до якої входила Чехія, мовою діловодства і викладання була німецька.

9 Матеріали для патологической анатомии точного влагалища. Диссертация получившей степень лекаря в Медико-хирургической академии Варвары Кашеваровой ныне Рудневой, написанная для получения степени доктора медицины. Санкт-Петербург: Тип. Я. Трея, 1876. С. 3.

одержимий роботою прозектор¹ Михайло Матвійович Руднев², який так само нещодавно повернувся із закордонного стажування в авторитетного німецького патолога Р. Вірхова. Руднев досить швидко звернув увагу на єдину слухачку закладу, вважаючи, що гістологія – цілком посильна для жінок справа через властиву їм акуратність і вирішив зробити з неї кабінетного вченого-патологоанатома і гістолога.³ Під його керівництвом Кашеварова отримала першокласну підготовку з патологічної анатомії та гістології, що в подальшому їй добре прислужилося.

Після успішного складання напівкурсвого іспиту Кашеваровій вже не заважали складати перевідні іспити в академії. Водночас єдина слухачка закладу ще більш ретельніше виконувала навчально-виховні приписи для студентів, не пропускала жодної формальності. Вона очікувала, що результатом її академічної сумлінності буде допущення до випускного кваліфікаційного іспиту на ступінь лікаря.

На V курсі В.О. Кашеварова працювала в клініці жіночих хвороб, якою керував професор А.Я. Красовський.⁴ Визнанням сумлінності її навчальної роботи і водночас доброго ставлення студентів-медиків стало обрання Варвари Олександрівни їхньою старостою («представником») на кафедрі акушерства та жіночих хвороб. Під час роботи в клініці Кашеварова принагідно виявила сформовану допитливість і дослідницькі вміння, приводом до чого став випадок з її особистої лікувальної практики.

1 Прозектор – старший асистент кафедри, помічник професора анатомії, що готує препарати.

2 Михайло Матвійович Руднев (1837-1878) – лікар, патологоанатом, доктор медицини, професор медико-хірургічної академії, педагог; фундатор експериментального напрямку в патологічній анатомії, засновник наукової школи. Прихильник вищої жіночої медичної освіти; чоловік В.О. Кашеварової-Рудневої – першої лікарки, яка здобула ступінь доктора медицини в Російській імперії.

3 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 35.

4 Красовського А.Я. вона вперше зустріла ще на випускному іспиті в Повивальному інституті, коли він належно оцінив її ґрунтовні знання. Опісля авторитетний професор допомагав акушерці-випускниці з підробітками, пропонуючи догляд своїй тяжко хворих пацієнток. Саме в клініці А.Я. Красовського студентка В.О. Кашеварова виконала свою першу наукову працю.

У листопаді 1867 р. до клініки жіночих хвороб поклали 25-річну жінку, куратором якої призначили практикантку В.О. Кашеварову. Варвара Олександрівна ретельно взялася до справи: розмовляла з пацієнкою, чергувала біля її ліжка, вислуховувала, підтримувала. За два дні у жінки настали важкі пологи, під час яких вона померла. Після розтину Кашеварова провела гістологічний аналіз відпадної оболонки матки померлої. Вона встановила, що жінка страждала хронічним захворюванням оболонки. Зазвичай за такого діагнозу, акушери визнавали його спадковим і закривали справу. Утім, аналізуючи етіологію захворювання породіллі, Кашеварова встановила обставину, значущу для розвитку захворювання, зокрема, надмірна фізична праця пацієнтки в період вагітності: жінка працювала кучером у селі, а наприкінці вагітності – на фабриці. Таким чином, слухачка-медичка звернула увагу на соціальний чинник у перебігу захворювання.

16 січня 1868 р. за результатами свого дослідження Варвара Олександрівна виступила з доповіддю «Про хронічне запалення відпадної оболонки матки (endometritis decidualis)» на засіданні «Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі».⁵ Виступ Кашеварової в науковому об'єднанні медиків був безпрецедентним. Визнанням значущості пропонованого нею лікувального підходу стала рекомендація до друку результатів роботи молодій дослідниці. Тези доповіді Кашеварової побачили світ у тому ж році на шпальтах газети «Медичний вісник» (№ 6-7), а також в «Архіві патологічної анатомії і фізіології і клінічної медицини» Р. Вірхова в Берліні (Т. 44, № 1).

Наступним етапом у професійній кар'єрі медика став прийом В.О. Кашеварової до «Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі», на засіданні якого вона мала честь виступити. Набуття членства в товаристві мало умовами доповідь на його зібранні і рекомендацію двох його членів. Першу вимогу Варвара Олександрівна гідно виконала в січні 1868 р., а невдовзі два члени товариства – професор М.М. Руднев і С.Ф. Соколов – запропонували прийняти

5 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 38.

«акушерку Кашеварову, яка завершувала навчання в Медико-хірургічній академії», до лав «Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі».¹ Президент науково-медичного об'єднання професор Я.О. Чистович² на засіданні 2 жовтня 1868 р. зауважив, що оскільки в статуті положення щодо прийому жінок до товариства відсутні, було зроблено відповідний запит міністру внутрішніх справ, на який надійшла позитивна відповідь. Директор медичного департаменту повідомив про згоду міністра на прийом Кашеварової до членів товариства. Пропозиція щодо членства В.О. Кашеварової була проголосована, за результатами чого вона стала дійсним членом «Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі».³ Обрання Варвари Олександрівни символізувало не стільки визнання її наукових заслуг, скільки ставлення авторитетної медичної спільноти столиці до «жіночого питання», зокрема публічне засвідчення підтримки вищої жіночої медичної освіти.

Утім невдовзі після виголошеної доповіді Варвари Олександрівни в товаристві лікарів і за півроку до випускних іспитів в академії, які склали восени, стало відомо, що акушерці Кашеваровій відмовлено в стипендії та праві екзамінуватися. Підставою чого була постанова конференції Медико-хірургічної академії, ухвалена ще 6 березня 1865 р. щодо допуску акушерки Кашеварової до напівлікарського іспиту, умовою чого визначили винятково видачу їй свідоцтва про опанування курсу медичних наук.⁴ Ймовірно, коли п'ять років тому Кашеваровій дозволили «опанувати академічні медичні виклади», чиновники не особливо вірили в те, що слухачка-акушерка довчиться до випускних іспитів і буде серед перших на курсі за успішністю. За нових реалій адміністрація Медико-хірургічної академії не бажала додаткових клопотів з резонансного в суспільстві «жіночого питання», тому скористалася наявним рішенням щодо акушерки Башкирського війська і весною 1868 р. без

попередження відрахувала студентку V курсу. Академічні бюрократи мали для цього підстави, адже навчальні виклади скінчилися і студенти-медики готувалися до кваліфікаційних іспитів на ступінь лікаря.

В.О. Кашеварова, яка випадково дізналася про своє відрахування з академії і позбавлення стипендії, була прикро вражена черговими перешкодами, що постали на шляху до омріяного нею диплому і самостійної лікарської практики. «Виходило, що всі мої зусилля пропали марно, оскільки, не маючи диплома, я не могла застосовувати свої знання на практиці».⁵ Утім, маючи від природи натуру борця, Варвара Олександрівна вирішила не схилитися перед обставинами, а змагатися за своє право здобути диплом медика. Вона просить підтримки в Оренбурзького генерал-губернатора М.А. Крижанівського, який на той час перебував у Санкт-Петербурзі.⁶ Останній клопотав про підмогу військового міністра Д.О. Мілютіна в справі допущення В.О. Кашеварової до випускового кваліфікаційного іспиту. Військовий міністр у свою чергу запросив висновок конференції Медико-хірургічної академії щодо цього. Наведемо ухвалу конференції академії від 4 травня 1868 р., одностайно підтриманою всіма присутніми на зібранні професорами на чолі з начальником закладу П.А. Нарановичем (усього 15 осіб):

«Нинішнього навчального року завершує повний курс медичних наук в академії акушерка Кашеварова, стипендіатка башкирського війська. Вона була прийнята до академії з дозволу військового міністра. Призначення її – бути лікарем народу, в якому мусульманки не користаються послугами медиків-чоловіків. Протягом п'яти років академія переконалася в старанності і успішності занять Кашеварової, яка неухильно прагнула своєї мети. Академія допустила Кашеварову до напівлікарського та курсових іспитів і пересвідчилася, що вона їх складала на рівні з кращими студентами.

5 Там само. С. 84.

6 Микола Андрійович Крижанівський (1818-1888) – генерал від артилерії, племінник О.П. Безака, попереднього очільника Оренбурзького краю. Ходили чутки, про те що призначення Оренбурзьким генерал-губернатором (1866-1881) він отримав завдяки протекції дядька. Після усунення з посади проживав у родовому маєтку в с. Матвіївка Золотоніського повіту Полтавської губернії.

1 Там само. С. 38.

2 Яків Олексійович Чистович (1820-1885) – доктор медицини, професор, історик медицини, начальник Медико-хірургічної академії (1871-1875).

3 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 39.

4 Кашеварова-Руднева В.А. Автобиография... С. 89.

Окрім того, на останньому курсі вона опублікувала самостійну анатоמו-практичну роботу, що є актуальним науковим доробком і демонструє ґрунтовність знань авторки з акушерства і патологічної анатомії. Засвідчуючи повагу до сумлінної і натужної праці Кашеварової на ниві медицини і пошану до мети їй визначеної..., ми вважаємо Кашеварову цілком гідною того, щоб конференція, допустивши її до випускного іспиту нарівні зі студентами, клопотала перед вищим начальством про надання їй вченого ступеню».¹

Резолюція військового міністра Д.О. Мілютіна на вищенаведеному висновку конференції Медико-хірургічної академії була лаконічною і зобов'язальною: «Допустити до іспиту і видати диплом відповідного ступеня, на який здасть, – лікаря чи доктора медицини».² Здобувши право скласти кваліфікаційний іспит, В.О. Кашеварова здала його нарівні з найкращими студентами. «Стипендіатка башкирського народу» була удостоєна ступеня доктора медицини, а також відзначена дипломом на золоту медаль. Підсумковим рішенням конференції Медико-хірургічної академії від 4 грудня 1868 р. Варвара Кашеварова була окреслена серед осіб, яким для підтвердження вченого ступеня доктора медицини необхідно було представити дисертаційну роботу, а також дві праці латиною.³ Останню вимогу Кашеварова виконала навесні 1869 р. Лишалось тільки підготувати і захистити дисертацію.

Випускні урочистості назавжди закарбувалися в пам'ять Варвари Олександрівни: це був заслужений результат наполегливої багаторічної праці, моральні і фізичних тягот здобувачки медичної кваліфікації. Особливо припали до душі єдиній лікарці-випускниці привітання однокурсників-чоловіків. Попри всі перешкоди, які довелося здолати, роки академічного курсу в автобіографії Кашеварова усвідомлює найщасливішими в житті: «Не було ворогів, заздрощів і меркантильних розрахунків».⁴ По скінченню навчання все перемінилося: далася взнаки

конкуренція в низці інсинуацій на адресу В. О. Кашеварової.

Наостанок, проаналізуємо як склалася подальша доля першої жінки-лікарки в Східній Європі. Будучи стипендіаткою Башкирського козацького війська, дипломована випускниця-медикиня мала зобов'язання відпрацювати шість років в Оренбурзькому краї. Утім, прагнення В.О. Кашеварової-Рудневої виконати умови її освітньо-професійної підготовки державним коштом не були реалізовані. Адміністрація регіону посаду лікаря їй не запропонувала. Особистий візит Варвари Олександрівни до Оренбурга лише прискорив офіційну відповідь щодо її запиту з працевлаштування: «Жінки не можуть перебувати на державній службі».⁵ Дійсно, тамтешня військова адміністрація могла запропонувати своїй стипендіатці посаду лікаря у військовому шпиталі, але здобутий диплом і вчений ступінь давали В.О. Кашеваровій підстави претендувати на певний чин в ієрархії державної служби (була винятково чоловіча). Це могло стати прецедентом, до якого тогочасна вища бюрократія держави була не схильна. Також давалися взнаки відсутність земств⁶ в Оренбурзькому краї, наявних жіночих лікарень і пологових будинків. По-факту, незважаючи на витрачені з державної скарбниці кошти на спеціальну підготовку лікарки – фахівця для жінок-мусульманок регіону, його очільник – Оренбурзький генерал-губернатор – обрав типову для бюрократії позицію – відсунути справу Кашеварової-Рудневої на безрік, оскільки остання створювала тільки додаткові клопоти.

Варвара Олександрівна прагнула знайти застосування набутим фаховим знанням і умінням у Санкт-Петербурзі, де на той час проживала. До того ж у 1870 р. вона вийшла заміж за професора М.М. Руднева, який підтримував дружину на науковому шляху, був надійним другом і наставником. Нові сподівання Кашеваровій-Рудневій дало відкриття восени 1872 р. «Спеціального курсу для освіти вчених акушерок» при Медико-хірургічній академії, де вона прагнула викладати.

1 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 88.

2 Там само. С. 89.

3 Заблудовская Е.Д. В.А. Кашеварова-Руднева: К истории высш. женского мед. образования в России. Москва: Медицина, 1965. С. 46.

4 Кашеварова-Руднева В.А. Автобіографія... С. 90.

5 Там само. С. 94.

6 Земства – органи місцевого самоврядування на рівні губернії і повіту, які за реформою 1864 р. набували компетенцій дбати про розвиток соціальної сфери відповідного регіону.

Утім, задля цього вона мала здобути диплом доктора медицини, отже підготувати і публічно захистити дисертаційну роботу в галузі медицини.

Варвара Олександрівна з притаманною їй заповзятістю прагнула зробити це якомога швидше. У 1873 р. вона зробила спробу представити як дисертацію свою роботу «Вчення про вільні тіла в черевній порожнині і позаматкову вагітність», але намір не мав успіху.¹ Старання захистити підготовлену на ступінь доктора медицини дисертацію в Московському університеті, реалізовані В.О. Кашеваровою-Рудневою взимку 1876 р., так само не були результативними. З канцелярії попечителя навчального округу повідомили, що міністр народної освіти, посилаючись на нормативну заборону жінкам відвідувати університети, складати іспити і захищати дисертацію на вчені ступені, відмовив у задоволенні зазначеного прохання здобувачки.²

Невдача, що спіткала В.О. Кашеварову-Рудневу із захистом дисертації в Москві, не зламала жінку. Вона вирішила шукати щастя у своїй *alma mater*, до якої невдовзі звернулася. 30 березня 1876 р. Варвара Олександрівна подала до конференції Медико-хірургічної академії рукопис дисертації «Матеріали до патологічної анатомії маткової піхви» і попросила дозволу захистити роботу. У тексті дисертації В.О. Кашеварова-Руднева зазначила, що значна частина дослідження вже нею оприлюднена в «Архіві патологічної анатомії і фізіології і клінічної медицини» Р. Вірхова (1871) в Берліні німецькою мовою, а подання вищезазначеної роботи в формі дисертації затримано незалежними від неї обставинами, з усунення яких вона визнала можливим представити свою працю для публічного захисту на ступінь доктора медицини.³ Позитивні висновки рецензентів – професорів акаде-

мії М.В. Скліфосовського⁴ та О.І. Богданівського⁵ щодо дисертаційної праці Кашеварової-Рудневої надали рух її справі. Відповідно до процедури публічного захисту дисертації, після відзивів рецензентів і дозволу вченого секретаря рукопис дисертаційної роботи досить швидко надрукували⁶ і представили до конференції Медико-хірургічної академії. Публічний захист дисертації В.О. Кашеварової-Рудневої відбувся 25 травня 1876 р. Офіційними опонентами виступили професори О.І. Богдановський (хірург), І.Г. Карпінський (хірург) та приват-доцент С.А. Івановський (терапевт). Успішний захист докторської дисертації став апогеєм наукових здобутків медикіні.

Ступінь доктора медицини, який колегам-чоловікам відкривав шлях до науково-педагогічної кар'єри в закладах вищої освіти, для В.О. Кашеварової-Рудневої набув більш символічного змісту, ніж практичної значущості. Допущення до викладання у вищій школі Російської імперії було обмежено гендерним критерієм – винятково чоловічою статтю.⁷ Щоправда, коли її чоловік, професор М.М. Руднев, викладав на жіночих медичних курсах (історія їх відкриття викладена вище), Варвара Олександрівна допомагала йому – вела практичні заняття з патологічної анатомії зі слухачками. Утім, її педагогічна праця була неофіційною, щось на кшталт асистентської допомоги за «сі-

4 Микола Васильович Скліфосовський (1836-1904) – лікар-хірург, військовий лікар, доктор медицини, учений-новатор, директор Клінічного інституту в Санкт-Петербурзі (1893), автор праць з військово-польової хірургії і хірургії черевної порожнини.

5 Євстафій Іванович Богданівський (1833-1888, уродженець Могилівської губернії) – лікар-хірург, доктор медицини, академік, заслужений професор Медико-хірургічної академії.

6 Порядок захисту дисертації на здобуття наукового ступеню доктора наук у XIX ст. передбачав оприлюднення її в кількості 300 екземплярів коштом автора. Така процедурна норма зберігалася в Україні ще й на початку XXI ст.

7 Поворотним пунктом в історії вищої жіночої освіти в Східній Європі стало прийняття закону 19 грудня 1911 р. «Про випробування осіб жіночої статі в знанні курсу вищих навчальних закладів і про порядок набуття ними вчених ступенів та звання вчительки середніх навчальних закладів» (див. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 224).

1 Кашеварова-Руднева В. А. О свободных телах брюшной полости // Архив Вирхова. [1876]. Т. 47.

2 Дионесов С.М. В. А. Кашеварова-Руднева (1844-1899) – первая русская женщина доктор медицины. Москва: Наука, 1965. С. 66.

3 Материалы для патологической анатомии маточного влагалища. Диссертация получившей степень лекаря в Медико-хирургической академии Варвары Кашеваровой ныне Рудневой, написанная для получения степени доктора медицины. Санкт-Петербург: Тип. Я. Трея, 1876. С. 3.

мейною угодою». Але й така можливість була недовгою і припинилася в зв'язку з хворобою і передчасною смертю її чоловіка в грудні 1878 р.

* * *

Як висновок, зазначимо, що історія становлення вищої жіночої медичної освіти в Східній Європі дає підстави скористатися твердженням С. Джекс-Блейк, що змагання за допущення жінок до лікарського фаху належать до таких, що справді «творять історію».¹

Панівна громадська атмосфера у Східній Європі, коли «у всіх сферах державного ладу виявлено серйозні недоліки; у всіх прошарках суспільства постали нові запити, а дороговказом усіх починань мав стати вільний законний розвиток»,² пробудила внутрішній потенціал «нового жіноцтва», яке бажало саморозвитку, соціально-професійної реалізації, бути діяльним учасником перетворень. Щонайперше молоді жінки в особі Л. Ожигіної, яка подала прохання попечителю Харківського навчального округу, заявили про свої наміри студіювати медицину для подальшого отримання кваліфікації лікаря. Очільники профільних міністерств і університетські корпорації Російської імперії мали сформувати позицію щодо проблеми фахової медичної підготовки жінок в умовах поширення емансипації. Медичні факультети університетів України одноставно задекларували підтримку жіночим запитам.

Студіювання персонального виміру медиків Російської імперії, які в різний спосіб долучилися до реалізації ідеї розширення і вдосконалення вищої медичної освіти в державі, виявило, що професійна корпорація лікарів поповнювалася різночинцями за соціальним становищем, які були уродженцями України, Білорусі, Прибалтики, Польщі, Молдови. Когорта лікарів імперії доби Великих реформ була поліетнічною і поліконфесійною.³ Вони поді-

ляли прогресивні погляди щодо «жіночого питання», зумовлені як індивідуальними переконаннями, особистими мотивами, сімейними міркуваннями, службовою відданістю і корпоративністю. Думку професора медицини О.Й. Армфельда про жінку – незалежну і самодостатню особу з правом реалізовувати власні здібності в галузі наукових досліджень – за кілька років поглибить цюрихський професор Е. Розе, який, вшановуючи Н.П. Сусліву, визнає анахронізмом гендерні обмеження в інтелектуальній діяльності.

Доступ до кваліфікованої праці і гарантованого працевлаштування, про який мріяли «нові жінки», лежав через здобуття вищої освіти університетського рівня, щонайперше медичної. Перший зарубіжний досвід здобуття диплому доктора медицини Н.П. Сусліву доповнений аналогічним ступенем у межах держави В.О. Кашеварово-Рудневою символізували масштабність і нагальність питання жіночої медичної освіти і лікарської кваліфікації в Східній Європі.

Умови і форми набуття жінками медичного фаху, доцільність підготовки вчених акушерок vs лікарки в інтересах державної корисності, можливі ризики для сім'ї і суспільства – такі питання потребували роз'яснення, міжвідомчого узгодження очільників профільних міністерств та комітетів, а найголовніше – законодавчо-правової визначеності. Підсумком стала реалізація проекту жіночих медичних курсів (початково – освіти вчених акушерок) у Санкт-Петербурзі в 1872 р., особисто підтриманого високопосадовцями (М.І. Козлов, Д.О. Мілютін, В.В. Пелікан). Міцним підґрунтям проекту було одноставне схвалення новації – підготовки лікарки – медичними факультетами університетів.

Не менш вагомим для втілення ідеї вищої жіночої медичної освіти був її персональний вимір. Про набуття освітнього капіталу в галузі медицини заявили вольові і цілеспрямовані жінки (В.О. Кашеварова-Руднева, Н.П. Сусліву, П.М. Тарновська), досвід яких став дороговказом для прийдешніх здобувачок медичного фаху, підтвердив загальноєвропейський вектор змагань за право стати професійною лікаркою, оскільки «жодна пасивна політика не забезпечила б здобути

1 Jex-Blake, Sophia (1886). *Medical Women: A Thesis and a History*. London, Hamilton Adams. P.VII.

2 ЦДАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 129.

3 Представники всіх християнських конфесій (православні, католики, протестанти), а також юдеї, які, зважаючи на обмеження прав єврейського народу в Російській імперії, досить часто вихрещувалися.

результати».¹ Тезу З.П. Петрової щодо здобувачок лікарського фаху на початку ХХ ст. у Харкові, які, «вистраждавши своє право здобути вищу освіту, виявили рідкісну сумлінність у навчанні та продемонстрували високий рівень підготовки та ясне розуміння складних питань медицини», маємо всі підстави екстраполювати на перших медиків Східної Європи.² Саме вони своїми зусиллями, вчинками і досягненнями уможливили новим генераціям дівчат опанування професії лікарки в державі, ба-більше безпосередньо в Україні.

Вивчення історії вищої жіночої медичної освіти в Східній Європі переконує в значущості антропологічного чинника – спільноти осіб, причетних до її втілення. Серед них – амбітні молоді жінки, учені, професори, чиновники, високопосадовці, громадські активіст(к)и, меценат(к)и і просто небайдужі. Їхня віра в прогрес суспільства через наукові медичні знання, доцільність служіння лікарок загальному просвітництву народу, необхідність емансипації, самореалізації й особистої праці жінок мала основою громадянську відповідальність за стан держави.

Геннадій Надтока, Інна Горпинченко,
Київський університет імені Бориса Грінченка

КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СПРОБА ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ

Потреба в церковних перетвореннях назріла ще у другій половині ХІХ століття. У ліберальній атмосфері 1860-х років з'явився поміркований проєкт церковної реформи³. Але її обережне здійснення було повністю згорнуто відразу після вбивства Олександра ІІ (1855-1881 р.) революційними народниками.

Нова хвиля церковних перетворень початку ХХ ст. знову збіглася у часі зі змінами загальносоціального характеру. В котрий раз було засвідчено як глибину вrostання церкви у застарілий державний організм, так і наявність єдино можливого зовнішнього, тобто позацерковного поштовху її реформації. Тепер перетворення мали охопити всі основні сфери: внутрішньоцерковне

життя, міжцерковні стосунки, характер взаємозв'язку церкви з державою та місце церкви у суспільних процесах.

Поступово вимальовувалася соціальна база реформ: вона охоплювала не лише прогресивну громадськість, але й переважну частину духовенства. Останнє, однак, закономірно розгалузилося на дві по-своєму впливові церковні партії. Першу – консервативну – складав єпископат, очолюваний в Україні талановитим ідеологом та богословом Антонієм Храповицьким⁴. На той час автор «Догмату Спокути» та «Православного катехізису» був архієпископом Волинським. Принциповим орієнтиром цього релігійного табору залишалася повернення церкві статусу допетровської доби, але при посиленні вищої ієрархії.

Другу партію представляли ліберально-радикальні кола – вчені-богослови та парафіяльне духовенство, котрі домагалися відродження стародавньої системи соборного правління. В Україні вона заявила

1 Jex-Blake, Sophia (1886). *Medical Women: A Thesis and a History*. London, Hamilton Adams. P.VII.

2 Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 г.) // *Международный медицинский журнал*. 2006. Т. 12. № 4. С. 143.

3 Римський С.В. Церковная реформа 60-70-х гг. XIX века // *Отечественная история*. Российская Академия наук. 1995. № 2. С. 166-175.

4 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви ХХ ст. Част. І. Нью-Йорк-Київ, 1990. С.7

про себе відразу після ініціативи тридцяти двох російських парафіяльних священиків, які 17 березня 1905 р. проголосили необхідність реформ у журналі «Церковний вісник». В Україні центром започаткованої тоді течії «церковного оновлення» став Харків. Навколо редактора щотижневої «Церковної газети» священика і приват-доцента Іоана Філевського сформувалось об'єднання, членами якого стали протоієрей П. Григорович, священики В. Купленський, Н. Вознесенський, В. Шаповалов, а пізніше і П. Лобковський. За даними місцевої консисторії, збори означеного гуртка «...мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку».¹ Подібної позиції притримувалася і київська група вчених-богословів, ідейними лідерами якої стали професори П. Светлов та М. Тітов.

Взаємовідносини двох партій, одна з яких спиралася на силу влади, а друга – на масовість та духовно оновлений потенціал, характеризувалися постійним тиском єпископату, з одного боку, і спробами протистояти йому ідейним єднанням реформаційно-ліберальних сил – з іншого. Давалася взнаки різниця бачення кожною партією кінцевої мети і тактики в процесі церковних перетворень. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво та частина професури старої духовної школи, проявляючи відверту симпатію до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, тяжіли до політичних партій консервативного і навіть реакційного спрямування.

Клір і миряни разом з професорами нової школи та ченцями-прогресистами трималися опозиції і відстоювали принципи демократичного управління та народного представництва.² Вони відкидали звинувачення «у крамольному запереченні ієрархії» або в «декадентському» чи «сектантському пресвітеріанстві»³.

Публічні висловлювання єпископату щодо завдань реформації і пов'язаного з нею церковного розколу виглядали дещо зауважливими. А. Храповицький, наприклад, визнавав наявність у суспільстві ліберальної духовної преси, яка знаходилась у стані «...запеклої війни з головними поборниками

православ'я – архієреями та чернецтвом»⁴. В інших виступах архієпископ свідомо розмивав грань, котра розділяла духовенство за «чорно-білими», передусім владними критеріями у справі церковної реформи. Зокрема, у 1906 р. він виклав оригінальну точку зору, згідно з якою духовенство розшаровувалося на церковно-адміністративне та церковно-народне. Перше жилося традиціями, які йшли від латинства та середньовічної схоластики; за внутрішньою суттю воно, мовляв, було не релігійним, а раціоналістичним, і головну свою увагу спрямовує на зовнішні зміни у церковному устрої. Друга течія сповнена справжньою релігійною енергією, православним настроєм. «Представниками його є руський благочестивий народ та єдиновірці, для яких жити у згоді з Типіконом означає жити за ідеалом»⁵.

Такий підхід дозволяв «підключити» до кожної течії як лібералів, так і консерваторів. Адже з точки зору «аскетичної релігійності» об'єднання «чернецтво-єпископат» мало б бути віднесене до потоку церковно-народного, а, враховуючи їх адміністративні, сановні повноваження, ці представники чорного духовенства могли б претендувати на свою приналежність до схоластів та спадкоємців латинської традиції.

Між іншим, кожне з реально діючих церковних угруповань не було ідеологічно цілісним. Появі на їх ґрунті своєрідних, часом майже відокремлених течій, сприяли фактори політичні.

Праве крило консерваторів, уособлене в «Союзе Русского Народа» (СРН), фактично повністю заперечувало потребу у будь-яких церковних перетвореннях. Найпотужнішим ареалом цієї організації в імперії стали волинські землі, а ідеологічним ядром – Почаївська Свято-Успенська Лавра, очолювана тоді архімандритом Амвросієм, знаним у миру Віталієм Максименком⁶. Зрозуміло, що традиційно почесне членство в СРН більшості архієреїв відчутно послаблювало реформаційні потенції вищої церковної ієрархії.

Багатообіцяючим змістом сповнювався поволі і ліберально-реформаційний ґрунт. Дедалі густіше з'являлися на ньому зав'язі

1 Духовенство и государственная политика // Церковная газета. 1906. 30 марта.

2 Церковная газета. 1906. 11 июня.

3 Церковная газета. 1906. 11 июня.

4 Архиепископ Антоний. Восстановление патриаршества. Почаев, 1912. С. 5-6.

5 Церковная газета. 1906. 11 июня.

6 Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег, 1986. С. 80.

національно-релігійні. Майбутній митрополит Української автокефальної православної церкви В.Липківський уже в 1905 р. став одним із лідерів прогресивної частини київського духовенства. Йому вдалося об'єднати навколо себе гурток радикально налаштованих студентів Духовної академії, гаслом яких були негайні церковні перетворення¹. З трибуни Державної Думи ідея національно-церковного самоврядування на основі відновлення соборності була проголошена відомим представником ліберального крила українського духовенства А. Гриневичем².

Звичайно, національно-реформаторська орієнтація позначила лінію розколу в самому ліберальному таборі. Але то був яскравий штрих на загальному фоні широкого руху реформ. Він надавав його змістові відносної ідеологічної повноцінності.

Дрімаючі сили церкви були розбуджені імператорським маніфестом від 26 лютого 1903 р. про віротерпимість. Свобода віри дарувалася не тільки християнам іноземних віросповідань, але і євреям, магометанам та язичникам. Проте умовою цієї свободи було непорушення прав панівного православ'я³.

Майже два роки потому було вирішено подолати і цей тромб у релігійній системі імперії. 12 грудня 1904 р. Микола II висловив намір «укріпити основи віротерпимості» шляхом визнання рівноправ'я всіх віросповідань держави⁴. Спеціальні комісії, створені під опікою голови Ради міністрів графа Вітте (1849-1915), підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі 17 квітня 1905 р. і закріплені в законі від 14 березня 1906 року. Новітні правові акти дозволяли перехід православних в інше християнське віросповідання, але конфесійна першість православ'я залишалася непорушною⁵.

Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалося їх відкрите обговорення в пресі.

1 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви ХХ ст. Част. І. Нью-Йорк-Київ, 1990. С. 8.
2 Державний архів Одеської області. Ф. 156. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 51.

3 Цветаев Д. Положение иноверия в России. Варшава, 1904. С. 5-6.

4 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. 1996. № 1. С. 21-22.

5 Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства. М., 1906. С.219.

Використовуючи пам'ятну записку від пєтербурзького митрополита Антонія Вадковського, прем'єр Вітте звернувся до Ради міністрів з доповіддю: «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував не обмежуватися синодальною реформою, а скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою⁶.

Урядова дискусія, призначена на березень 1905 року, не відбулася лише через різке втручання обер-прокурора К.П. Победоносцева. Якраз тоді виповнювалося чверть віку з того моменту, як він очолив православну церкву. Професор права і наставник імператора Олександра III (1881-1894), людина ясного розуму та релігійного таланту, писав про нього М.Зернов, друг Ф. Достоевського і довірена особа двох монархів, незважаючи на завзятість, був одним із тих, хто ставив перепони будь-якому прояву лібералізму, прискорюючи падіння імператорського ладу⁷.

Відхід Победоносцева від церковних справ, пов'язаний з його хворобою та відставкою, пожвавив активність Синоду. Вона увінчалася згодою монарха на скликання церковного Собору.

Обговорення проектів реформ стало лейтмотивом діяльності не тільки столичного духовенства. Піднесення переживали і єпархії України. Внаслідок інтенсивних творчих контактів священнослужителів Києва, Харкова та Одеси підготували спільний документ, котрий передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви⁸. То був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні.

Бурхливо наростаючий тиск з боку парафіяльного духовенства на єпархіальну адміністрацію з метою прискорення перетворень змушував останню вдаватися до обнадійливих компромісів. Наприклад, у Харкові було прийнято рішення влаштувати щотижневі збори духовенства безпосередньо в консисторії. Тим самим створювалася своєрідна реформотворча інституція, побіжним наслідком якої мала стати і консолідація ду-

6 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. 1996. № 1. С.22.

7 Зернов Н. Русское религиозное возрождение...С.80.

8 Херсонские епархиальные ведомости. 1905. 16 сентября.

ховенства – як горизонтально територіальна, так і почасти ієрархічна.

Захопленість ідеєю реформ, що пронизала низи церковної ієрархії, дедалі відчутніше позначалася на реакції уряду. Указ імператора від 27 грудня 1905 р. про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського Собору – «Передсоборного Присутствія»¹ – переслідував, між іншим, і завдання спрямувати реформи «зверху». Комісія складалася з 10 єпископів і двадцяти одного професора академій та університетів, яких очолив сам обер-прокурор Синоду князь Оболенський. Впродовж року своєї діяльності «Присутствіє» неухильно трималося соборної орієнтації, а підготовлені ним матеріали склали чотири томи, видані в 1906-1907 роках.

Тимчасова відмова уряду від підготовки церковного Собору, викликана революційними колізіями, тривала більше п'яти років. Але в 1912-му була створена нова комісія – «Передсоборна нарада», недовготривалість якої поставила під сумнів реформаторські наміри державного апарату. У свою чергу антагонізм між білим духовенством та більшістю єпископату проявився як у баченні ними загальної картини реформ, так і в характері їх реалізації в окремих церковних сферах.

Фундаментальною умовою церковної свободи вважалося відновлення патріаршества, скасування якого на початку XVIII століття означало, що функції захисника церкви взяла на себе держава. До того ж відмова мирської влади (з 1905 р.) від традиційних форм здійснення цієї ролі створило, за висловом Антонія Храповицького, особливу ситуацію: «сплутаного по ногах коня кинули пастухи, котрі оберігали його від вовків»².

Відновлення патріаршества означало б зміну всієї системи церковного управління, тому всі зацікавлені сторони пов'язували з ним удосконалення синодальної влади, відновлення соборного представництва, виборність єпископів. Вища ієрархія в Україні розраховувала, що патріарх замінить Синод і обер-прокурора у здійсненні зв'язку церкви з державою, перетворившись на її на-

дійну опору³. Ліберали ж оцінювали таку програму як спробу встановлення неконтрольованого єпископського правління в церкві замість існуючого державного⁴.

Але видається, що урядові структури не надавали належної уваги дискусіям навколо церковних реформ. Впродовж 1908-1912 років Державна Дума майже автономно розглядала проект реформи церковного управління, а церковна влада намагалася продемонструвати власну реформаторську активність. У липні 1913 р. тодішній обер-прокурор Святійшого Синоду В.К.Саблер виступив у пресі із заявою, в якій йшлося про співчутливе ставлення Синоду до скликання Собору та виборів патріарха. Він наголосив на тому, що передсоборна комісія остаточно розробила питання про порядок обрання та затвердження патріарха, а також про характер його зносин з єпископатом. Показово, що для вивчення системи патріаршого управління Синод спорядив тоді на Схід дві Комісії на чолі з професором Петербурзької духовної академії В.Соколовим⁵. Все мало засвідчити підготовленість церкви до сприйняття реформ у галузі управління.

Однак монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха. У вищих колах трималося переконання, що такий акт призведе до порушення чи не єдиної непохитної опори самодержавства. Таємниче застерігали від того і слова петровського регламенту: «Народ шанує патріарха паче, аніж державного царя».

З падінням абсолютизму в єпархіях України поновилися вимоги духовенства про вихід обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань⁶. Врешті-решт 5 серпня 1917 року уряд А.Ф.Керенського скасував посаду обер-прокурора Синоду. А три місяці потому, 5 листопада, коли київська митрополія вже мала стати релігійним репрезентантом Української Народної Республіки, російське православ'я повернулося у довгоочікуване патріарше лоно.

Драматичним виявився і шлях до відновлення соборності. У слов'янській версії Символу віри вона завжди означала цер-

1 Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь // Перед церковным собором. М., 1906. С.28.

2 Архиепископ Антоний. Восстановление патриаршества. Почаев, 1912. С.18.

3 Там само. С.15.

4 Церковная газета. 1906. 11 июня.

5 Южный край. 1913. 18 (31) июля.

6 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21-22 марта 1917 г. Екатеринослав, 1917. С.16.

ковну ідею, котра закликала всіх віруючих до співпраці у взаємній любові та до діяльної участі в житті церкви. Вважалося, що така церква не обмежується «ані місцем, ані часом, ані народом»¹. Характерно, що в ході передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який і мав отримати права від імені всієї церковної общини.

Майже повне одноголосся єпископів у справі соборного єднання кліру та мирян поширювалося також на несприйняття синодального управління. При цьому архієпископи визнавали, що після скасування патріаршества Святійший Синод виконував функції постійного церковного собору і, за словами Дмитра Мережковського, «залишався єдиним живим органом внутрішнього і зовнішнього функціонування церкви».²

Зіткнення адміністративних і демократичних засад у церкві особливо проявилось в питанні представництва Собору. Розколу зазнав навіть єпископат. Невелика група архієреїв на чолі з Антонієм Храповицьким виступила за обмеження делегатів Собору одними єпископами. Більш поміркована частина преосвящених під керівництвом Київського митрополита Флавіана запевняла релігійну громадськість у необхідності «залучення до участі у роботі Собору представників всього кліру та мирян, хоч останнім не передбачалося надання права повного голосу»³. Нарешті, духовенство, яке тяжіло до ліберально-церковної течії, захищало найширші повноваження мирян, обраних на Собор.

Окрім харківських діячів партії церковного оновлення та київської групи богословів на чолі з П. Светловим, який брав безпосередню участь у роботі «Передсоборного Присутствія», права мирян у Соборі відстоювала і редакція київського журналу «Церква і народ». Показово, що його видавництвом керував голова місцевого релігійно-просвітницького товариства вікарний єпископ Платон⁴.

1 Боголюбский Н. К вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. М., 1906. С. 10.

2 Мережковский Д. Теперь или никогда // Больная Россия. Л., 1991. С. 49.

3 Грекулов Е. Ф. Указ. соч. С. 112-113.

4 Церковная газета. 1906. 9 апреля; Церковь и народ. 1906. 19 ноября.

Неповноцінні спроби скликати Собор після ідеологічної підготовки 1906-го та 1912 років поновилися лише в 1917-му. Але тоді, на початку червня, були вже створені дві передсоборні ради. Одна розпочала підготовку всеросійського, інша – загальноукраїнського церковного форуму. Ініціатива проведення останнього з'явилася ще у квітні 1917 року на з'їзді подільського духовенства⁵. То була спроба українських пастирів вийти з довготривалої церковної кризи засобом власних національних зусиль. Але якщо підтримуване Тимчасовим урядом російське духовенство всього за два місяці провело підготовку Собору й організувало обрання його делегатів по єпархіях⁶, то залишеному на самоті українському кліру знадобилося для того цілих сім місяців. У середині серпня 1917 р. в Москві та на початку січня 1918 року в Києві були зроблені кроки до відновлення церковної соборності. Обидва скликані Собори були представлені усіма ярусами православної церкви – від єпископів до мирян.

Одним із вирішальних напрямів реформаторського руху стали вимоги змін у системі єпархіального правління. Відстоюючи ідеї обмеження влади єпископів, а також їх виборності, частина духовенства в Україні вдавалася часом до акцій стихійного протесту. У 1905 р. з цією метою пастирі влаштували навіть мітинги та проводили напівлегальні збори⁷.

У 1906 р. за повернення до традиції виборності єпископату висловився на засіданні «Передсоборного Присутствія» професор Київської академії протоієрей М. Тітов. У своїй доповіді він звернувся до історії, зокрема до подій 1690 р. Тоді у Києві після смерті Гедеона Четвертинського нового єпископа УПЦ обирали з числа двох кандидатів, заявив М. Тітов. А новообраний Варлаам Ясинський міг похвалитися підтримкою не лише архієреїв та кліру, але й мирян, поміж яких була чисельна військова старшина на чолі з гетьманом І. С. Мазепою⁸.

5 Постановления первого свободного епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. Каменец-Подольск, 1917. С. 7-8.

6 Крывелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. М., 1982. С. 23.

7 ЦГИАР. Ф. 796. Оп. 442. Д. 2127. Л. 7.

8 Церковь и народ. 1906. 26 ноября.

Принцип виборності єпископів, починаючи з 1906 року, зустрічав схвальну реакцію навіть обер-прокурорів Синоду, повноваження яких такою реформою відчутно б звужувались. Підготовлений проєкт порядку виборів передбачав, що висування кандидатур здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства і мирян, але остаточне рішення залишатиметься за собором архієпископів¹.

Однак проєкт залишався під спудом понад 11 років. Тільки на початку травня 1917-го його було розіслано в єпархії як указ Святійшого Синоду. Зі змінами він виявився демократичнішим очікуваного – фактично відроджувалася стара українська система виборів у масштабах всієї Російської православної церкви.

Єпископів обирали на єпархіальному з'їзді миряни, клір, чернецтво, самі пресвященні, причому як з чернечої, так із пастирської верстви. Урочистій події передували вибори делегатів, які відбувалися у трьох куріях. Першу складали біле духовенство та миряни. На парафіяльних зборах визначалися посланці на з'їзд благочинних у співвідношенні: один член причту – два мирянина, віковий ценз яких був не нижчим 21 року. На рівні благочинія до єпархіального центру делегувалися 6 кліриків (три священника, один диякон і два псаломщика) та 9 мирян чоловічої статі.

Другу курію складало чернецтво, яке також вперше залучалося до виборів. Ченці чоловічих і жіночих монастирів на своїх зборах без участі послушників обирали на єпархіальний форум по одному делегату від кожного монастиря. При цьому жіночі оселі надавали право свого представництва не монахиням, а монастирським священникам.

Нарешті, третя курія обіймала наступні корпорації: духовні семінарії та єпархіальні жіночі училища визначали зі свого середовища по два делегата, інші духовні училища – по одному.

Єпархіальний з'їзд обмежувався простим обговоренням кандидатур, тоді як самі вибори відбувались у Кафедральному Соборі за участю всіх делегатів. Після молебну першим балотуванням визначалися три кандидатури, друге виявляло поміж них но-

1 Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора...за 1905-1907 гг. С.-Пб., 1910. с.62.

вого архієпископа. Всупереч всім своїм сподіванням єпископат залишав за собою лише привілей освячення новообраного пресвященного². Звичайно, настільки глибокий радикальний дух означеної реформи не в останню чергу був навіяний пануючою тоді у суспільстві революційною атмосферою.

У руслі поліпшення єпархіального управління впродовж цілих 10 років обговорювалась і проблема збільшення числа єпархій та митрополичих округів. У 1905 році «Київські єпархіальні відомості» нагадували у цьому зв'язку, що в старій римсько-візантійській державі, як і в сучасній Греції, церковні округи за розмірами не перевищували часом наших повітів, а церковні громади вирізнялися неабиякою згуртованістю³.

Втілення цього досвіду стояло на часі особливо для густонаселених єпархій України. Для самої Росії нагальнішою видавалася ідея збільшення до семи або й до десяти числа митрополичих округів, адже на величезній території значилося всього дві митрополії – петербурзька та московська⁴. Синод закономірно сприймав насичення мережі церковних округів держави «...не у значенні простого примноження числа судово-адміністративних інституцій, а як засіб удосконалення пастирського служіння»⁵. Щоправда, ці сподівання не були втілені – реалізація проєктів вимагала додаткового фінансування.

Найгострішим виявилось питання реформи парафії, стан якої волинський єпископ Антоній порівнював зі стражданням тифозного хворого, а за визначенням преси, в парафіях панував хаос: «Своя своїх не познаша»⁶.

Потреба у благоустрої парафії усвідомлювалася давно. У 1905 році визнав необхідність реформи і сам Синод. Зокрема, його розпорядженням від 18 листопада дозволялося формування церковно-парафіяльних зборів і рад спільно з мирянами, число яких обмежувалося у кожному разі дванадцятьма особами⁷.

2 Державний архів Харківської області. Ф.40. Оп.104. Спр.727. Арк.1-5.

3 Киевские епархиальные ведомости. 1905. 2-9 января.

4 Церковная газета. 1906. 9 апреля; Грекулов Е.Ф.Указ.соч. С.113.

5 Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора...за 1905-1907 гг. С.-Пб., 1910. С.61.

6 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

7 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. 1905. 21 декабря.

Це був перший обережний крок на шляху надання парафії самоуправління. В самій Україні воно виявилось настільки бажаним, що ще у 1904 році, тобто до царського Маніфесту 17 жовтня 1905-го та зазначеного синодального указу, духовенство Київської єпархії самостійно започаткувало пастирські ради та зібрання як нові форми організації парафіяльного життя¹.

Дозріла до сприйняття соціальних і релігійних перетворень частина православного кліру намагалася поширити реформаторські настрої в масштабах всієї держави² рядове духовенство було в той же час підбадьорене підтримкою першоєрархів. Невдовзі з'явилися пропозиції київських пастирів, в яких йшлося про відновлення церковно-приходських братств та судів честі з правом «...розмірковувати про поведінку членів причта». Висловлювалася потреба й у відкритті спеціального друкованого органу для висвітлення злободенних парафіяльних процесів³.

Завдяки підтримці з боку Синоду на початку 1906 року у Києві почав виходити журнал «Відгуки сільських пастирів». Видання, очолене сільським священиком, було проникнуте ліберальним духом. Попереджуючи можливе занепокоєння влади, редакція проголосила, що не вважає свою діяльність опозиційною або конкурентною по відношенню до «Єпархіальних відомостей»⁴.

Голоси на користь парафіяльної реформи невпинно наростали. У листопаді 1905 року за неї категорично виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. У резолюції зібрання, підготовлений протоієреєм І.Айвазовим, вимагалось «...дарувати мирянам права участі в діяльності церковно-парафіяльної общини». Це передбачало визнання за нею прав юридичної особи та права виборів духовних пастирів⁵.

Підготовку парафіяльної реформи вітали й миряни. На з'їзді Селянської Спільки наприкінці 1905 р. було проголошено вимогу виборності духовенства. Характерно, що поміж політичних партій цю ідею найпослі-

довніше пропагувала Українська народна партія, в програмному документі якої однозначно декларувалося: «...ніхто не має права призначити священика всупереч волі парафії»⁶.

Здавалося справа оновлення приходу йшла до завершення, адже 17 жовтня 1906 року Імператор затвердив пропозиції Ради Міністрів, які спиралися на тільки-но розроблений проект статуту православних парафій. Підготовлений кращими богословами з числа духовенства і мирян, він передбачав відтворення парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі у порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини⁷. Від імені преосвящених у Передсоборному Присутстві схвальну оцінку документу дав архієпископ Одеський Димитрій⁸.

Але після 1907 року, коли Синод продовжував видозмінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав парафіян блокувалося Державною Думою, в центрі дискусії, що точилися навколо парафіяльної реформи було питання матеріального забезпечення пастирів.

У пошуках додаткових його джерел Синод скасував (1908 р.) свій же указ від 1877 року про заборону духовним особам вступати у правління та ради кредитних товариств. Коментуючи цю акцію, міністр фінансів заявив, «що духовенство спроможне вдихнути в їх ряди втрачений дух взаємодопомоги та єднання». Однак, застерігав у свою чергу Синод, з огляду на легкість, з якою грошові операції розвивають корисливість, «...служителям вітваря заборонено виконувати функції завідуючих та директорів комерційних товариств»⁹.

Залучення духовенства до підприємництва тривало і в 1910-і роки, коли стали з'являтися пастирські кооперативні магазини на пайових засадах¹⁰.

Та найбільші надії покладало духовенство на запровадження повного державного утримання замість псевдо-апостольської практики сплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, пастирі

1 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

2 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. 1905. 21 апреля.

3 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

4 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

5 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. 1905. 21 ноября.

6 Сухоплюев И. Украинські автокефалісти. К., 1925. С.22.

7 Черниговский церковно-общественный вестник. 1916. 31 января.

8 Церковь и народ. 1906. 25 декабря.

9 ЦДІАК. Ф. 127. Оп.870. Спр.203. Арк.1-2.

10 Подолия. 1910. 7 мая.

погоджувалися навіть на ліквідацію причетового землеволодіння. Це питання не сходило зі сторінок офіційної церковної преси, а єпархіальні з'їзди обстоювали такий підхід більшістю голосів духовенства. Наростаюча тенденція закономірно непокоїла чернечі кола, методи забезпечення яких мали свою специфіку. Тому настоятелі монастирів надсилали в Синод чисельні заклики будь-що зберегти їх право на землю¹.

У 1910 році комісія Синоду на чолі з Київським митрополитом Флавіаном підготувала, нарешті, законопроект. Взамін добровільних пожертв, служителям культу передбачалося чотириразове підвищення заробітної плати². Державна Дума виявилася стриманішою, запрограмувавши впродовж десятиріччя здійснити триразове збільшення пастирського утримання³.

Характерно, що громадська та церковна думка дедалі частіше пов'язувала фінансування духовенства з питанням про запровадження целібату. У католицькій церкві, писали з цього приводу «Полтавські єпархіальні відомості», безшлюбність усіх пастирів знижує гостроту матеріальної проблеми. Отже, на часі реалізувати відому ініціативу священика В. Востокова: перемогти житейські пристрасті, вільно обрати безшлюбність і стати «батьком всієї парафіяльної сім'ї»⁴.

Натомість прихильники православної традиції сприймали целібат як шлях до розколу церкви за ознакою морально-етичного розмежування духовенства і мирян.⁵ До того ж, рівень добробуту вільних католицьких ксьондзів був недосяжним для православних священиків. Наприклад, у Пруссії середній оклад служителів культу становив після відповідної реформи 1907 року близько 4000 марок (приблизно 2000 рублів),⁶ що вдвічі перевищувало кращі реформаторські сподівання духовенства всієї Російської Імперії.

Без відповіді залишалися й заклики флавіанівської комісії до змін у пенсійному законодавстві. Емеритарна каса, як і рані-

ше, поповнювалася внесками вкладників та трьома процентами зборів з церков. Але багатьох з тих, хто віддав апостольському служінню 35 років, не задовольняв характер розподілу коштів, за яким пенсіонери вищих розрядів отримували в 14 разів більше приналежних до нижчої категорії⁷.

Ознаки відновлення реформаторського процесу з'явилися в 1916 році, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати-священики виступили тоді за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії⁸.

Наступного, 1917 р., парафіяльної реформи настійливо зажадали чисельні гуртки духовенства і мирян. На Київщині деякі з них вийшли навіть з-під опіки єпархіального начальства.⁹ А в с. Пугачовка Таращанського повіту новостворена парафіяльна рада на чолі з дияконом Петром Прокопенком самовільно переобрала священика, звільнивши пастиря Митрофана Шомовського. Останній змушений був покинути парафію після 20-літнього служіння разом із сім'єю з семи чоловік.¹⁰

Поширення цієї практики в Україні захоплювалося відозвами єпархіальних комітетів духовенства і мирян. В одній із них, розповсюдженій на Катеринославщині, священик О. Вікторовський закликав пастирів до «громадянської доблесті та готовності спокійно піти до інших овець Христових».¹¹

Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори парафіяльних священиків 18 травня 1917 року. Одночасно Київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення благочинних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян.¹²

Місцеві пастирі тривалий час чинили опір виборній парафіяльній стихії, вдаючись то до офіційних рапортів-протестів митрополиту, то схиляючись до бойкоту свавільно

1 Церковная газета. 1906. 21 мая.

2 Всеподданнейший отчет за 1914 год. С.-Пб., 1916. С.156.

3 Православная Подолия. 1914. 20 апреля.

4 Полтавские епархиальные ведомости. 1916. 15 ноября.

5 Покровский А. Заметки по поводу реферата ... о древних соборах // Перед церковным Собором. М., 1906. С.102,105.

6 Подолия. 1910. 27 августа.

7 Таврический церковно-общественный вестник. 1914. 20 августа-1 сентября.

8 Черниговский церковно-общественный вестник. 1916.-22 апреля.

9 ЦДІАК. Ф.127. Оп.1054. Спр.3І. Арк. 11.

10 Там само. Арк.19

11 Вестник Екатеринославского епарх. комитета Православной Церкви. 1917. 15 июня.

12 ЦДІАК. Ф.127. Оп.1054. Спр.3І. Арк.47-50.

звільнених мирянами парафій.¹ Лише восени 1917-го Всеросійський, а 11 липня 1918 р. Всеукраїнський Собори православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів.² Ще раніше, у квітні 1917 р., Тимчасовий уряд ліквідував обмеження у правах тих, «хто добровільно і з дозволу властей склав з себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання рішенням суду»³.

Таким чином, невиправдана затримка фундаментальних реформ вилася у 1917 році в бурхливу реформаторську повінь. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, котрі навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісара духовної консисторії⁴.

Законні вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкутістю революційного духу. Так, херсонські пастирі разом з бажанням скасувати будь-які державні нагороди для священників, а також книги реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього і ранішнього богослужіння, «зрівняння духовенства з фабрично-заводськими робітниками за тривалістю робочого дня»⁵.

У багатьох епархіях не обходилося й без ідеологічного абсурду. Наприклад, катеринославські священники, заявивши про успадкування місцевих традицій «вільної Запорізької Січі», пропонували збудувати над Дніпром пам'ятник «Звільнення Російської православної Церкви».⁶

Проте позитивні процеси переважали. Бажання повернутися до національних українських традицій проглядалося подекуди навіть у дрібницях: на Одещині вимагали «...надати духовенству право носити коротке волосся, як і було до XVIII ст.; на Катеринославщині висловлювалися за від-

новлення у містах краю одночасного церковного дзвону».⁷

Хвиля емансипації жінок, що прокотилася тоді по всій колишній імперії, знайшла відгук і в православних парафіях України. За відновлення втраченої колись інституції дияконату жінок виступив Подільський єпархіальний з'їзд. «У майбутньому, – говорилося в резолюції форуму, – дияконіси посядуть помітне місце у справі проповіді Слова Божого».⁸ Пізніше церковні реформи тривали, але вже в руслі, глибоко деформованому експериментами світської влади.

Отже, стан православної церкви в Україні на початку ХХ ст. характеризувався глибоким протиріччям. Зовні благополучна форма з усталеною організаційною структурою лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Не випадково бюрократизм РПЦ 1900-х рр. порівнювали з організацією англіканської церкви середини XVII ст.

Недосконалий адміністративний устрій обмежував можливості пастирської діяльності єпископату, благочинних, рядового духовенства. Побудована на чужонаціональних засадах система управління унеможлиблювала участь мирян в управлінні місцевим церковним життям.

На початку ХХ століття офіційна церква в Україні зберігала тенденції до корпоративної самоізоляції, протиставлення світського і релігійного освітніх процесів. Задовольняючи в цілому віросповідні потреби православних, схоластична система професійної підготовки кліру закладала основи його неповноцінної соціальної діяльності, підривала престиж духовенства, загострювала внутрішньоцерковну кадрову проблему. На тому ж ґрунті розростався конфлікт духовенства з інтелігенцією, особливо гостро зачепивши Україну. Ця обставина створювала несприятливі умови для розвитку національного відродження.

Найстабільніша сфера православної структури України була представлена монастирями. Навіть не будучи кастою, чернеча верства не зазнала помітного кількісного зростання. Тимчасове пожвавлення

1 Там само. Арк.71-72.

2 Там само. Спр.166. Арк.61

3 Вера и разум. 1917. № 3-4.

4 Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского правосл. духовенства и мирян. Каменец-Подольск, 1917. с.13.

5 Труды Херсонско-Одесского Чрезв. епархиального съезда. Одесса, 1917. С.24-27.

6 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян 21-22 марта. Екатеринослав, 1917. С.3, 11.

7 Там само. С.24; Труды Херсонско-Одесского Чрезв. епарх. съезда. С. 34.

8 Постановления съезда Подольского духовенства и мирян. С.9.

монастирського життя відбувалося головним чином внаслідок значних соціальних потрясінь.

Цезаропапістська модель організації РПЦ вступила на початку століття у кризову стадію, що проявилось у стихійному відновленні окремих соборних атрибутів старої української церкви (братств, парафіяльних рад тощо), в посиленні реформаторського руху у напрямі відродження церковного самоврядування.

Однак період 1905-1917 років характеризувався не стільки ґрунтовною перебудовою церковного устрою, скільки формуванням загальної ідеології реформ. Причини цієї колізії крилися, по-перше, у намаганні

держави спрямувати церковні перетворення. Але ініціюючи їх «зверху», уряд не наважувався розірвати відрегульований бюрократичний зв'язок з церквою. По-друге, в середині православного кліру існували розбіжності у баченні стратегії реформ – ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напряму була домінантою реформаторського руху в Україні. У 1917 р. він завершився потужною експресією церковних змін, особливістю яких було поєднання перетворень загальноросійського й національно-церковного характеру.

Олег Іванюк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІ СУСПІЛЬСТВА У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Московське царство (яке стало називатися Російською імперією) стала більш відкритою для зовнішнього світу. У цей час виникли умови для міжетнічних і міжкультурних контактів із європейською цивілізацією і сприятливі обставини для тимчасової міграції за кордон. Її метою були жага нових досвідів і вражень, пізнання себе, виконання службових обов'язків, навчання, відпочинок, розваги. Перші міграції носили виключно тимчасовий характер і передбачали перебування за кордоном упродовж кількох років. Переважно це стосувалося тих хто проходив навчання або наукове стажування. Поряд з тим, упродовж тривалого часу за кордоном могли перебувати аристократія або поміщики, які шукали нових вражень або користувалися послугами європейської медицини і курортів. Проте, на цьому етапі не варто говорити про формування діаспор, а скоріш про існування у європейських країнах «постійного українського населення».

У першій половині ХІХ ст. для бажаючих мігрувати за кордон існувала низка

бюрократичних перепон, встановлених державою на законодавчому рівні. Однією з них був указ «Про виховання російського юнацтва у вітчизняних навчальних закладах», який набув чинності у 1831 р. Він передбачав, що люди віком від 10 до 18 років обов'язково мають виховуватись виключно у Російській імперії. У зв'язку з цим, виїзд за кордон осіб, зазначеної вікової категорії, був заборонений під загрозою втрати права на державну службу. Винятки допускалися лише з дозволу імператора¹. Щоб отримати дозвіл, необхідно було отримати особисту аудієнцію у царя або мати зв'язки у середовищі вищих державних посадовців.

За кілька років – 17 квітня 1834 р. російський цар Микола І, незадоволений тим, що його піддані оселяються у європейських країнах і не бажають повертатися на батьківщину видав указ, який обмежував термін їх перебування за кордоном – п'ятьма роками для дворян, і трьома для підданих з

¹ Матвиенко, Н.О., 2011. Нормативные основы пересечения границы российскими подданными. Вестник Пермского университета: Юридические науки, 1 (11), С. 58-62.

інших станів. За недотримання цього положення його порушники могли бути покарані шляхом вилучення (конфіскації) майна. На середину XIX ст., цар, занепокоєний революційними рухами у Європі, упродовж 1848-1855 рр., намагався взагалі скоротити до мінімуму контакти своїх підданих з жителями інших країн¹.

Ситуація змінилася лише наприкінці 50-х рр. XIX ст. Після закінчення Кримської війни, у Російській імперії було послаблено цензуру і відбулися суттєві зміни щодо державної політики у царині освіти. У 1857 р. було поновлено практику відряджати випускників вищих навчальних закладів на стажування до провідних європейських університетів. Після ухвалення у 1863 р. університетського статуту, мандрівки молодих науковців за кордон стали звичною справою. Вони їхали до провідних європейських навчальних закладів з метою написати магістерську дисертацію або підготуватися до отримання звання професора; відвідували різні країни, вивчаючи іноземні мови й готуючись обійняти посаду викладача у тому або іншому університеті Російської імперії.

Поряд з тим, щоб виїхати за кордон, необхідно було отримати паспорт, що теж потребувало часу і коштів. Першим кроком, було звернення до поліції. Тут, бажаючи полишити батьківщину, отримував довідку, яка засвідчувала його лояльність до влади. Далі надсилалося прохання до губернатора або градоначальника про відповідний дозвіл на виїзд. Окрім того, у місцевій газеті необхідно було тричі оголосити про намір тимчасово залишити країну². Лише після цього з'являлася можливість отримати паспорт.

Відповідно до закону це мало відбутися без зволікання. Проте швидкість визначали чиновники, і досить часто не безкоштовно. До паспорта додавалися два квитки – відразу на виїзд і в'їзд. У самому документі містилася інформація про номер, дату його отримання, особу власника. Зазвичай, ок-

рім російської, вона подавалася ще й двома, найпоширенішими, європейськими мовами – французькою й німецькою. Якщо мандрівник не належав до аристократії або великих землевласників (поміщиків), до його паспорта вносилися додаткові відомості, зокрема про: форму голови, колір волосся і очей, зачіску, характерні ознаки, як то родинки, плями, борода тощо. Проте, незважаючи на чисельні бюрократичні перепони й різні законодавчі заборони, які виникали у зв'язку з геополітичною ситуацією у Європі, або ж внутрішніми фобіями царату, піддані Російської імперії, зокрема й українці все ж таки мігрували за кордон. На початку XIX ст., країна щорічно видавала біля 27 тис. закордонних паспортів.

Бажаючи для тривалого, проте тимчасового проживання, була Німеччина. У XIX ст. вона вважалася країною розвинутої медицини, класичної науки, й провідних вищих навчальних закладів. Тому, ті українці, які прагнули отримати відповідний рівень освіти обирали саме її. Проте й тут Російська імперія намагалася тримати своїх підданих під контролем, зокрема, регламентуючи їх діяльність, програмою навчання або стажування, яка затверджувалася Міністерством освіти. Так, уродженець Чернігівщини, економіст, член Петербурзької академії наук, Іван Янжул згадував, що його навчання мало початися з відвідування занять історичної школи політекономії Вільгельма Рошера у Лейпцигу. Згодом він мав обрати один із, зазначених міністерським переліком, німецьких університетів і прослухати курси відомих місцевих професорів, як-от, наприклад, лекції Карла Кніса у Гейдельберзі.

Проте, програма все ж таки надавала певну свободу для здобувача освіти³. Тобто, окрім визначених курсів у відомих науковців, була можливість додатково обрати і відвідати інші вищі навчальні заклади, на власний розсуд, і прослухати курси обраних професорів. Зокрема, у 1870 р. до Німеччини, у наукове відрядження, прибув М. Драгоманов. У Берліні упродовж восьми місяців він із задоволенням слухав курс історика Теодора Момзена, відвідував біблі-

1 «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 12.

2 Таке оголошення подавалося задля того, щоб усі хто мав боргові претензії до майбутнього мігранта, міг за бажанням (за згодою або у судовому порядку), отримати власні кошти.

3 Янжул, И.И., 1910. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1. С. 74.

отеку, вивчав римську й церковну історію¹. Хоча відповідно до плану, науковець мав перебувати у країні упродовж двох років, прожив він у Німеччині – три. За цей час М. Драгоманов відвідав Лейпциг, Гейдельберг та інші міста, які уславилися своїми навчальними закладами.

За рахунок «освітніх мігрантів» з Російської імперії загалом, і зокрема з Наддніпрянської України, а також аристократії яка прагнула нових знайомств і нових вражень, у Німеччині, поступово, формувалося так зване «постійне населення». Іван Янжул згадував: «... постійне російське населення² у Дрездені сягало кількох тисяч... Надзвичайно дивно, що російське постійне населення, таке чисельне, як я зазначав раніше, залишалось у Дрездені, як і у багатьох інших іноземних містах, лише порівняно короткий час, якихось два роки...»³.

Своєрідною «Меккою» для вихідців з Російської імперії, також, стала Італія. За твердженнями наддніпрянців, які приїздили до країни, часом здавалося, що уся Лівобережна Україна, якимось дивом, опинилася у Римі або Флоренції. Тут зосереджувалися не лише дворяни і землевласники, але й митці, літератори, науковці.

У другій половині XIX ст. на початку XX ст. активізувалися міграційні рухи, які призвели до стрімкого зростання чисельності вихідців з українських земель на теренах європейських країн. Власне, на цьому етапі, ми вже можемо говорити про першу хвилю еміграції, оскільки значна частина переселенців мала бажання оселитися у обраних країнах на постійній основі. Українська тогочасна преса яскраво оповідала про причини переселення за кордон: «Сотні людей з нашої України, щоб уникнути голодної смерті у себе дома, піддаються на щедри намови всяких агентів і йдуть шукати долі на чужу-чужину. На Арльберзькій залізниці,

наприклад, часто можна бачити цілі вагони робітників українців з Галичини, котрих везуть до Франції або Баварії. Самі ці люди не знають, куди вони їдуть, але тішаться добрим заробітком, вірять у обіцянки агентів, що тепер, мовляв, і вони заживуть краще»⁴.

Німеччина, трудовими мігрантами обиралася не випадково. У 1870-х роках країна завершила промисловий переворот. Значно зросли: виробництво сталі й чавуну, видобуток вугілля. Упродовж 80-90-х рр. XIX ст. однією з провідних галузей економіки стало машинобудування. З огляду на те що Німеччина не мала таких колоніальних володінь, як наприклад Британія або Франція, усі ті підприємства, які з'являлися в країні потребували дешевої робочої сили.

Окрім німецьких земель, однією з країн, яка найбільше потерпала від збільшення чисельності мігрантів була Франція. За твердженнями К. Скальковського, ще у 1851 р. тут налічувався 378561 іноземець. За переписом 1886 р. їх кількість вже сягала – 1115214 осіб, що становило 3% від загальної чисельності населення країни⁵. З них вже біля 200 тис. – народилися у Франції. Іноземці потрапляли до країни з бідних регіонів Іспанії, Італії, Швейцарії, Бельгії, Німеччини, та власне й з українських земель⁶. На межі XIX-XX ст. чисельні українські «колонії» постали у Женеві, Льєжі, Парижі, Мюнхені, Карлсруе, Нанті й інших великих містах західної Європи⁷. Україні осідали й у Англії. Хоча порівняно з Німеччиною, чи Францією тут їх було не так багато. Переважну більшість мігрантів становили селяни, які з різних причин не змогли потрапити на корабель і перетнути океан, та власне, не мали коштів, щоб повернутися додому. Хоча, у цей період, можемо вже традиційно фіксувати інтелігенцію, яка здобувала освіту або проходила стажування у вищих навчальних закладах Англії.

Поява великої кількості іноземців в європейських країнах, створювала економічні загрози для місцевого населення, зокрема й стимулювала зростання безробіття, оскільки більшість новоприбулих, як вже

1 Драгоманов, М.П., 1917. Автобіографія. Київ: Видавн. Т-во «Криниця»; Військ. Друк. «Герольд». С. 21.

2 Вчений ідентифікував себе як великорос і під терміном «російське населення», мав на увазі усіх тих, хто прибув до Німеччини з Російської імперії. Зокрема, він вживав його й щодо вихідців з Наддніпрянської України. Проте, щодо своєї батьківщини переважно використовував термін «Малоросія».

3 Янжул, І.І., 1910. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1. С. 77.

4 Українці на чужині. 1909. Рада. № 139.

5 Скальковский К., Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, 1889. С. 208

6 Скальковский К., Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, 1889. С. 209.

7 Бачинський Є. Українці в Парижі Рада 1912 № 255

зазначалося, були дешевою робочою силою. Наприклад, К. Скальковський констатував, що у Парижі іноземці працюють де завгодно. Єдині сфери де домінували місцеві жителі це сутенерство й утриманство (за підрахунками поліції – це близько 100 тис. осіб)¹. У Німеччині, українці працювали як у полі, так і на промислових підприємствах. Робочий день становив до 12 годин, а заробітна плата була доволі низькою. Чоловіки – отримували денну платню 1 марку 25 пфенігів, жінки – 80 пфенігів².

Трудова міграція, призвела до розширення соціальної бази українців, які потрапляли до європейських країн. Яскравим прикладом такого розмаїття був Відень. У місті зосереджувалися робітники, які працювали на цегляних фабриках і будівництві (перебували доки була робота), ремісники (зазвичай, одружувалися й осідали), солдати (два полки було сформовано виключно з українців), студенти³ (навчалися в університеті або у вищій агрономічній школі), чиновники (займали посади у різних канцеляріях). Маємо розуміти, що для більшості людей, з перелічених категорій, переїзд до Відня був внутрішньою міграцією, оскільки західноукраїнські землі, у означений період, входили до Австро-Угорської імперії. Лише поодинокими були випадки постійного проживання тут вихідців з Наддніпрянщини.

Соціальний зріз українців які перебували у Відні, через призму функціонування різноманітних гуртків і товариств дав журналіст і публіцист М. Троцький. Він зазначав: «робітники гуртуються в соціал-демократичному товаристві «Поступ». В неділю увечері можна почути в помешканні товариства відчит про якесь актуальне питання робітничого життя. А після того робітництво бавиться співами і танцями, літом до сього приєднуються і товариські прогульки в чудових околицях Відня... Більш різноманітний склад має товариство «Родина», тут можна побачити і дрібного урядовця і служницю, і робітника і студента... Верхи українського громадянства у Відні гуртуються в

1 Скальковський К., Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, 1889. С. 209.

2 Українці на чужині. 1909. Рада. № 139.

3 Чисельність вихідців з Наддніпрянщини була не значною. В основному вони були представлені жителями південних українських губерній Російської імперії. Переважно це були євреї.

«Кружку земляків», се гурток, коли не самих українських генералів, то в усякім разі людей, що стоять на вищих щаблях суспільної драбини. Життя сього гуртка виявляється в кількох раутах на рік, на які треба приходити в убраннях, зазначених в запрошенні. Українське студентство гуртується в академічному товаристві «Січ»⁴.

Поряд з тим, з 70-х років XIX ст. поступово складалася й політична еміграція. До європейських країн потрапляла інтелігенція з Наддніпрянщини, яка зазнавала утисків і переслідувань у Російській імперії. У цей час за кордоном опинилися Ф. Вовк, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. Причини міграції були окреслені М. Драгомановим під час спілкування з М. Луцицькою: «Дуже важко тепер у Росії, живеш ніби у кайданах – зі зв'язаними руками й ногами. Хочеться побувати на волі, подихати на свободі»⁵.

На початку XX ст. країн Центральної і Західної Європи емігрували Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Русов, та ін. На тлі імперських репресій пов'язаних з революційними подіями 1905-1907 рр. політичну еміграцію поповнили Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк⁶.

Інтеграція до суспільства будь-якої європейської країни у першій половині XIX ст. розпочиналася з формальностей. Кожен мігрант мав отримати дозвіл на проживання. Докладно ця процедура була описана І. Срезневським. Він зазначав, що на в'їзді до Праги було вилучено паспорти і видано бланк, на якому німецькою, чеською, італійською й французькою мовами зазначалося: «Паспортні квитанції (квитанції видані у потязі, як підтвердження того, що паспорт пасажира вилучено) для експрес-потягу [вагонів]. (Який) Прибув 16 лютого 1840 р. По приїзді до міської брами кожен [пасажир] має не лише одразу здати свій паспорт, але й упродовж 24 годин зареєструватися у цісарсько-королівській міській адміністрації,

4 М. Данько. Українці у Відні. Рада. 1912. № 116.

5 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, 2007. Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П.С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. С. 298.

6 Ясь О.В. Еміграція українського населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Emigraciya_ukr_naselennya

надавши цю квитанцію для отримання необхідного дозволу на проживання»¹.

На зворотному боці, розміщувалася така форма: «Вид на проживання Ізмаїла Срезневського; народився в Ярославі в Росії; пересуватися з паспортом від...; проживання в...; дійсний до...; Про будь-які зміни в квартирі, а також про закінчення періоду проживання необхідно повідомляти тут...; Від цісарсько-королівської міської адміністрації...; Прага...1840»

Суттєвою перепорою на шляху інтеграції до іншого суспільства, як для тимчасових мігрантів, так і для тих, хто бажав пов'язати своє майбутнє з певною країною був мовний бар'єр. Часто ті хто перетинав кордон, не володіли іноземними мовами. Це, значною мірою стосувалося не лише селян і робітників, але й наукової інтелігенції й представників еліт Російської імперії. Труднощі у спілкуванні й розумінні, часом, викликали у мігрантів, негативне ставлення до країни, а то й її громадян. Це було пов'язано з психологічним дискомфортом, який спричиняв мовний бар'єр. Зокрема, М. Лучицька зазначала: «мій чоловік² сидів набундючившись, бо ненавидів німців усіма фібрами своєї душі, і йому була противна німецька мова, у якій він не був достатньо твердим»³.

На початках перебування у іншій країні, на допомогу тимчасовому мігрантові приходили путівники. До їх змісту включалися різномірні розмовники, які допомагали порозумітися з місцевим населенням, чиновниками, працівниками сфери обслуговування. Зокрема, Іван Янжул, який не володів англійською, зазначав, що у 1873 р., після прибуття до Лондона і проходження митниці, саме такий розмовник став йому у нагоді. Він писав: «Ми за Бедекером⁴ сказали носієві, щоб він

привів кеб, тобто карету, і наполегливо вимагали, посилаючись на полісмена який стояв поруч, щоб кеб віз нас виключно в обраний нами Діккенс-готель, який підкупив нас своєю поважною назвою».⁵ Окрім того, той хто прибував до країни уперше і не володів мовою, міг звернутися за допомогою до митників чи до співробітників поштової служби.

Проте, згодом, опанування іноземної мови було обов'язковим, бо як зазначав К Паулович: «місцеві жителі не мають великого потягу до спілкування з незнайомцями і зазвичай ті хто не володів мовою й не розумів традицій не міг знайти собі «задоволення ані для серця, ані для душі».⁶

Перебуваючи за кордоном, аристократія і землевласники, переважно, користувалися, популярною у Російській імперії, – французькою. Її вивчали ще у дитинстві, завдяки зайняттям з гувернерами й приватними вчителями, яких наймали батьки. Яскраво ілюструють стан володіння французькою мовою спогади М. Лучицької: «Ми, зазвичай, говорили між собою французькою, і та свобода, з якою ми спілкувалися, і швидкість мовлення зацікавили публіку. І дивувалися, коли дізналися, що ми нікуди не виїжджали із села і лише уперше виїхали до міста»⁷.

Інші ж іноземні мови, зокрема, англійську, чеську, німецьку або італійську, більшості з мігрантів, доводилося вивчати у процесі перебування за кордоном і спілкування з місцевими жителями, зокрема й тими які володіли російською або українською, або наймаючи вчителя. Так, Марія Лучицька згадувала: «Як тільки ми оселилися у Нерві, я запросила викладачку італійської мови для сина і доньки, сама ж абонувалася у бібліотеці, і прочитала багато творів італійських авторів»⁸.

1 Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839-1842. СПб. 1895. С. 64-65.

2 Мається на увазі Іван Васильович Лучицький – український історик-медієвіст, діяч Історичного товариства Нестора-Літописця.

3 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 281.

4 Verlag Karl Baedeker – німецький видавець. У 1827 р. у Кобленці він заснував видавництво путівників по різних містах і країнах. Відомим ще за життя його зробили якісні, ґрунтовні, детальні путівники, які отримали його ім'я – «бедекери».

5 Янжул І.І., Воспоминания И.И. Янжула о переездом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург, 1910, Р. 94.

6 Паулович К.П., Замечания о Лондоне: Отрывки из путешествия по Европе, части Азии и Африки Харьков, 1846, Р. 296.

7 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 251.

8 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол.

У свою чергу, розповідаючи про своє три-валі перебування у Празі І. Срезневський, зазначав: «Відразу зустрівся з Шафариком, був добре прийнятий, проговорили дві години. Я розумію, коли він говорить чеською, а він розуміє російську...»¹. Проте, проблема полягала у тому, що вчений не говорив чеською, і навіть заняття з учителем, які відбувалися кілька разів на тиждень, кардинально не змінили ситуацію. Місцева мова так і не давалася. Ізмаїл Срезневський досить часто плутовав слова і страждав від жахливої вимови. Рятувало лише те що, місцева наукова й творча еліта або розуміла, російську чи українську, або навіть розмовляла однією з цих мов. Приємним співрозмовником, для І. Срезневського, став професор чеської мови, доктор філософії Празького університету Ян Православ Каубук, який добре володів українською².

На початку ХХ ст. мовні курси для мігрантів почали відкрити у приміщеннях, які орендувалися українськими громадами, що активно діяли переважно у європейських столицях упродовж 1908-1912 рр. Проблема мовного бар'єру, чи то не достатнього знання іноземної мови частиною наукової й творчої інтелігенції, є характерною й для сьогодення.

Ще однією неприємністю, для мігрантів, ставало негативне ставлення місцевого населення до вихідців з Російської імперії. Це стосувалося далеко не усіх європейських країн. Проте, у Англії або Німеччині, такі випадки були достатньо буденними. Важливим чинником, такого ставлення були геополітичні баталії в яких фігурувала Російська імперія, складні міжнародні відносини, а то й військові конфлікти про які детально розповідала місцева преса, формуючи, якщо не образ ворога, то принаймні – недруга.

Негативне ставлення до країни, її загарбницької політики, або її керманічів, зазвичай, переносилося й на тимчасових або постійних мігрантів. Зокрема, К. Скальковський стверджував, що ставлення до вихідців з Російської імперії, з боку місцевого населення було нео-

днозначним, часом навіть ворожим, що трансливалося англійською пресою. Він зазначав що лояльною була лише «Pall-Mall-Gazette». Він наголошував на тому, що людина яка підтримувала політику Російської імперії, м'яко кажучи вважалася ексцентричною.³ Це було дивиною для мігранта з теренів Російської імперії, оскільки зазвичай він знаходився під впливом ідеологем, які поширював царат, про визвольну місію імперії, і глибоку повагу і вдячність їй європейських народів.

У свою чергу, М. Рігельман⁴ зазначав: «На пароплаві до Магдебурга мені трапився один ганноверець, який надзвичайно негативно ставився до росіян. Загалом думка про погане управління наше дуже поширена. Думають, що усі наші чиновники шахраї і що без плати та хабарів нічого не робиться. Мислячі голови мають очевидну неприязнь до Росії, як до представниці розумового затьмарення»⁵. Незважаючи на поширеність таких думок, М. Рігельман усе одно був подивований і роздратований, що у день святкування тисячоліття Німеччини місцева преса ані слова не написала про Російську імперію і її роль в об'єднанні Німеччини. Як він сам згодом зазначав, що це був юнацький максималізм, і патріотичні омани⁶.

Ще гірше, доводилося мігрантам у тих країнах, які потерпали від дій Російської імперії, або були окуповані нею. Зокрема, ставлення поляків до вихідців з її теренів, незалежно від етнічної приналежності, характеризувалося як вкрай вороже. Так, Марія Лучицька згадувала: «...у Варшаві я зустріла таку неприязнь з боку місцевого населення, що була рада як можна швидше залишити Польщу, і ми у Варшаві пробули лише один день»⁷.

3 Скальковский К., Новые путевые впечатления (Санкт-Петербург, СПб, 1889), Р. 149.

4 Микола Рігельман – український історик, публіцист, мандрівник, слов'янофіл. Народився у селі Андріївка у Чернігівській губернії. У 1857-1858, 1867 рр. здійснив подорожі до Австрії, Німеччини, Франції.

5 Рігельман, Н., 1871. Три поїздки за границю. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К. С. 3.

6 Рігельман, Н., 1871. Три поїздки за границю. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К. С. 21.

7 *Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*, Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П. С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 280.

П. С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. С. 330.

1 Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из словянских земель 1839-1842. СПб. 1895. С. 63.

2 Срезневський І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из словянских земель 1839-1842. СПб. 1895. С. 75.

З початком трудової міграції, не додавало приязні й бажання українців знайти роботу, оскільки вони склали конкуренцію, й не бажаючи того, позбавляли частину місцевого населення засобів до існування. Проте, тривале проживання у тій або іншій країні, формування постійного кола спілкування, налагодження певних зв'язків, поступово змінювало ставлення до вихідців з теренів Наддніпрянщини.

Тривале перебування за кордоном визначало потребу у повсякденній комунікації, а відтак сприяло поступовій інтеграції до місцевого соціуму. Поступово, тимчасовий мігрант знайомився із законодавством і адміністративним устроєм, переймався традиціями, починав розуміти особливості повсякденного життя. Зокрема, у Англії, вихідців з Наддніпрянщини вражала природність і простота, якої так не вистачало еліті Російської імперії, де повсякчас панувала надмірність. Заможні британці виховували своїх дітей у невибагливості й відсутності розкоші, концентрували увагу саме на спадковій власності та необхідності збереження речей, які формують історію роду. Зокрема, українська поміщиця К. Галаган згадувала: «В усій Англії, загалом як у освіченої нації, народ з дворянством надзвичайно ввічливий: на кожне слово пана прикладає руку до капелюха – знак пошани, зустрічний робить так само, велика повага до дворянства, як до свого, так і до іноземного. У нас це тепер не так, нажалі. Англійське дворянство встояло на своєму праві, а наше втрачає його самовільно, без усякої причини».¹

Проблема, плекання власного коріння, збереження історії і традицій була актуальною для українського суспільства, особливо у міському просторі, який у другій половині XIX ст. зазнавав потужної русифікації. Так само, проблемою українського суспільства, була й гонитва за модними тенденціями які диктувалися вищим товариством Санкт-Петербурга і Москви. У цій гонитві, значна частина української еліти, і не лише, втрачала власну культуру і формувала комплекс меншовартості.

1 «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. Р. 396.

Один з кореспондентів українського часопису «Рада», на початку XX ст. зазначав: «За кордоном дуже мало є людей, які хоч трохи знали б про Україну та українців. Всякого емігранта з Росії звуть тут просто «руськими», не зважаючи на те, до якої він нації належить. За «руських» вважають тут і українців, проти чого ці останні ніяких заходів досі не робили»².

Підтверджував втрату українцями ідентичності й громадський діяч і журналіст В. Степанківський, який у 1907 р. емігрував до Швейцарії, а згодом проживав у Франції й Англії. Перебуваючи у Лондоні він мав кілька зустрічей з уже місцевими українцями. Проте, вони, ідентифікуючи себе як «малороси», не знали рідної мови й не говорили нею. Дивними й незрозумілими для них були й етнічні маркери – «Україна» або «українець»³. Слід зазначати, що така само ідентифікація не була результатом тривалого проживання за кордоном і впливу місцевого середовища. Визначення себе «малоросом» було наслідком національної політики російського царату й панування у свідомості відповідних імперських міфологем й ідеологем.

Поступово мігранти не лише спостерігали за місцевими святами й традиціями але й активно долучалися до них. Зокрема, живучи у Німеччині, М. Ковалевський згадував, що його кілька разів запрошували на студентський комерш,⁴ де усі разом співали пісень, складених німецьким студентством. Час від часу голова товариства запрошував усіх випити великий кухоль пива. Ті, хто не підкорявся, як покарання, мали вжити алкоголь додатково. Він писав: «З одного з таких комершів мене напівживим доставили додому що надзвичайно засмутило маму»; «Пам'ятаю я й інше, ще більш численне зібрання студентства, на якому був присутній фельдмаршал Мольгке.⁵ Пили за його здоров'я і змусили слухати низку неймовірно безглузких промов»⁶.

2 Українці в Женеві. Рада 1909. №80.

3 В.С. З вражіннь українця за кордоном. Рада 1908. № 241.

4 Студентська гулянка у корпораціях німецьких університетів.

5 Йдеться про Гельмута Карла Бернхарда фон Мольгке – німецького генерал-фельдмаршала, військового теоретика, який вважається одним із засновників Німецької імперії.

6 Ковалевський М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 118.

Зі свого боку І. Янжул згадував, що його було запрошено на святкування німецького Різдва: «Sylvesterabend, ми святкували у Лешер,¹ які нас дуже гостинно пригощали класичним пуншем, і ми співали з ними німецьких пісень»². Навзаєм, мігранти намагалися познайомити місцеве населення і з власною культурою. Іван Янжул зазначав, що на православне Різдво господарів, у яких винаймали житло, також пригощали обідом і навіть вчили їх готувати сибірські пельмені. Він писав: «... мої пельмені виявилися настільки відповідні до німецького смаку, що багато разів, згодом, у мої візити до Лейпцигу, фрау Лешер пригощала цими, як вона називала *russische Pastetchen* і запевняла, що багато її знайомих навіть тепер готують за рецептом, який вона дає для їх виготовлення»³.

Знання мови й розуміння ментальних форм місцевого населення поступово формувало нове коло спілкування. Наприклад, для М. Ковалевського у Англії, таким колом стали філософи Дж. Г. Льюїс, Г. Спенсер, Ф. Енгельс, Т.Г. Грін, політеконом У. Беджгот, професор права Дж. Брайс, історики Е.О. Фріман, В. Стеббс та ін.⁴ Серед його берлінських знайомих були економісти Л. Брентано, Г. Кнапп, А. Гельд, А. Вагнер, Є. Нассе, Г. Шмоллер, Г. Шонберг та ін.⁵ Під впливом нового кола спілкування формувалися, відмінні від російських імперських, європейські світоглядні позиції, а також цікавість до німецької чи британської культурної і мистецької традиції. Потім вона ретранслювалася в українському просторі і часом захоплювала місцевих митців, навіть тих, хто особисто ще не познайомився з Європою. Тривале перебування за кордоном і спілкування з місцевими інтелектуалами

1 Мається на увазі господаря житла яке винаймав І. Янжул.

2 Янжул, И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Том. 1. С. 83.

3 Янжул, И.И. Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», 1910. Том. 1. С. 84.

4 Ковалевский М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 8-9.

5 Ковалевский М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 100-105.

ставило під сумнів, а то й узагалі руйнувало імперські ідеологеми і міфи про «велич» Російської імперії й її світову визвольну місію.

Поступово, упродовж XIX ст., ті хто тимчасово перебував за кордоном, приходили до усвідомлення власної «етнічної ідентичності»⁶. У них з'являлася потреба у самоорганізації і збереженні власного коріння й плекання історії і традицій. Проте, тут є сенс говорити про кілька ідентичностей які побутували серед мігрантів наприкінці XIX – на початку XX ст. – «малороси на показ» і свідомі українці. Їх достатньо яскраво описав В. Степанківський. Він зазначав: «Скрізь зустрічались земляки. Вони або хронічно виставляли українські п'єси, або демонстративно ходили у сивих шапках; вони звичайно раді були познайомитись з земляком і хотіли побачити. Про них, як про «завзятих малоросів» завше знала уся російська колонія. Одначе, в Парижі, наприклад, мені зустрілись і такі земляки, в яких їхня національна приналежність і їхня українська свідомість були чимсь цілком нормальним і не потребували наївного виставляння на показ»⁷.

Українці, які усвідомлювали себе приналежними до власного народу і не лише вишиванко чи шароварами, у другій половині XIX – на початку XX ст., почали само організовуватися і засновувати громади. Однією з найперших така організація постала у Празі. Її основою були викладачі, які працювали у закладах вищої освіти міста, зокрема, знаменитий фізик, електротехнік, один із найвидатніших інженерів Європи І. Полюй. Здобувши у Відні звання доцента, вчений понад тридцять років, упродовж 1884-1916 рр., працював професором німецького Празького політехнічного інституту. Він писав: «...Нема більшого гонору для інтелігентного чоловіка, як берегти свою і національну честь та без нагороди вірно працювати для добра свого народу, щоб забезпечити йому кращу долю»⁸.

6 Терміном «етнічна ідентичність» означають одну з форм самосвідомості індивіда чи групи людей, що ґрунтується на відчутті ними своєї належності до певної етнічної спільності.

7 В.С. Звразінь українця за кордоном. Рада 1908 № 241.

8 Щигельська Г.О. Внесок Івана Пулуя у розвиток української культури [Електронний ресурс] 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/32911/2/IPJINU_2020_Shchyhelska_H-Ivan_Pulujs_contribution_20-21.pdf.

До «старої» громади входив також І. Горбачевський, який з 1883 р. працював професором медичного факультету Карлового університету. Він проявив себе не лише патріотом своєї землі, а й гідним громадянином Чехії. Вчений з повагою ставився до чеського народу і його мови: вже через один рік свого перебування у Празі він вільно читав лекції студентам чеською мовою. Чехи вважали його своїм ученим українського походження.

Під їх впливом як українських, так і чеських викладачів формувалося й молоде покоління свідомих українців. Часом, української ідентичності набували й ті, хто не належав до цього етносу. Яскравим прикладом є Ольгерд Іполіт Бочковський¹, який поповнив студентське середовище Карлового університету на початку ХХ ст. Чехія стала для нього другою батьківщиною від 1906 р. Він згадував: «Європа від молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов'янського, ні революційного месіанізму Росії. З московської в'язниці царату я тікав у Європу, немов додому»². Походячи із етнічно змішаної родини (тато – поляк, мама – литовка), на початках він не говорив українською і не знав чеської. Під впливом свого викладача Томаша Масарика й головного редактора газети «Час» – Яна Гербена у процесі читання М. Грушевського, він знайшов власну ідентичність і усвідомив, що Україна є його Батьківщиною. Ольгерд Бочковський вивчив українську мову і вже у 1909 р. перекладав чеською твори М. Коцюбинського.

Зовнішнім проявом збереження або набуття мігрантами української ідентичності стали Українські вечірки й Шевченківські свята які відбувалися у різних європейських країнах. Зокрема, у Празі 26 лютого 1910 р. у будівлі товариства «Slavia», у роковини смерті Т. Шевченка, було проведено концерт В. Барвінського. Пролунали твори М. Лисенка, В. Барвінського, чеського композитора В. Новака, Ф. Блюменфельда. Концертів передували виступ В. Струка про

життєвий шлях і творчість Т. Шевченка³. 12 грудня 1911 р. «Rusk. Krouzek» організував «Українську вечірку». Під час заходу декламувалися твори Т. Шевченка: «Б'ють пороги», «Заповіт»; О. Олеся: «Яка краса»; Г. Чупринки: «Підзвіння». Це справило серйозне враження на присутніх, більшість з яких уперше чула українську мову й бачила українця з Наддніпрянщини. Особливо публіці сподобалося декламування «Заповіту»⁴. Упродовж року товариством було влаштовано кілька лекцій які стосувалися України. Слухачів знайомили з історією українського народу від найдавніших часів, а також з антропо-етнографічними, статистичними і культурно-соціальними аспектами його відродження⁵.

У 1913 р. «Українською громадою» у Празі було організовано публічне святкування роковин Т. Шевченка. Воно відбувся 28 (9) лютого у приміщенні Чеського політехнічного інституту в присутності значної кількості місцевих слухачів і гостей. Доповідь «Про характер поетичної творчості Т. Шевченка» зробив професор, славист Я. Махаль. Виголосив промову й член «Української Громади» Чиж. Після того І. Бочковський доповів про жіночі типи у творах Т. Шевченка. «Українська вечірка» закінчилася декламацією українською «Думи мої, думи»⁶. Долучилася до популяризації української культури й «Українська секція», яка діяла у російському товаристві «Читальні імені Л.Н. Толстого». До її складу входили майже 20 українських студентів. Зрештою вони організували й чергове Шевченківське свято, яке відбулося 16 березня 1914 р. в «Інтимному театрі»⁷.

Подібні українські громади, на початку ХХ ст., діяли й у Франції, Швейцарії, Бельгії та інших європейських країнах. Вони ставили перед собою доволі чіткі завдання, як-то: гуртувати тих українців, які бажали зберігати тісні комунікації між собою; знайомити мігрантів з культурними надбаннями власного народу; надавати моральну, інтелектуальну й матеріальну допомогу переселенцям; утворити касу взаємодопомоги;

1 Бочковський Ольгерд Іполіт Аполлонович (1885-1939) – фахівець з теорії нації й національних відносин (за фахом соціолог), український громадський і політичний діяч, дипломат, журналіст.
2 Бочковський О.-І. Вибрані праці та документи. Том І. – К.: Україна Модерна, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 16.

3 Руслан, Шевченківський концерт в Празі, Рада, 1910, № 47.

4 Руслан, Шевченківський концерт в Празі, Рада, 1910, № 47.

5 А.П., Українська вечірка у Празі, Рада, 1911, № 275.

6 Н.В., Шевченківське свято у Празі, Рада, 1913, № 40.

7 Н.В., Українська секція в Празі, Рада, 1914, № 42.

надавати допомогу щодо вступу до вищих навчальних закладів; знайомити місцеве населення з історією і традиціями українського народу¹. У цілому, їх діяльність, як і у Празі, полягала в організації українських вечірок і Шевченківських свят. Зокрема, громада у Парижі, яка діяла упродовж 1908-1912 рр., різноманітними заходами вшанувала річницю смерті М. Кропивницького, Б. Грінченка, В. Доманицького, реагувала на «університетські події у Львові, кооперативний конгрес в Галичині..., Січово-Сокильський краєвий з'їзд у Львові, ювілей Герцена у Ніцці», тощо.² Зрештою, українські громади поступово припиняли своє існування. Найдовше трималася Паризька й Празька. На думку Є. Бачинського причина такого тану справ полягала у самих українцях. Ключовими чинниками були економічна інтеграція у європейські суспільства і набуття поряд з українською й іншою (європейською) ідентичності³. Зокрема, С. Драгоманов писав: «В Хорватії живуть невеликими острівцями українці; свідомої інтелігенції серед них немає сливе зовсім – вона охорватилась або змадяризувалась. ...»⁴. Стосовно ж самої ідентифікації українців, він зазначав: «...Що що національної свідомості і населення островків, то треба сказати, що воно почував себе «руським» – назва «українці» там не вживається – і відрізняє себе від великоросів. ...»⁵.

Таким чином, упродовж майже усього XIX ст. спостерігалася тенденція до тимчасової міграції українців до європейських країн. Переважно, цей процес визначався потребами у професійному зростанні, яке забезпечувала закордонна система освіти і бажанням здобути нові враження і досвід. У міграційних процесах була задіяна аристократія і наукова еліта, яка не розглядала європейські країни як місце майбутнього постійного проживання. Такий стан справ, спостерігався до початку хвилі трудової міграції, яка призвела до виникнення на

теренах Європи значних за чисельністю українських колоній.

Перебуваючи у різних країнах Європи, українці зазнавали поступової асиміляції. Цей процес охоплював різні вікові категорії і верстви населення, що часом призводило до втрати української ідентичності або поєднання кількох ідентичностей, коли людина відчувала себе приналежною до двох народів. У другому випадку, спільноти, зазвичай зберігали у застиглій формі мову і певні ментальні конструкції, які відображали світоглядні позиції пращурів і регіонів звідки вони походили. Суто українська ідентичність, і заперечення інтеграції характерна лише для тимчасових мігрантів, які прагнули повернутися на батьківщину або розглядали перебування у чужій країні як тимчасовий і вимушений крок. Так само це характерно для тих, хто у зв'язку з суб'єктивними чинниками, зокрема, неможливістю здолати мовний бар'єр, пристосуватися до нових умов життя, сприйняти нові світоглядні або ціннісні орієнтації змушені були, через певний час, повертатися на батьківщину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. А. П. Українська вечірка у Празі, Рада, 1911, № 275.
2. Бачинський Є. Українська громада в Парижі. Рада. 1912 №172.
3. Бачинський Є. Українці в Парижі Рада 1912 № 255
4. Бочковський, О.-І. Вибрані праці та документи. Том I. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 704 с.
5. В.С. З вражінь українця за кордоном. Рада 1908 № 241.
6. Дей, О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. 559 с.
7. Драгоманов, М.П. Автобіографія. Київ: Видавн. Т-во «Криниця»; Військ. Друк. «Герольд». 1917. 59 с.
8. Ковалевский, М.М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 784 с.
9. Матвиенко, Н.О. Нормативные основы пересечения границы российскими подданными. Вестник Пермского университета: Юридические науки, 2011. 1 (11), С. 58-62.
10. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелог родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. 516 с.

1 Українці на чужині. Рада 1909 № 140.

2 Бачинський Є. Українська громада в Парижі. Рада. 1912, №172.

3 Бачинський Є. Українці в Парижі. Рада. 1912. № 255.

4 С. Гадячанин. З записної книжки подорожнього. Рада. 1911. № 163.

5 С. Гадячанин. З записної книжки подорожнього. Рада. 1911. № 163.

11. М. Данько. Українці у Відні. Рада. 1912. № 116.
12. Паулович К.П. Замечания о Лондоне: Отрывки из путешествия по Европе, части Азии и Африки. Харьков: Унив. тип., 1846. [8], XIV, 530, XVI с.
13. Ригельман, Н., Три поездки за границу. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и К. 1871. 352 с.
14. Руслан, Шевченківський концерт в Празі, Рада, 1910, № 47.
15. С. Гадячанин. З записної книжки подорожнього. Рада 1911 №163.
16. Скальковский, К. Новые путевые впечатления Санкт-Петербург, Тип. А.С. Суворина, 1889. 286 с.
17. Срезневський, І.І. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839-1842. СПб: Типография С.Н. Худякова, 1895. X, 374 с.
18. Н.В., Шевченківське свято у Празі, Рада, 1913, № 40.
19. Н.В., Українська секція в Празі, Рада, 1914, № 42.
20. Українці в Женеві. Рада. 1909. № 80.
21. Українці на чужині. Рада. 1909. № 139.
22. Українці на чужині. Рада. 1909. № 140.
23. Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.), Упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали О.О. Новікова; голова ред. кол. П.С. Сохань; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Ін-т всесвітньої історії РАН (м. Москва). Київ. 2007. 430 с.
24. Шигельська Г.О. Внесок Івана Пулуя у розвиток української культури [Електронний ресурс] 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/32911/2/IPJINU_2020_Shchuhelska_H-Ivan_Pulujs_contribution_20-21.pdf. (дата звернення 02.02.2023).
25. Янжул, І.І., 1910. *Воспоминания И.И. Янжула о пережитом и виденном в 1864-1909 гг.*, Санкт-Петербург: Тип. Т-ва п. ф. «Электро-тип. Н.Я. Стойковой», Том. 1. 196 с.
26. Ясь О.В. Еміграція українського населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.history.org.ua/?termin=Emigraciya_ukr_naselennya (дата звернення 02.02.2023).

Віталій Андреев, Світлана Андреева,
Київський університет імені Бориса Грінченка

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Російський фашизм – явище не нове і не чуже для Росії. У цій країні, ще за довго до появи фашистів в Італії та нацистів у Німеччині, виникали й доволі успішно існували та діяли організації близькі за своєю природою до фашизму. Так, під час та після революції 1905–1907 рр. у Російській імперії, як реакція на ліберально-революційні виклики самодержавству та прогресивні перетворення в країні, виникає ціла низка крайніх правих організацій – «Союз російського народу», «Чорні сотні», «Російська монархічна партія», «Союз Михаїла Архангела» та інші чисельні й різноманітні так звані «чорносотенні» угруповання. Підґрунтя їхньої ідеології базувалося на слов'янофільстві, а програми на ідеях монархізму, російського націоналізму, православному радикалізмі, антипарламентаризмі та ксенофобії. Вони взяли на озброєння «теорію офіційної народності» графа С. Уварова (державна ідеологія часів царювання Миколи I), що красномовно відбилася у формулі «православ'я, самодержавство, народність».

Але в той же час ці організації відхилялися від консервативної традиції й обирали агресивний, демагогічний стиль політики та свідомо шукали підтримки серед широких мас населення – селянства, робітників, міської буржуазії, купецтва, духовенства, чиновництва, міщан, ремісників та інших верств й «не довіряли» аристократії, вважаючи її надто ліберальною. Чорносотенці старанно плекали та підтримували масові забобони й всю провину за негаразди Росії покладали на інтелігенцію, іноземців й, в першу чергу, на євреїв. Влада та православна церква, публічно та приховано, підтримували ці угруповання й піклувалися про їхню фінансову підтримку.

Засновником, лідером та головним промотором чорносотенного руху був В. Пуришкевич¹, якого називають «першим ро-

¹ Пуришкевич Володимир Митрофанович (1870-1920) – російський політик праворадикального спрямування, громадський діяч. Один із засновників та лідерів чорносотенних організацій – «Союз російського народу» (1905-1917) та «Союз Михаїла

сійським фашистом»¹. Так, наприклад, він пропонував остаточно вирішити «єврейське питання» шляхом переселення всіх євреїв імперії на Колиму. Утім були й більш радикальні соратники – О. Дубровін² та М. Марков³, які пропонували остаточно вирішити «єврейське питання» шляхом повного фізичного знищення євреїв⁴. Ідеологія антисемітизму чорносотенців мала витоки у православ'ї. В. Пуришкевич, хоч і намагався шукати соціальну базу саме в середовищі буржуазії, але все одно, як і більшість крайніх правих, залишався переконаним монархістом та прибічником Російської православної церкви. Цілком справедливо, на наш погляд, американський дослідник російського фашизму Джон Стефан визначив ці російські чорносотенні організації та партії як «протофашистські»⁵.

Архангела» (1908-1917). Народився у сім'ї заможного бессарабського поміщика українського походження. Навчався в Новоросійському університеті (Одеса). У 1907–1917 рр. – депутат II–IV Державної Думи. Після більшовицького перевороту активно боровся з радянською владою, був у лавах армії генерала А. Денікіна. Помер в лютому 1920 р. у Новоросійську від тифу.

1 John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945* (New York: Harper & Row, 1978), 36; А.А. Иванов, А.А. Чемакин, Смерть В.М. Пуришкевича: новые данные к биографии политика-монархиста. Русин, 2017. № 1 (47), 196-212.

2 Дубровін Олександр Іванович (1855-1921) – російський політик праворадикального спрямування, громадський діяч. Один із засновників та лідерів «Союзу російського народу», член найстаршої право-монархічної, православно-консервативної громадсько-політичної організації «Російські збори» (1900-1917). Походив із сім'ї військового. Закінчив Військово-медичну академію, служив лікарем, після відставки був приватним лікарем. У 1921 р. був страчений більшовиками.

3 Марков Микола Євгенович (1866-1945) – російський політик праворадикального спрямування, громадський діяч, публіцист та письменник. Один із засновників та лідерів «Союзу російського народу». Депутат III та IV Державної думи. Походив із старовинного російського дворянського роду. Навчався в Московському кадетському корпусі та Інституті цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі. Після жовтневого перевороту 1917 р. активно боровся з радянською владою, був учасником Білого руху. З 1920-х рр. в еміграції. Був прибічником фашизму, співпрацював з нацистським режимом у Німеччині, редагував антисемітський журнал «Світова служба» та газету «Козачий вісник» тощо. Помер 1945 р. у м. Вісбаден.

4 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 36.

5 Там само.

Отже, на нашу думку, можна стверджувати, що не лише Італія та Німеччина породили фашизм як державну ідеологію та політику, а й Російська імперія, яка багато в чому випередила їх, так само може вважатися батьківщиною протофашистських, антилюдських ідей та втілених державних режимів близьких до класичного фашизму.

Буремні події 1917–1922 рр. в Росії (повалення самодержавства, більшовицький переворот, громадянська війна та інтервенція) призвели до потужної хвилі російської еміграції – батьківщину покинуло близько двох мільйонів осіб. Вони рухалися в кількох напрямках. Північна хвиля сунулася в бік Фінляндії. Південна – Туреччина та балканські країни. Західна – країни Балтії, Польща, Чехословаччина, Німеччина, Франція. Так, у Німеччині 1920 р. налічувалося близько 560 тисяч росіян, згодом більшість з них переїхала до Франції. Східна – через Сибір на Далекий Схід пройшло майже 250 тисяч осіб, з них близько 100 тисяч оселилися у Маньчжурії, де й до цього була чисельна російська діаспора. Інші осіли в Китаї, Кореї, Японії. Також чимало емігрантів прибуло до Канади (40 тисяч), США (20 тисяч), країн Південної Америки (3 тисячі), Австралії (1700). Емігрантське середовище не було однорідним – переважно, окрім інтелектуалів, аристократії та творчої інтелігенції, це були представники нижчих та середніх шарів суспільства (політики, журналісти, адвокати, лікарі, підприємці, торговці, селяни, люмпени, кримінальники), а тисячі офіцерів, солдатів та козаків надавали йому воєнізованого забарвлення⁶.

Росіяни, що полишили батьківщину протягом 1918–1922 рр. пережили страшні випробування й вийшли з них приголомшеними, спантеличеними та озлобленими. Громадянська війна пронеслася по колишній імперії як ураган. Під час цих драматичних подій як червоні так і білі здійснили злочини й звірства, після яких залишилися потворні та незагойні рубці ненависті. На чужині, у новому середовищі емігранти зустріли не надто багато співчуття. Спочатку поневір'яння цих людей викликали цікавість, а іноді й щире співчуття. Християнський союз молоді, Ліга націй та інші благодійні організації допомогли тисячам

6 Там само, 19-20.

біженців. Але з часом їхні негаразди почали сприймати як щось звичне й навіть ставали предметом глузування.

Емігранти-ветерани були ображені несправедливим ставленням до них з боку європейських держав та суспільства. Одним з найпринизливіших тогочасних видовищ для них став парад перемоги в Парижі 11 листопада 1919 р. Росія, незважаючи на те, що три роки воювала в союзі з Англією та Францією й понесла величезні втрати, в параді участі не брала. Російські комбатанти, стоячи на узбіччі Єлисейських Полів, могли лише спостерігати як маршують війська країн-переможниць, серед яких гордо проходять навіть частини Чорногорії та Сан-Марино¹.

В еміграції росіяни швидко зрозуміли, що жодне блискуче виховання та прекрасна освіта не гарантує належного працевлаштування. Утім представники творчої еліти довели, що за наявності непересічних талантів, емігрант має можливість рано чи пізно зробити успішну кар'єру. Деяких науковців прийняли провідні європейські та американські університети. Але в масштабах усієї діаспори це було скоріш виключенням ніж правилом. Для більшості еміграція призводила до зниження соціального статусу та відсутності можливостей для самореалізації.

Усе це призводило до важких психологічних наслідків. Частина емігрантів була не здатна розлучитися з минулим та тверезо оцінити реальність й потрапляла в тенета безмірних фантазій. Об'єднані спільним лихом, російські емігранти тягнулися одне до одного, збиралися в замкнені колонії, які були розкидані по всьому світові – від вишуканих, на зразок паризького району Пассі, до непривабливих на кшталт шанхайського Хонкью. Так вони шукали заспокоєння, безпеки, всього, що нагадувало про втрачену батьківщину. Ображені, позбавлені звичного оточення російські емігранти охоче об'єднувалися в різноманітні групи. Усі вони були розрізненими, адже типовою «емігрантською хворобою» була органічна нездатність до об'єднання зусиль та співпраці. Часто-густо емігрантські пристрасті у цих організаціях виливалися у фантастичні програми. Хтось палав від ненависті до комуністів й з гордістю повідомляв, що засилає терористів у СРСР. Інші

1 Там само, 22-23.

запевняли, що більшовизм еволюціонує в бік демократії й закликали до примирення зі Сталіним. Дехто присягався, що відновить Російську імперію, а хтось проповідував розчленування Радянського Союзу на національні держави².

Фашистський рух сформувався у середовищі російської політичної еміграції вже у першій половині 1920-х рр. Саме в цей час молоде покоління біженців з Російської імперії, спостерігаючи поступове утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, вихід з міжнародної ізоляції та перші економічні успіхи СРСР, розчарувалося у принципах білого руху, старих реставраційних проєктах монархістів і політичних утопій есерів та меншовиків. Отже перед лідерами молоді повстали питання пошуку й створення нової ідеології, яка б у більшій мірі відповідала сучасності, пояснювала міжнародну ситуацію та дозволяла протистояти більшовизму. Незабаром цей вакуум було заповнено сумішню ідей італійського фашизму, німецького нацизму, російського націоналізму та православного месіанства³. «Новий світогляд» цілком природно вписувався у вкорінені в російську культуру ідеї, постульовані в творчості її відомих представників – М. Данилевського, Ф. Достоєвського, К. Мережковського, М. Трубецького, І. Ільїна, В. Шульгіна та ін.

Маємо показовий приклад. Прагнення стати священником охопило нащадка відомої родини військових морських офіцерів Російської імперії – Бориса Старка на еміграції у Парижі. Він часто відвідував церкву, спілкувався з церковними діячами, був учасником «Російського студентського християнського руху», відвідував публічні лекції відомих представників російської філософської релігійної думки (С. Булгакова, М. Бердяєва, І. Ільїна, Б. Вишеславцева, Г. Флоровського)⁴.

2 Там само, 25-30.

3 Erwin Oberlander, The All-Russian Fascist Party. *Journal of Contemporary History*, Vol. 1, No. 1 (1966), 158-173; Е.А. Рубанов, Фашистское и националистическое движение в среде русской эмиграции в Маньчжурии в 1930-1940-е гг. Россия и АТР, №3 (2014), 117.

4 Отец Борис и матушка Наталья. Протоирей Борис Старк и Наталья Дмитриевна Старк вспоминают. Публикация Ю.В. Тихоновой. Послесловие Михаила Ардова. *Новый мир* №1 2000. https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2000/1/otecz-boris-i-matushka-natalya.html

За даними радянської розвідки (Довідка від 30.4.1950 р.) американська всесвітня впливова культурно-просвітницька організація «Християнський союз молодих людей» має велике фінансове забезпечення (володіє одним із найбільших хмарочосів у Шанхаї). Вони проповідували «американський стиль життя», обраність і месіанство Америки, під виглядом неохристиянських цінностей (біблійні істини актуалізували, не змушували міняти віросповідання). Під їх вплив потрапила російська емігрантська молодь Харбіну, Шанхаю, Тяньцзіню. Їхня філософія біблеїзму перегукувалася з російським неохристиянством – вони видавали до війни у Празі, а після війни в США різними мовами релігійно-філософські твори Бердяєва, Львіна, Булгакова¹. Надалі прослідковуємо певний теоретичний і практичний рівень зав'язків православної релігійної думки та церковної діяльності із розгортанням фашистського російського руху.

Перші російські фашистські та профашистські угруповання солідаристів почали виникати на теренах Німеччини, Франції та Югославії. Засновники та члени цих організацій були ідейними противниками комунізму та виступали за об'єднання всіх росіян з метою повалення радянської влади.

В 1919 – 1923 рр. балтійські німці, вихідці з Російської імперії, що однаково добре володіли російською та німецькою мовами, утворили доволі міцну проміжну ланку між правим політичним крилом російської діаспори та молодим німецьким націонал-соціалізмом. Дехто з колишніх російських підданих намагався зберегти вірність Романовим, але більша частина уявляла себе східним бастионом «тевтонської цивілізації». Цю «німецьку лінію» представляли М. Е. фон Шойбнер-Ріхтер² та Альфред Ро-

зенберг³, які були знайомі ще зі студентських часів. Макс Ервін фон Шойбнер-Ріхтер 1920 р. познайомився та потоваришував з Адольфом Гітлером і незабаром вступив до Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП)⁴.

1920 р. Шойбнер-Ріхтер створив союз німецьких націоналістів та російських монархістів «Aufbau» («Відродження») з метою повалення більшовиків і повернення до влади Романових. Він вважав, що успішну співпрацю з нацистами може забезпечити лише об'єднання російської політичної еміграції. Так, у 1921 р., за фінансової підтримки німецьких ділових кіл, Шойбнер-Ріхтер під егідою «Aufbau» провів з'їзд російських монархістів у баварському містечку Бад-Райхенхалль. На захід приїхали учасники зі всієї Європи і, навіть, Маньчжурії. На короткий час вдалося подолати розбіжності серед російських правих й підвести їх під німецький контроль та заступництво. Всі учасники з'їзду дізналися про визначного лідера німецької нації Адольфа Гітлера. Єдність тривала

НСДАП та став радником фюрера щодо зовнішньої політики, фінансистом та ключовим пропагандистом партії. Був одним з організаторів Пивного путчу в Мюнхені. Під час путчу очолював, разом з Гітлером, Герінгом та Людендорфом, марш 9 листопада 1923 р. Поліція відкрила вогонь й смертельно поранила Шойбнера-Ріхтера, падаючи він повалив на землю та закрив собою Гітлера, чим зберіг йому життя.

3 **Розенберг Альфред Ернст** (1892-1946) – державний та політичний діяч нацистської Німеччини. Ідеолог та один з найвпливовіших членів НСДАП. Автор другої, після «Моя боротьба» Гітлера, за популярністю в нацистській Німеччині книги «Міф двадцятого століття» (1930). Народився в Ревелі (нині – Таллінн) у сім'ї чоботаря. Навчався у Ревельському Петровському реальному училищі, на факультеті архітектури Ризького політехнічного інституту та Московському вищому технічному училищі. 1918 р. переїхав в Мюнхен. У 1919 р. долучився до окультного політичного «Товариства Туле», що діяло в межах німецького націоналістичного расистського руху фелькіше. Незабаром познайомився з Гітлером та вступив до НСДАП. З 1921 р. головний редактор центрального органу НСДАП газети «Фелькішер беобахтер». Учасник Пивного путчу. З 1933 р. обіймав низку посад – голова Зовнішньополітичного управління НСДАП, уповноважений фюрера щодо контролю за загальним духовним та світоглядним вихованням НСДАП, голова Імперського міністерства окупованих східних територій тощо. 1946 р., як військовий злочинець, Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі був засуджений до страти через повішення.

4 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 37-40.

1 Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ) (Архів СБУ), ф. І, оп.1, спр. 776, 62.

2 **Шойбнер-Ріхтер Макс Ервін фон** (1884-1923) – німецький політик та дипломат, соратник А. Гітлера. Народився в Ризі, у родині диригента та вчителя музики. Навчався у Ревельському Петровському реальному училищі, Хімічному відділенні Ризького політехнічного інституту, Вищій технічній школі в Дрездені, Технічній школі в Мюнхені та Мюнхенському університеті. Захистив дисертацію з хімії. Учасник I Світової війни, добровольцем пішов на фронт. З 1914 р. перебував на дипломатичній та розвідувальній роботі в Османській імперії та Швеції. У 1920 р. познайомився з Гітлером. 1921 р. вступив до

не довго, але після з'їзду чимало росіян прийняли німецьку орієнтацію. Незабаром, під час Пивного путчу, Шойбнер-Ріхтер загинув і подальші перспективи співпраці були порушені, а з приходом до влади нацистів у Німеччині російські праві рухи маргіналізувалися. Тим більше, на думку лідерів НСДАП і самого А. Гітлера, слов'яни – нижча раса, некультурна та невірноважена. На їхню думку росіянин може стати лише фашистом, але націонал-соціалістом – тільки німець. Наприклад, Розенберг відкидав ідею створення російської фашистської держави й пропонував розчленувати СРСР і замінити його на кілька національних державних утворень підпорядкованих Німеччині¹.

1924 р. в Сербії виникла одна з перших російських фашистських організацій «Національна організація російських фашистів». Її засновниками стали емігранти, колишні учасники Білого руху – професор Д. Рузький² та генерал П. Черський³. Надихалися вони ідеями Беніто Муссоліні. 1927 р. ця організація видала свою програму, яка ґрунтувалася на «загальних засадах італійського фашизму, але, відповідно російським умовам, визначала шлях революційної боротьби з більшовизмом та майбутнього відновлення звільненої від комуністів Росії». Згодом потужний центр цієї партії оформився в китайському місті Тяньцзінь⁴.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в Парижі, Берліні, Мюнхені та Белграді виникло чимало емігрантських організацій,

1 Там само, 42-44.

2 **Рузький Дмитро Павлович** (1869-1937) – російський учений-механік та педагог, професор Київського політехнічного інституту, Петроградського політехнічного інституту (у 1919-1921 рр. – ректор), Петроградського інституту шляхів сполучення, Загребського університету. Походив з родини дрібного чиновника, який дослужився до дійсного статського радника, що давало право на спадкове дворянство. З 1924 р. перебував в еміграції (Чехословаччина та Югославія).

3 **Черський Петро Васильович** (1877-1939) – російський військовий, полковник Російської імператорської армії, учасник I Світової війни, генерал-майор Білої армії. Походив з родини священника. Навчався в духовній семінарії, Одеському військовому училищі. Після більшовицького перевороту активно боровся з радянською владою, воював у лавах Збройних сил Півдня Росії А. Денікіна та Армії П. Врангеля. З 1920 р. перебував в еміграції (Югославія та Бельгія).

4 Тезиси русского фашиста. *Наши путь*, 4 декабря (1927). № 8; А.С. Вагоровин, Русский фашизм в современной России. *Социум и власть*. № 1. (2011), 28.

які називали себе «солідаристами». Вони заперечували марксистську тезу про класову боротьбу та заявляли про необхідність об'єднання всіх росіян, ким би вони не були, задля спільної мети – антирадянської національної революції. Солідаристи переважно належали до молодшого покоління емігрантів, мали добру освіту та походили з впливових родин. Батьки багатьох у минулому обіймали посади в царській адміністрації. Діти успадкували від старшого покоління палкий націоналізм, але часто відкидали віру та монархію.

1923 р. на Загальному з'їзді національно мислячої російської молоді в Мюнхені було створено союз «Молода Росія» (1925 р. перейменована на «Союз младоросів», а в 1934 р. в «Младороську партію»). Лідером організації став О. Л. Казем-Бек⁵. Ідеологія партії мала еклектичний характер й поєднувала елементи православного фундаменталізму, монархізму, російського націоналізму, корпоративізму, «євразійства», «сменовеховства» (*рос. – ред.*), антикомунізму та симпатії до італійського фашизму, німецького націонал-соціалізму й, навіть, до СРСР. Відносини солідаристів із нацистами були нетривалими й наприкінці 1930-х закінчилися розривом і репресіями з боку тогочасної німецької влади⁶.

У 1930 р. на I з'їзді представників груп та союзів російської національної молоді в Белграді було проголошено створення єдиного «Національного союзу російської молоді за кордоном», який об'єднав молодіжні групи Югославії, Болгарії, Франції та Нідерландів. 1932 р. на II з'їзді його було перейменовано на «Національно-трудоий союз нового покоління» (НТСНП, також НТС НП) (згодом – «Народно-трудоий союз» (НТС). Тоді в статут організації внесли віковий ценз – членами НТС-НП могли стати ті, хто народився після 1895 р.,

5 **Казем-Бек Олександр Львович** (1902-1977) – російський публіцист, педагог, журналіст, богослов, лідер руху “младоросів”. Народився в Казані в родині відставного військового, предводителя дворянства. Навчався у Царськосільському реальному училищі імператора Миколи II та Мюнхенському університеті. Брав участь у скаутському русі. Був учасником Білого руху, в Добровольчій армії А. Денікіна командував ескадроном уланів. З 1920 р. в еміграції. Мешкав у низці країн Європи, США, Індії. Ймовірно співпрацював із західними (ЦРУ, ФБР) та радянськими спецслужбами (КДБ). 1962 р. повернувся в СРСР.

6 В.И. Косик, “Молодая Россия”. *Вариации на тему национализма в маршах эпохи* (М.: Пробел-2000, 2013), 177; John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 51-52.

це мало захистити від впливу старшого покоління політичних діячів, на яких покладалася провина «трагедії Росії». Засновником та першим керівником цієї, як виявилось, життєздатної організації, що проіснувала до сьогодні, став герцог С.М. Лейхтенбергський¹.

Головною метою НТСНП було повалення комуністичного ладу в СРСР та побудова корпоративної держави (під час Другої світової війни термін «корпоративна держава» було замінено на «солідаризм»). 1936 р. Союз затвердив свою основну емблему – тризуб на фоні російського триколура (Рис. 1).

Рис. 1. Основна партійна емблема «Національно-трудового союзу нового покоління».

В 1938 р., після гестапівських репресій, НТСНП формально ліквідував своє відділення в Німеччині. Проте, деякі представники Союзу під час Другої світової війни служили у лавах вермахту, міністерстві А. Розенберга, співпрацювали з керівником «Російської визвольної армії» А. Власовим тощо. Утім більшість лідерів організації в окупованій Німеччиною Європі в 1944 р. було заарештовано та інтерновано².

1 **Лейхтенбергський Сергій Миколайович** (1896-1966) – російський політичний діяч, засновник та керівник «Національно-трудового союзу нового покоління» (1930-1933), праправнук російського імператора Миколи I. Учасник білогвардійського руху. Навчався в офіцерській школі «Російського загальновійськового союзу» (РЗВС) (рос. – РОВС, Российский общевоинской союз) – військова білогвардійська організація в еміграції, створена бароном П. М. Врангелем 1924 р. Під час Другої світової війни служив у вермахті пропагандистом та перекладачем. Помер та похований у США.

2 Див.: Д. Ю. Алексеев, НТС и спецслужбы Запада: союзники по холодной войне. *Ойкумена*.

Але всі ці профашистські та фашистські угруповання були розрізненими, нечисельними та переважно слабкими. У 1930-ті рр. в середовищі російської еміграції склалося два найбільш потужні центри фашистського руху – США та Далекий Схід.

У 1933 р. в США було засновано «Всеросійську фашистську організацію» (ВФО) на чолі з одним із засновників та лідерів російського фашизму, колишнім офіцером царської армії, учасником Білого руху, прибічником фашистської монархії Анастасієм Вонсяцьким³ (Рис. 2).

Рис. 2. Анастасій Вонсяцький (John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945* (New York: Harper & Row, 1978).

Регионоведческие исследования. 2019. № 3, 138-145; Д. Ю. Алексеев, *Российский солидаризм: теория, практика, люди*. Владивосток: Издательство ТГЭУ, 2010. 272 с.; Д. Ю. Алексеев, *Российские солидаристы в борьбе против тоталитарного режима*. Saarbruecken: LAP, 2011. 240 с.; John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 51-52.

3 **Вонсяцький Анастасій Андрійович** (1898-1965) – російський емігрантський політик, один із засновників російського фашизму, лідер «Всеросійської фашистської організації» (1933-1942) та «Всеросійської фашистської партії» (1934-1935). Народився в сім'ї жандармського полковника. По батьківській лінії походив із зросійщеного німецько-польського шляхетського роду. Навчався в I-му Московському кадетському корпусі та Миколаївському кавалерійському училищі. Учасник білогвардійського руху. Воював в лавах Добровольчої армії А. Денікіна. З 1920 р. перебував в еміграції (Туреччина, Франція, Великобританія, США). 1942 р. був заарештований та засуджений за шпигунську діяльність в США. З 1946 р., після відбуття покарання, припинив активну політичну діяльність.

Революція та більшовицький переворот 1917 р. штовхнули юного А. Вонсяцького у вир громадянської війни. Він приєднався до Добровольчої армії генерала А. Денікіна і два роки воював з червоними в Україні та на Дону. За час війни він пройшов шлях від кадета до капітана. В результаті необстріляний юнак перетворився на суворого солдата, який особисто брав участь не лише у бойових операціях, а й в каральних акціях, розстрілах та позасудових розправах над більшовиками. Громадянська війна залишила в ньому неприборкану ненависть до комунізму, який, на його думку, прирік Росію на смерть та руїну й породила особливий зв'язок між ним та ветеранами Добровольчої армії, з яких й сформувалося ядро його фашистської партії¹.

А. Вонсяцький був людиною авантурної вдачі, а перипетії громадянської війни розвинули в ньому спритність та кмітливність. Він неодноразово знаходився за крок до смерті – неодноразово поранений, а в 1919 р. захворів на тиф та був доставлений у товарному потязі з Харкова в Новоросійськ і надалі в Ялту. Там він оселився у місцевого торговця-єврея Муромського. Доглядала за хворим та пораненим офіцером дочка господаря Любов Муромська. Незабаром Анастасій та Любов обвінчалися. 1920 р. подружжя, рятуючись від більшовицької загрози, через море переправилося в Константинополь. Надалі, полишивши дружину, у пошуках роботи Вонсяцький відправився у Західну Європу. Через Марсель та Париж він дістався Лондону. Там він зумів отримати прихильність та заступництво князя Фелікса Юсупова, відомого вбивством Г. Распутіна, одного з найбагатших спадкоємців промислового капіталу Росії, якому вдалося зберегти чималу частину свого спадку².

Через три місяці Вонсяцький, покинувши гостинного Юсупова, відправився шукати щастя далі й нарешті осів в Парижі де влаштувався робочим сцени в мюзик-холі «Фолі-Бержер». Незабаром він, в одному з паризьких дансингів познайомився з розведеною американкою, у двічі старшою за нього, Меріон Стефенс (уроджена Меріон Бакінгем Рим), яка походила з однієї з най-

багатших сімей США³. Вона була розчулена трагічною долею молодого росіянина та допомогла йому виїхати в Америку. Незабаром Анастасій і Меріон побралися. В 1924 р. Вонсяцькі оселилися в м. Патнем (штат Коннектикут). 1927 р. Анастасій отримав громадянство США. Він із задоволенням користувався усіма принадами життя мільйонера та залюбки витрачав гроші дружини – грав у гольф, захоплювався театром, дорогими автомобілями, любляв футбол, алкоголь, танці та гучні вечірки тощо⁴.

Утім йому також хотілося слави та визнання й наприкінці 1920-х він почав замислюватися над політичною кар'єрою. Схильний до акторства він вважав політику природним продовженням театру й водночас, будучи патріотом, мріяв прислужитися Росії. Вонсяцький за переконаннями був антикомуністом та монархістом, але його нудило від старезності та розрізненості російських монархістів в еміграції. Натомість йому імпонувало відчуття молодості, динамізму й універсальності які тоді випромінював фашизм, що давало надію на звільнення Росії від більшовиків. Разом з тим йому був близький за темпераментом й схильностям у особистій поведінці Беніто Муссоліні, який став для нього живим втіленням справжнього вождя⁵.

У 1927 р. Вонсяцький з дружиною відвідали Європу. Поки дружина відпочивала у Монте-Карло, він поїхав у Париж де зустрівся з рядом активістів російської еміграції, серед яких найбільш яскравою постаттю був генерал О. Кутепов⁶. Надалі Вонсяцький продовжував співпрацю з Кутеповим та очолюваним ним «Російським загальновійсько-

3 А.Д. Показаньев, *Щит и меч Приамурья. Очерки из истории спецслужб на Амуре*. Кн. 2. (Благовещенск: Приамурье, 2007), 110.

4 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 116-120.

5 Там само, 114-140.

6 **Кутепов Олександр Павлович** (1882-1930) – російський військовий діяч, генерал від інфантерії, активний діяч Білого руху. Походив з дворянської родини. Навчався в Архангельській гімназії, в Санкт-Петербурзькому піхотному юнкерському училищі. Учасник Російсько-японської та I Світової війн. Учасник білогвардійського руху. Воював в лавах Добровольчої армії А. Денікіна та Російській армії П. Врангеля. З 1920 р. перебував на еміграції. В 1928-1930 рр. – голова РОВС. В 1930 р. був викрадений в Парижі агентами радянських спецслужб. Помер від серцевого нападу на радянському пароплаві на шляху з Марселя до Новоросійська.

1 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 114-116.

2 Там само, 117.

вим союзом» (РЗВС) (рос. – РОВС, «Российский общевоинской союз»), білоемігрантським журналом «Вартовий» (рос. – «Часовой») (був членом редколегії та фінансував видання). Тоді ж він вступив до профашистської організації «Братство руської правди» (БПР), яка незабаром розвалилася в результаті скандалу спричиненого тим, що серед її членів було виявлено агентів радянської розвідки.

Незабаром ексцентричний росіянин Вонсяцький став замислюватись про створення власної партії. Як вже зазначалося, 1933 р. А. Вонсяцький (разом із Д. Кунле)¹ створили ВФО. Вонсяцький отримав статус «вождя», а Кунле став «партійним секретарем». Протягом свого існування ВФО займалася переважно пропагандистською діяльністю – видавала газету, брошури, проводила мітинги та зібрання. Так, протягом 1933-1941 рр. А. Вонсяцький видавав щомісячну, ілюстровану газету «Фашист» (Патнем, штат Коннектикут). Це видання виходило у газетному форматі, але на якісному глянцевому папері. Перший номер було надруковано у кількості двох тисяч примірників. У подальшому «Фашист» мав десятитисячний тираж. Половина публікацій присвячувалася поточним справам РФО, а інша частина – ностальгічним споминам про Росію, царя, громадянську війну, героїну боротьбу проти червоних. На сторінках видання Вонсяцький та Кунле часто описували вигадану діяльність агентів РФО в різних куточках світу, в тому числі й СРСР².

Тоді ж Вонсяцький почав пропагувати свою контрреволюційну доктрину, яка була спрямована на народні маси росіян і вважав, що лише гнів робочих та селян може призвести до реальної національної революції в СРСР. Він ставився до фашизму прагматично, для нього він в першу чергу асоціювався з антикомунізмом. На його думку саме радянська влада назвала їх російськими фашистами, а вони цю назву прийняли, адже він вважав фашизм найдієвішим заклик до антикомуністичної боротьби. Вонсяць-

1 Кунле Донат Йосифович (1900-1941) – російський політик, діяч білої еміграції, один із засновників російського фашизму в США. Учасник Білого руху. Воював в лавах Добровольчої армії. З 1920 р. перебував в еміграції. 1940 р. вийшов із ВФО Вонсяцького. Загинув у 1941 р. під час випробувального польоту на аероплані.

2 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 149.

кий розумів, як стовідсотковий антикомуніст, що російський фашизм багато в чому відрізняється від італійського та німецького варіантів: ВФП – це просто об'єднаний антикомуністичний рух росіян, а фашизм є єдиною політичною системою на планеті, що здатна покінчити з комунізмом³.

Організація мала свій гімн, що виконувався на мелодію нацистського гімну «Пісні Хорста Весселя», символіку – біла свастика в синьому колі, на фоні червоного кола (Рис. 3) та партійне вітання – підняття правої руки з вигуком «Слава Росії!». В 1942 р., після того як США вступили в Другу світову війну, А. Вонсяцького було заарештовано та засуджено на п'ять років за шпигунство на користь країн Вісі (Рим–Берлін–Токіо), а ВФП заборонено й ліквідовано⁴.

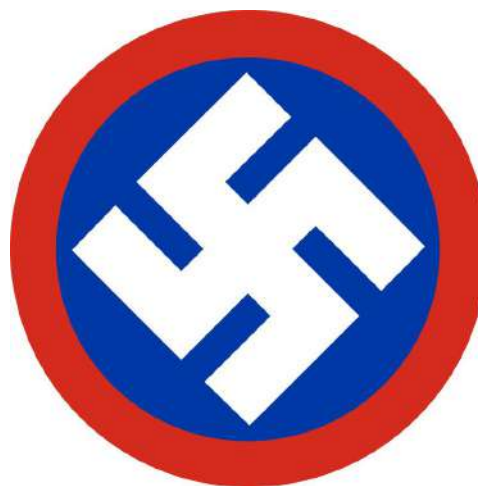

Рис. 3. Партійний символ «Російської фашистської організації».

Але більш впливові та активні осередки російського фашизму склалися в Маньчжурії (центр – м. Харбін) та у Північному Китаї (центр – м. Тяньцзінь), також деякі осередки діяли у Шанхаї (один з найбільших центрів російської білої еміграції) та Пекіні. Це було пов'язано з тим, що в 1922 р., після захоплення влади більшовиками на російському Далекому Сході, на ці території переїхала величезна кількість російських емігрантів, серед яких було чимало прихильників чорносотенних ідей та радикальних методів боротьби з більшовизмом (переважно рештки армії та флоту адмірала Колчака та угруповань отамана Семенова). Ця сторінка історії російського фашизму в загальному руслі

3 Там само, 150.

4 Там само, 221.

Білоемігрантського руху на Далекому Сході має певне висвітлення в залучених до даного дослідження опублікованих джерелах і літературі.

Зазначимо, що нова хвиля переважно політичної російської еміграції в Маньчжурію «наклалася» на потужну місцеву організаційно консолідовану російську діаспору, яка ще з кінця XIX ст. забезпечувала російсько-китайські економічні зв'язки та будівництво і подальше функціонування Китайсько-Східної залізниці (КСЗ, рос. – КВЖД, Китайская военная железная дорога). Переважно російське населення оселялося в Харбіні у так званому Новому місті.

Так, наприклад, ще в першій половині 1920-х рр. в Харбіні діяло «Російське патріотичне і слов'янське братство», яке згодом стало філією організації «Братство руської правди» (БРП) – фашистської/профашистської терористичної монархічної організації під керівництвом ідеолога Білого руху, поета-символіста С. Соколова-Кречета¹. Завданням організації була боротьба з радянською владою шляхом терору і диверсій².

Одним з впливових центрів діяльності російських фашистів на Далекому Сході стала газета «Наш шлях», яка видавалася в м. Тяньцзіні. Утримував видання російський підприємець, власник тютюнової фабрики в Шанхаї, організатор та спонсор російського фашизму М. Меркулов³. Май-

бутне Росії він та його прибічники пов'язували з фашизмом, проголошуючи гасло: «Наш шлях – це фашизм: російський національний елемент має переважати в усьому». Співробітники газети створили «Російську націоналістичну фашистську партію» яка ставила перед собою завдання розповсюдження ідей фашизму серед російських емігрантів і громадян СРСР, а також організації системного терору щодо радянських представників за кордоном. Мережа фашистських осередків була ними створена по всій Маньчжурії⁴.

Окрім меркуловських організацій, існували й інші угруповання та формування: «Далекосхідна російська фашистська група» в Шанхаї під керівництвом монархістів, прибічників козачого отамана, учасника білого руху в Забайкаллі та Далекому Сході, генерала Г. Семенова⁵; «Організація чорних фашистів» («Опричники майбутнього самодержця російського») в Тяньцзіні; «Союз російських фашистів» (СРФ) (близький до Г. Семенова) у Харбіні тощо⁶.

Впливовою фашистською організацією в Маньчжурії був «Російський фашистський рух» (РФР) – так звана «група О. Покровського» (студент-юрист, один з перших ідеологів російського фашизму). Групу було створено взимку 1925/1926 р. у складі фашистського «Російського студентського товариства» (об'єднувало півтори тисячі студентів, ви-

Шаньдунської провінції Чжан Цзунчана (1923-1931), одним з організаторів російського військового загону генерала Нечаєва (1924-1928) в армії Чжан Цзунчана. Один із засновників та спонсор російського фашизму на Далекому Сході. Віце-голова Ради об'єднаних російських організацій. З 1932 р. жив у Шанхаї. Помер у Циндао.

4 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 113-114.

5 **Семенов Григорій Михайлович** (1890-1946) – діяч Білого руху в Забайкаллі та на Далекому Сході, генерал-лейтенант, козачий отаман, політичний діяч. Народився в сім'ї забайкальського козака. Навчався у двокласному училищі у Могойтуті Акшинського району та Оренбурзької козацькому юнкерському училищі. Брав участь у I Світовій війні та громадянській війні в Забайкаллі та на Далекому Сході. З 1921 р. в еміграції. Мешкав у Нагасакі (Японія). У 1932-1945 рр. перебував у Маньчжоу-Го, очолював «Далекосхідний союз козаків», співпрацював з японськими спецслужбами. З 1934 р. брав участь у створенні та діяльності «Бюро у справах російських емігрантів в Маньчжурії», яка об'єднала більше п'ятдесяти емігрантських організацій. 1945 р., після поразки Японії, був заарештований радянською розвідкою. 1946 р. за вироком суду був повішений у Москві.

6 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 114.

1 **Соколов Сергій Олексійович** (Сергій Кречетов) (1878-1936) – російський поет-символіст, видавець, політичний та громадський діяч. Один з ідеологів Білого руху. Засновник та лідер «Братства руської правди» (1921-1936). Народився в сім'ї юриста. Навчався в I московській гімназії та юридичному факультеті Московського університету. Учасник I Світової війни, був поранений та потрапив у полон до німців. У 1919-1920 рр. воював проти червоних у лавах Добровольчої армії. З 1920 р. перебував на еміграції (Німеччина, Франція). Був членом низки емігрантських масонських лож.

2 А.А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии. Вестник Дальневосточного отделения Российской академии наук.* № 5. (2008), 112.

3 **Меркулов Микола Дионісійович** (1869-1945) – російський підприємець, громадський та політичний діяч на Далекому Сході. Навчався у Благовіщенській класичній гімназії та Реальному училищі. У 1921-1922 рр. був міністром військово-морських та іноземних справ у Приамурському тимчасовому уряді, який очолював його брат С. Меркулов. У 1922 р. обіймав посаду міністра закордонних справ в уряді М. Дитерікса. З 1922 р. перебував в еміграції в Маньчжурії. Був старшим радником губернатора

пускників й викладачів Харбінського юридичного інституту та Харбінського політехнічного інституту). Діяльність РФР полягала в розробці теоретичних засад російського фашизму, пропаганді фашистських та антикомуністичних ідей, об'єднанні молоді для боротьби з радянською владою. У 1926 р. до групи приєднався Костянтин Родзаєвський¹ – студент юридичного факультету, майбутній лідер та ідеолог російського фашизму² (Рис. 4).

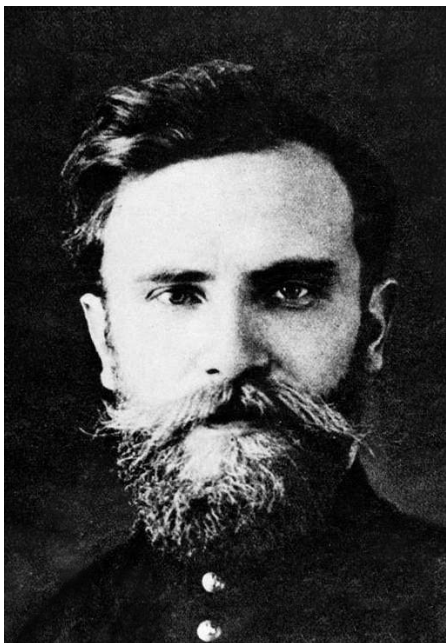

Рис. 4. Костянтин Родзаєвський (John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978).

¹ Родзаєвський Костянтин Володимирович (1907–1946) – один із засновників та ідеологів російського фашизму на Далекому Сході, лідер Білої еміграції в Маньчжурії. Народився в Благовіщенську (Амурська область) у сім'ї юриста. В 1925 р. втік з СРСР. Навчався в юридичному інституті м. Харбін. Тут він познайомився з радикально налаштованими російськими націоналістами та антикомуністами – професорами Г. К. Гінсом (1887–1971) та М. І. Нікіфоровим (1886–1951), які вплинули на становлення майбутнього лідера російських фашистів. У 1931 р. став засновником та лідером «Російської фашистської партії». 1934 р., разом з А. Вонсяцьким, став засновником, а з 1935 р. лідером «Всеросійської фашистської партії». Очолював перший відділ (дуку та освіти) «Бюро у справах російських емігрантів в Маньчжурії». Протягом 1930-х – 1940-х рр. активно друкувався на сторінках партійних видань. В 1943 р. написав програмну книгу «Заповіт російського фашиста». Наприкінці Другої світової війни змінив свої погляди на СРСР та сталінський режим. Восени 1945 р. повернувся до СРСР та в 1946 р. за вироком суду був розстріляний.

² Susanne Hohler, *Fascism in Manchuria: The Soviet-China Encounter in the 1930s*. (London: I.B. Tauris, 2017), 75; А.А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 114.

1931 р. в Харбіні було створено «Російську фашистську партію» (РФП) яка об'єднала різноманітні фашистські союзи, синдикати, організації та гуртки. Номінально очолив партію член монархічного руху, генерал В. Косьмін³. К. Родзаєвський став генеральним секретарем та фактичним керівником організації. Незабаром РФП розкололася – В. Косьмін створив самостійний «Російський монархічний союз», а К. Родзаєвський став президентом партії з титульною назвою. У 1933 р. він створив у Харбіні «Російський клуб» який перетворився на центр всього антирадянського руху фашистів⁴.

1934 р. РФП на ІІ з'їзді об'єдналася з ВФО А. Вонсяцького у «Всеросійську фашистську партію» (ВФП). Головою було обрано А. Вонсяцького, а заступником та генеральним секретарем К. Родзаєвського. Правда вже у 1935 р. на ІІІ Всесвітньому з'їзді російських фашистів А. Вонсяцького виключили «за викривлення лінії партії» (негативне ставлення до антисемітизму та отамана Г. Семенова), а головою було проголошено К. Родзаєвського⁵.

При РФП, а згодом ВФП існувала ціла низка супутніх організацій. Так у 1932 р. було створено «Російський жіночий фашистський рух». З метою виховання молоді в дусі націоналізму та її залучення до фашистського руху створювалися дитячі, підліткові та молодіжні організації: 1934 р. для хлопчиків 10–16 років – спілка юних фашистів «Авангард»; для дівчат того ж віку – «Союз юних фашисток-авангардисток»; для дітей 3–10 років – «Фашистські крихітки»; 1939 р. – «Антикомуністичний союз молоді» (до його складу увійшли «Союз фашистської молоді», «Союз націоналістичної молоді», «Союз військової молоді» та інші молодіжні організації)⁶.

³ Косьмін Володимир Дмитрович (1884–1950) – російський військовий, учасник фашистського руху та один із лідерів російської військової еміграції. Народився у сім'ї священника. Навчався в Курській духовній семінарії та Чугуївському військовому училищі. Учасник Російсько-японської, Першої світової та Громадянської війн. З 1920 р. в еміграції. Мешкав у Харбіні. Був лідером монархічних білоемігрантських організацій. Після ІІ Світової війни перебрався до Австралії.

⁴ Susanne Hohler, *Fascism in Manchuria: The Soviet-China Encounter in the 1930s.*, 104.

⁵ Там само.

⁶ А.А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 116.

У середині 1930-х рр. К. Родзаєвському вдалося зробити ВФП найчисельнішою партією російської еміграції. Філії партії діяли у багатьох країнах Європи, Північної та Латинської Америки, Азії, Африки, Австралії. Загальна кількість членів сягала двадцяти тисяч¹.

ВФП видавала журнал «Нація» (Шанхай) та газети «Наш шлях» (згодом перенесено редакцію у Харбін). Організація мала свій прапор – полотнище з чорною свастикою на жовтому фоні ромбу в білому прямокутнику (Рис. 5). Партійне вітання – підняття правої руки від серця в гору з вигуком «Слава Росії!»².

Рис. 5. Прапор всеросійської фашистської партії.

У 1937 р. ВФП було перейменовано на «Російський фашистський союз» (РФС). 1940 р. відновилася співпраця К. Родзаєвського та А. Вонсяцького. Головною метою союзу було здобуття керівної ролі у новій російській державі.

Лідер російського фашизму К. Родзаєвський мав радикальні антикомуністичні та антисемітські погляди. Він вважав, що євреї та масони використовують Росію як плацдарм для встановлення влади над усім світом під прапором «світової пролетарської революції». У 1943 р він написав програмний документ «Заповіт російського фашиста», в якому зазначив, що радянська влада є втіленням антиросійських, єврейських сил, адже євреї обіймали найважливіші посади в партійному та державному

апараті СРСР³. У програмі ВФП основною метою проголошувалося повалення єврейської комуністичної диктатури в Росії, боротьба за державу, в якій влада є провідником національних інтересів, захисту свободи та величі Росії: «Новая Россия стоит перед нашими поколениями как историческое задание наших предков и невысказанное требование наших потомков; Россия, свободная от идей, людей и сил Старого Порядка, то есть свободная от англо-американских, еврейско-масонских влияний, от коммунистического интернационализма, от компартии, от еврейского марксизма, иудайзированной демократии, от власти всяких шабесгоев, не понимающих величайшей проблемы наших дней. Новая Россия – это Россия без еврейства и масонства, Россия религиозная, Россия национальная, Россия трудовая, Россия Православной веры и социальной справедливости – государство Русской Правды и Святой Руси, к которому всегда стремился народ наш на всех этапах его крестного пути. Призывом к борьбе за Новый Порядок и Новую Россию, к борьбе против мирового еврейства, его открытых и скрытых сил, закончу я эту книгу»⁴.

Під час німецько-радянської війни Родзаєвський сподівався, що вторгнення до СРСР може спричинити російську антибільшовицьку революцію. Він плекав надії на те, що нацисти створять російську національну державу і призначать на ключові пости в уряді російських фашистів. Родзаєвський хотів спрямувати російських фашистів на відкриту збройну боротьбу проти СРСР. Утім японська влада в Маньчжурії, під контролем якої функціонували фашистські організації, не дозволила йому реалізувати ці плани. В 1943 р. японська влада в Маньчжурії заборонила діяльність РФС⁵.

Родзаєвський наприкінці Другої світової війни дещо змінив свої погляди на СРСР та сталінський режим. Передвоєнні економічні успіхи, масові репресії в СРСР імпонували російським фашистам й, зокрема, Родзаєвському. Поступово він почав схилитися до близькості сталінізму та фашизму. Наприкінці війни Родзаєвський вже був перекона-

1 John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945* (New York: Harper & Row, 1978), 227.

2 К. Родзаевский, *Завещание русского фашиста*, 195.

3 Там само.

4 К. Родзаевский, *Завещание русского фашиста*. (М.: ФЭРИ-В, 2001), 463.

5 А.А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 120.

ним в тотожності двох політичних систем. Він вважав, що сталінський режим почав перетворюватися на російський націоналістичний. На його думку Сталіну вдалося, в результаті проведених репресій, очистити країну від старих більшовиків-ленінців, прибічників світової революції, а також вирішити «єврейське питання». У 1945 р. Родзаєвський наважився повернутися в СРСР. Він навіть написав листа Сталіну в якому шкодував, що російські фашисти пізно зрозуміли те, що насправді російська нація створюється саме в СРСР¹. Головний російський фашист був упевнений, що його досвід та ідеї будуть корисними для Сталіна. Наприкінці жовтня 1945 р. Родзаєвський, разом з групою своїх однодумців повернувся до Радянського союзу. Його негайно було заарештовано, а в 1946 р. засуджено та страчено².

Додаткову оригінальну інформацію про діяльність російських фашистських організацій на Далекому Сході надають матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Київ), які фіксують інформацію початку 1920-х – середини 1940-х рр.

Треба зазначити, що фондоутворення та документообіг в структурах КДБ були регламентовані та особливо секретні, а архів зазнав поетапного вилучення та знищення найбільш компрометуючих діяльність КДБ документів. За часів незалежності України матеріали розсекретили і частково передали в інші архіви – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Київ) та ін.³ Сьогодні Архів надає доступ до різноманітних комплексів розсекречених матеріалів, які, водночас, мають певну специфіку – інформація щодо фашистських (профашистських) та ін. білоемігрантських організацій на Далекому Сході органами КДБ при Раді Міністрів СРСР (саме 2-м Управлінням – контррозвідка) була отримана від завербованих агентів, заарештованих членів антирадянських організацій та репатріантів з території Китаю до СРСР після Другої світової війни в умовах складних суспільних умов другої половини 1940-х – 1950-х років. Найбільш масовими були хвилі

рееміграції з території Китаю в СРСР 1947, 1954 та 1955 рр.

Нашу увагу привернула справа з фонду І (фондоутворювач – 2-ге Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР – контррозвідка), опис 1, справа 776 (у 4-х частинах; нумерація наскрізна). Назва справи: «Листування з УКДБ областей УРСР з контррозвідувальної роботи проти японської та гомінданівської розвідок («японська» та «китайська (гомінданівська)» лінії) (01.04.1947– 31.01.1958) (Рис. 6). Майже всі документи мають гриф «цілком таємно». Матеріали справи містять інформацію щодо 1920–1940-х рр., переважно надану «інформаторами» значно пізніше – до кінця 1950-х.

Рис. 6. Галузевий державний архів СБУ, ф. І, оп. 1, спр. 776 (тительна сторінка).

Матеріали справи свідчать про тісні зв'язки лідерів фашистських організацій із японською владою та спецслужбами, встановлені після окупації Маньчжурії та Північного Китаю. Більшість білоемігрантських організацій, в тому числі фашистських та профашистських, були поставлені під контроль Японської військової місії (ЯВМ) та її регіональних відділень. Крім того, в ЯВМ безпосередньо служили білоемігранти.

2-м управлінням КДБ СРСР складено Довідку на 5-ти аркушах про «Антикомінтернівський комітет» (АК) в Північному Китаї (надіслано в КДБ УРСР 22.03.1950⁴). У доку-

4 Архів СБУ, ф. І, оп. 1, спр. 776, 30.

1 Письмо К. В. Родзаевского И. В. Сталину (22.08.1945). *Отечественная история*. № 3 (1992), 92-100.

2 John J. Stephan, *The Russian Fascists...*, 400-403.

3 Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В. М. Даниленко та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

менті досить детально висвітлено її діяльність, структуру, особовий склад, організаційні зв'язки тощо.

Наприкінці 1938 р. в низці великих міст, де проживали російські емігранти (Тяньцзіні, Пекіні, Циньдао, Баотоу, Калгані, Чифу), японці створили осередки АК з метою їх ідеологічної підготовки в дусі співробітництва з Японією для боротьби проти СРСР.

Керівний орган АК – «Центральний антикомуністичний комітет» в Тяньцзіні (ЦАК), Голова – осавул Білої гвардії Є.Н. Пастухін, агент ЯВМ. Діяльність ЦАК контролювало і скеровувало Тяньцзінське відділення ЯВМ, яке з метою конспірації називалося «загін №1800».

При ЦАК знаходився постійний представник Тяньцзінської ЯВМ. Це – в різні часи майор Такі, майор Мочидзуки (пізніше – підполковник), полковник Ватасе, поручик Хатано, капітан Іосіно і підполковник Урано.

У невеликих містах, де мешкали емігранти, представництва АК контролювали всі сфери діяльності емігрантів. За відмову у співпраці емігрантів позбавляли «пайка», «паспорта», штрафували, обмежували переміщення, погрожували фізичною розправою тощо. Така залежність від японської влади зробила АК масовою організацією (5 тис.). Емігрантське середовище поділялося на категорії: «активні», «пасивні», «ті що сумніваються», «іноземці».

За даними на 1944 р. ЦАК мав такі структурні підрозділи: Комплектувальний, Реєстраційний, Військовий, Культурно-просвітницький, Жіночий, Економічний, Праці, Контррозвідувальний. Останній очолював осавул Білої гвардії С. А. Караєв, який також мав власну агентурну мережу у Тяньцзіні. Окремим підрозділом контррозвідки був реєстраційно-адміністративний, що вів облік емігрантів (очолювала К. П. Козловська.). Окремо було сформовано «охоронні загони».

Секретаріат ЦАК на чолі з Г. Д. Почечулініним керував діяльністю українських, тюрко-татарських, єврейських національних колоній в Північному Китаї, підтримував тісні зв'язки з білоемігрантськими організаціями НТСНП, «Союзом мушкетерів», «Гуртком емігрантської молоді», «Руським спортивним клубом», «Руським національним клубом», «Союзом музикантів», «Союзом артистів» та ін.

У АК під керівництвом японців проходили військову підготовку у «волонтерських

загонах» для дій в тилу радянських військ. Сформовано козацький та піхотний полки, волонтерську бригаду (цей напрямок контролював полковник В. Ю. Сокольницький).

1939 р. за вказівкою Тяньцзінського відділення ЯВМ при ЦАК було сформовано «Далекосхідний інститут» (згодом перейменовано у «Східноазійський інститут»). Директором був генерал-майор В. А. Еглау, помічником – В. Ю. Сокольський, але фактично керував Інститутом співробітник ЯВМ, інспектор підполковник Мочидзуки. Термін навчання – півтора роки. Готувалися кадри для АК за такими дисциплінами – розвідка і підривна діяльність проти СРСР, японська мови та історія, топографія. Один з викладачів Інституту – Х. В. Попов, заарештований КДБ 1947 р., дав показання, що розповідав слухачам про подвиги членів БРП та НТСНП, засланих в СРСР. Інститут проіснував протягом 1939–1943 рр. і був закритий самими японцями.

Також в Пекіні й Тяньцзіні при відділеннях ЯВМ діяли військові курси, слухачами яких були учасники АК, вони ж постачали японцям кадри для загонів охорони залізниць, складів, станцій телефонно-телеграфних та радіозв'язку, промислових об'єктів.

1944 р. японці у зв'язку із перспективою поразки Німеччини перейменували АК у «Бюро в справах російських емігрантів» (БРЕМ) в Північному Китаї. На чолі – так само Пастухін і білоемігрант Сапелкін. Японці ліквідували відділ контррозвідки АК, але ця робота продовжувалася через Пастухіна.

З приходом американських військ 1945 р. БРЕМ Північного Китаю перейшов під їх контроль і був перейменований у «Емігрантський комітет Північного Китаю»¹.

Аналогічний АК, а згодом БРЕМ було створено японцями у Маньчжурії (центр – Харбін), про що так само було надано вказівки українським колегам від КДБ СРСР (від 06.04.1950 р. та 25.04.1950 р.) по роботі з реемігрантами, так званими «харбінцями», на території УРСР². Додавалася Довідка на 10-ти аркушах (сама Довідка складена 2-м Управлінням КДБ СРСР 02.04.1950 р.)³.

Щодо діяльності БРЕМ в Маньчжурії, то маємо більше інформації – керівництво та

1 Там само, 31-35.

2 Там само, 36-37.

3 Там само, 38-47.

архів організації після розгрому Японії потрапили до Радянської сторони¹.

ЯВМ в Харбіні створило БРЕМ 1934 р., таким чином під повним контролем японців опинилося багато розрізаних емігрантських організації та груп: «Союз козаків на Далекому Сході», РФП, «Далекосхідний союз військових», «Союз мушкетерів», РФС, Далекосхідний відділ НТСНП, Далекосхідна філія «Національної організації російських розвідників» (НОРР), «Монархічне об'єднання», «Корпус легітимістів» та ін., а також українські, вірменські, єврейські, тюрко-татарські «буржуазно-націоналістичні» організації, низка економічних, професійних, спортивних угруповань в Маньчжурії.

Всі емігранти були під контролем БРЕМ, про що давали підписку. Можна було одночасно бути й членом БРЕМ, й іншої організації, або тільки БРЕМ. У БРЕМ міг (і повинен) був вступити кожен емігрант з теренів Російської імперії без підданства та росіяни-підданці Маньчжоу-Го. Без дозволу якоїсь з організацій з структури БРЕМ вони не могли відкрити підприємство, поміняти місце проживання, роботу тощо.

Організаційна структура БРЕМ Маньчжурії дещо відрізнялася від БРЕМ Північного Китаю. Керівний орган – «Головне бюро у справах російських емігрантів» (ГБРЕМ), знаходився у Харбіні й складався з шести відділів, що мали виконавчі функції:

1. Культурно-просвітницький. 1940-1945 рр. (очолював К. В. Родзаєвський).

2. Військово-виховний.

3. Контррозвідувальний на чолі з одним із лідерів фашистської партії М.О. Матковським. Відділ мав багато напрямів роботи, підрозділів, штат співробітників, архів – фото, анкети. Організовував прослуховування (станція «Т»), зовнішнє спостереження, агентурну мережу. Агентуру вів сам Матковський (під контролем японців). Щотижнево звітували Харбінському відділу ЯВМ. 1939 р. «прослушка» перейшла безпосередньо до ЯВМ, але штат БРЕМ з росіян залишили.

1 Архів БРЕМу (частково), зокрема особові справи його проводу (М. А. Матковського, В. В. Кібардіна та ін.), зберігалися в обліково-архівному відділі Управління КДБ при Раді Міністрів СРСР по Хабаровському краю (архів було вивезено з Харбіна як трофей). В разі потреби довідки та витяги із справ надавалися регіональним управлінням КДБ; таким чином вони відклалися і у Архіві СБУ.

4. Господарсько-фінансовий. У фонд БРЕМ відраховувався 1% із заробітків кожного емігранта, потім ще практикували збори коштів на потреби японської армії.

5. Благочинний.

6. Переселенський. Опікувався заселенням прикордонних районів з СРСР – певний «буфер» в разі просування Радянської Армії. Начальник відділу – М.Н. Гордєєв, активний член фашистської партії, військовий старшина козацького війська, заступник начальника «Союзу козаків Східної Азії».

Секретаріат (загальний відділ) очолював С. І. Долов один з організаторів фашистської партії, член ЦК і начальник її військового відділу.

БРЕМ Маньчжурії мав розгалужену мережу місцевих (периферійних) осередків.

У основному документі БРЕМ – «Положення про Головне бюро у справах російських емігрантів» говорилося, що основна задача організації – захист прав та інтересів російських емігрантів перед японо-маньчжурською владою та підготовка в антикомуністичному дусі для боротьби з радянською владою. Але реально БРЕМ стала основною базою постачання агентури для японців з Маньчжурії².

Як вже зазначалося, керівництво БРЕМу мало тісні зв'язки із японськими спецслужбами. Так, дехто І. І. Ворфоломій за власним зізнанням та показаннями заарештованих М. А. Матковського, В. В. Кібардіна та ін. працював на японську розвідку під псевдо «Н», про що їм було добре відомо. Протягом 1936–1940 рр. він знаходився на особистому зв'язку з самим очільником 3-го відділу БРЕМу Матковським (під псевдо «Х-134»)³.

Утім лідери організації були безсилимими в захисті прав емігрантів перед японською владою. Так, серед архіву БРЕМу в справі на професора Харбінського політехнічного інституту М. М. Волкова міститься копія листа японця К. Н. Накамури на ім'я Родзаєвського, копія звідомлення агенту «47» та копія замітки з газети «Зоря» від 9.08.1935 р. Накамура вимагає вплинути на Волкова, який самочинно відкрив наукову лабораторію і оголосив студентам про продовження занять всупереч забороні японської влади⁴.

2 Архів СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 776, 38-47.

3 Там само, 456.

4 Там само, 484.

Крім вище згаданих структур, які організували військову підготовку в середовищі російської еміграції на Далекому Сході фіксуються такі дані: у Харбіні при «Товаристві єднання народів маньчжурської імперії» («Кіс-Ва-Кай»), яке готувало добровольчі загони, було створено 5-те російське відділення¹; при Харбінському відділенні РОВС були військові курси, по закінченні яких навіть давалися офіцерські звання Російської імператорської армії; «Далекосхідний союз козаків» під керівництвом японських спеціалістів готував спеціальні загони для диверсій на території СРСР, найбільш боєздатним вважався «Загін №322». Разом з тим зазначимо, що військові формування з білоемігрантів загалом не проявили себе під час нетривалої радянсько-японської війни 1945 р. на Далекому Сході.

Серед іншого, КДБ СРСР після Другої світової війни цікавить зв'язок БРП та японської розвідки із автотракторними курсами в Харбіні довоєнних часів – «Інтернаціонал», «Славія» та «Прага» (належали до Асоціації «міжнародна компанія сільськогосподарських та сіножатних машин»).

14.11.1947 р. 2-ге Управління при КДБ СРСР видає Директиву всім начальникам управлінь КДБ УРСР перевірити реемігрантів з Китаю на території республіки щодо причетності до цих курсів. Додавалася Довідка на 2-х сторінках, де викладалася основна актуальна інформація².

Більш розширену Довідку було складено пізніше й надіслано у Київ 04.11.1949 р. Так було встановлено, що «Славія» діяла у Харбіні з 1918 р. й у 1925–1929 рр. належала П. К. Ядловському (поляк, білоемігрант, офіцер). З 1929 р. Ядловський замість «Славії» відкрив аналогічні курси «Інтернаціонал». При цьому весь викладацький склад перейшов до нових «курсів». Активні учасники БРП – викладачі курсів у Харбіні – білоемігранти барон М. Д. Дельвіг, П. Алексеев, Персидський (поляк, офіцер). Фінансування курси отримували від ЯВМ.

Випускники цих курсів використовувалися у 1930-ті рр. як основа для антирадянської агентури. Більшість – для диверсійної роботи. Японці мали розвідувальні дані про потреби народного господарства СРСР

і спеціально готували кваліфікованих водіїв, трактористів, механіків. Відповідно японська агентура отримувала працевлаштування на важливих підприємствах та районах, що викликали інтерес для японської розвідки.

Комплектування слухачів йшло по двом напрямам: серед активних учасників білоемігрантських молодіжних організацій, членів БРП, РФП та радянських громадян, що проживали в Харбіні (під благовидним приводом їм пропонували отримати спеціальність й не повідомляли про справжню ціль).

Надалі більшість слухачів «обробляли» в антирадянському дусі й вербували, потім вони проходили спеціальну підготовку (розвідка та диверсійно-підбивна справа). З них брали підписки про співробітництво з японськими спецслужбами. Надалі на територію СРСР вони потрапляли двома шляхами – за фіктивними документами та через офіційне повернення через радянське консульство під різними приводами.

Після Другої світової війни випускники курсів різними шляхами, в тому числі й по каналу репатріації, опинялися в СРСР, та, відповідно до високого технічного фаху отримували можливість працювати на важливих стратегічних об'єктах³.

За результатами перевірки, серед реемігрантів з Китаю в УРСР випускників вищезазначених курсів не виявлено, але 17 грудня 1949 р. прозвітовано про здійснення кількох арештів японських шпигунів⁴.

Москва була дуже невдоволена результатами роботи КДБ УРСР по «японській» лінії. В результаті 1950 р. ще кількох реемігрантів з Китаю на території УРСР було заарештовано та завербовано в Херсонській області – зокрема С. І. Мальцева, члена РФП та РОВС, який навчався в японській розвідувальній школі⁵. 1951 р. його було засуджено на 25 років⁶.

Відповідно Директиві №0075 КДБ при Раді Міністрів УРСР з звітував у Москву про повторні перевірки та вербовки радянських громадян-реемігрантів з Китаю. Так, було заарештовано колишніх членів ВФП В. А. Бакастова⁷ та Г. А. Белкіна⁸ й взято до оперативної розробки В. Ф. Рамбаєва, який

3 Там само, 9-10.

4 Там само, 11.

5 Там само, 70-71.

6 Там само, 297.

7 Там само, 232, 249-250.

8 Там само, 235.

1 Там само, 428.

2 Там само, 8.

по лінії БРЕМу був близько знайомий із Матковським, дописував у фашистські газети «Наш шлях» та «Гун-Бао»¹.

Неодноразово серед матеріалів контррозвідки зустрічаються згадки про пошуки контактів реемігрантами з Китаю з підпіллям ОУН із метою перебраться на Захід через український кордон.

В цілому Москва знов не була задоволена роботою київських колег. З метою «поліпшення» роботи КДБ УРСР розробили у серпні 1953 р. «Перспективний план» з виявлення представників іноземних розвідок, з яких на той час найбільш важливою поряд з «японською» вважалася «американська лінія». Із виявлених на території України більш ніж 250 реемігрантів з Китаю на оперативний облік було взято 100 осіб².

1955–1957 рр. починають масово повертатися з таборів ГУЛАГу ті, хто отримав порівняно невеликі строки ув'язнення (10 років), а після розвінчання культу особи Сталіна починають реабілітувати й тих, хто мав більші терміни. Але тепер вони викликають зацікавлення КДБ у зв'язку із нормалізацією відносин СРСР та Японії, відкриттям посольства Японії в Москві (на основі двосторонньої Декларації 1956 р.). В полі уваги знаходяться: зв'язки засуджених, як набуті у місцях позбавлення волі, разом із засудженими японськими громадянами, так й з іншими реемігрантами, родичами та знайомими, що залишилися за кордоном; інформація, прихована під час слідства та на суді тощо.

Станом на 20.08.1957 р. було складено службову записку, із врахуванням динаміки змін у контингенті реемігрантів з Китаю³.

Вже 1 жовтня 1957 р. 2-ге Управління КДБ УРСР звітує, що на території республіки встановлено 245 осіб, які можуть зацікавити японських розвідників, що перебувають в УРСР у складі посольства, делегацій тощо. 217 з них – реемігранти з Китаю. Більшість скомпрометовані зв'язками з антирадянськими, білоемігрантськими організаціями, японською розвідкою, поліцією та жандармерією. Більше 30 з них – після відбування покарання в таборах. Один японець з Сахаліну після «відсидки» проживав у Кіровоградській області, 12 були в опера-

тивній розробці, 26 завербовано, інші – під агентурним спостереженням⁴.

З багатьох прикладів життєвого шляху реемігрантів з Китаю розглянемо одного пересічного, в біографії якого прослідковується причетність саме до фашистських організацій⁵. Це Павло Вікторович Браман – народився 1904 р. у м. Псков, росіянин, освіта середня, проживав у м. Кривий Ріг, працював у шахті, готувався на вербовку Управлінням КДБ Дніпропетровської області. 1905 р. із матір'ю він виїхав у Харбін, там закінчив школу і два класи політехнічного інституту. Працював на КВЖД. У 1932–1933 рр. у Харбіні був завербований агентом японської розвідки Захаровим і священником Сиворакія до РФП. У його обов'язки входило відстеження пересувань радянських громадян залізницею та збір інформації про СРСР, яку він передавав інженеру Матковському та японським спецслужбам. У 1932–1933 рр. працював на станції Цицикар, залучений у РОВС Захаровим. Тоді ж завербований до японської розвідки перекладачем Пляскіним. Викрив і здав японцям радянського шпигуна на КВЖД інженера М. Фалькенштейна, за що отримав грошову винагороду. Також писав статті провокаційного характеру за завданням японців до білоемігрантської газети «Харбінський час».

1939 р. виїхав у Шанхай, працював управителем будівлі Лондонського банку «Оф Індія», надавав відомості японському агенту Гантемірову про все і всіх в цій будівлі (там багато знаходилося фірм).

Висновок: «Мав зв'язок із японською розвідкою, входив до складу РОВС та ВРП. 1947 р. реемігрований до СРСР, відсидів, дає правдиві покази, немає даних про підозріле поведіння в СРСР, є великий досвід, особисті якості – можна готувати на вербовку і використовувати для заходів проти японської розвідки на сучасному етапі».

КДБ УРСР розробила спецоперацію під назвою «Вогнище» (рос. – «Очаг» щодо колишніх членів НТС – Окзюса та Золотухіна, які звільнилися з таборів 1956 р., оселилися в м. Чернівці, й, за агентурними даними, мали намір продовжити антирадянську діяльність. Ще в таборах вони встановили контакти з іншими членами НТС, які на-

1 Там само, 354, 406.

2 Там само, 384.

3 Там само, 159.

4 Там само, 142-158.

5 Там само, 151-153.

разі проживали у різних куточках Союзу. Фактично організація функціонувала підпільно, мала свою Програму. Їх координував Дівнич – у минулому активний учасник Белградського відділення НТС, він мав контакти із Західною Німеччиною. Для розробки цього осередку 1957 р. було завербовано у таборі, реабілітовано й звільнено агента «Вільний» (учасник НТС на території окупованої нацистами України), який повинен був бути присутнім на зустрічі Окзюса та Дівнича у Києві. На жаль, за наявними джерелами нам поки що не вдалося прослідкувати, як завершилася ця спецоперація¹.

Після Другої світової війни російський фашистський рух сходить нанівець. Такі впливові організації як НТС переглянули свої ідейні та організаційні засади, задекларували лише свої суто антирадянські позиції. Власне фашистські організації припинили своє існування.

Відродження російського фашизму відбулося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Наприклад – на початку 1990-х у Росії легалізували діяльність НТС, 2001 р. було видано книгу К. Родзаєвського «Заповіт російського фашиста», 2012 р. відроджено «Союз російського народу» тощо. Російські

«дослідники» відзначають, що частково їхні військові, які воюють проти України, є носіями або знаходяться під впливом ідеології російського фашизму. Про це свідчать татування у вигляді написів «Бог. Нація. Труд», «Вера превыше всего», «Слава России!» або поєднання символів православного християнства та фашизму, а також вітальний жест – підняття правої руки від серця вгору².

Загалом на сьогодні в Російській Федерації діє близько п'ятдесяти фашистських організацій. Спочатку фашистські рухи підтримувалися лише незначною кількістю росіян. Проте, як відомо, в Росії завжди була потенційно великою соціальна база для фашистської ідеології. Націоналістичні та ксенофобські настрої, які є позитивним середовищем для розповсюдження фашизму, навіть на думку самих російських соціологів, викоринити у їхньому суспільстві практично неможливо³. А дрейф державної політики в бік, призабутої, але успішно реанімованої фашистської ідеології, який безупинно відбувався після приходу до влади Путіна, призвів до того, що переважна більшість росіян сьогодні поділяє антилюдські/фашистські цінності та підтримує політику путінського режиму.

Дмитро Лазебник,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЯПОНСЬКА АНІМАЦІЯ: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО «ЗОЛОТОЇ ДОБИ»

Сьогодні складно представити Японію без її традиційних особливостей: особливої кулінарії, незвичного нам європейцям одягу, синтоїських храмів, вкрай відмінного життя мешканців японського села та мегаполісу, дуже яскравої

1 Там само, 161-169.

2 С. В. Кондратюк, Уточнение понятия «фашизм» в процессе правоприменения. *Азимут научных исследований: экономика и управление*. Т. 11. №4 (41) (2022), 12.

3 А.С. Ваторопин, Русский фашизм в современной России. *Социум и власть*. № 1. (2011), 28-32.

анімації, що кидається в око з першого погляду. Для того, щоб досягнути цей вияв японської культури, потрібно зануритися в історію виникнення та змін, які пройшло це явище перш ніж перетворитися в окрему індустрію.

Метою цього дослідження є розкриття особливостей становлення та розвитку японської анімації в ранній період її формування. Під час дослідження автор цієї розвідки опрацював низку статей дослідників різних національних історіографічних

шкіл (Р. Бренер, М. В. МакВільямс, В. А. Парамонова, О. Михайлова)¹ та кінокритиків, професійні зацікавлення яких були пов'язані з японською анімацією (Дж. Бендацці, Джас. Шарп)². Ним також були використані матеріали Меморіального музею Нобуро Офудзі³, на сайті якого представлені праці більшості японських аніматорів-першопрохідців та дослідження сучасних японських науковців у галузі анімації.

Японська анімація (аніме, яп. アニメ) є інтегральною частиною сучасного культурного простору Японії, однак це явище є достатньо молодим – історія його розвитку налічує трохи більше 100 років. Перша відома розкадровка під назвою «Кацудо Сянін» (яп. 活動写真) датується 1907 р., в якій протягом трьох секунд хлопчик записував ієрогліфи. Перші ж повноцінні короткометражні фільми почали виходити в часи Першої Світової війни, а їх тривалість рідко становила більш ніж 5 хвилин. Зазвичай це були екранізації класичних японських та китайських міфів та легенд, або сюжети на різні західні мотиви. Серед них привертають увагу «Atarashi suketchiarubamu»⁴ («Новий альбом скетчів»)

1 Робін Бренер в праці «Розуміння манги та аніме» подає розлогу інформацію щодо культури споживання японцями власних коміксів та анімації. Марк МакВільямс широко розказує про історію японської анімації в своїй роботі «Японська візуальна культура. Дослідження у світі манги та аніме». Вікторія Парамонова в своїх працях досліджує феномен японського мистецтва, що найкраще представлено в «Манга в Японії: захисний рефлекс надміру урбанізованого суспільства чи культурно-цивілізаційний здобуток нації?». Завдяки напрацюванням О. Михайлової в доробку «Японська анімація та Україна» автор отримав соціологічний вимір ставлення до японської анімації.

2 Джаннальберто Бендацці, мистецтвознавець в галузі анімації, найбільш детально висвітлив ранній період японської анімації в своїй книзі «Світова історія анімації. Книга перша: Від початку до Золотої доби». Джаспер Шарп у «Історичний словник японського кіно» надає упорядковане найменування найбільш значущих для Японії кінострічок, в тому числі й витворів анімації.

3 Меморіальний музей Нобуро Офудзі: підрозділ Національного кіноархіву Японії. URL: <https://animation.filmarchives.jp/en/oofuji.html>

4 Примітка: Для легшого сприйняття японської писемності Кандзі іноземцями, що не знають японської, використовується Ромадзі (з японської – римські літери, система транслітерації японської писемності). Автор в своїй праці використовує саме Ромадзі, однак для важливих за значенням понять також дублює назву Кандзі.

авторства режисера Сімікава Отена (1892-1973) та «Sagu Kani Gassen» («Битва мавпи і краба») Кітаями Сейтаро (1888-1945). Обидва фільми були відзняті в 1917 р. Наступного ж року на екрани вийшов фільм «Momotarou» («Момотаро») від того ж Кітаями Сейтаро, який став першим анімаційним фільмом, що вийшов у прокат за межами Японії. Вся анімація тоді була беззвучна, і багато в чому наслідувала кінематограф.

В 1920-1940-ті рр. аніме було поставлено на службу держави під пильним наглядом якої починають зніматися фільми виразно мілітарного спрямування з метою популяризації військової служби та майбутньої територіальної експансії Японії. В цей час засновуються перші анімаційні студії в Японії, однією з перших серед яких була студія «Kitayama Eiga Seisakusho» (заснована в 1921 р. Кітаямою Сейтаро). Однак їй не судилося працювати довго – під час потужного землетрусу в провінції Канто 1923 р. її приміщення було зруйновано⁵, а режисер був вимушений переїхати до Осаки, де вже не став відновлювати свою анімаційну студію. За весь час стараннями майстрів під керівництвом Кітаями Сейтаро було відзнято три фільми. Водночас цей факт засвідчує те, що попри ентузіазм першопрохідців в галузі анімації, ця справа була дуже клопіткою та вимагала тривалих організаційних та мистецьких зусиль.

У 1933 р. вперше в японській анімації, виходить в прокат фільм з озвученням «Chikaga to Onna no Yononaka» («Світ влади і жінок») режисера Масаока Кендзо (1898-1988), який був виготовлений в його анімаційній студії «Masaoka Film Production». Тривалість цього фільму становила 2 хвилини, що було пов'язано з складністю синхронізації картинки та звуку. Під кінець Другої світової війни завдяки стрімкому розвитку технологій тривалість фільмів збільшувалася, і вже в 1945 р. на екранах Японії була продемонстрована стрічка «Momotarou: Umi no Shinpei» («Момотаро: Священні моряки») – власне 74-хвилинна історія про людиноподібних істот, які зуміли звільнитися від британського та американського присутності острова Малайзії та Індонезії.

Саме на цьому етапі інший напрям японського традиційного мистецтва – манга (яп. コミツク, японські комікси зазвичай в

5 Джаннальберто Бендацці «Світова історія анімації. Книга перша: Від початку до Золотої доби» С. 163

чорно-білому виконанні), починає наближатися до аніме. Ці зображення з'явилися одночасно з іншою художньою літературою та набули значної популярності з поширенням книгодрукування. З появою анімації, манґаки¹ задля збільшення власної популярності також починають брати діяльну участь у створенні анімаційних фільмів, беручи за основу свої сюжети з манґи. Відомим манґакою, що спробував анімувати свої творчі напрацювання, був Сумікадзу Коуті (1886-1970), який володів широкими знаннями в каліграфії. Для створення своїх фільмів він використовував власну оригінальну техніку – шейдінґ (технологія виділення сірою фарбою, замість традиційної чорно-коричневої «китайської туші»). Однак через високу конкуренцію та складність застосування використовуваних ним технічних рішень він обмежується випуском свого дебютного фільму (1930 р.), після чого повертається до написання манґи.

Так само як і анімація, манґа в міжвоєнний період працювала на військові потреби, виконуючи фактично агітаційно-пропагандистську функцію. Саме в цей час для манґи створюється класичний 4-х кадровий сценарій на сторінку. Цей формат був запозичений у японському кінематографі², де існувала традиція підготовки сценарію в 4-х блоках на сторінку, з легкими стилізованими замальовками, задля того аби актори могли чітко та швидко зрозуміти сценографічний задум та реалізувати його в своїх діях. Цю ж техніку на власне «озброєння» взяли манґаки, і навіть до сьогодні будь-який відступ від канону вважається бунтарством і дозволяється лише для епічних сцен.

В післявоєнний період манґа ненадовго повністю витісняє аніме із медіа простору, що було пов'язано з недоступністю у переможений Японії розважальних медіа та відсутністю достатньої кількості технічних засобів для перегляду кіно- та анімаційних фільмів. Власне дозволити собі це могли лише невеликі групи людей з високим рівнем прибутків. Разом з цим істотно значення мала й «непріоритетність» цього сектору маскультури. Найголовнішою перевагою

1 Люди, що створюють манґу (автори).

2 Парамонова В.А. Манґа в Японії: захисний рефлекс надміру урбанізованого суспільства чи культурно-цивілізаційний здобуток нації? Українська Орієнталістика. Випуск 4-5, 2009-2010 С. 223

друкованої літератури, що причинилася до зростання її популярності, стає її відносно невелика ціна. Поширеним явищем стає уміщення на шпальтах щотижневих газет відразу декількох глав різнотематичної манґи. Саме ці замальовки в газетах привернуть увагу аніматорів, і з 1960-х рр. часто сценарієм аніме могла ставати вже існуюча надрукована манґа (звісно з дозволу манґаки; також іноді автора манґи запрошували в якості сценариста анімаційного фільму за мотивами його манґи).

В кінці 1950-х на початку 1960-х рр. мав місце стрімкий розвиток та популяризація аніме. Телевізор перестав бути виключно преміальною річчю, а разом з цим збільшився й попит на різні форми заповнення екранного часу. Так, зокрема, заходами Ма-саоки Кендзо в 1958 р. був відзнятий перший кольоровий повнометражний фільм «Накуґаден» («Легенда про Білу Змію»). А в 1960 р. вийшов у світ фільм режисера Ябусіти Тайдзі «Alakazam the Great»³ («Подорож на Захід») за однойменною манґою Осаму Тедзукі (1928-1989), де вперше манґаку вказали в титрах як консультанта з питань розкадровки. Як і в довоєнні часи аніматори все ще продовжували експлуатувати тематику японсько-китайських легенд. Однак з появою нового покоління аніматорів змінюється і підхід до жанрового різноманіття. З'являються спортивні аніме, меха-аніме (аніме з сюжетами про роботизовану техніку), фентезі аніме.

Відбувається вікове та статеве структурування як манґи, так і японської анімації, наслідком чого виокремлюється п'ять основних груп⁴:

Кодомо (яп. 子供向け) – для дітей до 12 років. Його особливістю є те, що аніме не має глибокого смислового сенсу і зазвичай є простою історією з легкою для перегляду та розуміння фабулою.

Сьонен (яп. 少年) – для хлопчиків віком 12-18 років. Характеризується присутністю великої кількості батальних сцен. Головний герой завжди хлопець цільової аудиторії, віком здебільшого 16 років. Такий віковий рубіж обумовлений форматом демонстрації – коли потрібно показати в *приквелі* (події до

3 Brenner, R. E. Understanding Manga and Anime. Westport, CT: Libraries Unlimited, 2007. P. 11

4 Thompson J. Manga: The Complete Guide. New York: Del Rey Books, 2007, P. 50

основного сюжету) «молоду» версію, або з мінімальними змінами старішу версію про головного героя в *сиквелі* (продовження основного сюжету).

Сьодзьо (яп. 少女) – для дівчат віком 12-18 років. Зазвичай тут йдеться про становлення дівчини в сучасному світі й часом стоується проблем дорослішання та фізіологічних змін. Існує хибна візія того, що всі романтичні твори, в яких головною героїнею є дівчина – належать до розряду сьодзьо. Однак це є неправильним судженням так як сьодзьо може бути й детективною історією, а також й *ісекай* історією (сюжети про переродження в іншому світі), так і романтичною оповіддю.

Сейнен (яп. 青年) – для чоловіків 18+ років. В цьому випадку автори манги та аніме вже фактично не є не обмежені віком, і можуть розкрити в повній мірі різні аспекти «дорослого життя» (насилля, куріння, вживання алкоголю чи сексуального життя¹). Головним героєм зазвичай є чоловік середнього віку (до 40 років).

Дзьосей (яп. 女性) – для жінок 18+ років. Здебільшого розкривається побутова повсякденність дорослої жінки: пошук супутника в житті (підготовка до шлюбу), проблеми з працевлаштуванням, догляд за дітьми. Головна героїня зазвичай має вік від 25 до 30 років.

В рамках цих п'ятьох великих груп існує значна кількість підгруп, у т.ч.: *махо-сьодзьо* (жанр аніме про дівчат-чарівниць, цей різновид є добре представленим в «Bishōjo Senshi Sērā Mūn» («Сейлор Мун»), *дзьосей-ромком* (романтичні аніме для дорослих жінок з їх побутовими проблемами, прикладом чого є «Wotaku ni Koi wa Muzukashii» («Так складно любити отаку»), *меха-сьонен* (аніме для підлітків-хлопчиків, де роботи є центральною темою, як приміром «Evangelion» («Євангеліон»), *кібарпанк-сейнен* (зазвичай жорстоке аніме про буденність кіберпанкового майбутнього, див. зокрема «Akira» («Акіра»). Глядацька аудиторія сама дає назву піджанру, а тому порядок слів в його назві не має істотного значення і формується в залежності від кращого звучання.

В 1963 р. відбувся показ «Tetsuwan Atom» («Могутній атом») – багатосерійного ані-

1 Важливо: сейнен та дзьосей не є жанрам порнографічного напрямку, лише мають право згадувати про явища сексуального характеру без прямого показу дій.

ме-серіалу, що був відзнятий за мотивами манги² Осаму Тедзуки та повністю дубльований за межами Японії. В США та Канаді цей серіал отримав назву «Astro Boy»³ та здобув чималу популярність. Появи цього фільму стала рубіжною подією, започаткувавши популяризацію японської анімації в світі.

Популярність манги та аніме поза межами Японії пов'язують з не типовістю цієї індустрії. На відміну від продукції, що виходила в 1930-1940-х рр. і увібрала в себе традиції Сходу, післявоєнна продукція запозичила багато елементів з європейського та американського побуту, поєднуючи його з власними східноазійськими традиціями життя⁴. Один із прикладів – школярі навчального закладу в японській культурі завжди показуються в шкільній формі, тому що всі школи в Японії мають офіційний одяг, що є максимально наближений до державного зразку, який відрізняється лише гербом конкретного навчального закладу.

У 1966 році виходить серіал «Mahoutsukai Sally» («Відьмочка Саллі») на основі манги, який унаочнив поділ за принципом «статевої» приналежності кожного з таких творів. В 1967 році виходить перше спортивне аніме в форматі серіалу – «Mach Go Go Go» («Спіді-Рейсер»⁵ в англійській версії). У цей час формується культура споживання саме серіального формату, що було пов'язано з появою чималої кількості анімаційних студій, які увійшли в жорстку конкуренцію між собою та вдалися – за всіма жанрам «корпоративних війн» до поглинення одна одної, а ще за деякий час найуспішніші з них трансформувалися у мега-корпорації.

Станом на 1960-ті рр. ще не існувало чітко окреслених часових рамок тривалості демонстрації однієї серії. Існувала й певна невизначеність з колористикою – часто ані-

2 Wong, Wendy Siuyi. (2006). Globalizing Manga: From Japan to Hong Kong and beyond. Mechademia: Emerging Worlds of Anime and Manga, Vol. 1 P. 28

3 Ruh, B. (2006) Review: Historicizing Anime and Manga: From Japan to the World. Mechademia: Second Arc Vol. 1, Emerging Worlds of Anime and Manga (2006), P. 181

4 Михайлова О. Японська анімація і Україна. Сучасний історичний досвід і сучасність: матеріали XXVII наук. конф. здобувачів вищ. освіти, № 40. / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2021, С. 43

5 Задля кращого сприйняття американською публікою назву інтерпретували та замінили на ім'я головного героя серіалу.

мація могла бути чорно-білою або повнокольоровою, а іноді навіть обидва формати мирно сусідили в одному фільмі. Така ситуація мала місце у згадуваній «Відьмочці Саллі», перші 14 серій якої були відзняті у чорно-білому растрі, а інші вже були виконані у повнокольоровому форматі. Слід також відзначити, що в цей час аніме все ще залишалося в своїй більшості дитячою розвагою. Доросле населення надавало перевагу перегляду класичних телевізійних програм та читанню газет.

70-ті рр. ХХ ст. для японської анімації можна вважати саме тією епохою коли мистецтво перетворюється на повноцінну бізнес модель. У цей період формується канон «24 хв.», тобто двадцяти чотирьох хвилинна тривалість однієї серії з тим, щоб інші 6 хвилин могли бути використані для трансляції реклами на телебаченні. Разом з цим виникає явище сезонного аніме з 12 серій (одна серія виходила раз на тиждень і за 3 місяці відбувався повний показ серіалу). Відповідно до цього серіали поділялися на 12, 24 чи 48-серійні. До відомих франшиз входив мерч (з англ. merchandise – товар): фігурки анімаційних персонажів, домашній посуд з зображенням головних героїв, одяг або його елементи. А повнометражні анімаційні фільми часто стають доповненням до серіалів.

Для цього періоду характерні дві особливості – зацикленість на одному жанрі та поява антигероя як центральної постаті в серіалі. Так для дівчат в жанрі *махо-сьодзьо* з'являється чимала кількість стилістично схожих серіалів. На противагу цьому для хлопчачої аудиторії, як з конвеєра, створюються серіали підгрупи *меха-сьонен*. Щорічно виходило на екрани декілька аніме жанру меха, іноді навіть паралельно один одному, маючи при цьому схожі візуальні елементи та сюжет. Разом з цим частішає використан-

ня образу антигероя, бандита чи якудзи. Найвідомішим твором з цієї тематики стає «Lupin III» (Люпен III) за однойменною мангою за авторства Monkey Punch (справжнє ім'я Кадзухіко Като).

Однак не слід вважати, що комерціалізація викривила та спустошила японську анімацію. Навпаки, це дало поштовх для розвитку індустрії, так як робота аніматорів вперше почала приносити чималі гроші. Рівень деталізації, як і кількість самих анімаційних фільмів та серіалів зросли в декілька разів. З'являлися нові жанри та відбувалося покращення старих, шляхом збільшення стилістичного наповнення. А найголовніше, саме на цьому ґрунті виростають мангаки та аніматори, які вже в дорослому віці в 1980-х рр. започаткують «золоту добу» японської анімації.

СПИСОК

БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ:

1. Бендацці Дж. Світова історія анімації. Книга перша: Від початку до Золотої доби. Київ : ArtHuss, 2020. 384 с.
2. Парамонова В. А. Манга в Японії: захисний рефлекс надміру урбанізованого суспільства чи культурно-цивілізаційний здобуток нації?. *Українська орієнталістика*. К., 2009-2010. Т. 4-5, С. 223–224.
3. Меморіальний музей Нобуро Офудзі: підрозділ Національного кіноархіву Японії. URL: <https://animation.filmarchives.jp/en/oofuji.html>
4. Михайлова О. Японська анімація і Україна. *Сучасний історичний досвід і сучасність*: матеріали ХХVII наук. конф. здобувачів вищ. освіти, № 40. / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2021, С. 43–45.
5. Brenner R. E. Understanding Manga and Anime. Westport, CT: Libraries Unlimited, 2007. 360 p.
6. Ruh B. Review: Historicizing Anime and Manga: From Japan to the World. *Mechademia Emerging Worlds of Anime and Manga*. 2006. Vol. 1. P. 180-183.
7. Thompson J. Manga: The Complete Guide. New York: Del Rey Books, 2007. 556 p.
8. Wong W. S. Globalizing Manga: From Japan to Hong Kong and beyond. *Mechademia: Emerging Worlds of Anime and Manga*. 2006. Vol. 1. P. 23-45.

Karol Kościelniak,

Adam Mickiewicz University (Poznań, Polska)

(Faculty of History)

DEFENCE OF THE SEVENTEENTH-CENTURY POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH FROM THE PERSPECTIVE OF POLISH NOBILITY

The seventeenth-century Polish-Lithuanian Commonwealth was a state in which there was conflict after conflict, war after war, and yet the organism persisted despite being multi-ethnic, multi-cultural and socially diverse¹. The nobility held the dominant position in this state. These are just a few percent of the population who had privileges that enabled them to subjugate the population, the economy, culture and, above all, politics and war. They decided the shape of the Republic and, most importantly, its defence. It was this social group that spread the myth that they were the only defenders of the Polish-Lithuanian state.

The purpose of this work is to show how the nobility approached the defence of their state ideologically. We can also ask whether there were those in the Commonwealth who could be compared to the example of Lucius Quinctius Cincinnatus, whether there were situations in

which a nobleman would swap his plough for a sabre and then, after the war, return to farming again, as if this was something completely normal. We want to show that the cultivation of tradition, the invocation of the knightly origin of the nobility and the ideology of Sarmatism, were the carriers of such situations. We will also analyse the role of the common rush in the life of the nobility, the place of war in their life and consciousness of the noble society. How armed conflicts were addressed and what impact wars had on people living in seventeenth-century Poland. The issues raised should show and explain certain behaviours of the nobility, especially the issue of the myth of Lucius Quinctius Cincinnatus operating in the Polish-Lithuanian state.

The nobility considered themselves ideal citizens defending their homeland. However, they failed to see what they defended so fiercely was not enough to defend the Republic. War was changing, as were methods of fighting and technical equipment. The majority of the nobility tended not to see this, or did not want to see it, but there were exceptions, and they raised in their political-military writings the problem of, for example, the inadequacy of the nobility's common troops, or their equipment with artillery and firearms by themselves. It

¹ In the multinational Republic, the national, or Polish, element accounted for 40% of the total, of which over 90% of the population were peasants and burghers, the rest being nobility. So was the army, as the military reflected the country it served: Karol Kościelniak, *Szlachecki obrońca siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Mit czy rzeczywistość*, [in:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowej*, t. 1, ed. W. Caban, J. Smoliński, Kielce 2014, p. 138.

is enough to cite here the authors of treatises from the 16th and 17th centuries, e.g: Andrzej Frycz Modrzewski¹, Stanisław Sarnicki², Józef Wereszczyński³, Piotr Grabowski⁴, Szymon Starowolski⁵ or Andrzej Maksymilian Fredro⁶. The aforementioned Szymon Starowolski, in a work entitled "Votum o naprawie Rzeczypospolitej", reproaches the nobility for not seeing the reality of what is going on in the south-eastern borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth, for thinking that they have already passed so many constitutions, and thanks to that everything has already been regulated. Starowolski reproaches the nobility for the fact that they no longer have the warrior spirit which in former times displayed valour on the battlefields⁷.

In analysing the problems outlined in the introduction, it is necessary to start with the fact that the massed troops were regarded as the last pillar of defence for the state, but changing methods and techniques of warfare forced the abandonment of this form of defence in favour of the armies. For this reason, a general assembly was not convened very often. This was not only because of all sorts of legal restrictions, but above all because it lost its fighting capacity when mercenary and indentured troops began to dominate the theatre of warfare. In fact, the nobility was not actually obliged to pay any services to the state. Even attendance at the sejmik was not compulsory. Only the occasional rally of the provincial or district assembly to test the nobility's combat readiness was considered an obligation from which it was difficult to evade, not so much because of the penalties involved, but because of the opinion of their neighbours⁸. The nobility cared more about the opinion of

others than the actual defence of their homeland. Władysław Łoziński wrote that with each passing year these «armed revues» were becoming weaker and weaker, until they became a parody of the state of knightly display. It only took the danger that was staring the country's citizens in the face to make them appreciate the importance of such a knightly standby and understand that if one did not pay taxes to the army, one now had to become a soldier oneself⁹.

One of the factors shaping the culture of the nobility, was the obligation to perform military service. As a matter of fact, it is known that from the 16th century onwards, the nobility was rarely, even very rarely, called up for a mass movement¹⁰. A certain priest Pisarski published, in a work entitled «Spokesperson of Poland», a criticism of the common rush, expressing the opinion that fighting with it was disastrous for the country¹¹. The nobleman, a settled landowner, gradually forgot his knightly vocation, as prosperity gave birth to laziness and external influences bringing new cultural values changed the thinking of the nobility¹². On the other hand, the Venetian envoy to the Republic, Hieronim Lippomano, was delighted with the nobility's common army, believing it to be brave, because it was a national army, not a foreign one, and served by the nobility alone and without pay, and never fled from the battlefield¹³. It is hard to believe these words, but the nobility were very good at advertising themselves, as a few decades later Wilhelm Beauplan expressed a similar opinion about the common army¹⁴. In addition, the belief that the nobility were the living fortress of the Republic and would not allow their homeland to fall¹⁵.

1 Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953.

2 Stanisław Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, Kraków 2015.

3 Józef Wereszczyński, *Publika z strony fundowania szkoły rycerskiej na Ukrainie*, Kraków 1594.

4 Piotr Grabowski, *Polska Niżna albo Osada Polska*, 1596.

5 Szymon Starowolski, *Wybór z pism*, Wrocław 2005.

6 See: Jan Wimmer, *Andrzej Maksymilian Fredro jako projektodawca reform wojskowych*, [in:] *O naprawę Rzeczypospolitej XVII-XVIII wieku. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplinskiemu w 60. rocznicę urodzin*, ed. J.A. Gierowski, Warszawa 1965, pp. 109–124.

7 See: Karol Kościelniak, *Koncepcje obrony południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej w pracach Szymona Starowolskiego*, [in:] *Wojsko-bezpieczeństwo-wychowanie*, t. 1, ed. A. Niewęgłowska, Siedlce 2012, pp. 21–29.

8 Jarema Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986, p. 178.

9 Władysław Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2005, pp. 283–284.

10 Władysław Czaplinski, *O kulturze szlacheckiej z innego punktu widzenia*, [in:] *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, ed. Z. Stefanowska, Warszawa 1976, p. 157.

11 Antoni Górski, *Cnoty i wady narodu szlacheckiego. Szkic historyczny*, Warszawa 1935, p. 16.

12 Jan Stanisław Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1960, t. II, p. 225.

13 *Relacja o Polsce z roku 1575 posta weneckiego Hieronima Lippomano*, [in:] *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 1, Berlin-Poznań 1864, pp. 259–260.

14 *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, translation: Z. Staszewska i S. Meller, Warszawa 1972, p. 169.

15 *Relacja o Polsce nuncjusza Malaspina z roku 1598, mająca zarazem służyć za instrukcję dla jego następcy*, [in:] *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 2, Berlin-Poznań 1864, p. 80.

In the former Republic, it was the nobility that belonged to the myth of defenders. According to Karol Olejnik, only a landowner with full civic rights, arising from tradition and also from medieval chivalric law, only such an inhabitant of the state defended it with his own breast against an external threat¹. In the course of the 16th century, the craft of war became a profession for which training was required. The nobility, on the other hand, wanted to treat war individually. The nobles convened for a massed army wanted to do their job quickly and then carelessly return home to the farm. Warfare could not be conducted in this way. For this reason, the summoning of a mass movement for war was a last resort in the Polish-Lithuanian Commonwealth². However, in order to give this conviction a semblance of reality, the common riot in a way had to be maintained, at least on the basis of popular awareness and the law in force. In practice, however, the massed *ruszenie* was convened only in the event of a local threat. In the 17th century, an attempt was made to defend the south-eastern borders of the state against Tartar incursions. The *Pospolite ruszenie* made an attempt to defend the country in 1655 against the Swedes, but the effects of its use proved disastrous³, but the existence of this form of defence of the country was still maintained. An example of this is the Constitution of the Crown General Sejm of Warsaw of 1621, which upheld the institution of the common march in Poland⁴. For example, in 1649, the Lithuanian sub-chancellor Kazimierz Sapieha stated that everyone knew the Republic of Poland had always fought with a common riot, and that it was thanks to it the nobility achieved fame and freedom, adding that it was with a common riot that the freedoms and liberties

1 Karol Olejnik, *Historyczne aspekty kształtowania się etosu zawodu oficera*, [in:] *Pax et bellum*, ed. K. Olejnik, Poznań 1993, p. 176.

2 Karol Kościelniak, *Szlachecki Cincinnatus w siedemnastowiecznej Polsce*, [in:] *Studia Historyczno-Wojskowe. Armia i Społeczeństwo*, t. 3, ed. T. Ciesielski, Zabrze 2009, p. 47.

3 Karol Olejnik, *Specyfika ustrojowa i społeczna Rzeczypospolitej a wojskowe obowiązki szlachty (Szlachecki „prowincjonalizm” a szlacheckie powinności wojskowe)*, [in:] *Od armii komputowej do narodowej, Dzieje militarne polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, t. II, Toruń 2005, p. 92.

4 *Volumina Legum*, t. III, Petersburg 1859, p. 198.

of the nobility should be defended⁵. However, the common ruck was increasingly losing its former combat value. A few decades later, Poznań voivode Krzysztof Grzymułtowski stated that the common ruck was good for fighting, but not for war⁶. It became less and less military in character and more and more political, but it remained as a tradition, as a legend, almost as a myth of a powerful movement of the whole nobility, irresistible to anything. In difficult situations of the state, one consoled oneself with this form of defence of the country's independence, which would be able to defeat all enemies, as soon as it came together, of course. Such thinking was often the source of indifference to disasters. It undermined work on the organisation of the army and the construction of fortifications in Poland⁷. This was due to the privileging of the nobility, which was explained by its chivalry, that a nobleman-landowner has to be ready to change into a soldier at any time, just as the ancient Cincinnatus was to turn his plough into a sword and return to the fields after completing his task⁸. This is related to the fact that in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century, Roman genealogies were eagerly sought. A continuation of the old Roman republic was seen in Poland. They considered themselves to be Romans of the north. Historians of the sixteenth and seventeenth centuries tried to link the history of Poland with the Roman tradition. In the consciousness of the nobility, the virtues of Roman citizens were treated as their own⁹. Jan Kochanowski, in his fresco 'The Antiquity of the Noble Houses', wrote about how the nobility were outdoing each other in proving which of their families was older, even referring to the beginnings of the world. It was a source of pride to be able to boast of the antiquity of a family that traced

5 *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona*. Wydana z rękopisu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana, t. I, Poznań 1859, p. 67.

6 Krzysztof Grzymułtowski, *Listy i mowy*, Warszawa 1876, p. 95.

7 Jan Stanisław Bystroń, *Dzieje obyczajów...*, t. II, p. 350.

8 Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, III, 26-29.

9 Jan Stanisław Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1960, t. I, p. 168.

its lineage back to ancient times, preferably going all the way back to the time when Roman legions reached the lands where the Polish state was being established¹. The nobility loved to glorify ancient laws, customs and mores. It was convinced of its cultural distinctiveness. They also tried to incorporate the postulate of knighthood into the current pattern. There were calls for a revival of the fighting spirit. Authors of the period understood the Sarmatian to be first and foremost a synonym for warrior and knight². The idealisation of the past, the invocation of ancestors, is a testimony to the role tradition played in the nobleman's system of values³. Military service, the ideal of the knight, must have awakened in many noblemen a sense of personal dignity. This is one of the most beautiful features of noble culture⁴, but also the most disastrous for the country. The nobility argued that it is not the laws that are bad, but the people who spoil them, because they deviate from the customs of their ancestors, and that no changes can be made, because the laws and the system are a legacy left by them. Therefore, anything that had tradition and history behind it was considered right. They modelled themselves on ancient times and their own tradition, dating back to the Piast dynasty⁵. The nobility did not notice the changing world. They were afraid that the changes would take away its privileged position.

The nobility wanted to act in the same way as Cincinnatus, namely, when the need arose, to leave the plough and get on his horse, grab his sword and defend the Republic from danger. As soon as the enemy left the country's border, thinking that the danger had been averted, this noble Cincinnatus would return to his plough to tend to his farm. The nobility treated war very individually. They did not want to wage offensive wars, which they considered unjust⁶. They only

thought of their security, the defence of their estates, privileges and guaranteed freedom. This is why so often in the seventeenth century we find examples of a certain ad hocness on the part of the nobility with regard to the wars that the Commonwealth waged. Ad hocness in the sense of a lack of foresight and long-term thinking that could have brought significant benefits⁷. After all, the second half of the 17th century was a time of constant wars that the Polish-Lithuanian state were with almost all of their neighbours. It was the third quarter of the 17th century that became the true test of the nobility's common manoeuvre, and its hitherto widespread positive assessment had turned negative. The myth that was the widespread belief in the great qualities of the armed strength of the noble masses was buried. Although, in the consciousness of the nobility, until the end of the state, belief in its value did not cease⁸.

The nobility, conscious of their powers, traced their genealogy back to the ancient Sarmatian warriors⁹. The notion of Sarmatism arose and took shape precisely within this social group, conscious of its historical mission. The name referred to the knightly state, to the nobility, as those who formed and form the essence of the nation, representing historical traditions, going back to ancient times¹⁰. It can be seen that the ambition of the nobility was to relate their past to the most ancient times possible, to famous people or families. However, where facts were lacking, legends were created to suit the needs of a particular social group. This is evident in the ideology of Sarmatism. Sarmatism celebrated the real and imaginary qualities of the nobility, its lifestyle, the role they played in the state, making it the sole representative of the nation, pushing the other social strata into the background¹¹. This ideology was combined in Poland with a peculiar and unique lifestyle and way of

1 Henryk Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczypospolita*, p. 107.

2 Stanisław Cynarski, *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [in:] *Polska XVII wieku. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. J. Tazbir, Warszawa 1969, pp. 262-263.

3 Edward Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995, p. 99.

4 Władysław Czapliński, *O kulturze szlacheckiej...*, p. 159.

5 Stanisław Cynarski, *Sarmatyzm...*, p. 228.

6 The following wrote about the issues of just and unjust war: Stanisław of Skarbimierz and Paweł Włodkowic (see: Ludwig Ehrlich, *Paweł Włodkowic i Stanisław ze Skarbimierza*, Warszawa 1954, pp. 23-39 i 169-171); Jan Amos Tarnowski (see: idem, *Consilium rationis bellicae*, Kraków 1858, p. 9) oraz Andrzej Frycz Modrzewski (see: idem, *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953, pp. 355-357).

7 Karol Kościelniak, *Szlachecki Cincinnatus w siedemnastowiecznej Polsce*, p. 48.

8 Leszek Andrzej Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1760-1672*, Lublin 2011, p. 7.

9 Wiesław Majewski, *Wojsko i służba żołnierska*, [in:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, ed. A. Sucheni-Grabowska i A. Dybkowska, Warszawa 1993, p. 219.

10 Tadeusz Mańkowski, *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1946, p. 35-36.

11 Maria Bogucka, *Staropolskie obyczaje w XVI-XVII wieku*, Warszawa 1994, p. 36.

thinking¹. By attributing to themselves the qualities of courage as well as bravery, fidelity to the homeland and honour and bravery, the nobility wanted to emphasise that it were them who entitled to the power and defence of the homeland. The synonym of the Sarmatian were the brave warrior and knight².

The security requirements in Poland were very high. This was primarily due to the vastness of the state and its geographical location. There were districts in the Polish-Lithuanian Commonwealth which, because of their border location, required constant armed preparedness from their inhabitants. Thus, the use of sabres and firearms was an everyday occurrence for them³. Such constantly endangered areas were the south-eastern, eastern or north-eastern provinces.

Both in the nobility's consciousness and in practice, there were two faces of war. On the one hand, war meant misfortunes and disasters, rape and pillage and, above all, casualties. On the other hand, war was something frequent and highly probable. It was one of the main instruments of politics and often replaced diplomacy⁴. In addition, seventeenth-century wars were not massive. In the Rzeczpospolita they mainly affected where battles were. The economic impact of the wars was much more noticeable⁵. War was a very deeply rooted idea in the consciousness of the seventeenth-century nobility. Above all, modern war had two faces; on the one hand, it meant loss and destruction; on the other hand, it was an economic driver. Simply put, many people lived out of war and for war.

Even greater among the nobility was the desire to preserve peace. Armed conflicts with neighbours entailed extraordinary enlistments, taxes, and even the convening of a common

army. This is why the nobility was so wary of any breach of the peace on the part of the Commonwealth. However, when foreign intervention or Cossack uprisings could not be prevented, they gave their consent to war, except that the consent ended when the enemy was repulsed and the chance of restoring peace became apparent⁶. And here we can clearly see that myth of Cyncynatus, who exchanged the plough for the sword and returned to his farm once the danger was averted.

In the 17th century, the nobleman was considered to have a duty to protect his community. He was to be a knight performing in simultaneous defence of two values: patriotic and religious. Every nobleman, as a member of a knightly nation, stood guard over the bulwark of Christianity, which was Poland⁷. Szymon Starowolski emphasised in one of his works that the Polish nobleman, stands higher than others, being characterised by greater virtue, valour and bravery⁸. Therefore, the concepts of defence and defender were associated with the nobility, as the nobleman's chivalrous duties were reduced to defensive rather than offensive concepts. In fact, the very concept of a bulwark was associated with defending a fortress once established, rather than advancing. Already in the Renaissance, such an ambitious ideal of the knight-defender was perfectly matched by the model of the nobleman-landowner⁹. The dominant role of the nobility in the Republic, which was based on the law of chivalry, was based on land ownership. The growth of the nobility's agrarianism and interest in the rural economy influenced changes in the pattern of the good husband and citizen. The nobility, on this point, referred to the examples of the biblical patriarchs, who loved farm work, or precisely to the Roman Cincinnatus, who in the face of danger swapped the plough for the sword¹⁰. The official ideology emphasised the

⁶ Jan Dziegielewska, *Pokój i wojna w opinii szlachty Rzeczypospolitej czasów Władysława IV*, [in:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990, p. 133 & 138.

⁷ Janusz Tazbir, *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1976/LXXXIII, z. 4, p. 787.

⁸ Szymon Starowolski, *Robak sumienia złego człowieka niebogobojnego*, [in:] S. Starowolski, *Wybór z pism*, Wrocław 2005, p. 237.

⁹ Janusz Tazbir, *Wzorce osobowe...*, pp. 787-788.

¹⁰ Stanisław Cynarski, *Sarmatyzm...*, s. 234.

1 Tadeusz Ulewicz, *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków 1950, p. 36.

2 Sarmatism was an ideology adopted in Poland, which was based on the belief that the Polish nobility descended from the Sarmatians (an ancient people). This ideology was characterised by conservatism, a renunciation of change and novelty, and above all a return to the old order.

3 Władysław Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1964, p. 66.

4 Urszula Świaderska-Włodarczyk, *Wojna i pokój w świadomości szlachty polskiej na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2002/III, no. 4, pp. 37-38.

5 Magdalena Wilczek, *Szlachta wielkopolska w obliczu siedemnastowiecznych wojen. „Inter arma silent leges”*, [in:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, ed. A. Jankowski i A. Klonder, Bydgoszcz 2004, p. 122.

chivalrous character and destiny of the noble state. Participation in wars was a necessary part of a nobleman's upbringing and a prerequisite for a future career. By stating "he did not serve in wars", the king could effectively remove an unlovely pretender to an office or dignity¹.

Already by the 15th century a specific division of roles had emerged for each class, according to which the burgher was the merchant, the peasant the farmer and the nobleman the protector of the state². The opinion that the nobleman supposedly defended the other classes and therefore had a special place in the state became established³. The nobility did not want to give up this state of affairs. It tried to maintain it at all costs. Therefore, when the technology on the battlefield changed, and the massed troops ceased to fulfil their role, they began, through literary works and references to antiquity, to promote or rather ascribe to themselves the characteristics of those societies and people. This is why it seems that the myth of Cyncynatus may have been so close to the heart of the nobility⁴. The nobility's common rush in a way reflected this aspiration to be Cyncynatus in the 17th century Commonwealth, which is why the existence of this institution for the defence of the country was so strenuously maintained. The nobility, which was in the minority through its political and economic activity, erected the social barriers that determined the political life of the country, the cultural life, and the nobility of certain military formations, but in fact it was not only the nobility that defended the country from danger. However, it was the nobility that was talked about because of the position it had earned and maintained for itself in the Polish-Lithuanian state. This position meant that the king could not build fortifications, could not enlist too much infantry, because there were too many burghers and peasants. The cavalry was supposed to dominate in the

1 Jan Dziegielewski, *Pokój i wojna...*, p. 139.

2 Henryk Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku*, Warszawa 1978, p. 168.

3 Karol Olejnik, *Stosunek szlachty polskiej do wojny w XV wieku*, [in:] *Etos rycerski w Europie środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, ed. W. Peltz i J. Dudek, Zielona Góra 1997, p. 27.

4 Karol Kościelniak, *Szlachecki Cincynatus w siedemnastowiecznej Polsce*, p. 49.

Rzeczpospolita, as it was the formation of the nobility, but in fact many soldiers from outside the noble state served in it as well⁵.

Sarmatism often took on a rural, landed form, manifesting itself in the steadiness of rural culture, the immobility of which had the effect of intensifying the conservatism of the nobility. The Sarmatian lifestyle was closely linked to the apologia for owning a village, an ancestral nest, and praise for patriarchal court life⁶. One could risk a statement: the more landed gentry there was in their lives, the more they clung to the conviction that a nobleman was a knight befitting a sabre, armour and horse, able to defend the Republic from danger with his own breast if need be⁷. Sarmatism, born under the influence of historical legend, became synonymous with conservatism, devotion, backwardness and ignorance. All these changes took place during the 17th century. Therefore, it can be concluded that the developed Sarmatism played the role of a brake on progress⁸.

Historiography of the 16th century created a model of the past that became obligatory for the vast majority of the population in the following century. It consisted primarily in the dissemination of a multifaceted view of the history of the fatherland, and above all of the Sarmatian origins of the state and the nobility. With the spread of historical knowledge, the past has become an integral part of life, not only political life, in Poland⁹.

A nobleman was also often a soldier, but he did not have to be one professionally, because nobility itself constituted their knightly vocation, which was recalled by invoking the duty of the nobility's common movement¹⁰. The nobility wanted to treat war individually, in an amateurish manner, improvise a heroic battle and then ride home in fame. The nobility's

5 Karol Kościelniak, *Szlachecki obrońca siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej...*, p. 139.

6 Stanisław Cynarski, *Sarmatyzm...*, p. 235.

7 *Relacje nuncjusów apostolskich...*, t. II, p. 80.

8 Stanisław Cynarski, *Sarmatyzm...*, p. 242-243.

9 Andrzej Lipski, *Tradycja państwa jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1983/XXVIII, pp. 75-77.

10 Karol Kościelniak, *Tradycje wojskowej szlachty polskiej na Pomorzu w I połowie XVII wieku*, [in:] *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego. Nowożytność i współczesność. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, ed. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, t. II, Toruń 2008, p. 16.

popular movement thus became less and less useful in battle and the burden of defending the state shifted to the army of the enlisted men¹. There was more and more talk about the historical role of the nobility, about its innate chivalry, but the more there was of these declamations, the more the nobility became sedentary, landed, domestic. We encounter the nobility's invocation of its knightly origins at almost every turn. We observe it in the everyday life of noblemen and magnates, at sejmiks and sejms, where, because of the knightly origin of the common movement, they tried to maintain it and preserve its validity in defence of the independence of the Republic. The nobility believed that they were descended from feudal chivalry, all in order to raise their importance in society. The nobility wanted to believe that they were the only force that could defend the independence of their own country, just as the knighthood had done in the Middle Ages². However, in the second half of the 17th century, with the decline of the importance of the Commonwealth in the international arena, the importance of the nobility's common movement declined. The armed masses of the armed nobility were no longer able to effectively defend their country, but they were able to effectively defend their noble liberties and traditions³.

We can conclude that the myth of Cincinnatus was alive in the 17th century Polish-Lithuanian Commonwealth, and that there lived, at that time, in this land, Romans who swapped the plough for the sabre, and when the country was no longer threatened by danger they would leave for their home to look after the farm. A large part of noble society was able to act like this Roman Cincinnatus, and those who did not put this myth into practice, cultivated the tradition of the nobility's chivalrous origins, referred to Sarmatism, and tried through tradition, and above all its cultivation, to show that a nobleman is a knight who is able at any time to stand in armour with a sword in his hand to defend his country. The only problem was that gradually chivalry became only a postulate. The nobility devoted less and less time to knightly exercises,

1 Jan Stanisław Bystron, *Dzieje obyczajów...*, t. I, p. 151.

2 Karol Kościelniak, *Tradycje wojskowe szlachty polskiej...*, p. 20.

3 Leszek Andrzej Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce...*, p. 351.

although they were eager to shake the sabre at their side and discuss the duties of a knight⁴.

This is the picture of the nobility and its approach to the defence of their homeland. The ideology they followed was already an anachronism in the 17th century, due to the changing technical and tactical conditions of the battlefield. One might be tempted to say that the more difficult (e.g. economically or technically) a war became, the stronger the nobility referred to the past tradition. After the wars of the mid-17th century, they did not look for the culprit of the situation among themselves, but among the foreign element. Everything foreign became bad and dangerous, while what was native was supposed to be the best and save the country from danger.

REFERENCES

Sources:

1. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy*, translation: Z. Staszewska i S. Meller, Warszawa 1972.
2. Grabowski P., *Polska Niżna albo Osada Polska*, 1596.
3. Grzymułtowski K., *Listy i mowy*, Warszawa 1876.
4. *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona*. Wydana z rękopisu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana, t.1, Poznań 1859.
5. Modrzewski A.F., *O poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1953.
6. *Relacye nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. I i II, Berlin-Poznań 1864.
7. Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, Kraków 2015.
8. Starowolski S., *Robak sumienia złego człowieka niebogobojnego*, [in:] S. Starowolski, *Wybór z pism*, Wrocław 2005.
9. Starowolski S., *Wybór z pism*, Wrocław 2005.
10. Tarnowski J.A., *Consilium rationis bellicae*, Kraków 1858.
11. Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, III, 26-29.
12. *Volumina Legum*, t. III, Petersburg 1859.
13. Wereszczyński J., *Publika z strony fundowania szkoły rycerskiej na Ukrainie*, Kraków 1594.

Studies:

1. Bogucka M., *Staropolskie obyczaje w XVI-XVII wieku*, Warszawa 1994.
2. Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, t. I i II, Warszawa 1960.
3. Cynarski S., *Sarmatyzm – ideologia i styl życia*, [in:] *Polska XVII wieku. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. J. Tazbir, Warszawa 1969.

4 Karol Kościelniak, *Szlachecki Cincinnatus w siedemnastowiecznej Polsce*, p. 52-53.

4. Czaplinski W, *O kulturze szlacheckiej z innego punktu widzenia*, [in:] *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, ed. Z. Stefanowska, Warszawa 1976.
5. Dziegielewski J., *Pokój i wojna w opinii szlachty Rzeczypospolitej czasów Władysława IV*, [in:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990.
6. Ehrlich L., *Paweł Włodkowiec i Stanisław ze Skarbimierza*, Warszawa 1954.
7. Górski A., *Cnoty i wady narodu szlacheckiego. Szkic historyczny*, Warszawa 1935.
8. Kościelniak K., *Koncepcje obrony południowo-wschodnich ziem Rzeczypospolitej w pracach Szymona Starowolskiego*, [in:] *Wojsko-bezpieczeństwo-wychowanie*, t. 1, ed. A. Niewęglowska, Siedlce 2012.
9. Kościelniak K., *Szlachecki Cincinnatus w siedemnastowiecznej Polsce*, [in:] *Studia Historyczno-Wojskowe. Armia i Społeczeństwo*, t. 3, ed. T. Ciesielski, Zabrze 2009.
10. Kościelniak K., *Szlachecki obrońca siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Mit czy rzeczywistość*, [in:] *Mity i legendy w polskiej historii wojskowej*, t. 1, ed. W. Caban, J. Smoliński, Kielce 2014.
11. Kościelniak K., *Tradycje wojskowe szlachty polskiej na Pomorzu w I połowie XVII wieku*, [in:] *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego. Nowożytność i współczesność. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, ed. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, t. II, Toruń 2008.
12. Lipski A., *Tradycja państwa jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1983/XXVIII.
13. Łoziński W., *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2005.
14. Łoziński W., *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1964.
15. Maciszewski J., *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.
16. Majewski W., *Wojsko i służba żołnierska*, [in:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, ed. A. Sucheni-Grabowska i A. Dybkowska, Warszawa 1993.
17. Mańkowski T., *Genealogia sarmatyzmu*, Warszawa 1946.
18. Olejnik K., *Historyczne aspekty kształtowania się etosu zawodu oficera*, [in:] *Pax et bellum*, ed. K. Olejnik, Poznań 1993.
19. Olejnik K., *Specyfika ustrojowa i społeczna Rzeczypospolitej a wojskowe obowiązki szlachty (Szlachecki „provincjonalizm” a szlacheckie powinności wojskowe)*, [in:] *Od armii komputowej do narodowej, Dzieje militarne polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, t. II, Toruń 2005.
20. Olejnik K., *Stosunek szlachty polskiej do wojny w XV wieku*, [in:] *Etos rycerski w Europie środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, ed. W. Peltz i J. Dudek, Zielona Góra 1997.
21. Opaliński E., *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995.
22. Świaderska-Włodarczyk U., *Wojna i pokój w świadomości szlachty polskiej na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2002/III, no. 4.
23. Tazbir J., *Wzorce osobowe szlachty polskiej w XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1976/LXXXIII, z. 4.
24. Ulewicz T., *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków 1950.
25. Wierzbicki L.A., *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku. Ostatnie wyprawy z lat 1760-1672*, Lublin 2011.
26. Wilczek M., *Szlachta wielkopolska w obliczu siedemnastowiecznych wojen. „Inter arma silent leges”*, [in:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, ed. A. Jankowski i A. Klonder, Bydgoszcz 2004.
27. Wimmer J., *Andrzej Maksymilian Fredro jako projektodawca reform wojskowych*, [in:] *O naprawę Rzeczypospolitej XVII-XVIII wieku. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplinskiemu w 60. rocznicę urodzin*, ed. J.A. Gierowski, Warszawa 1965.
28. Wisner H., *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku*, Warszawa 1978.
29. Wisner H., *Wojsko w społeczeństwie litewskim pierwszej połowy XVII wieku*, „Przegląd Historyczny”, 1975/LXVI.

PORTRET ŻOŁNIERZA CUDZOZIEMSKIEGO W DZIELE “MILITARIUM”, ANDRZEJA MAKSYMILIANA FREDRY

Andrzej Maksymilian Fredro jest powszechnie uznawany za jednego z największych intelektualistów przedrozbiorowej Polski. Pozostawił po sobie niezwykle erudycyjny dorobek literacki, w którym odnaleźć można prace poświęcone kwestiom takim jak: filozofia, myśl polityczna, etyka, a także zagadnieniom gospodarczym, ekonomicznym i wreszcie militarnym. Niniejsza analiza skupiona będzie wokół jednego z tematów jaki poruszony został w największym, dwu tomowym dziele Fredry: *Militarium seu axiomatum belli ad harmoniam togae accomodatorum libri duo*¹, które poświęcone zostało właśnie sprawom wojskowym. Wśród nich uwagę zwraca między innymi kwestia jego spojrzenia jako polityka, patrioty i miłośnika wojskowości na wzorce militarne zachodnioeuropejskiej proveniencji, wedle których funkcjonował tzw. “autorament cudzoziemski”², stanowiący obok “autoramentu narodowego”³ jeden z dwóch, głównych komponentów

armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. By zrozumieć opinie wygłoszone przez Fredrę na kartach *Militarium*, koniecznym będzie także zarysować tło historyczne na jakim powstało niniejsze dzieło, by na tej podstawie podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, na ile “portret” stworzony przez autora był odzwierciedleniem obrazu faktycznego, a jak bardzo wyrazem jego celowej inwencji twórczej. Do pracy nad tym zagadnieniem wykorzystany został tom I *Militarium*, jedyny, wydany za życia Fredry⁴ i który doczekał się swojej edycji krytycznej sporządzonej przez Marka Tracz-Trynieckiego w 2016 roku w ramach cyklu *Biblioteka Staropolskiej Myśli Politycznej*⁵.

ANDRZEJ MAKSYMILIAN FREDRO- ŚWIADEK TRUDNYCH CZASÓW⁶

Andrzej Maksymilian Fredro urodził się ok. 1620 roku w zamożnej rodzinie szlachty średniej, cieszącej się dobrą opinią między innymi przez domniemane, bardzo dawne pochodzenie, sięgające nawet czasów Mieszka I. Od 1637 roku związany był z Akademią Krakowską, na której ukończył studia. Swoje nauki, zgodnie

wojenną. Łączył je także sposób organizowania jednostek poprzez tzw. “zaciąg towarzyski”, który w gruncie polegał na gromadzeniu żołnierzy dzięki sieci powiązań i znajomości. Rotmistrzowie formujący wojska dobierali sobie żołnierzy (towarzyszy), którzy byli godni zaufania, a także co szczególnie cenne – doświadczeni bojowo. Inną charakterystyczną cechą formacji narodowych był ich ograniczony korpus oficerski i system podziału na jednostki organizacyjne oraz taktyczne. Żołnierze tego autoramentu w większości wchodziłi do służby kompletnie wyposażeni. J. Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 30-31.

⁴ Tom drugi został wydany dopiero w 1757 roku w Lipsku przez Hiacynta Józefa Pijanowskiego.

⁵ Jest on także wystarczająco bogaty w informacje na interesujący nas temat, by właśnie o niego oprzeć niniejszą analizę. Andrzej Maksymilian Fredro, *Militarium I*, red. M. Tracz-Tryniecki, przeł. J. Chmielewska, B. Bednarek, Warszawa 2016.

⁶ Biogram Fredry odnaleźć można w Polskim Słowniku Biograficznym. W. Czapliński, Andrzej Maksymilian Fredro (ok. 1620-1679), [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII. z. 1-4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1948-1958, s. 114-116.

1 Z łac. “Kwestia wojskowa, czyli o prawidłach wojny i postulatach pokoju, w dwóch księgach”. Dalej jako “Militarium”.

2 Autoramentem cudzoziemskim nazywano formacje jazdy: rajtarów oraz piechotę niemiecką i dragonie, które były organizowane (dragonia czasami wymykała się tej regule), utrzymywane i szkolone w walce na modłę wojsk zachodnioeuropejskich. Upowszechnił się on w Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV. Zaciąg do takich wojsk prowadzony był metodą “wolnego bębna”, która polegała na gromadzeniu chętnych do służby na placach i jarmarkach. Pułkownik wystawiający swój “regiment” odpowiedzialny był za wypłatę żołdu i ekwipunek rekrutów, który częstokroć finansował z własnej kieszeni. Swego rodzaju “otwarty” charakter sprawiał, że na służbę zgłaszali się chłopci, mieszcianie i ludzie luźni, zachęceni wizją łupów wojennych i innych gratyfikacji. Autorament cudzoziemski oparty był głównie o wzorce niemieckie, które widoczne były w każdym aspekcie od wyposażenia i taktyki po język komend. Cechował go duży sztab oficerów, który zapewniał sprawne zarządzanie i funkcjonalny podział na jednostki taktyczne oraz organizacyjne. J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2019, s. 31-33.

3 Autorament narodowy, lub inaczej “zaciąg narodowy”, były to formacje jazdy, takie jak: husaria, pancerni, jazda lekka i piechoty: piechota polska, polsko-węgierska, które tradycyjnie związane były z rodzimą sztuką

z panującą wówczas modą, kontynuował poprzez tzw. "peregrynację", czyli podróże edukacyjne po innych krajach, dzięki którym młody szlachcic poprzez doświadczenie poszerzał wiedzę o świecie i mógł kształcić się dalej na renomowanych, zagranicznych uniwersytetach. Począwszy od lat 40-tych brał aktywny udział w życiu politycznym, występując często podczas sejmików i sejmów, między innymi biorąc udział w sejmie elekcyjnym w 1648 roku oraz niesławnym sejmie 1652 roku, kiedy to Władysław Siciński zablokował prolongatę obrad stosując *liberum veto*. Piastował także wiele istotnych stanowisk. W 1654 roku został mianowany kasztelanem lwowskim, 1656 wodzem pospolitego ruszenia ziemi lwowskiej, a kolejno w latach 1676 i 1678 wojewodą podolskim i deputatem do królewskiej rady przybocznej. Czas życia Fredry niewątpliwie przypadł na okres niezwykle burzliwy w historii Rzeczypospolitej. Pierwszym z wydarzeń było powstanie kozackie Bohdana Chmielnickiego (1648-1657), podczas którego niemal stracił życie w 1648 roku, broniąc swojej wsi Komarnice przed atakiem kozaków i chłopów. W czasie tej wojny spotkał go również niebagatelny zaszczyt, gdyż równoległe, gdy polskie wojska walczyły z powstańcami pod Beresteczkiem, Fredro odbywał misję dyplomatyczną u księcia Siedmiogrodu, Jerzego II Rakoczego. Podczas napaści Szwecji, zwanej potocznie "potopem szwedzkim" (1655-1660), opowiedział się po stronie króla Jana Kazimierza. W tym czasie przeżył dwukrotnie oblężenie Przemyśla – przez armię szwedzką i siły Rakoczego. Królowanie Michała Korybuta Wiśniowieckiego nie doświadczyło Fredry w sposób tak bezpośredni jak w czasie poprzednich konfliktów (w tle toczyła się wojna z Turcją 1672-1676), jednakże musiał się wówczas wykazywać znaczną biegłością polityczną. Było to związane głównie z konfliktem między obozem stronników króla, czyli tzw. "regalistów"¹, a "malkontentami"², w których szeregi wchodził między innymi hetman wielki koronny Jan Sobieski – przyszły Jan III. Wobec napaści Turków, Fredro próbował pojednać króla z Sobieskim, biorąc nawet udział w czasie obrad konfederacji pod Gołębiami i Lublinem, a także przygotowywaniu koncepcji pod wyprawę chocimską 1673 roku.

1 Do których sam należał.

2 Było to stronnictwo profrancuskie, wymierzone przeciwko Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu, optujące za kandydaturą hrabiego Charles'a-Paris d'Orléans-Longueville.

Po śmierci króla, natomiast został jednym z zaufanych współpracowników Jana III Sobieskiego. Andrzej Maksymilian Fredro przeżywszy 59 lat zmarł 15 czerwca 1679 roku i został pochowany w Przemyślu.

Jako polityk, Andrzej Maksymilian Fredro zapisał się w polskiej historii dzięki swojemu zaangażowaniu i stanowczej postawie wobec kwestii poprawy kondycji państwa. Nie obawiał się on wygłaszania krytycznych mów skierowanych przeciwko senatorom, stającym na drodze do zwiększenia wydatków na obronność w czasie powstania Chmielnickiego i co więcej, sam sfinansował z własnej kieszeni chorągiew jazdy, która brała udział w czasie wyprawy zborskiej (1649) i beresteckiej (1651). Jego wystąpienia, co ważne, nie były li tylko butnymi przemowami młodego, 28 letniego posła,³ gdyż prezentował w nich zupełnie logiczne koncepcje, czego przykładem było zwiększenie zaciągu dragonii – mniej kosztownej i bardziej użytecznej w walce z kozakami⁴. Sprawa sił zbrojnych była dla Fredry szczególnie ważna co podkreślił również w czasie królowania Michała I, przedstawiając liczne projekty wzmocnienia armii i wydolności państwa potrzebnej do jej utrzymania. Efektem jego wysiłków, mających na celu polepszenie sytuacji Rzeczypospolitej, były również powstałe dzieła, co było także przejawem pochlebnej opinii Fredry dla czytelnictwa jako drogi zdobywania wiedzy i mądrości. Kwestie wojskowe poruszył przede wszystkim w dwóch pracach, zbiorze pism: *Scriptorum seu togae et belli notationum fragmenta*⁵, opublikowanym w 1660 roku i interesującym nas najbardziej: *Militarium seu axiomatum belli ad harmoniam togae accomodatorum libri duo*, wydanym nakładem drukarni w Gdańsku w 1668 roku⁶.

MILITARIUM – NAJWIĘKSZE DZIEŁO WOJSKOWE FREDRY

Militarium powszechnie uznawane jest za największe dzieło poświęcone kwestiom wojskowym, jakie wyszło spod ręki Andrzeja Maksymiliana Fredry. Polityczne tło jego powstania zostanie rozwinięte pod koniec tejże analizy,

3 Tyle lat miał Fredro w 1648 roku, kiedy wystąpił pierwszy raz na sejmie w sprawie wojska.

4 J. Wimmer, Andrzej Maksymilian Fredro jako projektodawca reform wojskowych, [w:] O naprawę Rzeczypospolitej XVII-XVIII, Warszawa 1965, s. 110.

5 Złac. "Fragmenty pism, czyli uwagi o wojnie i pokoju".

6 Drugie wydanie zostało zrealizowane w Amsterdamie w 1698 roku.

w tym miejscu wspomnieć należy jednak, że zostało ono spisane w związku z trudną sytuacją polityczną Rzeczypospolitej po potopie szwedzkim, a także niejako na kanwie tego konfliktu, który to stał się dla Fredry przyczynkiem do wyciągnięcia wniosków w kwestii reform armii. Druga połowa XVII wieku, jak podkreślają to badacze historii myśli wojskowej¹, była okresem swoistego kryzysu intelektualnego. Wobec tej sytuacji, dzieła Fredry nie miały godnej sobie “konkurencji”, ani też “partnera” do polemiki w postaci innych prac traktujących o wojskowości².

Dzieło składa się z 7 rozdziałów: I ~ *O potędze ludu*, II ~ *O skarbcu, czyli siódmym elemencie budującym potęgę państwa*, III ~ *Jakie działania należy podjąć po rozpoczęciu wojny*, IV ~ *O przemarszu wojska*, V ~ *O obozie, ćwiczeniach oraz o wprowadzaniu w życie planów wojennych*, VI ~ *Jak wywabić wroga, który gra na zwłokę*, VII ~ *Co należy czynić przed bitwą*. Na koniec autor zamieścił także “dodatki”, które miały być oryginalnie zamieszczone w kolejnym tomie, jednakże ostatecznie zawarte zostały w pierwszym. Adresatem dzieła, według treści, byli synowie Fredry, jednakże faktycznie miała być to praca pouczająca wszystkich młodych adeptów sceny politycznej i wojskowej. Próbując naszkicować treść traktatu, zwrócić należy uwagę na niezwykle erudycyjny charakter dzieła. Fredro poruszył w nim zarówno zagadnienia prawne, polityczne, jak i związane ze szkolnictwem, urbanistyką, inżynierią wojskową, taktyką, strategią i wieloma innymi. Korzystał przy tym z klasyków dziejopisarstwa i nauki świata antycznego jak Tacyt, Juliusz Cezar, czy Arystoteles, ale nie omieszkał także sięgnąć po prace autorów nowożytnych, których przykładem jest Paolo Giovio – jeden z dwóch głównych historyków tzw. “wojen włoskich”³. Co ważne, podkreślić trzeba przy tym jego niezwykłą szczegółowość i skrupulatność w prezentowaniu każdego zagadnienia, nie wzbraniając się w niektórych przypadkach do wielokrotnego powtarzania myśli w kolejnych fragmentach.

W kwestiach dotyczących koncepcji militarnych, rodzajów formacji i ich oceny, Fredro

1 Potwierdzają to Jan Wimmer i Janusz Sikorski; J. Wimmer, Andrzej Maksymilian Fredro..., s. 109; J. Sikorski, Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku, Warszawa 1991, s. 168.

2 W czasach jego aktywności intelektualnej nie było drugiego autora traktującego na tematy ogólnowojskowe.

3 M. Tracz-Tryniecki, Wstęp, [w:] *Militarium...*, s. 62-67, 71-72.

objawił się przede wszystkim jako orędownik tradycji związanych z “autoramentem narodowym”, a konkretnie polską jazdą szlachecką. Uważał on, biorąc za przykład Republikę Rzymską, że należy dążyć do stworzenia społeczeństwa wychowanego w silnie akcentowanym duchu żołniersko-obywatelskim⁴. Upraszczając, w zamyśle autora miało ono być bazą dla powoływanej w razie zagrożenia silnej armii opartej o pobór (żołnierz łanowy⁵) i pospolite ruszenie szlacheckie. Fredro zachwalając polskie, tradycyjne formacje takie jak husaria i pancerni, żywił głęboką niechęć wobec wzorców obcego pochodzenia, czego wyraz dał poruszając temat autoramentu cudzoziemskiego, a konkretnie jego piechoty⁶. Autor odwołując się do niego, swoją krytyką dotknął spraw podstawowych, począwszy od ubioru wzorowanego na modzie zachodnioeuropejskiej, który funkcjonował wówczas w szeregach zarówno piechoty (pikinierów i muszkieterów), konnicy (rajtarów) jak i dragonów, skończywszy na systemie zaciągu “z wolnego bębna”, przez który szeregi wypełniał niskiej jakości rekrut pochodzenia plebejskiego⁷. Na drugą z tych kwestii ewidentnie rzutowała wyrażona w *Militarium* myśl polityczna Fredry zorientowana antyabsolutystycznie. Uważał on, że ten sposób formowania oddziałów jest osadzony na gruncie zachodniego absolutyzmu, natomiast “towarzyski” wykorzystywany przy formowaniu szlacheckich chorągwi narodowych, polskiego republikanizmu⁸.

PORTRET ŻOŁNIERZA CUDZOZIEMSKIEGO

Podział na absolutystyczny, plebejski zaciąg cudzoziemski i republikański, arystokratyczny, narodowy jest w narracji Fredry założeniem

4 Było to odwołanie się do tradycyjnego wychowania szlacheckiego, w którym silne były tradycje wojskowe. J. Ryś, *Żołnierska Paideia, wychowanie i szkolenie wojskowe w Polsce XVI-XVII wieku*, Kraków 2019, s. 171, 190.

5 Piechota łanowa była to formacja oparta o pobór chłopów. Według reguły jej powoływania, właściciel ziemski miał obowiązek wystawić jednego, w pełni uzbrojonego piechura z określonej liczby łanów posiadanych pól. W ten sposób próbowano racjonalnie rozdzielić obowiązek wystawiania piechoty, w zależności od majątności posiadacza.

6 Fredro nie odniósł się w swoich rozważaniach do jazdy.

7 *Militarium*, s. 267, 681, 702.

8 Wojska narodowego zaciągu mają zdaniem Fredry stricte arystokratyczny charakter, nie ma w nim szeregowych, a są “towarzysze”, którzy darzą się wzajemnym szacunkiem również w kontaktach dowódca-podkomendny. Tamże, s. 701, 703.

wyjściowym, które posłużyło dalej do próby wytłumaczenia większości, a być może nawet wszystkich różnic w funkcjonowaniu oraz jakości obu autoramentów. Zaznaczyć przy tym należy, że wojska wzoru zachodniego stanowiły w jego rozważaniach swego rodzaju “czarne tło” pod wyidealizowany obraz szlacheckiej konnicy, która to wykreowana została na jego przeciwieństwo i wzorzec dla nowej-starej koncepcji sił zbrojnych. Według Fredry, absolutystyczne praktyki w autoramencie cudzoziemskim zakorzenione były w systemie ich zarządzania, w którym rolę “monarchy” odgrywali dowodzący regimentami pułkownicy. Mieli być to przeważnie obcokrajowcy zdeprawowani żądzą zdobycia majątku na wojnie i nielejalni wobec zwierzchników. Zdaniem autora, wojna była dla nich intratnym interesem, gdyż w jej czasie bogacili się i to nie tylko dzięki łupom, ale przede wszystkim poprzez grabieże niewinnych cywilów i oszustwach finansowych związanych z przywłaszczaniem znacznych kwot żołdu podległych im żołnierzy. Ze względu na zyski, mieli oni także niejako przenosić “przewlekłą” formę konfliktów zbrojnych z krajów zachodnich na grunt polski, gdyż zależało właśnie im na jak najdłuższym prowadzeniu działań i tym samym czerpaniu korzyści z żołdu oraz łupów¹. Wraz z pułkownikami, zdaniem autora, zdeprawowani byli także i sami żołnierze, którzy mieli być przez nich traktowani jak niewolnicy, pozbawieni własnego zdania i bezwzględnie posłuszni każdemu rozkazowi, nawet zakrawającemu o jawne łamanie prawa². Oni również, zwabieni do armii chęcią zysku, a przynajmniej wyrwania się z kompletnej nędzy i egzystencji poza marginesem społecznym, mieli liczyć na jak najdłuższą trwającą wojnę. Można stwierdzić, iż z tych powodów, stawała się ona w pewien sposób ich życiem. Jednak, jak zauważył Fredro, wojaczka faktycznie nie miała wpływać na trwałą poprawę bytu, gdyż ludzie ci, w czasie pokoju ponownie zasilali szeregi biedoty³. Absolutystyczne podejście pułkowników miało mieć, rzecz jasna wpływ także na ogólną kondycję regimentów, co również zostało wspomniane przez autora.

1 *Militarium*, s. 265, 603, 707, 711.

2 “Natomiast piechota, nad którą dowódcy sprawują władzę absolutną, z konieczności podąża tam, gdzie ciągną ją i dokąd sami zwracają się oficerowie, czy to coś sprawiedliwego, czy niesprawiedliwego i występnego...” Tamże, s. 711, 713.

3 Tamże, s. 707.

Zdaniem Fredry, gromadzenie majątku przez oficerów kosztem prostych żołnierzy, sprawiało, że trwonili go na kosztowny rynsztunek oraz stroje, podczas gdy szeregowi musieli służyć w “łachmanach” cierpiąc głód i choroby, w których nie mogli liczyć na odpowiednią pomoc⁴. Zły stan zaopatrzenia regimentów skutkowało kolei topnieniem stanu osobowego, gdyż żołnierze, bądź umierali z powodu nieznośnych warunków służby, bądź dezercerowali. To natomiast, doprowadzać miało do sytuacji, w której permanentnie prowadzono proces zaciągania nowych szeregowych, by wypełnić powstałe wakaty, przez co w oddziałach brakowało ludzi wysłużonych, posiadających bojowe doświadczenie⁵. Oczywisty jest, że demoralizacja armii zawsze skutkuje wzrostem procentu przestępstw dokonanych przez żołnierzy. W *Militarium* możemy znaleźć informacje, że w autoramencie cudzoziemskim akty bandytyzmu nie tylko miały być powszechne, ale nawet odbywać się przy biernej postawie jego dowódców⁶. Jako główną przyczynę wszystkich wyżej wymienionych, autor wskazał właśnie filozofię władzy absolutnej, na jakiej fundamencie osadzone zostało zarządzanie regimentami cudzoziemskimi. Za niejako zwieńczenie krytycznej narracji Fredry, można uznać słowa, które wymierzył przeciwko pułkownikom tego autoramentu, stwierdzając, że sprawują oni władzę nad swoim wojskiem nie dla dobra ogółu, a próżnej żądzy władzy, pieniędzy i z nienawiści do równości⁷. Autor nie miał także dobrego zdania o Polakach optujących za oparciem siły zbrojnej o wojska zawodowe i wytknął im lekkomyślność⁸. Samo przyjęcie zaś funkcjonowania znacznych wojsk zawodowych, za przy-

4 “[...] żołnierz okrywa się łachmanem, brakuje mu byle gdzie zdobywanego chleba, nie znajduje opieki w chorobie”, “chorzy i martwi piechurzy wypełniają obóz i drogi”. Tamże, s. 711.

5 “[...] przeredzone szyki, oddziały okrojone liczebnie, poszarpane, ponieważ codziennie ktoś je opuszcza i wciąż przychodzą nowozaciężni. Rzadko zdarza się widzieć doświadczonego żołnierza regimentowego”. Tamże, s. 711.

6 “Stąd z braku pożywienia wynikają niemal dozwolone wypadki w okolicy obozów, rozboje na handlarzach, na drogach, kradzieże, porwania [...]”. Tamże, s. 711.

7 “Niektórym jednak przypada ona [władza absolutna nad wojskiem] do gustu, z pewnością nie ze względu na korzyść i dobro ogółu, lecz dla próżnej przyjemności sprawowania kontroli i z nienawiści do równości, a także by dla własnej korzyści sprzeniewierzać pieniądze.” *Militarium*, s. 711.

8 Tamże, s. 707.

kładem Rzymian, powiązał z rozleniwieniem obywateli¹.

Warto zadać pytanie, czy autor przedstawił chociaż jeden atut wojsk zaciągu cudzoziemskiego. Fredro wyraźnie wskazał, iż w sytuacji przeciągających się w czasie działań wojennych, autorament cudzoziemski, czy też generalnie żołnierz zawodowy jest bardziej użyteczny od poborowego, co wynika z wymienionego już, owego “uzależnienia” od wojny i braku tęsknoty za domem². Nie odmówił także racji chwalaćcy panującą w regimentach dyscyplinę bojową, krytykując jednak jej źródło jakim miała być wręcz despotyczna władza pułkowników “uprzedmiotawiająca” żołnierza³. Autor co prawda skrytykował zachodnioeuropejski ubiór, który chętnie zastąpiłby wzorami rodzimymi, jednakże pozytywnie odniósł się do kwestii uzbrojenia, co wyraził wolą zbrojenia piechoty w stosunku 2:1 odpowiednio w muszkiet i pikę, a więc zgodnie z ówczesnymi standardami zachodnioeuropejskimi⁴. Skądinąd nie zamierzał również likwidować obcego systemu musztry, a jedynie zastąpić niemieckojęzyczne komendy – polskimi⁵.

WIERNOŚĆ PORTRETU ŻOŁNIERZA CUDZOZIEMSKIEGO

Portret autoramentu cudzoziemskiego jaki Andrzej Maksymilian Fredro zawarł w *Militarium*, niewątpliwie zawiera pewną dozę jego prywatnych ocen, które sprawiają, że nie jest on zupełnie wierny. Ważną kwestią w tym kontekście jest rodowód jego pułkowników. Autor w swoim dziele, wbrew stanowi faktycznemu, przedstawił ich jako w gruncie rzeczy cudzoziemców, podczas gdy w jego czasach udział takowych najpewniej nie przekraczał 20%⁶. Możliwe, iż Fredro miał tego świadomość i ce-

1 Tamże, s. 269.

2 Tamże, s. 481.

3 Tamże, s. 713.

4 Tamże, s. 415.

5 Warto dla dopełnienia wspomnieć o tym postulatcie Fredry, chociaż faktycznie nie został on namieniony na kartach *Militarium*. W kontekście reformy piechoty w identycznym tonie wypowiedział się Błażej Lipowski, autor pierwszego, polskiego regulaminu musztry piechoty. J. Wimmer, Andrzej Maksymilian Fredro..., s. 111. J. Wimmer, Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty, “*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. XX, 1976, s. 345-357.

6 W komputowych jednostkach gwardyjskich Jana Kazimierza, uznanych przez Marka Wagnera za relatywnie dość nasycony cudzoziemcami, procent ten był równy 20%. M. Wagner, *Korpus oficerski wojska polskiego w II połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015, s. 104, 107.

lowo⁷ jako obcokrajowców traktował także polskich szlachciców zagranicznego pochodzenia, nie uznając ich “indygenatów”⁸. Warto w tym miejscu zwrócić również uwagę na szkodliwą generalizację wszystkich obcych oficerów jako z gruntu złych. Przywołać można chociażby dowódców i żołnierzy szkockiego pochodzenia, którzy to cieszyli się szacunkiem jako dobrzy wojacy oraz (pomimo odrębności religijnej i ekonomicznej) dość chętnie się polonizowali⁹. Trzeba jednak uczciwie przyznać, że Fredro oprócz powyższych, zamieścił także wiele jak najbardziej słusznych spostrzeżeń. Autorament cudzoziemski według dostępnych nam informacji, faktycznie borykał się z wieloma problemami, wychodzącymi od najwyższych szczebli władzy. Formujące je pułkownicy (oberszterowie) będący swego rodzaju “przedsiębiorcami wojennymi”, potrafili generować dla siebie niemałe zyski. Szacuje się, że regiment zaciągu cudzoziemskiego mógł generować dochód większy niż dobrej klasy wieś, toteż częstokroć kariera oficerska w tego typu formacjach skutkowałą wyraźnym awansem majątkowym¹⁰. Stąd doszukiwać się można w służbie oficerów tego autoramentu większej motywacji w chęci zysku, aniżeli poczucia obowiązku obywatelskiego, czy rodzinnego, choć nie wolno także i tych czynników bagatelizować¹¹. Kluczem były korzystne warunki jakie potwierdzali ze swoim zleceniodawcą na kartach dokumentu zwanego “kapitulacją”, zawieraną po zgromadzeniu sił ustalonych w “bestalunku”. Bardzo ważna w tych kwestiach była zasada, że pułkownik miał pełną kontrolę nad zarządzaniem otrzymanymi kwotami przeznaczonymi na żołd, toteż mógł nimi manipulować. Częstokroć była to furka do nadużyć w postaci chociażby wypłacania zbyt małych stawek żołnierzom, przy jednoczesnym malwersowaniu pozostałej reszty pieniędzy. Kolejną kwestią była praktyka przeliczania pensji oficerów w “porcjach” żołdu szeregowego. Ze względu na to, że owe kwoty nie trafiały

7 Zgadzałoby się to ze zdaniem Fredry, iż cudzoziemcom nadawać szlachectwo trzeba tylko w szczególnych przypadkach. *Militarium*, s. 177.

8 Uznanie tytułu szlacheckiego, lub jego nadanie osobie pochodzącej z innego państwa.

9 M. Wagner, *Korpus oficerski...*, s. 108-109.

10 T. Srogosz, *Żołnierz swawolny, z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010, s. 35; M. Wagner, *Korpus oficerski...*, s. 201-202.

11 Zawód żołnierski był częstokroć elementem rodzinnej tradycji. Tamże, s. 504-505.

do kieszeni żywych żołnierzy, a do skarbox dowódców, nazywano je "ślepyimi"¹. Konsekwencją takiej metody opłaty regimentów była znaczna różnica między realną siłą formacji, a tą jaką podana była w dokumentach na podstawie liczby stawek żołdu. Największym problemem wojsk autoramentu cudzoziemskiego był jednak brak pieniędzy w ogóle, spowodowany niezrealizowaniem przez państwo wypłat kwot przeznaczonych na opłacanie jednostki. W takich sytuacjach pułkownicy musieli finansować swoich żołnierzy własnym sumptem, co częstokroć wiązało się z poszukiwaniem funduszy przy pomocy rabunku, o czym autor wspomniał wielokrotnie². Okoliczności nędzy oraz niepewnej sytuacji wojennej sprzyjały także zjawisku nielojalności. Dowódcy regimentów szukając szansy lepszych warunków służby "zmieniali obozy" przechodząc na stronę tego, który cieszył się lepszą passą, a przez to dawał nadzieje na zwycięstwa i płynące z nich łupy³. Trzeba jednak zaznaczyć, że zdrada nie była czymś immanentnym dla autoramentu cudzoziemskiego. Warto w tym miejscu przytoczyć osobę króla Władysława IV⁴, wobec którego formacje takiego zaciągu pozostawały lojalne i cieszyły się jego zasłużoną sympatią⁵. Co więcej, system zaciężny w Rzeczypospolitej prawnie utrudniał taki proceder zasadą, iż sformowana jednostka podlegała bezpośrednio mocodawcy, a zatrudniony pułkownik sprawował nad nią dowództwo w jego imieniu, licząc się z faktem, iż w razie konieczności

1 Było to pokłosie nie stworzenia osobnego funduszu dla kadry oficerskiej.

2 Odpowiedzialność finansowa pułkownika tym bardziej rosła, kiedy regiment ponosił straty, ponieważ musiał on ze swojej kieszeni opłacić nowych oficerów i żołnierzy oraz broń. M. Wagner, Korpus oficerski..., s. 177.

3 Takie zmiany obozów widoczne były w czasie potopu choćby kiedy w 1655 roku część regimentów przeszła na służbę elektora Brandenburgii i Janusza Radziwiłła. P. Skworoda, Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją 1563-1721, Tarnowskie Góry 2023, s. 276.

4 Był on twórcą funkcjonującego w drugiej połowie XVII wieku wzoru autoramentu cudzoziemskiego, który za jego wkładem stał się stałym elementem polskich sił zbrojnych i formowany był na terenach Rzeczypospolitej, a nie za granicą, z rekrutów obcego pochodzenia, jak to miało miejsce dotychczas.

5 Wojska te sprawdziły się w czasie wojen Władysława IV z Moskwą w czasie wojny w latach 1632-1634. Duże znaczenie autoramentu cudzoziemskiego w tamtym czasie wywoływało obawy szlachty, iż regimenty mogą stać się narzędziem umocnienia władzy królewskiej. J. Wimmer, Historia Piechoty do roku 1864, Warszawa 1978, s. 213; J. Wimmer, Andrzej Maksymilian Fredro..., s. 113.

może zostać zastąpiony innym⁶. Podsumowując, informacje pozostawione przez Fredrę, dotyczące licznych i poważnych problemów autoramentu cudzoziemskiego możemy uznać za dość szeroki i poza nielicznymi przykładami, wiarygodny zbiór⁷.

Niewątpliwą manipulację można dostrzec natomiast w ujęciu ogólnym całości opisu. Fredro przede wszystkim nie wspomniał o źródle problemów trapiących autorament cudzoziemski, które w przeważającej mierze odpowiadały za jego zły stan, jakim był permanentny wręcz stan niewypłacalności skarbu. Spreparował też wyidealizowany obraz autoramentu narodowego, dzięki któremu mógł zbudować zaplanowaną przez siebie, negatywną narrację o autoramencie cudzoziemskim. Zaczynając od drugiej z kwestii, warto odwołać się do opinii dotyczących dyscypliny oraz sprawności obydwu zaciągów. Według Fredry, pułkownicy dzierżąc władzę absolutną nad plebejskimi żołnierzami mieli wśród nich posłuch wymuszony strachem, który przekładał się także na kwestie zdyscyplinowania jednostek. Na podstawie posiadanej przez nas wiedzy należy ocenić, że to opisy jak najbardziej wiarygodne, swojego zmanipulowanego wydzwisku nabierają jednak, gdy Fredro zestawia je z opozycyjnym przykładem autoramentu narodowego. Według niego, na tym tle (podobnie jak na wielu innych), górował on nad zaciągiem cudzoziemskim, gdyż był w głównej części formowany z przedstawicieli szlachty. Jak zauważył, karność w jej szeregach miała być bardzo ważna, gdyż choćby w kontekście motywacji żołnierskiej, dowódca musiał dyscypliną pilnować, aby jego arystokratyczne wojsko nie uległo "zgnuśnieniu". Silna perswazja z jego strony nie powinna być jednak konieczna, ponieważ szlachta dyscyplinę przyjmować miała jako "dobro", w odróżnieniu od plebejuszy widzący w niej "karę"⁸. Zdaniem Fredry, władza jak i posłuszeństwo w autoramencie narodowym opierały się na wzajemnym szacunku, natomiast umiejętności budowano w nim poprzez indywidualny trening, a więc samodyscyplinę⁹. Mamy zatem do czynienia z "posłusznym"

6 To również wyróżniało formacje zaciężne od najemnych. J. Wimmer, Wojsko polskie..., s. 32.

7 Trudno jednoznacznie ocenić wiarygodność rozważań Fredry na temat chęci "przedłużania wojen", w kontekście polskim, jednakże traktować je należy jako interesujące i warte dalszej dyskusji.

8 Militarium, s. 587.

9 Militarium, s. 701, 703, 707.

plebejskim, sterroryzowanym autoramentem cudzoziemskim i "lojalnym"¹ szlacheckim, autoramentem narodowym, zbudowanym na fundamencie rycerskiego egalitaryzmu. Ten wywód Fredry pozostawia czytelnika z refleksją, iż formacje modelu polskiego faktycznie nie potrzebowały być brane w karby surowej dyscypliny, gdyż wytrenowane i posłuszne były dzięki wojskowemu wychowaniu oraz wewnętrznemu, rycerskiemu etosowi². Taki sposób myślenia autora uznać należy za bardzo "życzeniowy", gdyż w kontekście ostatniej wojny ze Szwecją, nazywanej "potopem"³, kwestie wyszkolenia oraz karności, czy nawet bitności szlacheckiej konnicy częstokroć okazywały się być ewidentnie słabymi punktami⁴. Chorągwie jazdy autoramentu narodowego, w szczególności pochodzące z pospolitego ruszenia, wielokrotnie przysparzały dowódcom problemów swoją niesubordynacją, odmawiając wykonywania rozkazów. Trudności związane z dyscypliną występowały także wewnątrz samych jednostek, gdzie żołnierze, pomimo przecież szlacheckiego rodowodu, ignorując artykuły hetmańskie dopuszczali się np. pijaństwa i bójek⁵. Jak podkreślił to Marek Wagner, poziom dyscypliny w jednostkach narodowego zaciągu był zróżnicowany i stanowił "odzwierciedlenie charakterystycznych cech osobowości społeczeństwa szlacheckiego"⁶. Nie możemy zatem stwierdzić, iż cechowały się one wyjątkowym porządkiem, a samo "szlachectwo", czy też szlacheckie wartości były wystar-

1 Rozróżnienie na "posłuszny" i "lojalny" wydaje się dobrze oddawać odmienną naturę karność wojska plebejskiego i szlacheckiego.

2 Świat wartości rycerskich, lub raczej takich jakie przypisywano rycerstwu był dla polskiej szlachty niezwykle bliski i kultywowano go w pokoleniach. Patrz.: U. Świdarska-Włodarczyk, *Homo nobilis, wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa 2017.

3 Warto podkreślić, że nie były to problemy nowe, gdyż pospolite ruszenie wielokrotnie dało dowód swoich słabości chociażby w czasie powstania Chmielnickiego 1648-1654. Kasztelan gdański Stanisław Kobierzycki, odnosząc się do miernej wartości bojowej "pospolitaków", określił ich jak "baba na dzieci". L. A. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce...*, s. 25.

4 Najoczywistszym przykładem jest bitwa pod Ujściem, która odbyła się w dniach 24-25 lipca 1655 roku. Kolejnym jest bitwa pod Żarnowem, która miała miejsce 16 września. W jej trakcie chorągwie pospolitego ruszenia odmówiły szarży na wojska szwedzkie. P. Skworoda, *Wojny Rzeczypospolitej...*, s. 246-247.

5 T. Srogosz, *Żołnierz swawolny...*, s. 118-119.

6 M. Wagner, *Korpus oficerski...*, s. 495.

czającym zabezpieczeniem dyscypliny. Równie krytycznie należy spojrzeć na praktyki autoramentu narodowego związane z polityką pieniężną i logistyką. Autor jednostronnie zwrócił uwagę na te kwestie krytykując działania oficerów i zdemoralizowanych, zniszczonych nędzą żołnierzy autoramentu cudzoziemskiego. Trudności te jednak nie były tylko ich udziałem. Owszem, wojska zaciągu narodowego, ze względu na większą możliwość zaopatrywania się "na własną rękę"⁷ nie miały tak poważnych problemów z wyposażeniem, jak uzależnione częstokroć od pułkownika regimenty cudzoziemskie⁸. Wobec braku żołdu, jednak także i one dopuszczały się licznych nadużyć⁹. Nie sposób jest ostatecznie określić, który z autoramentów był bardziej "niszczycielski", aczkolwiek to właśnie zaciąg narodowy, miał przewagę w uzyskiwaniu dóbr metodą rabunku, co wynikało z "konnego" charakteru tychże formacji, które mogły w krótkim czasie przeczesywać duże tereny¹⁰. Z całą pewnością również nie ustępował krytykowanemu "cudzoziemcom" w swojej brutalności. Podobnie, zarzucany przepych i marnotrawstwo pieniędzy również były udziałem wojsk autoramentu narodowego, przy czym dotyczył on zarówno towarzyszy, a więc "zwykłych" żołnierzy, jak i oficerów. Co więcej, szlachta częstokroć wydając duże sumy na swoje kosztowne wyposażenie miała nadzieję, że uda się je zrekomensować w łupach wojennych. Jeśli takowych nie było, koszty próbowała wyrównać właśnie z pomocą rabunku¹¹. Sytuacja związana z siłą jednostek narodowych również nie była lepsza. Pułki formacji polskich tak samo jak regimenty cudzoziemskie cierpiały braki na skutek polityki "ślepych pocztów"¹², która to, co ważne, była

7 Towarzysz chorągwi narodowych mógł liczyć na różne donacje, czy pomoc ze strony rodziny. Tamże, s. 36.

8 Jeśli żołd był wypłacany regularnie, co było rzadkim zjawiskiem, żołnierze mogli samodzielnie kupować żywność. Często jednak pułkownicy zatrzymywali połowę kwoty na żołd i sami organizowali zaopatrzenie. Tamże, s. 50.

9 Według Wimmera, nieopłacane wojska polskie rujnowały ludność polityką grabieży już od początku wojny ze Szwecją. Przykładem nasilenia tego procederu były rabunki w czasie wiosny i lata 1660 roku. J. Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 114; M. Wagner, *Korpus oficerski...*, s. 494.

10 T. Srogosz, *Żołnierz swawolny...*, s. 53.

11 O tym zjawisku informuje francuski pisarz przebywający wiele lat w Polsce, Gaspard Tende de Hauteville. Tamże, s. 34-35.

12 Był to odpowiednik "ślepych porcji", jednakże w jednostkach jazdy autoramentu narodowego.

praktyką czysto polską, niespotykaną w innych krajach. Typowym dla Rzeczypospolitej problemem¹ była także niewypłacalność państwa wobec obydwu autoramentów, której kwestię Fredro pominął w swojej narracji.

Opisane powyżej przykłady zarzutów jakie można wysunąć wobec wojsk zarówno cudzoziemskiego zaciągu, jak i narodowego, w dużej mierze miały swoje zakorzenienie w pustym skarbcu². Z powodu braku kwot koniecznych do opłacenia wojska, bunty, rabunki i niskie morale były udziałem żołnierzy i dowódców obu formacji. Eliminacja tego problemu zaś, diametralnie wpłynęłaby na jakość, zwłaszcza w tym przypadku – autoramentu cudzoziemskiego, uchylając tym samym dużą część zarzutów jakie wobec niego wysunął autor³. Fredro omijając finansowe źródło korozji formacji obcego zaciągu, przeniósł winę na “cudzoziemskość”, będącą w jego opinii konglomeratem cech negatywnych, które należałoby. Takie stanowisko bezdyskusyjnie można określić mianem czysto “ideowego”, gdyż sama obca natura tego autoramentu nie była rzeczywistym nośnikiem przyczyny wymienionych przez niego patologii. Kłam takiej opinii zadaje chociażby fakt, iż to właśnie czysto polska praktyka ślepych porcji doprowadzała do sowitego opłacania oficerów kosztem realnej wielkości regimentów. Zasadnym wydaje się postawić w tym miejscu tezę, że w rozważaniach Fredry dotyczących między innymi⁴ oceny obydwu autoramentów, koncepcje ideologiczne górują nad faktami i przesłankami natury praktycznej, co do których autor podszedł z dużą dozą pobłażliwości⁵. Dowodzi tego

1 Nie był to jednak tylko jej problem, gdyż występował także w armiach innych państw.

2 Kryzys skarbowości Rzeczypospolitej związany był przede wszystkim ze słabą ściągalnością podatków, ich nieracjonalnymi taryfami i generalnym oporem szlachty zarówno wobec ich ustalania, jak i płacenia. Dużo na temat kwestii finansowych ówczesnej armii przeczytać można w: J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej polskiej w dobie wojny północnej*, Warszawa 1956; M. Nagielski, *Upadek staropolskiej sztuki wojennej w dobie wielkiej wojny północnej*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wojny północnej*, pod red. J. Muszyńskiej, Kielce 2001, s. 11-43.

3 Fredro nawet sam stwierdził: “Byłbym zwolennikiem pieszych wojsk [...] gdyby nie sposoby, których przybyśże używają, by sprzeniewierzyć żołd...”. *Militarium*, s. 479.

4 Nie dotyczy to wszystkich spraw. Temat chociażby sposobu ciągnięcia wojska, czy zakładania obozu jest przedstawiony przez autora w sposób bardzo rzeczowy, w oparciu o przesłanki praktyczne.

5 W podobnym duchu wypowiedział się na temat ogółu piśmiennictwa Fredry Janusz Sikorski. Warto

zwłaszcza problem pieniężny, który co warto powtórzyć, uderzał także w wojska zaciągu narodowego, toteż nie była to sprawa związana jedynie z autoramentem cudzoziemskim, jakiej rozwiązanie oznaczałoby jej zamknięcie. Fredro w *Militarium* nie podjął się opracowania koncepcji ratowania systemu finansowania armii, ale zamiast tego, forsował pomysł silnego wojska z wypraw łanowych i pospolitego ruszenia, które biorąc pod uwagę ówczesne realia polityczne, społeczne, ekonomiczne, a także praktyczne przesłanki płynące z doświadczenia poprzednich konfliktów zbrojnych, było konstruktem zupełnie utopijnym⁶. Można skomentować ten manewr stwierdzeniem, iż autor zdecydowanie bardziej wsłuchany był w świat polityki i własnych sentymentów historycznych, aniżeli fakty. Uogólniając zatem kwestię wyraźnego w *Militarium* dualizmu – zły autorament cudzoziemski i dobry autorament narodowy, który leżał u podstaw interesującego nas portretu, stwierdzić należy, iż jest to ugruntowana ideowo manipulacja, bazująca na krytyce jednej strony w celu jak najkorzystniejszego zaprezentowania drugiej. Jej celem ewidentnie było promowanie *de facto* nierealistycznych koncepcji wojskowych będących w służbie wyznawanych przez Fredrę idei. Tym bardziej jest to widoczne, gdy zwróci się uwagę

przytoczyć także opinie Juliana Krzyżanowskiego, który stwierdził, iż konserwatyzm Fredry był wynikiem pogodzenia się z otaczającą go rzeczywistością, co wskazywałoby, że był niejako jej “zakładnikiem”. Być może, nie sposób jednak zanegować stanowiska, iż był on zupełnie szczery w swoich poglądach i rozmiłowany w nieaktualnych już ideach, uważał że są one adekwatną odpowiedzią na współczesne problemy. J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo...*, s. 193; J. Krzyżanowski, *Historia literatury polskiej, od średniowiecza do XIX wieku*, Warszawa 1953, s. 285.

6 Można zrozumieć, iż Fredro widział swój pomysł jako jedyne, słusznie wyjście z sytuacji, w której zubożała wojnami szlachta nie była gotowa na reformy skarbowe i zwiększenie podatków. Trudno jednak traktować ten projekt armii poborowej, jako oparte o racjonalne przesłanki remedium w obliczu głębokiego kryzysu pospolitego ruszenia. Co więcej, podkreślić należy, że “uzdrowienie” finansów było także w interesie piechoty z wypraw łanowych, która przecież otrzymywała żołd. Ciekawych informacji na jego można dowiedzieć się z pracy: L. A. Wierzbicki, *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku, Ostatnie wyprawy z lat 1670-1672*, Lublin 2011. O licznych kwestiach stojących za brakiem możliwości zrealizowania zamysłów Fredry można dowiedzieć się z kolei dzięki artykułowi Dariusza Kupisza, *Wyprawa łanowa w pismach Andrzeja Maksymiliana Fredry*, “*Res Historica*”, nr. 53, 2022, s. 61-72.

na faktyczną kondycję wojsk zaciągu polskiego, których problemy celowo zostały przemilczane przez autora oraz rzeczywisty obraz potrzeb i możliwości państwa w kontekście jego obronności. By dokładniej zrozumieć orientację polityczną autora oraz motywacje stojące za tak zarysowanym obrazem autoramentu cudzoziemskiego, należy przyrzeć się baczniej kontekstowi historycznemu *Militarium*, który niewątpliwie miał wielki wpływ na jego treść.

KONTEKST HISTORYCZNY POWSTAWANIA MILITARIUM I JEGO WPŁYW NA NARRACJĘ FREDRY

Zarówno *Scriptorum...*, jak i *Militarium*, powstały na tle sporów wokół ustanowienia możliwości wyboru króla *vivente rege*, tj. jeszcze za życia panującego wówczas Jana Kazimierza, a ponadto głębokiego kryzysu politycznego jaki opanował Rzeczpospolitą po potopie szwedzkim oraz samego doświadczenia tego konfliktu zbrojnego. Koncepcja *vivente rege* zrodziła się w związku z planem wybawienia Rzeczpospolitej od dalszej, niszczycielskiej wojny ze Szwecją, dzięki znalezieniu potężnego sojusznika, który w zamian za pomoc otrzymałby polską koronę. Kwestia ta, związana *de facto* z zewnętrzną interwencją była i tak swoistym “wierzchołkiem góry lodowej”, gdyż już wówczas, korzystając z osłabienia państwowości, obce mocarstwa próbowały ingerować w sytuację wewnętrzną kraju¹. Kwestia wyboru nowego króla jeszcze za życia panującego kontynuowana była dalej w latach 60-tych, kiedy po zakończeniu wojny z agresorem, Rzeczpospolita pogrążyła się w głębokich sporach politycznych. Fredro pomimo nacisków ze strony króla i licznych stronnictwa pro *vivente rege*², pozostawał nieugiętym wrogiem tej reformy³. Sytuację dodatkowo zaogniła w 1661 roku konfederacja wciąż nieopłaconego wojska zwana “Związkiem święconym”, dowodzona przez Jana Samuela Świderskiego, pod której naporem stronnictwo dworskie musiało porzucić plan wprowadzenia reformy. Dopelnieniem tego sporu zaś był kolejno rokosz hetmana polnego koronnego Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1665-1666, który

1 *Militarium*, s. 25-26.

2 Oprócz *vivente rege*, stronnictwo królewskie dążyło między innymi do zniesienia *liberum veto*.

3 Swoją sprzeciw wyraził na sejmie 1661 roku, stając jako jedyny ze świeckich senatorów przeciwko reformie. *Militarium*, s. 32.

przerodził się ostatecznie w faktyczną wojnę domową. Omawiając trudną sytuację Rzeczpospolitej lat 60-tych nie sposób nie wspomnieć także o kryzysie polityki zagranicznej, związanym z wciąż otwartym konfliktem z Carstwem Moskiewskim⁴, którego bezowocnym etapem była tzw. “wyprawa zadnieprzańska” w latach 1663-1664 oraz ponowne zaognienie kontaktów z Turcją, nękającą z pomocą Tatarów Krymskich ziemie ukraińskie.

Niebagatelny wpływ na myśl wojskową Andrzeja Maksymiliana Fredry zapisaną na kartach *Militarium* miały też wspomniane doświadczenia *stricte* militarne dotyczące wprost kondycji armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dostarczyły ich przede wszystkim lata 1655-1660, a więc okres drugiej wojny północnej, która doprowadziła do wielkich zniszczeń i zubożenia szlachty. W ich toku na jaw wyszły także liczne słabości armii polskiej, takie jak: brak odpowiednio licznej, dobrej jakości piechoty i artylerii, słabe wykształcenie taktyczne oraz motywacja jazdy pospolitego ruszenia, a na dodatek problemy ze skoordynowanym i sprawnym manewrem na polu bitwy⁵. Z drugiej zaś strony wojna ta po raz kolejny potwierdziła, iż formacje polskie dowodzone w sposób przemyślany potrafiły w boju dorównywać armii szwedzkiej, która uchodziła wówczas za jedną z najlepszych w Europie. Sukcesy jazdy autoramentu narodowego, zwłaszcza nad konnicą szwedzką, udowodniły iż nadal była ona od niej skuteczniejsza i w pełni zasługiwała na wysoką pozycję w siłach zbrojnych. Piechota natomiast – uzbrojona w broń palną i wsparta przez artylerię, była w stanie odeprzeć zbliżające się brygady Karola Gustawa, czy też prowadzić z nimi równorzędną walkę ogniową⁶.

Wymienione powyżej elementy zaważyły na opiniach i koncepcjach jakimi autor podzielił się ze swoimi czytelnikami. Nieprzejednaną wrogość wobec wzorców zachodnich, czy też szeroko rozumianych “obcych wpływów”, nie-

4 Brało ono udział w “potopie” i pozostawało dalej otwartą stroną konfliktu po zawarciu pokoju Rzeczypospolitej ze Szwedami w Oliwie (3 maja 1660 roku). Wojna zakończyła się w 1667 roku na mocy rozejmu w Andruszowie.

5 P. Skworoda, *Wojny Rzeczypospolitej...*, s. 264-265, 282-283.

6 Jako przykład podać można wydarzenia bitwę pod Warszawą 1656 roku, w czasie której zarówno jazda narodowa, jak i piechota obydwu autoramentów zaprezentowały się od bardzo dobrej strony.

wątpliwie zakorzeniona była w jego spojrzeniu na politykę. Fredro stając w obronie polskich interesów zajął postawę konserwatywną, nie dopuszczając szansy na ewentualne przekształcenia (wynikające także z inicjatywy sił zewnętrznych) republikańskiego charakteru państwa. Obawiając się potencjalnych prób instalacji monarchii absolutnej, w swym dziele poddał krytyce każdy jej przejaw – łącznie z cudzoziemskim sposobem zarządzania regimentami, w którym doszukiwał się przecież monarchicznego podłoża. Niechęć wobec utrzymywania licznych sił zawodowych – „najemnych”, oprócz wszystkich kwestii związanych z wytkniętymi przez niego patologiami ciążącymi nad systemem ich zarządzania oraz sympatią dla polskich tradycji, z pewnością związana była także z popularną w kręgach szlacheckich opinią, że silna armia państwowa może posłużyć do wzmocnienia pozycji króla¹, a tym samym stworzyć zagrożenie dla panującego ustroju. Doświadczenia wojny z lat 1655-1660 przekonały Fredrę, iż konnica wzoru narodowego od strony taktyki oraz uzbrojenia nie pozostawia większych zarzutów i dalej może odgrywać swoją wiodącą rolę, a głównym problemem na jaki należy zwrócić uwagę jest kwestia *morale* oraz wyszkolenie – szczególnie w szeregach pospolitego ruszenia². Związane z tym koncepcje stworzenia społeczeństwa utrzymywanego w silnym duchu tradycji wojskowych kulturowanych w autoramencie narodowym i zbudowania na jego bazie ulepszanego systemu militarnego, były w jego retoryce pewnego rodzaju tarczą. Miała ona w mniemaniu Fredry chronić Rzeczpospolitą przed jej wewnętrznym – politycznym i obyczajowym rozkładem oraz wpływami na tych polach jakie inspirowała Europa Zachodnia.

Przechodząc do ostatecznej oceny portretu żołnierza cudzoziemskiego jaki pozostawił w dziele *Militarium* Andrzej Maksymilian Fredro, podkreślić należy, że o ile został on zbudowany z wiarygodnych elementów, to jako całość nie jest to taki obraz, jaki można uznać za rzetelne odzwierciedlenie. Nie mniej, wspomniany portret, ze

względu na wyżej wymienione jest cennym źródłem wiedzy na temat problemów występujących w wojskach autoramentu cudzoziemskiego. Może służyć również jako przykład emanacji konserwatywnych poglądów polskiej szlachty na wpływ świata zachodniego w rodzimej wojskowości.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła i ich edycje:

1. Andrzej Maksymilian Fredro, *Militarium I*, red. M. Tracz-Tryniecki, przeł. J. Chmielewska, B. Bednarek, Warszawa 2016.
2. Wimmer J., *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XX, 1976, s. 345-357.

Literatura:

1. Czaplński W., *Andrzej Maksymilian Fredro (ok. 1620-1679)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII. z. 1-4, Wrocław-Warszawa-Kraków 1948-1958, s. 114-116.
2. Krzyżanowski J., *Historia literatury polskiej, od średniowiecza do XIX wieku*, Warszawa 1953.
3. Nagielski M., *Upadek staropolskiej sztuki wojennej w dobie wielkiej wojny północnej*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wojny północnej*, pod red. J. Muszyńskiej, Kielce 2001, s. 11-43.
4. Ryś J., *Żołnierska Paideia, wychowanie i szkolenie wojskowe w Polsce XVI-XVII wieku*, Kraków 2019.
5. Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.
6. Skworoda P., *Wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją 1563-1721*, Tarnowskie Góry 2023.
7. Srogosz T., *Żołnierz swawolny, z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku*, Warszawa 2010.
8. Świdarska-Włodarczyk U., *Homo nobilis, wzorzec szlachecka w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Warszawa 2017.
9. Wagner M., *Korpus oficerski wojska polskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2015.
10. Wierzbicki L. A., *Pospolite ruszenie w Polsce w drugiej połowie XVII wieku, Ostatnie wyprawy z lat 1670-1672*, Lublin 2011.
11. Wimmer J., *Wojsko Rzeczypospolitej polskiej w dobie wojny północnej*, Warszawa 1956.
12. Wimmer J., *Andrzej Maksymilian Fredro jako projektodawca reform wojskowych*, [w:] *O naprawę Rzeczypospolitej XVII-XVIII*, Warszawa 1965.
13. Wimmer J., *Historia Piechoty do roku 1864*, Warszawa 1978.
14. Wimmer J., *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Oświęcim 2019.

1 J. Wimmer, *Wojsko polskie...*, s. 34.

2 *Militarium*, s. 269, 275.

Марина Палієнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Андрій Руккас

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ігор Срібняк

Київський університет імені Бориса Грінченка

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПОЛКОВНИКА АРМІЇ УНР СЕРГІЯ НАГНИБІДИ (1898–1987): РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ, ВІЙСЬКОВА КАР'ЄРА, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В ЕМІГРАЦІЇ¹

Вступ. Хоча від буремного 1920-го року нас відділяє вже понад століття, в історичній свідомості як українців, так і поляків назавжди закарбувались його події, і зокрема – смертельний двобій союзних Польської держави і Української Народної Республіки зі спільним ворогом – більшовицькою Москвою. Лише шляхом крайнього напруження сил Польщі вдалось тоді зберегти свою державність і незалежність, натомість УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою через несприятливу військово-політичну ситуацію зазнала мілітарної поразки, але не припинила боротьби з червоною Москвою, продовживши її в умовах еміграції. У цьому Державний центр УНР в екзилі завжди знаходив військово-організаційну та матеріальну підтримку з боку польського уряду, яка не припинялась весь міжвоєнний час.

Одним з її наочних проявів став прийом на польську військову службу (у якості контрактних офіцерів) низки старшин Армії УНР, що дозволяло їм набути спеціальних знань та досвіду, і в такий спосіб продовжити процес згуртування українських старшин – ветеранів визвольних змагань, а разом з тим продовжити роботу із зміцнення кадрового складу українських комбатанських організацій. В такий спосіб Державний центр УНР в екзилі на чолі Андрієм Ливицьким намагався підготуватись до активізації боротьби

за відновлення української незалежності в умовах можливого глобального військово-політичного конфлікту, яким стала Друга світова війна.

Слід також відзначити, що залучення до лав Війська Польського українців (з числа українців-наддніпрянців) відповідало й інтересам Польщі, наочно засвідчуючи її готовність сприяти інтеграції інонаціональних політичних емігрантів до польського соціуму. Додамо, що нині польсько-українська військово-політична співпраця є вкрай актуальною – особливо в світлі інспірованого Росією у 2014 р. «збройного конфлікту» на сході України, який 24 лютого 2022 р. трансформувався у повномасштабну загарбницьку війну Москви проти України. Своєю найголовнішою метою в ній кремлівське керівництво визначило ліквідацію української державності та повне знищення політичного українства як такого. Неспровокована агресія Росії проти України, злочинні дії російської армії в Бучі, Маріуполі та інших місцевостях, свідоме руйнування критичної та житлової інфраструктури, ядерний шантаж на захопленій РФ Запорізькій атомній електростанції повною мірою унаочнили дійсні страхітливі наміри Путіна та ту повсякчасну терористичну загрозу, яку завжди являла Росія для Польщі та об'єднаної демократичної Європи.

* * *

Історіографічний огляд даної дослідницької теми доцільно розпочати зі згадки про узагальнюючі праці польських істори-

¹ Автори статті висловлюють щире подяку директорці Української Бібліотеки імені Симона Петлюри д-ру Ярославі Йосипишин та кураторці Бібліотеки і Архіву імені Т.Шевченка в Лондоні д-ру Людмилі Пекарській за надані архівні документи.

ків, в яких був синтезований цінний фактологічний матеріал з обширу проблематики української еміграції в міжвоєнному часі¹. З праць українських авторів слід відзначити узагальнюючу монографію Андрія Руккаса про стан та бойову діяльність Армії УНР, що була підготовлена на основі опрацювання широкого кола архівних джерел².

Разом з тим слід відзначити, що попри наявність кількох військово-історичних розвідок про особливості проходження служби кількома контрактними офіцерами у складі Війська Польського у кінці 1920-х – 1930-х рр.³, про багатьох з них – як в українській, так і польській історіографії відсутні комплексні історико-біографічні дослідження, в яких би цілісно відтворювалось їх життя та діяльність.

Повною мірою це стосується й Сергія Нагнибіди, більша частина життя якого була нерозривно пов'язана з військовою службою в трьох арміях та відповідно – участю в чотирьох війнах. Розпочавши свою службу в Російській імператорській армії з початком Першої світової війни, С. Нагнибіда у 1917 р. приєднався до лав Армії УНР, а з 1928 р. і до 1945 р. проходив службу в якості контактного офіцера в польській армії.

Вперше коротка інформація про С.Нагнибіду (власне це було лише його фото з відповідним підписом) була розміщена на сторінках збірника «За Державність» у 1939 р.⁴, а ще за майже півстоліття було опубліковано коротке повідомлення про його смерть⁵. Ко-

1 Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. Kalisz-Przemysł-Lwów, 1995; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000; Bruski J.J. Petludowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków, 2000; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń, 2004.

2 Rukkas A. Razem z Wojskiem Polskim. Armia Ukrainskiej Republiki Ludowej w 1920 roku. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020.

3 Див.: Руккас А. Участь українців – контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська Старовина. Київ, 2003. Ч. 3. С. 99. Руккас А. Плани еміграційного уряду УНР щодо відродження української військової авіації (1928-1939 рр.) // Військово-історичний альманах. Київ, 2006. Ч. 1(12). С. 48-50.

4 Поручник Сергій Нагнибіда, комендант штабу 13-ої бригади 5-ої Херсонської стрілецької дивізії Армії УНР, фото початку 1920-х років // За Державність. Варшава, 1939. Ч. 9. (зворотна сторона вклейки між сс. 192 і 193).

5 Відійшли у вічність // Сурмач. Лондон, 1987. Ч. 1-4 (90-93). С.100.

роткі біографічні довідки про С.Нагнибіду присутні в одній з інтернет-енциклопедій⁶ та загальновідомому науково-довідковому проєкті Ярослава Тинченка⁷.

І лише нещодавно – після публікації розлогої статті про С.Нагнибіду в авторитетному польському науковому журналі «Przegląd Archiwalny»⁸ – можна вже стверджувати, що основні віхи його життя і діяльності є достатньою мірою проясненні, хоча звичайно ж не повністю. Дана розвідка являє собою україномовну її версію, і приймаючи рішення про публікацію цього нарису його автори прагнули познайомити з різними перипетіями життєвого шляху С.Нагнибіди ширший загал українського читача.

Для підготовки цієї розвідки були використані матеріали двох архівосховищ – Центрального військового архіву (Польща) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Україна). Крім того – авторами були опрацьовані документи, що зберігаються в Бібліотеці та Архіві імені Т.Шевченка в Лондоні – у т.ч. протоколи засідання управи Союзу українців у Великій Британії (перша половина 1946 р.), а також деякі інші документи. Значний масив документів про С.Нагнибіду зберігається в Українській Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі (Франція), які вірогідно були передані сюди у 1960-х рр. його братом – Іваном, який у той час підтримував тісні контакти з тогочасним директором Бібліотеки Петром Йосипишиним⁹. У 2016 р. під час упорядкування документального розсипу вони були виявлені та системати-

6 *Кравець Р.* Нагнибіда Сергій // Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія, 2008 (<http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/nahnybida-u.htm>).

7 *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Київ, 2011. Кн.2. С.291.

8 *Sribnyak I., Paliienko M., Rukkas A.* Major Wojska Polskiego, pułkownik Armii URL Sergiusz Nahnybida (1898-1987): karty biografii // Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. Warszawa, 2022. T. 15. S. 183-202.

9 Разом з тим існує ймовірність того, що ці документи були передані на зберігання комусь з наближених до Української бібліотеки імені С.Петлюри осіб самим С.Нагнибідою в часі його перебування в Франції, уникнувши в такий спосіб сумної долі українських документів на офіційному зберіганні (у 1940 р. згадувана бібліотека була опечатана німецькою окупаційною владою, а пізніше всі її фонди були вивезені до Німеччини – *авт.*).

зовані істориком-архівістом М.Палієнко та утворили окремих фонд (ф.30) архівного відділу Бібліотеки.

До нього, зокрема, увійшли документи офіційного та особового походження, у т.ч. дипломи С.Нагнибіди, його рукописний послужний список польською мовою, матримоніальні документи – свідоцтво про розлучення С.Нагнибіди з Марією Нагнибідою (з дому Варакута), шлюбна угода між С.Нагнибідою та Іреною Піотровською, записна книжка С.Нагнибіди (польською мовою), фінансові документи (банківські зобов'язання, рахунки, чеки, кредитні картки), листування, фотографії тощо. Особливу цінність для реконструкції особистого життя та діяльності С.Нагнибіди становить його службове та приватне листування (зокрема, з військовим міністром Уряду УНР в екзилі генерал-хорунжим Володимиром Сальським, з першою дружиною Марією та другою дружиною Іреною Піотровською). Візуалізувати образ С.Нагнибіди, його найближчого оточення дозволяють фотодокументи 1920-х – 1930-х рр. (у т.ч. світлина С.Нагнибіди, брата Івана, дружини Ірени, колективні знімки у колі польських офіцерів тощо). Почерпнута з них інформація дозволила вперше в історіографії встановити основні віхи життя і діяльності С.Нагнибіди, і зокрема дати зріз його особистого життя, розкривши деякі аспекти його ставлення до першої і другої дружин (Марії та Ірени).

ПЕРШИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ДОСВІД

Сергій Лукич Нагнибіда народився 1 вересня 1898 р. у маєтку Нагнибіда Кременчуцького повіту Полтавської губернії (сьогодні – не існує, увійшов до складу с. Солониця Козельщанської громади Кременчуцького району Полтавської області). Його батьками були заможний селянин Лука Нагнибіда та Євдокія Животанська. У 17-річному віці хлопець закінчив 6-класне реальне училище у м. Кременчук. Із початком світової війни він добровільно зголосився на службу до Російської імператорської армії. У липні 1915 р., маючи необхідний освітній ценз, як «вольноопределяющийся» 1-го розряду був направлений до 14-го запасного піхотного полку. Через чотири місяці юнак разом із маршовою ротою виїхав на фронт

для поповнення 17-го піхотного Архангелогородського полку, після прибуття до якого був приділений до полкової унтер-офіцерської школи. Протягом березня-листопада 1916 р. С.Нагнибіда проходив навчання у 1-й школі прапорщиків Державного ополчення Південно-Західного фронту в м. Житомир, після закінчення якої, одержавши перший офіцерський чин прапорщика, повернувся до 14-го піхотного запасного полку¹.

Під час навчання у згадуваній школі С.Нагнибіда зробив свій світоглядний вибір – увійшовши до складу таємної української організації, що об'єднувала вояків-українців з виробленими національними почуваннями. Влітку 1917 р. він взяв участь у збройному зіткненні з вояками збільшеного 15-го піхотного полку російської армії (без зазначення номеру дивізії – *авт.*), яке закінчилось його роззброєнням. У кінці серпня ц.р. – під час корніловського заколоту² – С.Нагнибіда долучився до його придушення під Бердичевом. У грудні 1917 р. С.Нагнибіда (маючи вже звання підпоручика) зголосився до головного штабу українських військ у Києві, після чого отримав призначення до 1-го Українського козацького полку імені Богдана Хмельницького, яким командував тоді капітан Юрій (Георгій) Ластівченко (вбитий 28 грудня 1917 р. у Полтаві анархо-комуністом). Згадуваний полк зокрема провадив бойові дії проти більшовиків на Полтавщині, участь в яких брав й С.Нагнибіда, залишаючись з ним до моменту приходу німецьких військ³.

Перебуваючи у вирі революційних та військових подій, С.Нагнибіда знаходив час й для особистого життя – зустрівши та покохавши Марію Михайлівну Варакуту, яка 1 лютого 1918 р. народила йому сина Романа. Деякий час С.Нагнибіда перебував поруч з нею, будучи прикомандированим до комендатури м. Кременчука. Але вже у квітні він був відряджений до Києва для проходжен-

1 Wojskowe Biuro Historyczne. Centralne Archiwum Wojskowe (dalej – WBH CAW). Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (dalej – SAU), sygn. I.380.2.191 (Karta ewidencyjna por. Sergiusza Nahnybidy).

2 *Корніловський заколот* – невдала спроба головнокомандувача Російської армії генерала Лавра Корнілова здійснити державний переворот в Росії (серпень 1917 р.) та встановити військову диктатуру з метою «порятунку» останньої – *авт.*

3 Архів Української Бібліотеки імені Симона Петлюри (УБСП), ф.30 (документи Сергія Нагнибіди).

ня курсу навчався в Інструкторській школі старшин. Після її закінчення С.Нагнибіда був переведений до Криму, де короткий час командував комендантськими сотнями у Сімферополі та Генічеську¹. Сюди ж до нього приїхала і його наречена Марія, з якою він офіційно одружився 31 серпня 1918 р.²

Невдовзі по тому молодята повернулися до Кременчука, де С.Нагнибіда продовжив військову службу в тамтешньому 1-му козачому полку. Під час антигетьманського повстання³ С.Нагнибіда приєднався до 35-го Кременчуцького пішого полку, де прийняв під своє командування 11-ту сотню цієї частини. Він брав участь у боях з військами Нестора Махна та кількома підрозділами Червоної армії. У другій половині грудня 1918 р. на його власне прохання був переведений до Запорізької дивізії Армії УНР. Взимку 1919 р. остання провадила бойові дії в районі Кременчука та Єлисаветграду, і після захоплення цього терену більшовиками С.Нагнибіда був залишений для організації тут партизанського руху. Він оперував у складі одного з партизанських загонів у районі Каліберда-Потоки-Кременчук, пізніше деякий час входив до складу загону Сафранова (один з партизанських відділів «армії» отамана Никифора Григор'єва). Після загибелі останнього полишив згадуваний загін і знову провадив партизанку на «власну руку»⁴.

9 вересня 1919 р. С.Нагнибіда як виявилось востаннє бачився зі своєю дружиною і сином. З приходом денікінців він був взятий під арешт та утримувався у в'язниці, а після поразки Добровольчої армії був примусово мобілізований та приділений до утвореного в середині листопада 1919 р. у складі 5-ї піхотної дивізії 78-го піхотного Навагінського полку (група генерал-лейтенанта Ніколая Бредова). Але не залишився надовго у згадуваному полку, перейшовши до відділу отамана Ілька Струка, а після його розгрому більшовиками – С. Нагнибіда (в числі

24 партизан) перетнув румунський кордон. Невдовзі він зумів повернутись до Гусятинна, де знову приєднався до згадуваного полку, в складі якого С.Нагнибіда був інтернований поляками у листопаді 1919 р. (у цитованому документі не вказано назву табору – *авт.*)⁵.

Умови перебування вояків-українців під час їх інтернування у таборах були дуже складними – антисанітарія та недостатнє харчування, а також брак ліків призводили до поширення в їх середовищі пошесних хвороб. У таборі С.Нагнибіда деякий час перебував на межі життя і смерті, коли у кінці січня 1920 р. він захворів на висипний тиф. За згадками самого С.Нагнибіди він «три тижні майже був без пам'яті», з яких два – провів прив'язаним простиратлом до ліжка (через нав'язливі марення). І хоча молодий організм С.Нагнибіди вже ж таки зміг подолати цю небезпечну хворобу, ситуація залишалась загрозливою – бо внаслідок перенесеного тифу у нього почалось запалення легень⁶.

Лише на початку весни 1920 р. С.Нагнибіда остаточно одужав, після чого встановив контакт з військовим представником Уряду УНР у Варшаві генералом В.Зелінським, і спільно з полковником Олександром Козьмою – приступив до формування куреня з числа українців, які виявили бажання перейти на службу до Армії УНР⁷. Невдовзі вони були переведені до Збірної станції у Ланцуті, де більшість з них отримала призначення до складу Дієвої армії. Вже у квітні 1920 р. С.Нагнибіду спочатку відрядили у розпорядження штабу Дієвої Армії УНР, а 21 липня 1920 р. його перевели до 5-ї Херсонської стрілецької дивізії. Тут він спочатку поступив у розпорядження сотника Мирослава Микитки, помічника комдива і начальника тилу дивізії⁸, а після масового дезертирства вояків-галичан наприкінці серпня дістав призначення на посаду коменданта штабу новоствореної 13-ї стрілецької бригади (у яку тимчасово були зведені рештки дивізії)⁹. Наказом Війську УНР № 17 від 8 вересня 1920 р. С.Нагнибіда був офіційно зарахований на дійсну українську

1 WBH CAW, SAU, sygn. I.380.2.191 (Karta ewidencyjna por. Sergiusza Nahnybidy).

2 Архів УБСП, ф.30.1.

3 *Антигетьманський переворот* – народне повстання проти гетьмана Павла Скоропадського (листопад-грудень 1918 р.), внаслідок якого той був змушений зректися влади та виїхати до Німеччини, після чого верховна влада в країні перейшла до Директорії УНР на чолі з Володимиром Винниченком – авт.

4 Архів УБСП, ф.30.1.

5 Архів УБСП, ф.30.1.

6 Архів УБСП, ф.30.1.

7 Архів УБСП, ф.30.1.

8 ЦДАВО України, ф.3172, оп.1, спр.48, арк.26.

9 WBH CAW, SAU, sygn. I.380.2.191 (Karta ewidencyjna por. Sergiusza Nahnybidy).

військову службу в ранзі хорунжого (піхота) зі старшинством з 1 грудня 1917 р.¹

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ С. НАГНИБІДИ В ПОЛЬЩІ, 1921–1939 рр.

Наприкінці листопада 1920 р. після поразки українських військ хорунжий С.Нагнибіда був інтернований у таборі Ланцут. Наказом Війську УНР № 53 від 23 травня 1921 р. він був підвищений до рангу поручника по піхоті (зі старшинством з 1 червня 1918 р.)². У зв'язку з ліквідацією табору влітку 1921 р. 5-та Херсонська стрілецька дивізія була переведена до Стшалково, де С.Нагнибіда виконував обов'язки ад'ютанта коменданта табору Стшалково сотника Леоніда Гарнішевського³.

Разом з тим він знаходив час й для занять спортом, увійшовши до складу футбольної команди «1-ша Українська таборова дружина». Час від часу українські футболісти зустрічалися з польськими командами, причому матчі проводились як у таборі на тамтешньому полі, так і на стадіонах найближчих польських міст. Одна з таких зустрічей відбулась 31 липня 1921 р. у м. Слупцях та завершилась унічію (2:2). Повідомляючи про цю спортивну подію, таборовий часопис «Промінь» особливо відзначив майстерну гру української команди, і зокрема С.Нагнибіди⁴.

Проте на першому місці була все ж таки служба – і 27 січня 1922 р. С.Нагнибіда направлений на укомплектування новоствореного 5-го Херсонського кінного полку, в якому спочатку дістав призначення на посаду чотового командира в 1-й сотні, а згодом – командира технічної сотні⁵. Ліквідація табору Стшалково (липень-серпень 1922 р.) обумовила черговий переїзд С.Нагнибіди до іншого місця скупчення вояків Армії УНР – табору в Щипіорно. Як і раніше – С.Нагнибіда продовжував періодично виїжджати разом з іншими українськими вояками на різного роду сезонні роботи, що дозволяло заробити додаткові кошти на прожиття. Весь час свого перебування у таборах він

намагався зв'язатися зі своєю родиною, яка залишалась в окупованій більшовиками Україні, але безрезультатно.

Його дружина Марія протягом понад трьох років не мала жодних відомостей про свого чоловіка, і тільки наприкінці 1922 р. (очевидно завдяки батькам С.Нагнибіди – *авт.*) вона дізналась адресу його старшого брата – підполковника Армії УНР Івана Нагнибіди, який теж перебував на інтернуванні в Польщі. Останній повідомив про цей лист братові, який у свою чергу 4 січня 1923 р. звернувся до дружини з особистим листом, від якого їй не стало «ні ясніше, ні легше» (за власним висловом Марії Нагнибіди)⁶.

Справа в тім, що С.Нагнибіда планував вступити до Української Господарської Академії у Подєбрадах (ЧСР), між тим його дружина не поділяла цих планів. На її глибоке переконання, С.Нагнибіда мав повернутися до родини, на чому вона неодноразово наголошувала у своїх листах. «Коли ти мій чоловік, а Ромі батько, – писала вона 15 січня 1923 р., – то твій обов'язок бути вкупі з сім'єю і нести ярмо вкупі з сім'єю». Наприкінці цього листа Марія майже категорично наполягала на необхідності повернення чоловіка додому: «висновок тільки один: ти повинен бути тут, коли ти наш» (підкреслено в тексті – *авт.*)⁷.

З моменту написання цього листа – С.Нагнибіда протягом кількох місяців не отримував жодної кореспонденції від Марії, яка мотивувала це зміною адреси її чоловіка. І дійсно в його житті настали важливі зміни, бо у квітні 1923 р. було позитивно вирішено питання про отримання ним т.зв. «карти азилю», що надавала С.Нагнибіді офіційний статус політичного емігранта в Польщі. Цей документ дозволяв йому залишити табір Щипіорно, чим С.Нагнибіда й скористався – і вже з 1 травня 1923 р. влаштувався на роботу об'їзником (доглядачем) лісу, що належав Марії Полеховській (Рівненський повіт)⁸. Певно, що у зв'язку саме з цими перемінами С.Нагнибіда у своєму черговому листі (від 3 липня 1923 р.) запитував дружину про її ставлення до їх можливого (з сином) переїзду до Польщі. При цьому С.Нагнибіда тут же зазначав, що міг

1 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.68, арк.42 зв.

2 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.467, арк.112 зв.

3 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.473, арк.43.

4 Спорт // Промінь. Стрілково (Стшалково), 1921. 1 серпня. Ч. 11.

5 ЦДАВО України, ф.1456, оп.1, спр.2, арк.19; ф.1075, оп.2, спр.923, арк.54.

6 Архів УБСП, ф.30.2.

7 Архів УБСП, ф.30.2.

8 Архів УБСП, ф.30.1. Zaswiadczenie od 4 lipca 1924 r.

би «забрати» дружину і сина за умови свого працевлаштування в Польщі, не повідомляючи, що він вже мав сталу роботу¹.

Марія категорично заперечила таку «перспективу» для себе, назвавши цей план «безглуздям» з огляду на те, що вона не мала би в такому випадку можливості забезпечити себе і сина «кусом хліба». В цьому її переконала непрактичність чоловіка, коли йшлося про матеріальне забезпечення родини ще під час їхнього побуту в Генічеську. Проте на заваді такій подорожі стояли й інші обставини, бо її здійснення апріорі було дуже непростою і навіть небезпечною справою, і насамперед – з огляду на необхідність нелегального перетину родинною радянсько-польського кордону. Слід визнати, що Марія цілком слушно вважала, що у них було надто мало шансів щасливо оминати всі небезпеки під час їх переїзду до Польщі.

У свою чергу С.Нагнибіда теж не вважав для себе можливим повернутись до радянської України – ані в якості «нелегала» аби особисто організувати переправлення родини до Польщі, ані в якості амністованого більшовицькою владою (на чому наполягала дружина). У своєму листі до Марії від 20 листопада 1923 р. С.Нагнибіда аргументував своє небажання скористатись більшовицькою амністією передусім політичними мотивами. Зокрема, він наголошував, що приєднався до Армії УНР «як Український Самостійник і в ній був до трагічного кінця». На його думку, «дезертирувати з армії в армію, або просто до дому, це ганебно кожному жовніру-козаку, не кажучи вже про старшинство»².

Слід відзначити, що останній аргумент С.Нагнибіди видається не досить переконливим – особливо якщо згадати те, з якою «легкістю» він змінював військові формації у 1919 р., у т.ч. і його перебування (хоч і коротке) у складі Добровольчої армії. Разом з тим – існують й вагомі підстави стверджувати, що протягом 1920-1922 рр. С.Нагнибіда виплекав у собі чесноти відданого прапору та ідеалам УНР вояка-патріота, про що свідчить й один неординарний випадок, що трапився за його безпосередньої участі напевно що вже після його звільнення з табору. Зі слів самого С.Нагнибіди – одного разу він

був присутній на концерті відомого російського співака Олександра Вертинського. Виконуючи свої пісні, останній парою куплетів іронічно «пройшовся» по Головному Отаманові Симоні Петлюрі, відразу після чого С.Нагнибіда спокійно вийшов на сцену і зі словами «Оце тобі за образу Петлюри!» привселюдно дав артисту сильного ляпасу. Через кілька хвилин його заарештувала польська поліція, після чого він провів два дні під вартою у в'язниці³.

Повертаючись до його родинних справ можна з певністю стверджувати, що ані тоді, ані тим більше пізніше – С.Нагнибіда серйозно не розглядав можливість переїзду до Польщі дружини і сина, не будучи готовим взяти на себе тягар відповідальності за їх переїзд та подальший побут на чужині. Крім того С.Нагнибіда плекав надії здобути вищу освіту, але для цього йому довелось би переїхати до Чехословаччини, де існували найсприятливіші можливості для цього. Між тим необхідність утримувати родину не лише обмежувала його

3 *Ревуцький В.* Киянин, але який? // Вісті комбатанта. 1997. № 5-6. С.45. Цей сюжет вимагає додаткового коментаря, бо у цитованій замітці відсутня інформація про місце і рік цього «інциденту». Можливо що це сталося у Лодзі, де мешкав брат С.Нагнибіди – Іван. Відомо також, що О.Вертинський прибув до Польщі у 1923 р. та активно концертував у ній до 1927 р., побувавши (крім Варшави) у Кракові, Познані, Лодзі та ще в десятках невеликих польських міст (див. зокрема: <https://culture.pl/ru/article/russkiy-pero-na-polskoj-estrade-aleksandr-vertinskiy-i-polsha>). У своїх спогадах О.Вертинський також оповідає про різні обставини свого перебування у Польщі, при цьому вдається до численних перекручувань і навіть фальшування дійсного стану справ (див.: *Александр Вертинский. Дорогой длиною...* (Стихи и песни, рассказы, зарисовки, размышления, письма). Москва, 1991. С. 227 та ін.). У них він ані словом не згадує про цей прикрий для нього випадок (з огляду на те, що в тогочасній польській пресі відсутні будь-які згадки про цей епізод з ляпасом О. Вертинському, не виключено, що він міг відбутися не на сцені, а за кулісами – *авт.*). Між тим згадки О. Вертинського про петлюрівську еміграцію насичені надзвичайно негативним сприйняттям чільних її представників, поясненням чому може бути як вказівки радянських спецслужб, так і закарбована у його свідомості образа на сміливого українця, який в такий спосіб довів артисту всю небезпечність розкидатись антиукраїнськими куплетами. Таке виразно негативне висвітлення у спогадах О. Вертинського не лише української, але й російської політичної еміграції було продиктовано вимогами радянських органів держбезпеки та було однією з умов повернення артиста «на Родіну».

1 Архів УБСП, ф.30.2.

2 Архів УБСП, ф.30.2.

мобільність, але й ставила під загрозу втілення цих планів.

У липні 1924 р. С.Нагнибіда змінює місце роботи, ставши старшим об'їзником державних лісів на Волині¹, а ще за рік переїздить напевно що до Лодзі, де мешкав його старший брат Іван. З 1 серпня 1925 р. С.Нагнибіда розпочинає навчання в тамтешній автошколі, яка діяла при місцевому осередку YMCA². 30 листопада ц.р. він успішно її закінчує та отримує відповідний диплом, що давав йому право працювати за відповідним фахом³. Вже у грудні 1925 р. С.Нагнибіда перебрався до Варшави, де став працювати шофером⁴.

У вересні 1927 р. Сергій Нагнибіда вирішив здобути вищу освіту й подав заяву до Української Господарської Академії у Подєбрадах в Чехословаччині. Він бажав поступити вільним слухачем на лісовий відділ агрономічного факультету. Хоч його прохання й було задоволене (19 жовтня 1927 р.)⁵, однак розпочати повноцінне навчання йому так і не довелося, оскільки у той самий час вирішувалася справа з прийомом кількох українських старшин на контрактну службу до Війська Польського. За таких умов, обираючи між цивільною та військовою кар'єрою, С.Нагнибіда віддав перевагу останній. Буквально через півтора місяці після зарахування на навчання, 6 грудня 1927 р., він подав заяву про відпустку, аби виїхати до Варшави «для полагодження своїх персональних справ»⁶.

1 лютого 1928 р. польське військове міністерство підписало перші контракти із дев'ятьма старшинами Армії УНР⁷, серед

яких був і Сергій Нагнибіда. За рішенням польської кваліфікаційної комісії йому було присвоєно звання поручника в офіцерському корпусі авіонавтики. Місцем проходження служби був визначений дислокований у Кракові 2-й авіаційний полк⁸. На жаль, поки що не видається можливим встановити, чим власне було продиктоване рішення направити до польських військово-повітряних сил саме С.Нагнибіду, піхотного старшину, котрий, як видно з його біографії, до цього часу не стикався з авіацією. Проте, вибір саме цієї кандидатури навряд чи був випадковим, про що зокрема опосередковано свідчить листування С.Нагнибіди з військовим міністром уряду УНР в екзилі Володимиром Сальським, яке тривало протягом другої половини 1920-х – 1930-х рр.

Генерал В.Сальський безпосередньо опікувався С.Нагнибідою, і зокрема вживав заходи для зарахування останнього до школи пілотів (про що йдеться у листі від 20 вересня 1928 р.)⁹. Справу відрядження С.Нагнибіди на навчання вдалось вирішити за чотири місяці – своїм черговим листом від 30 січня 1929 р. (з грифом «таємно») В.Сальський по-

«прометеїзму». Ю. Пілсудський був твердо переконаний у тому, що польські інтереси на Сході Європи є тісно пов'язані з національно-визвольними прагненнями неросійських народів Радянського Союзу. На його думку, єдиною запорукою для успішної боротьби з великодержавницькою політикою Росії (байдуже якої – імперської чи радянської) може стати поява у чорноморсько-каспійському регіоні нових незалежних держав: України, Грузії, Азербайджану, Північнокавказької федерації. Разом з Польщею вони утворили б спільний фронт проти російської експансії. Заради досягнення цієї мети полякам варто всіяко сприяти активізації діяльності неросійської еміграції у різних сферах: політичній, військовій, ідейно-пропагандистській, культурно-освітній. Саме у такому контексті слід розглядати контрактну службу українських старшин у Війську Польському. Принагідно слід зауважити, що в польській авіації в якості контрактного офіцера проходив службу і капітан Аркадій Схіртладзе (грузин за національністю), доля якого склалася трагічно – у 1939 р. він потрапив до радянського полону і у 1940 р. розстріляний у Катині. Ще двоє українців, Михайло Опаренко і Юрій Сальський, у 1939 р. закінчили офіцерську школу авіації, і як й А. Схіртладзе – брали участь у Вересневій кампанії 1939 р. – *авт.*

⁸ WBN CAW, zespół „II Oddział Sztabu Głównego”, sygn.arch. I.303.1.216 (Stan oficerów kontraktowych na dzień 30 kwietnia 1934 r.).

⁹ Архів УБСП, ф.30.1, лист генерала В.Сальського до С.Нагнибіди від 20 вересня 1928 р.

1 Див.: ЦДАВО України, ф.3795, оп.1, спр.1601, арк. 4.

2 Young Men's Christian Association (YMCA) – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу в різних європейських країнах, у т.ч. й інтернованим у таборах Польщі – *авт.*

3 Архів УБСП, ф.30.1, Dyplom Szkoły Kierowców samochodowych przy Związku Młodzieży Chrześcijańskiej Polskiej Y.M.C.A., 30 listopada 1925 r.

4 ЦДАВО України, ф.3795, оп.1, спр.1601, арк.4.

5 ЦДАВО України, ф.3795, оп.1, спр.1601, арк.3.

6 ЦДАВО України, ф.3795, оп.1, спр.1601, арк.10.

7 У планах української еміграційної влади служба старшин Армії УНР у Війську Польському становила важливий етап підготовки кадрів для майбутнього відродження власних збройних сил і визволення України від радянської окупації. Ці ідеї знайшли підтримку у маршала Юзефа Пілсудського, військового міністра і фактичного керівника Польщі, адже вони відповідали його геополітичній концепції

відомляв С.Нагнибиду про його скоре відрядження для проходження курсу навчання у підстаршинській льотній школі в Бидгощі. Щоправда, С.Нагнибіда мав бути зарахований до навчання поза штатом слухачів, відтак мав відмовитись від отримання коштів за відрядження. В.Сальський також інформував, що його заходи щодо приділення С.Нагнибіди до Центру підготовки («вишколення») офіцерів авіації у Дембліні не мали жодних позитивних наслідків¹.

Але врешті-решт постійні звернення В.Сальського до польських військових чинників були почуті – і вже влітку 1930 р. С.Нагнибіда був зарахований для проходження спеціального курсу навчання пілотів-спостерігачів («обсерваторів»)². 27 серпня 1931 р., після успішного завершення згадуваного курсу, С.Нагнибіда отримав звання і відзнаку № 882 спостерігача³. Виявлені документи свідчать про те, час від часу відбувалися зустрічі С.Нагнибіди з генералом В.Сальським з метою обговорення різних питань конфіденційного характеру⁴.

Впродовж своєї майже семирічної служби у 2-му авіаційному полку (м. Краків) поручик С.Нагнибіда постійно оцінювався начальством позитивно або навіть високо. Проте він мав недостатню практику в повітрі, хоча завжди «літав з охотою». Впродовж тривалого часу він займав посади у різних наземних службах, зокрема був командиром технічної роти. Заслуги С.Нагнибіди на службі були відзначені Міністерством військових справ Польщі шляхом нагородження його пам'ятною медаллю «За війну 1918-1921»⁵.

Але недостатність льотної практики С.Нагнибіди була настільки помітною, що спонукала генерала В.Сальського звернутись 11 лютого 1933 р. з листом до начальника II відділу польського Головного Штабу полковника Теодора Фургальського. В ньому військовий міністр уряду УНР наголосив на тому, що «наміром приділення поручика Нагнибіди до контрактної служби в авіації

була підготовка його в якості інструктора нашої майбутньої авіації[...] натомість зараз функції поручика Нагнибіди унеможливають йому ширшу авіаційну практику, чим зводять його фахові знання до мінімального значення у майбутньому»⁶.

Український міністр просив виправити ситуацію й одночасно підвищити звання українському старшині, шляхом укладення з ним нового контракту. Однак це звернення залишилося без належної відповіді. Тоді 18 серпня 1933 р. генерал В.Сальський знову звертається до полковника Т.Фургальського, нагадуючи йому, що приділення до лінійних підрозділів є «підставою перебування наших офіцерів у Війську Польським і являється нашим спільним інтересом». Одночасно він просить надати Сергію Нагнибіді чергове звання капітана й підтримати його прохання про переведення до іншої частини – 1-го авіаційного полку у Варшаві⁷. Слід відзначити, що настійливі прохання української сторони були поступово задоволені польським командуванням. Спочатку в 1934 р. поручик С.Нагнибіда був переведений до іншої частини, однак не до 1-го (як він прохав), а до 3-го авіаційного полку, що розташовувався у місті Познань.

На початку 1930-х рр. зайшли важливі зміни й в сімейному стані С.Нагнибіди, які були пов'язані з появою у його житті іншої жінки. Ця обставина напевно що підштовхнула С.Нагнибиду до остаточного розриву зі своєю першою дружиною Марією, що було формалізоване офіційним розлученням з нею 13 квітня 1932 р. Відповідний документ був оформлений у Варшавсько-Хелмській православної консисторії і покладав вину за розірвання шлюбу на Марію Нагнибиду⁸.

Чергова зміна у сімейному стані С.Нагнибіди настала за два роки – 2 квітня 1934 р. він взяв шлюб з Іреною Піотровською (Piotrowska), обвінчавшись з нею у парафіяльному римо-католицькому соборі в

1 Архів УБСП, ф.30.1, лист генерала В.Сальського до С.Нагнибіди від 30 січня 1929 р.

2 Архів УБСП, ф.30.1, лист генерала В.Сальського до С.Нагнибіди від 19 липня 1930 р.

3 Архів УБСП, ф.30.1, Odpis Ministerstwa Spraw Wojskowych, 27 sierpnia 1931 r. (tajne).

4 Архів УБСП, ф.30.1, лист генерала В.Сальського до С.Нагнибіди від 26 серпня 1931 р.

5 Архів УБСП, ф.30.1.

6 WBH CAW, SAU, sygn. I.380.2.191 (List Ministra Spraw Wojskowych URL gen. W.Salskiego do szefa II Oddziału Sztabu Głównego płk. dypl. T.Furgalskiego z dnia 11 lutego 1933 r. № 39).

7 WBH CAW, SAU, sygn. I.380.2.191 (List Ministra Spraw Wojskowych URL gen. W.Salskiego do szefa II Oddziału Sztabu Głównego płk. dypl. T.Furgalskiego z dnia 18 sierpnia 1933 r. № 571).

8 Архів УБСП, ф.30.1, Świadectwo od 9 kwietnia 1932 r.

Пйотркові Трибунальському. Невдовзі І.Піотровська переїхала до Познані, де проходив військову службу її чоловік. Спочатку подружжя знаходило «спільну мову», і здавалось ніщо не повинно було би завадити їх спільному подружньому життю. У цей час С.Нагнибіда був відзначений двома відзнаками – українською і польською: Хрестом Симона Петлюри (1936 р., номер нагороди 341)¹ і бронзовою медаллю за довголітню службу, що стало ще одним свідченням визнання заслуг С.Нагнибіди на військовій службі². До того ж – 20 квітня 1938 р. С.Нагнибіда нарешті одержав довгоочікуване чергове військове звання капітана, внаслідок чого польське військове міністерство уклало з ним новий контракт³.

Проте вже влітку 1938 р. між Сергієм і Іреною Нагнибідою дійшло до серйозних конфліктів, що були обумовлені небажанням чоловіка обмежувати свої особисті видатки, для покриття яких він позичав у різних осіб гроші в борг. Борги офіцерові належалося віддавати, і в пошуках коштів він все частіше почав звертатись до дружини, беручи у неї (і не повертаючи) різні суми в якості позички. Кульмінацією конфлікту став виїзд С.Нагнибіди з квартири, в якій він проживав спільно з дружиною, до готелю «Полонія» в серпні ц.р. Прикметне, що й після цього С.Нагнибіда продовжував звертатись до дружини з проханнями про грошові позички та отримувати їх від неї до кінця жовтня 1938 р., так що загальна їх сума склала 20 тис. злотих. Щоправда, він з власних засобів вносив плату за винайм квартири (до листопада ц.р.), а також передавав дружині невеликі суми для ведення господарства⁴.

Певно що непорозуміння між ними стали відомі колегам С.Нагнибіди по службі, і зокрема підполковнику Станіславові Рему, який зумів переконати Сергія і Ірену здійснити спробу порозумітися та примиритися. В його присутності вони уклали «Умову», яка, щоправда, не мала юридичної сили й зобов'язувала подружжя лише силою «сло-

ва честі», які вони погодились дати один одному. Підписуючи її С.Нагнибіда зобов'язувався «трактувати свою дружину Ірену так, як це належиться робити культурному чоловікові та офіцерові», щомісячно вносити 250 злотих для ведення спільного господарства, і головне – «забути все те, що до цієї хвили могло їх роз'єднувати»⁵.

У свою чергу Ірена також брала на себе аналогічне зобов'язання (не докоряти С.Нагнибіди за минулі непорозуміння), а крім того мала шанувати «національні та патріотичні почування свого чоловіка», «без його згоди не запрошувати до себе членів своєї родини окрім своїх батьків», «створити в домі атмосферу, можливу для життя» подружжя, а також перестати вдаватись до будь-яких дій, які могли би зашкодити справам свого чоловіка як офіцера⁶.

«Умова» регламентувала й ще одну важливу для С.Нагнибіди сторону подружнього життя – нею Ірена погоджувалась на надання чоловікові чергової позички (5 тис. злотих), яка мала бути вручена особі, що користувалась би обопільною довірою подружжя. Ця довірена особа мала врегулювати всі особисті зобов'язання С.Нагнибіди (очевидно йшлося про його борги – *авт.*), останній у свою чергу мав щомісячно передавати дружині 150 злотих у рахунок погашення цієї позички. У випадку ж розлучення подружжя у найближчому часі С.Нагнибіда мав повернути «позичку» (5 тис. злотих) не пізніше трьох місяців. Завершувалась «Угода» взаємним зобов'язанням Сергія і Ірени – з огляду на їх взаємне нервово виснаження – пройти відповідне лікування⁷.

Подальші події засвідчили те, що ця «Угода» жодним чином не допомогла відновити лад і спокій в подружньому житті Сергія і Ірени Нагнибідів. Можливо, що дружина вкотре переконалася, що чергова позичка ніяк не зможе зберегти шлюб, або подружжя не змогло визначити особи, якій обопільно довіряли би вирішення боргових справ С.Нагнибіди – але вже 4 грудня 1938 р. Ірена подала позов до суду на розлучення⁸. Менш ніж за два місяці справа була вирішена – 23 лютого 1939 р. окружний суд По-

1 ЦДАВО України, ф.5235, оп.1, опр.1584, арк.2.

2 Архів УБСП, ф.30.1, Dyplom, 2 maja 1938 r.

3 WBH, CAW, zespół „Biuro Personalne MSWojsk.”, sygn. I.300.18.548 (List Szefa Sztabu Głównego gen. bryg. W.Stachiewicza do Ministra Spraw Wojskowych gen.bryg. T.Kasprzyckiego, L.dz. 657/11/2/36 z dnia 20 kwietnia 1938 r.).

4 Архів УБСП, ф.30.1, «Umowa».

5 Архів УБСП, ф.30.1, «Umowa».

6 Архів УБСП, ф.30.1, «Umowa».

7 Архів УБСП, ф.30.1, «Umowa».

8 Архів УБСП, ф.30.1, «Pozew».

знані ухвалив рішення про їх розлучення та щомісячну сплату С.Нагнибідою аліментів (200 злотих місячно), врахувавши ту обставину, що його місячна платня становила 590 злотих¹.

УЧАСТЬ С. НАГНИБІДИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ТА ЙОГО ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПОВОЄННИЙ ЧАС

Наближення війни і без цього змінило звичайний хід життя С.Нагнибіди, який наприкінці серпня 1939 р. – у ході мобілізації 3-го авіаційного полку (м. Познань) – був призначений відповідальним за матеріально-технічне забезпечення авіаційної бази № 3². З початком війни ця установа була планово евакуйована до Любліна, але фатальний розвиток подій на фронті змушував відступати все далі на схід. 17 вересня ц.р., коли Червона армія розпочала свій наступ, різні підрозділи бази знаходилися у південних районах Тернопільського воєводства. Із приблизно 150 офіцерів (кадрових та резервістів) установи лише небагатьом судилося уникнути радянської неволі, серед них й капітану С.Нагнибіді, який наступного дня перейшов румунський кордон³.

Перебування в Румунії виявилось недовгим. С.Нагнибіді, як і більшості польських авіаторів, вдалося швидко перебратися до Франції, а після поразки останньої евакуюватися до Великої Британії. Попри всі складнощі тривалих і напевно виснажливих переїздів С.Нагнибіда продовжував підтримувати листовний зв'язок з чільними діячами Державного центру УНР в екзилі (зокрема – з прем'єр-міністром уряду УНР Вячеславом Прокоповичем і міністром закордонних справ Олександром Шульгиним), запропонувавши на їх розгляд у лютому 1940 р. пропозицію створення на території Румунії евакуаційного підрозділу для вояків польської армії (галичан за походженням), яким

1 Архів УБСП, ф.30.1, «Вушок». Залишається невідомим чи розпочав С.Нагнибіда сплату аліментів своїй колишній дружині, але в будь-якому випадку вони надходили (якщо надходили) лише протягом півроку (до початку Другої світової війни) – *авт.*

2 *Pawlak Jerzy. Płonące bazy – wrzesień 1939 r. Warszawa, 2004. S.43.*

3 *Pawlak Jerzy. Dzieje Bazy lotniczej Nr 3 we wrześniu 1939 r. // Przegląd Wojsk Lotniczych i Wojsk OPK. 1991. № 12. S.71, 80-82.*

вдалося полишити межі окупованої Німеччиною і Радянською Росією Польщі⁴.

Незабаром С. Нагнибіда продовжив службу в польських військово-повітряних силах (які були підпорядковані командуванню Британської армії), займаючись матеріально-технічним забезпеченням бойових вильотів літаків з польськими екіпажами. З перших днів свого перебування в Англії С. Нагнибіда у Лондоні 28 лютого 1945 р. він підписав контракт з військовим міністерством польського еміграційного уряду, згідно з яким він був підвищений до звання майора⁵.

Після завершення Другої світової війни й розформування польських збройних сил на Заході С.Нагнибіда залишився у Великій Британії. У цей час він активно долучився до створення «Союзу українських вояків у польських збройних силах», увійшовши у вересні 1945 р. до складу його ініціативного комітету. Нова організація творилась з метою «забезпечення моральних і матеріальних прав укр[аїнських] вояків окремо від існуючих уже українських організацій»⁶.

Слід відзначити, що на тому етапі її створення санкціонував начальник штабу Головного командування польських збройних сил генерал Станіслав Копанський, визнавши за українськими ветеранами право належати до складу невійськових організацій. Але подальші кроки українців – зокрема скликання в Единбурзі першого організаційного з'їзду українських вояків у польських збройних силах (19-20 січня 1946 р.), та його «сполучення» із загальними установчими зборами новостворюваного Союзу українців у Великій Британії (СУБ) – не знайшли розуміння у більшості польських комбатантів у Великобританії. На їх думку, така громадсько-організаційна активність українців роз'єднувала лави польських ветеранів Другої світової війни, про що було заявлено зі шпальт польського еміграційного

4 *Партач Ч. Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання // Україна – Польща: важкі питання. Т.10. Варшава, 2006. С.89.*

5 ЦДАВО України, ф.5235, оп.1, спр.1596, арк.2.

6 The Shevchenko Library & Archive (SLA), London, F1/AUGB Doc. Book 1, 1945-1946 Minutes (Протокол № 4 засідання Ініціативного комітету українських вояків у польських збройних силах від 14 жовтня 1945 р.).

часопису «Dziennik Polski» (від 19 березня 1946 р.)¹.

Як член управи СУБ С.Нагнибіда брав діяльну участь у дискусіях щодо обґрунтованості таких закидів з боку польських ветеранів, йому також доручалась й підготовка меморіалів про становище вояків-українців під польським військовим командуванням в Італії та Великій Британії (з подальших їх врученням генералу С.Копанському)². На відміну від голови управи СУБ Микити Бури та деяких інших її членів – С.Нагнибіда не вважав доцільним загострювати стосунки з польськими побратимами шляхом публікації гострих спростувань. Він також заявив про свою незгоду з основними положеннями листа, що був надісланий головою управи СУБ генералу С.Копанському за власною ініціативою та своїм підписом. Подальша дискусія набула такого загострення, що С.Нагнибіда заявив про свій вихід зі складу членів управи СУБ, класифікувавши деякі судження М.Бури як «погрози і бажання стероризувати членів управи»³. І хоча його відставка не була прийнята управою, С.Нагнибіда перестав регулярно відвідувати її засідання, так що 27 липня 1946 р. управа окремо розглянула справу його неприсутності та «загальної бездіяльності на терені СУБ»⁴.

Зрештою, С.Нагнибіда залишив управу, але продовжив залишатися на чільних становищах в СУБ, ставши у лютому 1948 р. (і до березня 1949 р.) членом його представницького органу (Ради) з правом «полагоджувати всі справи, які відносяться до організації СУБ»⁵. На цій посаді він виконував різні

громадські доручення, контактуючи з представниками міністерства праці та сільсько-го господарства Шотландії, організовуючи місцеві осередки організації СУБ⁶. Одночасно він брав діяльну участь у заснуванні парафій Української автокефальної церкви у Великій Британії (1947 р.), Союзу українців бувших вояків у Великій Британії (1948-1949 рр.) та Об'єднання українців у Великій Британії (1949-1950 рр.). Понад двадцять років (1951-1972 рр.) С.Нагнибіда був диригентом хору лондонської парафії УАПЦ⁷.

Також С.Нагнибіда встав на облік у Військовому міністерстві уряду УНР в екзилі. Однак Наказом Війську УНР № 14 від 24 квітня 1950 р. він був визнаний лише поручником. Тільки через одинадцять років український еміграційний уряд підвищив його спочатку до звання майора (22 січня 1961 р.), а потім й підполковника (1 лютого 1961 р.). Роком раніше С.Нагнибіду також було нагороджено Воєнним хрестом (1960 р., номер нагороди 35). На початку 1980-х рр. екзильний уряд УНР в чергове відзначив його заслуги, присвоївши йому військове звання полковника⁸.

27 січня 1987 р. – після довгої і тяжкої хвороби – Сергій Нагнибіда пішов з життя в лікарні у місті Дербі (графство Дербшир, центральна Англія)⁹. Тіло небіжчика було спалено, а урну поховано на українському меморіальному цвинтарі у м. Баунд Брук (штат Нью-Джерсі, США)¹⁰.

* * *

Висновки. В житті Сергія Нагнибіди, як в краплі води, відбилась нелегка доля українців, які встали на збройний захист своєї Батьківщини, а після поразки УНР зберегли

1 The Shevchenko Library & Archive (SLA), London, F1/AUGB Doc. Book 1, 1945-1946 Minutes (Протокол № 14 засідання управи Союзу українців у Великій Британії від 23 березня 1946 р.).

2 The Shevchenko Library & Archive (SLA), London, F1/AUGB Doc. Book 1, 1945-1946 Minutes (Протоколи № 12, 13 засідань управи Союзу українців у Великій Британії від 23 і 24 лютого 1946 р.).

3 The Shevchenko Library & Archive (SLA), London, F1/AUGB Doc. Book 1, 1945-1946 Minutes (Протокол № 14 засідання управи Союзу українців у Великій Британії від 23 березня 1946 р.).

4 The Shevchenko Library & Archive (SLA), London, F1/AUGB Doc. Book 1, 1945-1946 Minutes (Протокол № 21 засідання управи Союзу українців у Великій Британії від 27 липня 1946 р.).

5 The National Reprographic Centre for documentation (Canada), file 1-12. 2 (Повноважність за підписом голови Ради і Союзу українців у Великій Британії Б.Панчука від 12 березня 1948 р.).

6 The National Reprographic Centre for documentation (Canada), file 1-12. 2 (Власноручний лист С.Нагнибіди голові Ради і Союзу українців у Великій Британії Б.Панчуку від 15 липня 1948 р.; доручення голови Ради і Союзу українців у Великій Британії Б.Панчука для проведенні зборів та організації окружної ради в Манчестере, видане «шефу делегації» С.Нагнибіди від 8 травня 1948 р.).

7 *Кравець Р.* Нагнибіда Сергій // Українці в Сполученому Королівстві. Інтернет-енциклопедія (<http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/nahnybida-u.htm>).

8 ЦДАВО України, ф.5235, оп.1, опр.1584, арк.2.

9 Українське Православне Слово. 1987. № 3. С.29.

10 Відійшли у вічність // Сурмач. Лондон, 1987. Ч. 1-4 (90-93). С.100.

вірність визвольним ідеалам, перейшовши на службу до польської армії та продовжуючи підтримувати сталий зв'язок з урядом УНР в екзилі. Обставини життя і проходження військової служби С.Нагнибідою переконують нас у тому, що частині українських емігрантів вдалось за порівняно короткий час адаптуватись до перебування у Польщі, та більше того – стати частиною польського соціуму, зберігаючи свою національну ідентичність.

При цьому декому з них – і зокрема С.Нагнибіді – довелося зробити дуже складний, і навіть драматичний особистісний вибір, зумовлений тим, що його родина продовжувала залишатись в Україні. Його дружина не мала можливості таємно виїхати з малим сином до Польщі, а С.Нагнибіда у свою чергу вважав для себе абсолютно неможливим прийняти більшовицьку амністію та повернутись до радянської України через свої політичні погляди. Вирішуючи цю життєву дилему С.Нагнибіда – після свого звільнення з таборів інтернованих – приймає рішення не шукати можливостей для свого об'єднання з родиною та почати своє життя «з нової сторінки».

Служба у якості контрактного офіцера на польській військовій службі – у поєднанні з його особистою харизмою та вмінням справляти враження на жінок – створювала для нього всі можливості аби подолати свою ностальгію. Його романтичні стосунки з Іреною Піотровською, які закінчились їх шлю-

бом – крім усього іншого дозволяють стверджувати, що Польща стала для С.Нагнибіди фактично другою батьківщиною. Його успішна самореалізація (завдяки проходженню військової служби та другому шлюбу) переконливо свідчать про те, що в міжвоєнній Польщі діяли т.зв. «соціальні ліфти», які дозволяли колишнім емігрантам робити кар'єру та досягати при цьому певних висот.

І хоча кількість контрактних офіцерів-українців у Війську Польському ніколи не була значною, всі вони мали сприятливі можливості для кар'єрного зростання, маючи при цьому підтримку з боку військового відомства уряду УНР. Найважливішим було те, що, здобуваючи військовий вишкіл у Польщі та ставши фактично частиною польського громадянського суспільства, ці контактні офіцери не переставали бути українцями, свідомими тих завдань, які ставив перед ними Державний центр УНР в екзилі.

На підтвердження цього свідчить останній – повоєнний період життя та діяльності С.Нагнибіди, коли оселившись на постійно у Великобританії, він пов'язав своє життя з тамтешньою українською громадою. Посідаючи виборні посади до активно долучаючись до громадсько-культурного життя українців у Великобританії, С.Нагнибіда сприяв справі польсько-українського порозуміння на засадах спільної боротьби поляків та українців проти тоталітарних ідеологій.

Марія Базаєва,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВЕТЕРАНА В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В США (1939 – 1980-ТІ рр.)

Вступ. Важливим напрямом державної діяльності у період війни та в повоєнний час є формування пам'яті про війну та вшанування військовослужбовців, що брали участь у бойових діях. Пам'ять про події історичного минулого зберігається на різних рівнях: індивідуальному та колектив-

ному, приватному (неофіційному) та офіційному. Останній, що знаходиться під безпосереднім впливом держави, є складовою творення національного історичного нарративу, спільних підходів до бачення минулого, що можуть об'єднати суспільство і надати йому ціннісні орієнтири й сенси у розв'язанні су-

часних питань, а також стати частиною побудови внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу. Через культуру пам'яті держава сприяє розвитку громадської свідомості та стверджує себе для зовнішнього світу.

Одним з аспектів розвитку традицій осмислення минулого, є формування засад меморіалізації воєнних конфліктів. Війна є травматичним досвідом, що проживається як на особистому, так і на суспільному рівнях. Участь держави у збройному конфлікті може як об'єднати суспільство навколо спільної мети, так і поляризувати його, безпосередньо в період війни чи в повоєнний час. Важливим завданням є формування сприйняття громадськістю участі держави у воєнному конфлікті та творення спільних цінностей на основі цього історичного досвіду. Сприйняття війни у суспільстві базується на побудові чіткого розуміння причин і мети участі у збройному конфлікті, його доцільності та необхідності, першочергових результатів і довготривалих наслідків. Від цих факторів залежить найбільш загальна оцінка участі країни у війні: чи була вона виправданою, справедливою чи навпаки завдала невинуватих втрат.

У тісному зв'язку з питанням формування пам'яті про війну та шляхів комеморації перебуває проблема формування образу військовослужбовця та ветерана у суспільній свідомості. З одного боку, сприйняття суспільством війни почасти визначає бачення у ньому ролі і соціального статусу ветерана. З іншого боку, образ ветерана, а також ті рольові моделі, які отримують колишні військовослужбовці у цивільному житті, впливає на загальне уявлення про воєнний конфлікт, до якого вони були залучені. Політика пам'яті, концептуальні засади у формуванні сприйняття війни суспільством є важливою складовою вироблення механізмів взаємодій між державою, громадськістю та ветеранською спільнотою.

* * *

Історіографія проблеми. Окремі аспекти питання розвитку політики пам'яті в США в контексті воєнних конфліктів середини – другої половини ХХ ст. досить ґрунтовно досліджено в працях американських науковців. Зокрема, проблематику комеморації в

роки Другої світової війни та повоєнний час досліджено С. Едвардсом, 'Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, с. 1941–2001'. Становище ветеранів Корейської та В'єтнамської війн в американському суспільстві висвітлено у ряді статей та монографій: С. Кейсі 'Selling the Korean War. Propaganda, Politics, and Public Opinion in the United States, 1950–1953' [64], Дж. Кін 'Lost to Public Commemoration: American Veterans of the "Forgotten" Korean War' П. Пірпаолі 'Beyond the Collective Amnesia: A Korean War Retrospective'; В. Гаммонд 'Public Affairs: The Military and the Media, 1962-1968', 'Public Affairs: The Military and the Media, 1968-1973', Т. Карнер 'Fathers, Sons, and Vietnam: Masculinity and Betrayal in the Life Narratives of Vietnam Veterans with Post Traumatic Stress Disorder' У статті розглянемо пропоновані державою дискурси та провідні засади і принципи, на яких будувалася політика пам'яті про війну у США в період 1939-1980 рр., а також напрями її реалізації в США та поза межами країни.

* * *

Період Другої світової війни посідає особливе місце в історії американського суспільства, у якому її прийнято вважати «хорошою війною» («good war»). Пояснення цього феномена можна знайти у кількох чинниках: особливостях перебігу війни для США, її результатах для американців та проактивній позиції держави у формулюванні основних підходів до сприйняття війни. Втрати США у Другій світовій війни склали близько 400 тисяч загиблих, що було найбільшою кількістю жертв війни в американській історії після Громадянської війни. Проте державі вдалося обернути втрати на здобутки, показати, що жертви були не намарне, забезпечити моральний суспільний консенсус у питанні війни та повоєнної рефлексії.

Початково порівняно з іншими державами-учасницями війни Сполучені Штати перебували у більш вигідному становищі: людські втрати були значно меншими, ніж серед інших країн-учасниць; до війська було мобілізовано близько 12% населення, що знову ж менше у порівнянні з союзниками США; їхні території не постраждали від ведення на них бойових дій чи бомбардувань;

надзвичайно вигідною з економічної точки зору стала програма ленд-лізу, яка дозволила Сполученим Штатам значно посилити економіку безпосередньо в роки ведення війни; важливі кроки було зроблено для забезпечення провідної ролі долара у світовій фінансовій системі. По завершенню війни США виявились однією з двох держав, що претендували на лідерство не тільки регіональне, а й світове. США стали беззаперечним економічним та фінансовим лідером світу, деякий час зберігали атомну монополію¹. Важливо і те, що американська держава і суспільство були готові взяти на себе нову роль, відійти від традиційного ізоляціонізму міжвоєнного періоду та стати лідером серед країн Західного блоку.

У внутрішньому житті країни також відбулися карколомні зміни. У роки війни значного розмаху набули процеси правової емансипації расово та гендерно дискримінованих груп. Афроамериканці не тільки мали можливість стати частиною американської армії, а й отримали ідеологічне підґрунтя для своїх вимог у боротьбі проти сегрегації, оскільки на теренах Європи велася війна з режимом, що ідеологічно базувався на расизмі та національній дискримінації². Жінки в роки війни стали активнішими учасницями суспільних процесів: навчалися у вищих навчальних закладах, працювали у професійних галузях, у яких до цього існували гендерні обмеження, опікувалися питаннями фінансового забезпечення родини³. Попри консервативний поворот 1950-х рр. у подальшому правозахисні рухи набули значного розмаху і досвід діяльності у роки Другої світової війни став у нагоді багатьом їхнім учасникам.

Події Другої світової війни стали також каталізатором важливих кроків у формуванні державної політики меморіалізації. Перед державою постало завдання вироблення засад, на яких базувалось би спільне сприйняття війни серед американців. Пер-

ші кроки у цьому напрямку було зроблено превентивно, зі вступом США у війну. Повноваження з організації комеморації було покладено на Американську комісію з воєнних пам'яток (АВМС), основне завдання діяльності якої у роки війни та повоєнний час полягало у формуванні офіційної пам'яті про війну та організації вшанування її учасників, яке б відбувалося централізовано, у рамках, визначених державою. Це мало б зміцнити єдність американського суспільства на моральних засадах під час війни, а також сприяти створенню цілісного образу Сполучених Штатів серед їхніх союзників. Місія офіційної пам'яті, окрім іншого, полягала у поясненні американського минулого та сучасної ролі у світі⁴.

На етапі ведення бойових дій безпосередніми виявами державної політики пам'яті було створення американських військових кладовищ за межами США (спершу більшість з них перебували у віданні військового міністерства), ще однією складовою було чітке артикулювання причин і мети війни для американських військовослужбовців і цивільних. Друга світова війна набула значення своєрідного хрестового походу проти тиранії – ідеології, що уособлювала собою зло ХХ століття⁵. Якщо метою у Першій світовій війні було забезпечення демократичного світу, то метою Другої світової війни проголошувалася боротьба за свободу і виживання суспільства, побудованого на засадах рівності, людяності та усвідомлення самоцінності людської особистості. Для американців війна 1939-1945 рр. стала своєрідним другим шансом засвідчити свою міжнародну роль, переосмисливши помилкові кроки 1930-х рр.⁶ Невдовзі після завершення війни, у жовтні 1945 р., президент Гаррі Трумен таким чином визначав основні завдання США на міжнародній арені, що викристалізувалися впродовж Другої світової: захищати власну свободу, використовуючи

1 Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. Diplomatic History. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. pp. 383-384.

2 Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941–2001. Cambridge University Press. 2015. p. 251. Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. Diplomatic History. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. p. 385.

3 Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. Diplomatic History. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. p. 385.

4 Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941–2001. Cambridge University Press. 2015. p. 175.

5 Finney P. Remembering the Second World War. Routledge. 2018. Eisenhower D. D. Crusade in Europe. Doubleday. 1948. Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. Diplomatic History. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. p. 386.

6 Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. Diplomatic History. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. p. 386.

військову потужність американської армії заради підтримання миру у всьому світі¹. Першим викликом для США після 1945 р. стало поступове загострення відносин з колишнім союзником – СРСР, співпраця з яким критикувалася ще у період Ялтинської конференції: президента Рузвельта звинувачували у надто поступливій позиції щодо побажань радянської сторони². Тож пам'ять про Другу світову війну була для Сполучених Штатів не тільки питанням вшанування своїх героїв, а й стала інструментом демонстрації власного самовизначення як одного зі світових лідерів, а також присутності у різних частинах світу.

Меморіалізація подій Другої світової війни набула трансатлантичного виміру. Це явище не було новим для державних інституцій Сполучених Штатів, оскільки вони вже мали досвід подібної діяльності у міжвоєнний період. Для періоду середини – другої половини ХХ століття була притаманна тенденція до акцентування ролі держави і її вивищення над іншими учасниками процесів комеморації. Серед провідних її учасників варто виокремити Американську комісію з воєнних пам'яток (АВМС) як офіційного представника американської держави, представників американської військової еліти, місцеві громади європейських країн та американських ветеранів³. У перший повоєнний рік указом президента Трумена та актом Конгресу було уточнено повноваження АВМС: відтак уся діяльність з організації комеморації за межами США переходила під контроль цієї інституції⁴. 1947 р. Комісією було сформовано план програми по вшануванню американців-учасників Другої світової війни. Відповідно до плану Комісія спільно з військовим командуванням США повинна була обрати місце розташування для 14 постійних військових цвинтарів за кордоном, на території яких за погодженням з місцевою владою було б перепоховано загиблих американських солдатів, похова-

них на тимчасових закордонних цвинтарях. Останні передавалися у відання Комісії від військового міністерства. Крім того, планувалося створити систему меморіалів, монументів, пам'ятних знаків, що розташовувались би у місцях найбільш воєнних акцій, що в них брали участь американські військовослужбовці, а також три меморіали у Сполучених Штатах.

Курсом, який послідовно провадила АВМС, був захист позицій офіційної комеморації на противагу приватній, репрезентованій американськими ветеранами та представниками європейських локальних громад. Комісія мала підтримку вищого військового командування та дипломатів, а також фактично володіла санкцією від президента й уряду на регулювання і контроль, а часом – і превенцію будь-яких неофіційних проявів комеморативних практик⁵. Це мало б упередити розпорошення акцентів у пам'яті про події Другої світової війни, оскільки для США надзвичайно важливим було показати єдність і силу свого суспільства союзникам у Європі. Зауважимо, що місцеві громади, особливо у Франції, як і французька держава загалом, були зацікавлені у співпраці з агентами офіційної пам'яті Сполучених Штатів. Це давало їм можливість долучитися до меморіалізації на правах переможців, рівноправних союзників США, компенсувати негативний досвід часів окупації⁶. Локальні громади намагалися співпрацювати як з офіційними представниками США, так і з ветеранськими групами, які пропонували самостійне створення меморіалів – для місцевих мешканців будь-який вияв пам'яті про часи війни був шансом пропрацювати колективний травматичний досвід минулого та нагадати про власну трагедію світові. Що стосується відносин АВМС з американською військовою елітою, вони були здебільшого продуктивними, оскільки найвищі чини Збройних сил США були активними учасниками дискусій щодо формування офіційної пам'яті. З американськими ж ветеранами Комісія декілька разів вступала у конфлікти. Два найбільші у перші повоєнні десятиліття відбулися між

1 Public Papers of Presidents: Harry S. Truman, 1945. Washington, 1961. pp. 433, 436

2 Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. Diplomatic History. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. p. 387.

3 Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941–2001. Cambridge University Press. 2015. p. 6.

4 Executive Order 9704, 14 March 1946.

5 Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941–2001. Cambridge University Press. 2015. pp. 91–92, 94.

6 Ibidem p. 101.

АВМС і двома ветеранськими організаціями, які власним коштом та з активною підтримкою місцевих громад, спорудили меморіали у Нормандії: Society of the First Infantry та 90th Infantry Division. Комісія відхилила пропозиції обох організацій на етапі планування проєктів майбутніх меморіалів, проте зрештою не змогла завадити їх появі¹. Надалі АВМС намагалася встановити свій повний контроль над формуванням пам'яті про участь американців у війні на європейській території. Важливим епізодом у її діяльності став проєкт, що набув особливої ваги – організація комеморативних заходів на честь подій операції «Нептун» у Нормандії.

Події червня 1944 р. мали велике значення у ракурсі формування пам'яті про Другу світову війну. Цьому сприяв ряд чинників. Насамперед, з 6 червня 1944 р. було розпочато звільнення Західної Європи – мотив визволення став одним з найсильніших символічних елементів у сприйнятті американцями та їхніми союзниками мети війни. Визволення, буквально та метафорично – від військ ворога та від терору й тоталітаризму, обґрунтовувало необхідність принесених кожним із союзників жертв². Ціна, яку довелося заплатити за успішний початок операції «Оверлорд», була другим сутнісним фактором, що робив висадку в Нормандії одним з найважливіших моментів у перебігу Другої світової війни. Усього в битві за Нормандію союзники понесли 200 тисяч втрат, з них 10 тисяч – лише за перший день, 6 червня. Проте і результати битви були одним із найбільших досягнень антигітлерівської коаліції і стали переломним моментом у війні в Західній Європі: було відкрито другий фронт проти Німеччини та її європейських союзників, розпочато звільнення Західної Європи, завдано величезних втрат супротивнику. Страшну ціну заплатили і цивільні мешканці Нормандії, які згодом стануть активними учасниками комеморативних заходів, присвячених подіям червня 1944 р.³ Поруч з тим важливим елементом була і взаємодія найпотужніших учасників антигітлерівської коаліції в операції «Нептун».

1 Ibidem pp. 94-96.

2 Ibidem p. 82.

3 Wiewiorka, Normandy: The Landings to the Liberation of Paris. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. 2008. p. 9.

Таким чином, значення битви за Нормандію для перебігу Другої світової війни, втрати, яких зазнали усі учасники бойових дій та дотичні до них цивільні, продемонстрована єдність союзників, символізм мети – визволення Європи, започаткували потужний елемент в пам'яті про війну та героїчні сторінки її історії для усіх союзників антигітлерівської коаліції.

Вже у 1940-х рр. АВМС проводила щорічні заходи в Нормандії, на яких високопосадовці, дипломати, представники військового командування артикулювали провідний мотив: неможливість допустити повторення подій світової війни після перемоги демократії над тиранією, свободи над гнітом⁴. Проте для американської сторони важливим був не тільки момент вшанування, а й спроба протистояти викликам холодної війни шляхом спільної комеморації. З одного боку, наголошувалося на необхідності справедливої боротьби за свободу у світі, проти тоталітарних режимів. З іншого боку, комеморативні заходи в Нормандії були шансом посилити авторитет американських військових в Європі та об'єднати союзників США в обставинах 1950-1960-х рр. Зауважимо, що питання Нормандії актуалізувалося американським політикумом у найбільш напружені моменти: на початку 1950-х років, коли адміністрація Трумена працювала над творенням нових засад зовнішньої політики, і впродовж усього десятиліття, коли новий супротивник США нарощував усе більше потужності; на початку 1960-х рр., коли відбулося значне загострення відносин між двома блоками – у 1963 р. колишній президент Д. Ейзенхауер здійснив турне у Нормандію, значно підвищивши інтерес до подій Другої світової війни в американському суспільстві; у 1970-х рр., коли американці намагалися пережити досвід війни у В'єтнамі і подолати її наслідки, саме 1979 р. Дж. Картер здійснює перший візит діючого президента до Нормандії⁵. Таким чином, організація комеморації у Нормандії стала одним з ключових напрямків у діяльності АВМС, яка забезпечувала не лише вшанування героїв однієї з найбільших битв Другої світової вій-

4 Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941-2001. Cambridge University Press. 2015. pp. 112-113.

5 Ibidem pp. 116, 163, 177.

ни, а й сприяла творенню сприйняття подій війни в американському суспільстві й ставлення до США у світі.

Поруч із тим, стабільною була активність американських ветеранів у відвідуванні місць пам'яті в Нормандії, особливо від 1970-х рр., коли більшість з них переживало психологічну потребу «прожити» події минулого ще раз, переусвідомивши їх. Цілком справедливою є думка, що Друга світова війна сформувала особливу генерацію американців, більшість з яких була ветеранами війни. Так зване найвеличніше покоління було учасником і свідком багатьох визначальних подій та явищ історії США ХХ століття: Першої світової війни, періоду Процвітання, Великої депресії. Одним з найважливіших моментів у житті цієї генерації стала Друга світова війна, учасниками якої було більше 16 мільйонів американців, багато з яких згодом, як ветерани Другої світової війни, посіли місця основних учасників державного і громадського життя.

Ветерани Другої світової війни здобули справжню пошану від усього американського суспільства і посіли видатне місце в історії США, у чому зіграла роль політика щодо ветеранів та державна політика пам'яті. Державою було взято під контроль організацію меморіалів та комеморативних заходів у Сполучених Штатах та позі їх межами, що забезпечило формування єдиного підходу до сприйняття Другої світової війни в американському суспільстві. В основі цього підходу – розуміння Другої світової як «хорошої війни», яка мала вагомі причини, благородну мету та мала надзвичайні наслідки для життя американського суспільства, для якого у 1950-х рр. розпочався період процвітання, та для США як актора на міжнародній арені. Американські ветерани Другої світової стали переможцями у справедливій війні і творцями цього успіху, тож заслужено отримали позитивні оцінки в очах американського суспільства, яке з вдячністю прийняло своїх героїв у мирний час. Поміж іншими характеристиками, якими традиційно наділяють представників покоління, що було учасником війни, є ряд притаманних йому специфічних світоглядних установок, які базуються, насамперед, на військових цінностях: обов'язку, персональній відповідальності, честі, благород-

стві, мужності, вірі, усвідомленні цінності самопожертви, патріотизмі¹. Таким чином, державна політика у сфері пам'яті про війну стала одним із факторів у формуванні позитивного образу військовослужбовця та ветерана в суспільстві. Навіть у ревізійних оцінках поведінки керівництва США у роки Другої світової війни і спробах довести необґрунтованість уявлень про неї як «хорошу війну» немає натяків на паплюження честі ветерана Другої світової, що засвідчує непорушність його образу серед американців другої половини ХХ – ХХІ століття.

Зовсім іншим виявився досвід США у роки Корейської війни, яка отримала символічну назву «забута війна»². Фактично, події війни у Кореї привернули порівняно мало уваги серед американського суспільства як у 1950-1953 рр., так і в повоєнні десятиліття. Національного меморіалу, присвяченого ветеранам Корейської війни, не було створено до 1995 р., і навіть цій події передували тривалі дискусії щодо тих ідей, які варто закладати у такий меморіал³. Незважаючи на висвітлення подій війни на Корейському півострові у ЗМІ, інформація про них була маловідомою для більшості американців. Надзвичайно красномовним є приклад, що про нього розповідає один з ветеранів Корейської війни, В. Бернс: після його повернення додому один зі знайомих поцікавився, де Бернс так довго був, а коли почув відповідь, сказав, що просто забув про війну у Кореї⁴. Фактично, ветерани, повертаючись додому, стикнулися із відчуттям розчарування, оскільки цивільні здебільшого ігнорували події Корейської війни, забуваючи про тих американців, які гинули у ході бойових дій. Причини такого явища полягають не тільки у тому, висвітлення подій війни у ЗМІ було не таким інтенсивним, як

1 Ibidem p. 131. Brokaw T. *The Greatest Generation* / Tom Brokaw. Random House, 1998. p. 15.

2 Keene J. *Lost to Public Commemoration: American Veterans of the "Forgotten" Korean War*. *Journal of Social History* Vol. 44, No. 4. *Social Memory and Historical Justice*. Summer, 2011. p. 1095.

3 Norsworthy M. *Collective Remembering, Collective Forgetting: American War Mnemonics in Vietnam and Korea*. Lehigh Preserve Institutional Repository. Lehigh University, 2017. pp. 19-20. Sadler J. *Memorial for Korean War Vets*. *The Military Engineer*. Vol. 88, No. 575. January, 1996. p. 41.

4 *Korea: Forgetting and Remembering*. Korean War Legacy Foundation.

у випадку наступних конфліктів, та назагал менша частка американців мала доступ до телебачення¹.

Насамперед варто розглянути, яким чином держава пояснювала участь США в подіях на Корейському півострові. З точки зору XXI століття є зрозумілим значення конфлікту як першого прямого протистояння блоків під час холодної війни², а також того позитивного впливу на життя Південної Кореї, який справила участь у ньому Сполучених Штатів³. Проте в роки Корейської війни та перші повоєнні десятиліття акценти були зовсім іншими.

Початково президентом Труменом було наступним чином сформульовано мету участі американців у війні на Корейському півострові: підтримати Організацію Об'єднаних Націй в Кореї; допомогти корейцям відстояти своє право на свободу, незалежність та єдність; не допустити переростання конфлікту у глобальний⁴. У роки війни адміністрація президента усіяко намагалася уникнути наростання «воєнного психозу» у Сполучених Штатах⁵. У своїх інтерв'ю та публічних промовах президент намагався створити образ не повноцінної війни, а локального конфлікту, на який уряд США реагує абсолютно спокійно. Г. Трумен заявляв, що не хотів би створювати паніки серед американців щодо потенційного глобального конфлікту зі Східним блоком⁶. У червні 1950 р., відповідаючи на питання, чи знаходяться США у стані війни, президент відповів, що їхня країна не перебуває у стані війни, немає повномасштабної мобілізації, а дії американців на Корейському півострові варто називати «політичною акцією під проводом ООН»⁷. Таким чином, державою

від початку було свідомо зміщено акценти у сприйнятті Корейської війни в американському суспільстві, аби конфлікт не вважався за надто серйозний і не викликав зайвої паніки.

З одного боку, такі дії держави були виправданими в умовах, коли після останньої великої війни минуло лише п'ять років. Проте з іншого боку, існував ряд внутрішньосупільних причин ігнорування американцями війни на Корейському півострові. По-перше, розквіт культури консумеризму, яка наклалася на довгоочікуване повернення країни до мирного життя, значно вплинув на пріоритети та цінності американців. Більшість з них була більше зацікавлена поліпшенням власного побуту, аніж зовнішньополітичними питаннями, преса реагувала на попит і перші шпальги частіше бували заповнені рекламою, а не репортажами про актуальні події війни⁸. Друга причина – втома від Другої світової війни та прагнення до мирного життя. По-третє, природа Корейської війни була досить контраверсійною для більшості американців, що виходило за рамки традиційного сприйняття ними Другої світової війни, як позбавленої подвійних сенсів. Тож ще за свого перебігу Корейська війна стала сприйматися як непопулярна акція Г. Трумена, що значно применшило інтерес до її ветеранів⁹. Окрім того, конфлікт у Кореї швидко опинився у тіні як Другої світової, так і В'єтнамської війни, незважаючи на кількість жертв з боку американців (близько 34 тисяч загиблих)¹⁰. Ще одним фактором стало поширення ідей маккартизму, яке виявилось згодом у підозрах у прихильності до комунізму щодо ветеранів Корейської війни, особливо тих, що перебували в полоні¹¹.

Особливо складним для ветеранів Корейської війни було фактичне ігнорування їх суспільством та загальна незацікавленість американців подіями на Корейському

1 Norsworthy M. *Collective Remembering, Collective Forgetting: American War Mnemonics in Vietnam and Korea*. Lehigh Preserve Institutional Repository. Lehigh University, 2017. p. 22.

2 Hutton J. E., Crangle S., Robertson C. T. *The Korean War: Golden Anniversary*. *Defense Transportation Journal*. Vol. 56, No. 4. August, 2000. p. 7.

3 Han J., Gan F. *The Road Not Taken: Korea and the United States*. *Korean War Veterans Digital Memorial*.

4 *Why Was the Korean War "Forgotten"?* *Korean War Legacy Project*. p. 10.

5 Casey S. *Selling the Korean War. Propaganda, Politics, and Public Opinion in the United States, 1950–1953*. Oxford University Press, 2008. p. 72.

6 *Ibidem* pp. 19-20.

7 *Notes and Memoranda Regarding President Truman's June 29, 1950 Press Conference. The Korean War and Its Origins*. Harry S. Truman Administration File.

8 Pash M. L. *In the Shadow of the Greatest Generation: The Americans Who Fought the Korean War*. New York University Press, 2012. p. 30.

9 Pierpaoli P. G., Jr. *Beyond the Collective Amnesia: A Korean War Retrospective*. *International Social Science Review*. Vol. 76, No. 3/4. 2001. p. 98.

10 *Ibidem* p. 92.

11 Fabery K. *Remembering "The Forgotten War"*, *The National Korean War Veterans Memorial*. – pp. 3-5. Pierpaoli P. G., Jr. *Beyond the Collective Amnesia: A Korean War Retrospective*. *International Social Science Review*. Vol. 76, No. 3/4. 2001. p. 99.

півострові, що робило ветеранів відірваними від власного соціального оточення¹. Посилювалося це відчуття за рахунок пам'яті про попередній досвід Другої світової війни, коли американці продемонстрували єдність у період випробувань, коли вони розділяли спільні жертви та виявляли незмінну довіру й пошану до військовослужбовців². Окрім того, учасники Корейської війни перебували під впливом героїчних прикладів «хорошої війни», які вже почали знаходити своє відображення у кінематографі, тож стали складовою виховання суспільних цінностей³. Проте ветерани Корейської війни стикнулися з нерозумінням їхньої потреби у пам'яті про конфлікт, у якому вони брали участь. Комеморативні заходи, пов'язані з Корейською війною були радше ситуативними з боку держави і забезпечувалися у перші десятиліття майже винятково ветеранськими організаціями. 1958 р. було здійснено поховання на Арлінгтонському кладовищі невідомих солдатів Другої світової та Корейської війни, і лише у 1974 р. було започатковано спеціальну дату для відзначення Дня зниклих безвісти від час бойових дій, яку початково було присвячено саме солдатам Корейської війни⁴. Навіть базові потреби демобілізованих, які покривалися державними програмами після Другої світової війни, були не настільки добре забезпеченими. Як наслідок, участь у Корейській війні не справила великого впливу на зміну соціальних ролей ветеранів у повоєнному, цивільному житті, як це відбулося до того з ветеранами Другої світової війни⁵.

Таким чином, ветерани Корейської війни довгий час залишалися учасниками «забутої війни», позбавленими привілеїв, що їх отримали американці, які служили в роки Другої світової. Їхній образ був непомітним для американського суспільства, і тільки завдяки активній діяльності ветеранських груп наприкінці 1980-х – у 1990-х рр. вдалося відновити пам'ять про події Корейської війни.

1 Pash M. L. In the Shadow of the Greatest Generation: The Americans Who Fought the Korean War. New York University Press, 2012. pp. 125-126.

2 Ibidem p. 10.

3 Ibidem p. 2.

4 Fabery K. Remembering “The Forgotten War”, The National Korean War Veterans Memorial. p. 5.

5 Modell J., Haggerty T. The Social Impact of War. Annual Review of Sociology. Vol. 17. 1991. p. 210.

В'єтнамська війна стала абсолютно новим явищем у процесі формування суспільних уявлень про війну та спричинила справжній злам у сприйнятті ветерана. Цей воєнний конфлікт спричинив значну поляризацію суспільства, яку можна було порівняти хіба що з наслідками Громадянської війни. Ішлося про відмежування великої частини американського суспільства від влади та традиційних цінностей⁶. В'єтнамська війна стала абсолютно новим досвідом для класичного військового мистецтва американців ХХ століття, оскільки відбувалася у надскладних природно-кліматичних умовах Південно-Східної Азії, проти супротивника, що використовував методи партизанської боротьби. Окрім того, це була боротьба не за території, а за людей та ідеологію, при чому культурної прірви між Америкою та В'єтнамом так і не було подолано⁷. Тож участь американських військових у тривалій воєнній боротьбі, що спричиняла масові жертви, але не була ідейно близькою суспільству, почала викликати більше питань, ніж підтримки серед громадськості. Зрештою, виявилось, що війна не призвела до перемоги США, тож з точки зору сучасників та історичної перспективи вона виявилася непотрібною та програшною⁸. Проте участь у В'єтнамській війні справила величезний вплив на культурне та соціальне життя, політичні, військові та економічні інституції, національну міфологію, міжнародні позиції США⁹, а також на розвиток ветеранської політики і виявлення нових її елементів, формування образу ветерана у суспільстві, тож необхідно зауважити її історичне значення для розвитку американського суспільства.

Провідну роль у конструюванні суспільної думки і донесення до громадськості офіційних підходів до війни, а з часом – і повноцінної інформації про перебіг подій, відігравали медіа. Уперше їхня роль була настільки

6 Harrison B. T. The Vietnam War – A Decade Later: Impact on American Values. Peace Research. Vol. 16, No. 2. May, 1984. p. 31.

7 Herring G. C. America and Vietnam: The Unending War. Foreign Affairs. Vol. 70, No. 5. America and the Pacific, 1941-1991. Winter, 1991. p. 112.

8 Herring G. C. America and Vietnam: The Unending War. Foreign Affairs. Vol. 70, No. 5. America and the Pacific, 1941-1991. Winter, 1991. p. 119.

9 Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941-2001. Cambridge University Press. 2015. pp. 167-168.

ки великою, завдяки висвітленню подій війни у ЗМІ суспільна думка формувалася під набагато меншим впливом уряду. На початковому етапі війни державою планувалося встановити тісні відносини з представниками преси, при цьому значно обмежуючи доступ до інформації про воєнні події. Розрахунок було зроблено на те, щоб перетворити В'єтнамську війну у громадській свідомості на незначний локальний конфлікт, подібний до Корейської війни. Це мало б сприяти внутрішній стабільності у країні¹. Державний департамент радив дипломатичним представництвам США в Азії активно співпрацювати з пресою, проте пам'ятати при цьому про забезпечення позицій американських військових у В'єтнамі². У перші роки участі американської армії у воєнних діях на території Південно-Східної Азії преса здебільшого підтримувала на загальній оптимістичні настрої офіційних представників влади, хоча час від часу дозволяла собі користуватися власними джерелами інформації. Інформаційна кампанія відбувалася в рамках, заданих адміністрацією президента Джонсона: обстоювати необхідність конфлікту, який набув затяжного характеру і починав викликати питання серед американців, а також постійно демонструвати успішність воєнних операцій армії США, виправдовуючи цим непопулярні рішення президента³. Проте стратегія на формування уявлень про В'єтнамську війну як локальний конфлікт досить швидко дала збій: невдоволенням було як суспільство, яке втомилося від тривалих бойових дій в Азії, так і військовослужбовці, які розраховувало на широку підтримку громадськості й преси, як у часи Другої світової війни⁴. 1968 р., під впливом масових смертей серед американських військовослужбовців, суперечливих даних, відсутності чіткого бачення щодо можливого завершення бойових дій, зрештою, їхньої мети,

1 Hammond W. M. *Public Affairs: The Military and the Media, 1962-1968*. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1990. pp. 12-13.

2 Hammond W. M. *Public Affairs: The Military and the Media, 1968-1973*. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1996. p. 15.

3 Hammond W. M. *Public Affairs: The Military and the Media, 1962-1968*. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1990. p. 385.

4 *Ibidem* p. 387.

відбувся злам у відносинах офіційних представників США, військового командування та преси⁵. ЗМІ почали більш повноцінно висвітлювати події у В'єтнамі, а згодом і антивоєнні протести у США⁶, лідери яких завдяки медіа перетворилися на знаменитостей й отримали можливість транслювати свої думки на усю країну⁷. Відтак стало зрозуміло, що американське суспільство стикнулося з війною, що викликала значні політичні суперечності щодо її доцільності та моральні питання щодо методів її ведення⁸. Вперше американська держава стикнулася з масовим антивоєнним рухом та пресою, що були критично налаштовані до подій закордонної війни, яка викликала почуття провини та сорому⁹.

Це безпосередньо впливало на ставлення до військовослужбовців та ветеранів, які поверталися додому з Азії. Першим сутнісним моментом стало перетворення військовослужбовця з героя на жертву чи на злочинця¹⁰. Більшість ветеранів почувалася підданою остракізму частиною суспільства, стикаючись із проблемами у середовищі, налаштованому проти війни, з якої вони повернулися, зі складнощами у працевлаштуванні, в якому могли відмовити на підставі статусу ветерана В'єтнаму¹¹. Військова служба як така набула негативних конотацій в уявленнях широких кіл американського

5 Hammond W. M. *Public Affairs: The Military and the Media, 1968-1973*. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1996. p. 623. Herring G. C. *America and Vietnam: The Unending War*. *Foreign Affairs*. Vol. 70, No. 5. *America and the Pacific, 1941-1991*. Winter, 1991. p. 111.

6 Hammond W. M. *Public Affairs: The Military and the Media, 1968-1973*. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1996. pp. 627-628.

7 Beattie K. *Bringing the War "Home"*. From *The Scar That Binds: American Culture and the Vietnam War*. NYU Press, 1998. p. 109.

8 Wagner-Pacifi R., Schwartz B. *The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past*. *American Journal of Sociology*. Vol. 97, No. 2. September, 1991. pp. 376, 381.

9 Herring G. C. *America and Vietnam: The Unending War*. *Foreign Affairs*. Vol. 70, No. 5. *America and the Pacific, 1941-1991*. Winter, 1991. p. 111.

10 Edwards S. *Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941-2001*. Cambridge University Press. 2015. p. 166.

11 Karner T. *Fathers, Sons, and Vietnam: Masculinity and Betrayal in the Life Narratives of Vietnam Veterans with Post Traumatic Stress Disorder*. *American Studies*. Vol. 37, No. 1. Spring, 1996. pp. 77-78.

суспільства, відтепер за героїв вважали тих, хто відмовлявся від участі у воєнних діях¹.

Одним із аспектів нового сприйняття ветерана стало загальне переосмислення маскулінності в американській культурі². Безпосередній вплив на це мав історичний зв'язок з подіями Другої світової війни. У назагал патріархальному суспільстві, яким воно було до 1960-х рр., надзвичайно важливе значення мали уявлення про ролі чоловіка і жінки. Майбутні ветерани В'єтнаму зростали в культурі й традиціях, які визначали військову службу як справу справжнього чоловіка, певний обряд ініціації, що транслювалося для них через масову культуру та особисті приклади військової слави їхніх батьків, які захистили свободу Америки³. Фактично, для покоління так званих бейбі-бумерів, що стали учасниками бойових дій у В'єтнамі, військова служба стала причиною стигматизації й неприйняття, відчуття того, що вони зайві у суспільстві та сім'ї⁴. Це спричинило додатковий моральний тягар для ветеранів, оскільки з точки зору своїх родин, власних патернів і виховання, вони не стали чоловіками у попередньому розумінні і вступили в конфлікт з власною довоєнною ідентичністю⁵. Таким чином, вони не могли претендувати на авторитет, який мали їхні батьки, і часто стикалися з проблемами в реалізації інших сторін своєї маскулінності – в ролі одруженого чоловіка й батька. Це загострювало конфлікт між поколіннями в американських родинах, оскільки у «змаганні» зі своїми батьками бейбі-бумери програвали⁶. Якщо їхні батьки повернулися героями з війни, яка стала до того ж поштовхом до активного особистісного розвитку в повоєнний час, і отримали заслужене вшанування, довіру і вдячність суспільства, то військовослужбовців, що служили у В'єтнамі, опинилися у ролі самотніх, відкинутих соціумом ветеранів⁷. Як ветерани непопулярної війни, яка не про-

сто була не поміченою у суспільстві, як Корейська, а викликала значний резонанс у негативному розумінні, вони не мали зразка для наслідування, приклад Другої світової війни демонстрував абсолютно інші підходи до інтеграції ветерана у мирне життя⁸. Для ветеранів В'єтнамської війни рятівним стало прийняття ролі жертви. Тіло ветерана, його рани ставали свідченням його мужності⁹. Таким чином, попередні уявлення про чоловіка, як захисника своєї країни та голови власної сім'ї, замінювалися уявленнями про специфічно маскулінні ролі як потенційно небезпечні та негативні, та про досвіди й переживання, притаманні обидвом статям. Зміна конструкту маскулінності, уявлень про традиційну роль чоловіка як лідера в родині і суспільстві, підживлювала у розвитку ліберальні рухи, що змагалися за рівні права й можливості для дискримінованих за статтю і расою соціальних груп, формувала основи для протестів молодшого покоління проти своїх батьків, які перетворилися на покоління, що відправило молодих американців на війну, що не принесла вагомих результатів, натомість завдала тяжких моральних наслідків.

Таким чином, у повоєнні роки держава стикнулася з необхідністю об'єднати поляризоване війною суспільство і виробити певне консенсусне рішення щодо суспільного ставлення до ветеранів, оскільки війна завершилася, а люди, які травмованими поверталися стикалися з гострими проблемами у взаємодіях із соціумом – суспільство відкидало їх, у відповідь і вони відкидали суспільство. Антивоєнні протести спричиняли відчуття знецінення жертв та свого роду зради з боку цивільних¹⁰. Ветерани залишалися сам на сам зі спогадами про військовий час, потребуючи нового самоусвідомлення. Якщо участь у бойових діях надавала їм самоцінність та сенс, то мирне життя, у якому вони були чужими, виявилось для багатьох не меншим випробуванням¹¹. Початково державою вироблялися підходи до осмислення минулого, які задовольнили б

1 War and Changing Concepts of Masculinity. National and World Affairs. The Harvard Gazette.

2 Karner T. Fathers, Sons, and Vietnam: Masculinity and Betrayal in the Life Narratives of Vietnam Veterans with Post Traumatic Stress Disorder. American Studies. Vol. 37, No. 1. Spring, 1996. pp. 63-64.

3 Ibidem pp. 66-69, 91.

4 Ibidem pp. 75-76, 832.

5 Ibidem pp. 65-66.

6 Ibidem p. 71.

7 Ibidem p. 74.

8 Ibidem pp. 74-75.

9 Wagner-Pacifici R., Schwartz B. The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past. American Journal of Sociology. Vol. 97, No. 2. September, 1991. p. 390.

10 Ibidem p. 75.

11 Ibidem p. 73.

більшість американців. Основний акцент було зроблено на програми державної підтримки, що мали б забезпечити першочергові потреби ветеранів, проте формування пам'яті про війну було процесом необхідним. Тож перші кроки у комеморації були дуже обережними: на Арлінгтонському кладовищі було встановлено непримітну пам'ятну табличку, започатковано Тиждень ветеранів В'єтнамської війни¹. 1978 р. у меморіалі Невідомого солдата на Арлінгтонському кладовищі було поховано неідентифікованого військовослужбовця, що загинув у В'єтнамі². Крім того, було здійснено інституційну реформу: 1973 р. систему національних військових кладовищ було передано від військового міністерства до відання Національної Адміністрації з поховань, що створювалась як підрозділ Адміністрації у справах ветеранів.

Активну фазу процесу замирення було розпочато зі створенням меморіалу, присвяченого ветеранам В'єтнамської війни, відкритого 11 листопада 1982 р. Він став символом початку зцілення, відновлення єдності американського суспільства³. Його створенню передували довгі суспільні й політичні дискусії, у ході яких було вироблено основну позицію щодо ветеранів В'єтнаму: необхідно відокремлювати людей від подій, визнаючи право на пам'ять і вшанування за кожним американським військовослужбовцем, що захистило б як інтереси ветеранів, так і суспільну потребу в єдності та стабільності. 1979 р. у Конгресі було запропоновано наступну формулу: незважаючи на різні думки щодо участі США у В'єтнамській війні, суспільство не повинно більше бути роз'єднаним у ставленні до тих, хто служив у В'єтнамі. Цим було започатковано ідейний перехід від стигматизації й ігнорування ветеранів до формування їх позитивного образу у суспільстві⁴. Проте позитивне сприйняття ветеранів В'єтнамської війни ґрунтувалося не на їхніх військових подвигах, а на основі уявлення про них, як про жертв складних політико-військових акцій, які чесно виконували свій обов'язок перед державою, але

не з власної опинилися серед учасників несправедливої, «поганої війни».

Висновки. Таким чином, можемо стверджувати, що державна політика пам'яті значно впливала на формування образу ветерана в американському суспільстві. Це засвідчує відмінності досвіду формування образу ветерана через конструювання суспільних уявлень та пам'яті про війну в роки Другої світової, Корейської та В'єтнамської війни та повоєнний час.

У роки Другої світової війни та повоєнні десятиліття було створено образ «хорошої війни», яка велася зі справедливих причин, задля благородної мети звільнення демократичних народів. Перемога, яку було здобуто, мала визначні міжнародно-політичні, економічні, соціальні та культурні наслідки для Сполучених Штатів. Ще на етапі війни державою було розпочато роботу зі вшанування військовослужбовців-учасників бойових дій, які стали справжніми героями Америки. У повоєнні десятиліття представниками Найвеличчішого покоління було стверджено однозначно позитивний образ ветерана Другої світової війни. Серед додаткових факторів, що впливали на це, масштаби війни та залучення до неї американського суспільства (безпосередньо через мобілізацію чи морально – через постійний інтерес до питання війни та його актуалізації політичною елітою та медіа). Тож ветерани Другої світової війни тримали беззаперечну репутацію серед сучасників та в історичному контексті.

Відмінною була ситуація для ветеранів Корейської війни, які опинилися у тіні своїх попередників. На кілька десятиліть вони втратили чітко окреслений образ для американського суспільства. Державою артикулювалась відсутність повномасштабної війни, чим знецінювалась роль її учасників в очах цивільних, громадяни США були поглинуті мирним життям в умовах повоєнного процвітання і відчували потребу забути про тривоги воєнного часу. Тож ветерани Корейської війни здебільшого ігнорувалися або ж навіть підпадали під підозри у симпатіях до комуністів. Зауважимо, що національний меморіал ветеранів Корейської війни було створено на десятиліття пізніше, ніж меморіал, присвячений учас-

1 Ibidem pp. 379-380.

2 Ibidem p. 385.

3 Ibidem p. 378.

4 Ibidem pp. 386-387.

никам війни у В'єтнамі, хоча остання й викликала чи не найбільше суперечностей серед американців.

Найскладнішим було становище ветеранів В'єтнаму, які у роки війни та перших повоєнних років опинилися у статусі маргіналізованої суспільної групи. Досвід військової служби вступав у конфлікт з антивоєнними настроями американців. Тривалість, особливості перебігу війни, контраверсійність її причин і мети та зрештою поразка призвели до того, що В'єтнамська війна отримала в очах американців вигляд «поганої». Ветерани ж сприймалися як жертви подій або злочинці. Держава діяла обережно в питаннях вшанування учасників В'єтнамської війни і виробила спільні засади, на яких намагалася об'єднати суспільство у сприйнятті колишніх військовослужбовців. Першочерговою визнавалася цінність людського життя, тож ставлення до демобілізованих мало бути відокремленим від подій, у яких вони брали участь. Таким чином, образ ветерана В'єтнаму зосередився на уявленнях про нього як чесного громадянина, який виконував обов'язок перед державою, але якому довелося стати жертвою війни.

Сутнісним фактором у формуванні державою суспільної думки щодо сприйняття війни та її учасників у випадку з двома останніми конфліктами був приклад Другої світової війни, який затьмарював собою конфлікти, що їх намагалися підкреслено пояснювати як локальні. Крім того, активність держави в політиці комеморації була відмінною, як і в питанні програм підтримки ветеранів: найактивнішою щодо Другої світової війни, значно ускладненою щодо В'єтнаму та спрямованою на применшення в очах суспільства значення Корейської війни. Тож з одного боку, Друга світова війна заклала основи для формування вдалої моделі державної політики щодо конструювання образу ветерана, проте з іншого боку, на практиці приклад найвеличнішого покоління виявився нівелюючим фактором щодо ветеранів Корейської та В'єтнамської війни, в осмисленні яких держава не могла запропонувати американцям однозначних оцінок і беззаперечної гордості за власну країну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Executive Order 9704, 14 March 1946.
2. Public Papers of Presidents: Harry S. Truman, 1945. Washington, 1961.
3. Notes and Memoranda Regarding President Truman's June 29, 1950 Press Conference. The Korean War and Its Origins. Harry S. Truman Administration File. Retrieved 2021, from <https://www.trumanlibrary.gov/library/research-files/notes-and-memoranda-regarding-president-trumans-june-29-1950-press>
4. Korea: Forgetting and Remembering. Korean War Legacy Foundation. Retrieved 2020, from <https://koreanwarlegacy.org/chapters/korea-forgetting-and-remembering/>
5. Why Was the Korean War "Forgotten"? Korean War Legacy Project. 24 p. Retrieved 2021, from <https://koreanwarlegacy.org/wp-content/uploads/2018/11/KWLP-Forgotten-Inquiry.pdf>
6. Beattie K. Bringing the War "Home". From *The Scar That Binds: American Culture and the Vietnam War*. NYU Press, 1998. pp. 106-150. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qfbwd.7>
7. Casey S. Selling the Korean War. Propaganda, Politics, and Public Opinion in the United States, 1950–1953. Oxford University Press, 2008. xi, 476 p.
8. Edwards S. Allies in Memory World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, c. 1941–2001. Cambridge University Press. 2015. 299 p.
9. Eisenhower D. D. Crusade in Europe. Doubleday. 1948. xiv, 559 p.
10. Fabery K. Remembering "The Forgotten War", The National Korean War Veterans Memorial. 17 p. Retrieved 2021, from https://www.academia.edu/36634534/Remembering_The_Forgotten_War_The_National_Korean_War_Veterans_Memorial
11. Finney P. Remembering the Second World War. Routledge. 2018. 266 p.
12. Hammond W. M. Public Affairs: The Military and the Media, 1962-1968. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1990. 413 p.
13. Hammond W. M. Public Affairs: The Military and the Media, 1968-1973. Center of Military History United States Army. Washington, D.C., 1996. 659 p.
14. Han J., Gan F. The Road Not Taken: Korea and the United States. Korean War Veterans Digital Memorial. Retrieved 2021, from <http://www.kwvdm.org/war.php?p=official>
15. Harrison B. T. The Vietnam War – A Decade Later: Impact on American Values. Peace Research. Vol. 16, No. 2. May, 1984. pp. 30-36, 37. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/23609773?read-now=1&refreqid=excelsior%3A063b8cb717867158ed79f9ac605f7a3e&seq=1>
16. Herring G. C. America and Vietnam: The Unending War. Foreign Affairs. Vol. 70, No. 5. America and the Pacific, 1941-1991. Winter, 1991. pp. 104-119. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/20045006?read-now=1&refreqid=excelsior%3A980f4f9863c95cb66eb47837a638c2ea&seq=1>
17. Hutton J. E., Crangle S., Robertson C. T. The Korean War: Golden Anniversary. Defense

- Transportation Journal. Vol. 56, No. 4. August, 2000. pp. 6-8, 10-11. Retrieved 2021, from https://www.jstor.org/stable/44118729?read-now=1&refreqid=excelsior%3A36133c2274533eb8fa1d2b751233ed7b&seq=2#meta_data_info_tab_contents
18. Karner T. Fathers, Sons, and Vietnam: Masculinity and Betrayal in the Life Narratives of Vietnam Veterans with Post Traumatic Stress Disorder. *American Studies*. Vol. 37, No. 1. Spring, 1996. pp. 63-94. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/40642783?seq=1>
19. Keene J. Lost to Public Commemoration: American Veterans of the "Forgotten" Korean War. *Journal of Social History* Vol. 44, No. 4. Social Memory and Historical Justice. Summer, 2011. pp. 1095-1113. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/41305425?seq=1>
20. Modell J., Haggerty T. The Social Impact of War. *Annual Review of Sociology*. Vol. 17. 1991. pp. 205-224. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/2083341?read-now=1&refreqid=excelsior%3Aa803f7049c9d08866da9630b0bc1bb56&seq=1>
21. Norsworthy M. Collective Remembering, Collective Forgetting: American War Mnemonics in Vietnam and Korea. Lehigh Preserve Institutional Repository. Lehigh University, 2017. 31 p. Retrieved 2021, from <https://preserve.lib.lehigh.edu/islandora/object/preserve%3AAbp-10851297>
22. Pash M. L. *In the Shadow of the Greatest Generation: The Americans Who Fought the Korean War*. New York University Press, 2012. xii, 337 p.
23. Pierpaoli P. G., Jr. Beyond the Collective Amnesia: A Korean War Retrospective. *International Social Science Review*. Vol. 76, No. 3/4. 2001. pp. 92-102. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/41887070?read-now=1&refreqid=excelsior%3A191d8cd2a69ca2af97c945ac6b14c9c6&seq=1>
24. Stoler M. A. The Second World War in U.S. History and Memory. *Diplomatic History*. Vol. 25, No. 3. Summer 2001. pp. 383-392. Retrieved 2021, from <https://www.jstor.org/stable/24914123?seq=1>
25. Wagner-Pacifici R., Schwartz B. The Vietnam Veterans Memorial: Commemorating a Difficult Past. *American Journal of Sociology*. Vol. 97, No. 2. September, 1991. pp. 376-420. Retrieved 2021, from https://www.jstor.org/stable/2781381?Search=yes&resultItemClick=true&searchText=korean%20war%20veterans&searchUri=%2Faction%2FdoBasicSearch%3FQuery%3Dkorean%2Bwar%2Bveterans&ab_segments=0%2Fbasic_search_gsv2%2Ftest&refreqid=fastly-default%3Ac777845f927ba07d86ff6a6f4053b87f&seq=1
26. Wieviorka O. *Normandy: The Landings to the Liberation of Paris*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press. 2008. 464 p.
27. War and Changing Concepts of Masculinity. *National and World Affairs*. *The Harvard Gazette*. Retrieved 2021, from <https://news.harvard.edu/gazette/story/2008/02/war-and-changing-concepts-of-masculinity>

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Мілана Срібняк,

ДУ «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНА МІСІЯ В НІМЕЧЧИНІ (1919 р.): ОРГАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЦЬКИХ ТАБОРАХ

Феномен полону супроводжує всі війни в часі модерної доби і є одним з неодмінних їх наслідків. Перша світова війна та повоєнна зміна кордонів кардинально вплинули на долі сотень тисяч людей, у т.ч. й українців, які воюючи в лавах протиборчих армій різних держав сповна відчували весь трагізм «Великої війни». Вони гинули на фронті або потрапляли у тяжкі умови ворожого полону, який міг розтягнутися на довгі роки. Щоправда для полонених українців із складу Російської імператорської армії, які перебували в німецькому полоні, знаходились принаймні короточасні моменти радості завдяки згуртованості та допомозі українських організацій та осередків. Готовність останніх до підтримки українців у полоні протягом Першої світової війни та після її завершення виявлялася не лише у наданні гуманітарної допомоги, а й проведенні культурно-просвітніх акцій, що переслідували патріотично-виховну мету.

Впродовж Першої світової війни у т.зв. «німецьких» таборах, в яких перебували

полонені українці царської армії (Раштат, Вецляр і Зальцведель), активну роль в справі налагодження культурно-просвітньої роботи відігравав Союз визволення України (СВУ). Він провадив інтенсивну діяльність із задоволення культурно-освітніх потреб вояків-українців, чим зокрема опікувалися просвітні відділи СВУ, члени яких (просвітяни і літератори з числа галичан і буковинців) спромоглися організувати просвітні та драматичні товариства, створити бібліотеки з колекціями українських книг, заснувати таборі школи грамоти, започаткувати видання українських газет та книжок тощо¹.

Влітку 1918 р. СВУ заявив про припинення своєю діяльності у таборах, обумовивши

1 Срібняк І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915-1918 рр.). К., 1996. 47 с.; Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військово-виполонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914-1918). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 19/2010. С. 559-571.

це досягненням програмних завдань. В цій ситуації культурно-просвітної робота у середовищі полонених українців у німецьких таборах була продовжена іншими організаціями – спочатку Комітетом культурної допомоги полоненим українцям у Німеччині, а з початком 1919 р. – Українською військово-санітарною місією для справ полонених у Німеччині¹. Остання – в якості закордонної дипломатичної установи Військового міністерства УНР – перейняла на себе організацію репатріації полонених українців з таборів Німеччини до батьківщини, визначення евакуаційних маршрутів, комунікацію з урядами держав і міжнародними комісіями з питань звільнення українців, опікуючись й наданням їм гуманітарної допомоги².

У зв'язку із складною геополітичною ситуацією, проблемами фінансування та забезпечення транспорту для евакуації полонені українці були вимушені довгий час після завершення Першої світової війни очікувати на репатріацію. У таких обставинах організація культурно-просвітницької роботи в їх середовищі була не лише способом підвищення патріотичних настроїв, а й духовною необхідністю полонених, змучених багаторічним перебуванням у полоні.

В історіографічному дискурсі питання налагодження культурно-просвітницької роботи серед полонених українців у німецьких та австро-угорських таборах розроблялися у працях І. Срібняка, І. Патера, Н. Білик, О. Залізнюк, Л. Білименко, І. Швець. Згадані науковці ґрунтовно дослідили різноманітні прояви та особливості культурно-просвітньої роботи організацій крізь призму діяльності просвітніх відділів і гуртків, драматичних товариств, книжкових рухів і видань таборових газет, однак увага переважною більшістю досліджень звернена до цього феномену в часі Першої світової війни.

Натомість низка аспектів культурно-просвітнього життя полонених українців у Німеччині після її завершення потребує детального аналізу з метою розкриття багатоглибини явища полону та репатрі-

ації вояків-українців з більш ніж 100-літньої часової віддаленості. Для висвітлення теми даного дослідження авторка послугоувалася значним джерельним комплексом, представленим у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (зокрема, фонд 3192 «Українська військово-санітарна місія в справах українських полонених в Німеччині, м. Берлін») та Центральному військовому архіві Польщі (фонд «Sprzymierzona Armia Ukraińska»).

Завершення Першої світової війни призвело до суттєвого зменшення кількості полонених, що сталося наслідком несанкціонованого залишення ними місць їх утримання. Але й після цього протягом 1919–1920 рр. у таборах Німеччини перебувало від 25–30 тис.³ до 40 тис. інтернованих (колишніх – полонених) українців, які перебували на обліку в Українській військово-санітарній місії в справах українських полонених в Німеччині⁴. Між тим загальна кількість українців була значно більшою, бо значна частина з них не мала контактів зі згадуваною місією.

У зв'язку з низкою чинників, зокрема революційними подіями та воєнними діями на теренах колишньої Російської імперії, процес репатріації вояків-українців з таборів Німеччини був позначений довготривалими затримками. Українська військово-санітарна місія для справ полонених у Німеччині докладала всіх зусиль для визначення евакуаційних шляхів та отримання необхідного транспорту для проведення репатріації⁵.

Довготривале налагодження репатріації обумовило нагальну потребу надання гуманітарної та духовної підтримки воякам-українцям у німецькому полоні. Окрім постачання в табори медикаментів, їжі, а також забезпечення медперсоналом, військово-санітарна місія в Німеччині зробила вагомий внесок у налагодження культурно-освітньої роботи у таборах. У даному контексті важливо відзначити неоціненність досвіду колишніх членів та співробітників СВУ, які продовжували працювати у таборах, зосередившись насамперед на відновленні культурно-просвітницької складової життя українських таборових осередків. Так, зокрема, мовознавець Василь Сімович, публі-

1 Білик Н. І. Б. С. Лепкий – діяч союзу визволення України. Збірник праць ТО НТШ. Том 2 : Національно-визвольні змагання українського народу у ХХ столітті. Т. : Меркьюрі-Тернопіль, 2006 С. 41.

2 WBN SAW Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.272; ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 63-64.

3 ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 303.

4 ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 48.

5 ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 63-64.

цист і славіст Зенон Кузеля, історик Омелян Терлецький, поет Богдан Лепкий і багато інших видатних діячів, які співпрацювали з СВУ, продовжували свою громадську діяльність в таборах і після розпуску Союзу в 1918 р.

Слід відзначити, що В. Сімович був призначений керівником культурно-просвітнього відділу Військово-санітарної місії у Німеччині; З. Кузеля забезпечував видання газети «Шлях»; О. Терлецький з весни 1918 р. виступав з лекціями у німецькому таборі Зальцведель, а також публікував статті у таборових газетах «Вільне Слово» і «Шлях»; Б. Лепкий у 1918–1920 рр. активно долучався до організації процесу репатріації полонених українців у таборі Вецляр, співпрацював з таборовим часописом «Шлях», а також у цей період працював у складі українського посольства у Німеччині¹.

Неординарні таланти та цінний досвід В. Сімовича, за які його характеризували як «цінного працівника»², дозволили ефективно розвинути національну культурно-просвітню роботу серед полонених. Останній мав багатий досвід її налагодження у таборах – починаючи з кінця 1914 р. (коли був залучений СВУ в якості її організатора), ставши під кінець війни розпорядником майна СВУ³. Відтак не дивно, що саме він був запрошений і затверджений в якості керівника культурно-просвітнього відділу Місії майже з самого початку її створення⁴.

Культурно-просвітній відділ Української військово-санітарної місії в Німеччині виступав передовсім «захистником інтересів укр[аїнських] організацій» – таборових осередків, що гуртували полонених українців. Культурно-просвітня та організаційна діяльність місії провадилася у 19 німецьких таборах, зокрема в Зальцведелі (єдиному таборі в Німеччині виключно для полонених українців на період після Першої світової війни), Альтдамі, Губені, Гамельні, Каселі, Кроссені, Мінзінгені, Мюнхенберзі, Поганері, Пархімі, Агоні, Зольтаві, Птаргарді, Цербсті та інших. Станом на 1919 рік до цих таборів було при-

писано 9 тис. українських робітних команд з понад 30 тис. полоненими українцями⁵.

Українські таборові організації в Німеччині підтримували тісний контакт з Культурно-просвітньою секцією військово-санітарної місії. Остання надавала їм організаційну підтримку, реалізовувалася в різноманітних площинах, у т.ч.: у наданні матеріальної підтримки, координації їхньої діяльності, веденні кореспонденції з провідниками організацій. Також представники Військово-санітарної місії мали на меті забезпечити національне виховання членів таборових організацій та заохотити їх до заснування в таборових громадах просвітніх інституцій, театрів, шкіл, читалень та кооперативів.

Завдання таборових громад полягало не лише в духовній опіці полонених, а й в плеканні національної свідомості серед їх членів, поглибленні та зміцненні відчуття приналежності до рідної культури. У цьому аспекті активною діяльністю відзначилося драматичне товариство «Молода Україна», у складі якого брали участь 39 осіб. Товариство мало широку сферу діяльності: розпоряджалося бібліотекою, театром з багатим реквізитом, завдяки чому стало можливим підготувати цілу низку вистав. Лише за березень і квітень 1919 р. «Молода Україна» організувала чотири Шевченківські свята з театральними виставами для полонених і місцевих німців. Кошти на організацію свят у розмірі 4400 німецьких марок товариство отримало від військово-санітарної місії; причому прибутки від проведення вистав після реалізації квитків (його вартість могла становити одну німецьку марку) використовувалися для потреб розвитку таборових організацій⁶.

Репертуар українських драматичних товариств у німецьких таборах характеризувався великим розмаїттям українських п'єс, у т.ч. – Тараса Шевченка («Назар Стодоля»), Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) («Мартин Боруля», «Суєта», «Сто тисяч», «Чумаки», «Розумний і дурень», «Бондарівна», «Наймичка»), Михайла Старицького («Різдвяна ніч»), Бориса Грінченка («Нахмарило», «Степовий гість»), Марка Кропивницького

1 Патер І. Просвітня діяльність галичан серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). С. 125–140.

2 ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 147.

3 ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 34.

4 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Україńska». Sygnatura I.380.1. k.97.

5 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Україńska». Sygnatura I.380.1. k.130.

6 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Україńska». Sygnatura I.380.1. k.131.

(«Невольник», «Дай серцю волю заведе», «Пошились у дурні»), Григорія Квітки-Осноров'яненка («Сватання на Гончарівці»), Івана Котляревського («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), Олекси Кобця («В Тарасову ніч») та ін.¹

Важливим аспектом залучення Української військово-санітарної місії для справ полонених в Німеччині в таборове повсякдення був захист інтересів українських організацій. Культурно-просвітня секція регулярно зверталася до Військового міністерства Німеччини та таборових комендатур з метою вирішення проблемних питань в середовищі полонених, зокрема у випадках конфліктів та упередженого ставлення до полонених. Місія намагалася уникати розміщення полонених українців та їхніх культурних осередків (театрів, гуртків) у спільних бараках разом з росіянами².

У несприятливих обставинах регулярних утисків з боку полонених росіян та їхніх організацій, а також досить поширеного трактування українців як «Russen» таборовими комендатурами згуртованість полонених українців відіграла ключову роль. Таборіві громади полонених, особливо у змішаних таборах, стали головними осередками українського культурного і національного самовираження. Вони активно співпрацювали з Місією та регулярно звітували про свою діяльність, намагалися протидіяти більшовицькій агітації, вплив якої стрімко посилювався у таборах. Про це зокрема йшлося у звіті української громади багатонаціонального табору Цербст³.

Вагомий внесок у культурно-просвітну роботу серед полонених українців після Першої світової війни відіграв таборовий часопис «Шлях», що видавався у таборі Зальцведель і був неоціненним джерелом інформації для сотень тисяч українців у таборах Німеччини, Австрії, Чехії, Італії, Бельгії⁴ та ін. Видання таких друкованих органів, як газета «Шлях», було можливим завдяки українським громадським діячам, які співп-

рацювали з Військово-санітарною місією у Німеччині з питань просвітництва і культурницької діяльності.

Протягом 1916–1918 рр. Зенон Кузеля очолював Просвітний відділ СВУ в українському таборі Зальцведель, займаючись також виданням таборового двотижневика «Вільне Слово». Після завершення Першої світової війни він продовжував свою видавничу і журналістську діяльність у цьому таборі, видаючи газету «Шлях» – єдиний український таборовий часопис у Німеччині на той час. За час роботи в Зальцведелі З. Кузеля зблизився з В. Сімовичем, з яким продовжував співпрацювати у Військово-санітарній місії у Німеччині⁵.

Завдяки діяльності Зенона Кузеля, Романа Смаль-Стоцького, Володимира Левицького, Івана Мороза та інших українських освітян стало можливим ефективно налагодити культурно-просвітницьку діяльність, організувати таборіві театри, бібліотеки, школи грамоти для неписьменних, журналістські курси тощо. З. Кузеля координував просвітницьку діяльність у таборі Зальцведель, а також опікувався поставками паперу і фарб для друку, а також задоволенням потреб інших таборових установ. Також З. Кузеля був «містком» комунікації українських осередків з німецькою таборовою адміністрацією, врегульовуючи конфлікти і реагуючи на різні скарги⁶.

У листі Костянтина Воевідки, голови Військово-санітарної місії у Німеччині, до Головного Отамана УНР⁷ наводиться загальна характеристика діяльності Культурно-просвітнього відділу Місії, яке виявлялося у виданні «газети “Шлях” у Зальцведелі, висилці книжок і брошур, позичених або закуплених Місією, а частинно виданих власним накладом Місії, піддержці таборових українських шкіл, театрів і кооперативів», що мало дати «полоненим духову розраду та освідомлен-

5 Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузеля. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці філологічної та історично-філософської секцій. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. Т. CLXIX. С. 7.

6 Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузеля. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці філологічної та історично-філософської секцій. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. Т. CLXIX. С. 45–47.

7 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.88–96.

1 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.134.

2 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.130.

3 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.98–100.

4 WBH CAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.147.

ня їх з національно-патріотичного боку»¹. Газета уміщувала на своїх шпальтах статті про світові та українські новини, повідомленнями про хід репатріації, перебіг переговорів з іноземними урядами², а також подавала описи культурного життя українців у різних таборах³. «Шлях» публікував нариси життя полонених у Німеччині⁴ та інших країнах, а крім того інформував про допомогіві акції Військово-санітарної місії⁵.

З. Кузеля очолював редакцію газети «Шлях» у 1919–1920 рр., який виходив двічі на тиждень, а його тираж становив 5 тис. примірників. Діяльність останнього як редактора цього видання високо оцінювалася В. Сімовичем, який вважав, що «коли українські полонені вміло обороняли свої українські позиції перед москалями, то це у великій мірі заслуга “Шляху” й умілого редагування цього часопису», адже «редагували ж його люди, що мали за собою повні чотири роки тяжкої таборової організаційної праці»⁶.

Окремо варто відзначити діяльність Української військово-санітарної місії в освітній діяльності серед полонених українців у німецьких таборах. Попри тяжкі умови полону та постійне залучення у таборових роботах, багато вояків-українців відвідували таборові школи, що діяли за підтримки Місії. Загалом військово-санітарна місія підтримувала десять шкіл, з яких трьохкласна школа у таборі Зальцведель досягла найбільшого розвитку. У них викладали грамоту, основи писання, арифметику, фізику, геометрію, географію, історію України та хімію, основи гігієни та анатомії. Полонені могли користуватися шкільним приладдям, яке у свій час було придбано СВУ. Викладачами могли бути як полонені, так і члени

українських організацій (наприклад, лікарі Українського Червоного Хреста). Військово-санітарна місія виділяла 100–150 марок місячно на діяльність таборових шкіл⁷.

Попри першопочаткові успіхи Військово-санітарної місії у налагодженні культурно-освітнього життя полонених українців у німецьких таборах, наслідком низки несприятливих факторів воно дійшло поступового занепаду. У зв'язку з геополітичними обставинами та довготривалим небажанням Антанти видавати дозволи на репатріацію полонених українців на Батьківщину, звільнення українців довгий час затримувалося, що призводило до розчарування і навіть деморалізації полонених українців. Нестача фінансових ресурсів у Військово-санітарної місії для організації транспортних засобів суттєво ускладнювало евакуацію. На додаток до цього розкладаюча діяльність більшовицьких агітаторів та їхні обіцянки швидшої репатріації російськими евакуаційними транспортом справили вкрай деструктивний вплив на загальний стан полонених українців⁸.

Однак, діяльність Української військово-санітарної місії в Німеччині з організації культурного-просвітнього життя полонених українців у німецьких таборах стала унікальним і неординарним прикладом плекання національної свідомості серед українців у буремні часи Першої світової війни та повоєнні роки, що були позначені кардинальними геополітичними змінами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білик Н. І. Б. С. Лепкий – діяч союзу визволення України. Збірник праць ТО НТШ. Том 2 : Національно-визвольні змагання українського народу у ХХ столітті. Т. : Меркьюрі-Тернопіль, 2006 С. 41.
2. Допомога Української Військової Місії продуктами. *Шлях*. Зальцведель, 1919. 2 квітня. Ч.10.
3. З життя полонених українців у Німеччині. *Шлях*. Зальцведель, 1919. 4 жовтня. Ч.62.
4. Залізник О., Білименко Л., Швець І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915-1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського). *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. В. Вернадського*. 2016. Вип. 44. С. 356–368.
7. WBH SAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.136.
8. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 24. Арк.36–37.

1 WBH SAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.93.

2 WBH SAW Zespól Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. k.147.

3 Шевченківське свято по таборах полонених у Німеччині. *Шлях*. Зальцведель, 1920. 28 квітня. Ч. 31 (116).

4 З життя полонених українців у Німеччині. *Шлях*. Зальцведель, 1919. 4 жовтня. Ч.62.

5 Допомога Української Військової Місії продуктами. *Шлях*. Зальцведель, 1919. 2 квітня. Ч.10.

6 Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузеля. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузеля. Праці філологічної та історично-філософської секцій. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. Т. CLXIX. С. 7–8.

5. Збірник на пошану Зенона Кузелі: праці філологічної та історично-філософської секцій / під заг. ред. Володимира Янева. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. Т. CLXIX. 583 с.

6. Патер І. Просвітня діяльність галичан серед військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). URL: <https://cutt.ly/OxicEEJ>

7. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 19/2010. С. 559–571.

8. Смаль-Стоцький Р. Спогади про Зенона Кузелю. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузелі. Праці філологічної та історично-філософської секцій*. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. Т. CLXIX. С. 44–51.

9. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.

10. Срібняк, І. Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців царської армії у таборах Німеччини та Австро-Угорщини (1915–1918 рр.). К., 1996. 47 с.

11. ЦДАВО України. Ф. 3192. Оп. 1. Спр. 23, 24, 25; Оп. 2. Спр. 5.

12. Шевченківське свято по таборах полонених у Німеччині. *Шлях*. Зальцведель, 1920. 28 квітня. Ч. 31 (116).

13. Янів В. Життєвий шлях Зенона Кузелі. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану Зенона Кузелі. Праці філологічної та історично-філософської секцій*. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. Т. CLXIX. С. 3–14.

14. WBN SAW Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska». Sygnatura I.380.1. Арк. 136.

Василь Яблонський,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР В ЕКЗИЛІ У 1920-1992 РОКАХ: ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Вийшовши наприкінці 1920 року на еміграцію, Директорія УНР, а отже українська державність як така, змушена була перебувати на еміграції досить тривалий час – аж до 1992 року. Причини поразки Української революції 1917–1921 років це тема окремої розмови. Варто сказати лише те, що далеко не всі українці «увірували» в українську незалежність, до того ж в цей час її практично не сприймали як в Європі, так і в Америці. Але найбільшим подразником українська самостійницька ідея була для Росії – для «білої», для «червоної», для будь-якої. І «білі» росіяни на чолі з Антоном Денікіним, і «червоні» на чолі з Львом Троцьким та Владіміром Леніним, боролися проти української держави, намагаючись у будь-який можливий спосіб її дискредитувати та знищити. Зрештою, вивільнивши усі бойові частини з інших фронтів, більшовикам у кінці листопада 1920 року вдалося витіснити Дієву армію УНР за Збруч біля міста Волочиськ (на той час – територія Польщі).

Аналіз діяльності Державного центру УНР на еміграції перебуває у фокусі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників. Значною мірою це детерміновано потребою конструювання нового національного гранд-нарративу, в якому робота Державного центру УНР в екзилі постає вагомим етапом визвольних змагань, досвідом української дипломатії і державницьких прагнень українців у бездержавний період. Проблематика, що нас цікавить, певною мірою висвітлена у публікаціях представників ДЦ УНР в екзилі – Михайла Добрянського, Миколи Ливицького, Костя Паньківського, Ярослава Рудницького, Олександра Шульгина, Андрія Яковліва та інших¹.

1 Добрянський М. До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація. Б. м.: Видавництво «Українські Вісті», 1955. 64 с.; Ливицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Фляндельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. 72 с.; Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1968. Серія «Життя і Мислі», кн. 9. 284 с.; Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. Оттава: Архівний комітет УНР, 1994. 96 с.; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Автентич. Відтворення вид. 1934 р. /

Особливістю сучасної української історіографії щодо проблеми яка розглядається є те, що основну увагу українських дослідників прикуто переважно до періоду між світовими війнами, тоді як повоєнна діяльність еміграційного уряду, УНРади, президента часто недостатньо висвітлена. Із досліджень останніх років варто зупинитися на працях Юрія Недужка¹, Валентини Парандій² та Василя Яблонського³. Валентина Парандій та Юрій Недужко досліджували, відповідно, діяльність ДЦ УНР у міжвоєнний та повоєнний періоди. Останній, зокрема, зупинився на дослідженні ролі української діаспори у цілому у відновленні державної незалежності України. Ігор Срібняк і Збігнев Карпус зосередили свою увагу на деяких аспектах військової та законотворчої діяльності ДЦ УНР на початку 1920-х років⁴. Роботи Василя Яблонсько-

Відп. ред. Г. Й. Удовенко; упорядники: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. К.: Юрінком Інтер, 1998. 352 с.; Яковлів А. Основи Конституції У. Н. Р. Нью-Йорк: Українське видавництво «Говерля», 1964. 63 с.

1 Недужко Ю. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 90 с.; Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття): монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 620 с.

2 Парандій В. Діяльність Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920–1944 роки): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2012. 19 с.; Парандій В. Діяльність Державного Центру УНР в роки Другої світової війни. Педагогічний вісник: науково-методичний журнал. 2015. №1(39). С. 13–17.

3 Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності. Український історичний журнал. 2014. №2. С. 131–143; Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиції (1921–1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.; Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920-1992 рр.: історіографія проблеми. Український історичний журнал. 2020. №4. С. 155–165; Яблонський В. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. статей, 2014. Вип. 10. С. 330–34; Яблонський В. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у ХХ ст. Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінюка. С.600–610 та ін.

4 Срібняк І. Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921-1923 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1995. 216 л.; Карпус З., Срібняк І. Законотворча діяльність Державного центру УНР у військовій сфері в Польщі (кінець 1920 – 1921 рр.) // Вісник Київського націо-

го присвячені аналізу діяльності ДЦ УНР як упродовж усього періоду його діяльності, так і окремим проблемам міжвоєнного та повоєнного розвитку. Окремим проблемам з історії ДЦ присвячені також роботи польських дослідників Яна Яцека Брузького, Еміліана Вішки, Яна Пісулінського та ін.⁵

Як уже зазначалося, у листопаді 1920 року уряд, армія УНР, українські громадські діячі та політичні лідери були змушені полишити свою територію і вийти на еміграцію. Опинившись на чужині, вони не знали скільки проведуть тут часу, і сподівались, що цей еміграційний період мине досить швидко і вони повернуться до боротьби за незалежність держави, якій вони присвятили значну частину свого життя. Державний центр (ДЦ) УНР на той час складався з голови Директорії, уряду, міністрів, вищого військового керівництва, апарату міністерств та установ, активної частини політикуму (члени Конгресу трудового народу, керівництво та активісти політичних партій, громадських організацій) та війська, яке було інтерноване у спеціальних таборах. Також з урядом на еміграцію вийшли громадяни УНР, які не могли примиритися з пануванням більшовиків в Україні. Осідком ДЦ у Польщі став Тарнів. Весь наступний 1921 рік був насичений важливими подіями. Розроблялася значна кількість проектів, як військового змісту, так і тих, що стосувалися конституційних перетворень. Фактично, зима 1920-1921 років була використана ДЦ для того, щоб підготуватися до подальшої боротьби на території України. І якщо військові готувалися до воєнної кампанії, то політики намагалися створити перехідне законодавство УНР, яке б діяло після повернення на українську територію та обрання парламенту⁶.

нального лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». К., 2002. Вип.6. С.212-216.

5 Bruski J. J. Petlurowcy. Centrum państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Krakow: ARCANA, 2000. 600 s.; Bruski J. J. Rada Republiki – parlament Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (luty-sierpień 1921 r.). Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Torun, 1997. S. 337–347; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń: MADO, 2004. 752 s.; Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920 – 1939. Torun, 2000. 324 s.; Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. 480 s.

6 Яблонський В. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму... С.602.

**Голова Директорії УНР і Головний отаман
військ УНР Симон Петлюра**

Не секрет, що з листопада 1918 року по листопад 1920 року Директорія УНР провадила постійні військові дії із супротивниками. Історики нараховують у 1919 р. шість армій на території УНР, які вели збройну боротьбу проти неї. Із кінця січня 1919 року, Директорія та уряд були змушені до постійних переміщень між Києвом, Житомиром, Рівним, Кам'янцем-Подільським, Вінницею та іншими містами Правобе-

режної України. Для того, щоб розробити проєкт нової Конституції та низки інших законів, які б регламентували діяльність держави, бракувало і часу, і умов.

На еміграції вирішили це надолужити. 9 січня 1921 року Симон Петлюра підписав указ про створення Ради республіки – передпарламенту УНР. Рада республіки проіснувала з лютого до серпня 1921 року. Це зрештою був майже повноцінний парламент, до якого за партійними списками були обрані депутати. Головою Ради республіки став Іван Феценко-Чопівський. Депутатами також стали представники від українських професійних спілок, спілки залізничників, кооператорів та інших громадських об'єднань, які за тодішньою усталеною практикою брали активну участь у політичному процесі¹.

Час роботи Ради республіки обмежився буквально кількома місяцями і однією сесією. Угода між Польською державою і радянською Росією (та її сателітом – УСРР) поставила хрест на союзницьких відносинах між Польщею і УНР. Якщо перефразувати Юзефа Пілсудського, який говорив, що соціалізм – це лише трамвайна зупинка, на якій треба вийти для того, щоб далі йти і будувати

¹ Феценко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки. Львів; Республіка Комі; Дубно: Б. в., 2002. С.7.

Симон Петлюра серед вояків Армії УНР в одному з таборів інтернованих, 1921 р.

незалежну Польщу, то, схоже, союз з УНР був для нього ще однією такою «трамвайною зупинкою». Він скористався допомогою і Симона Петлюри, і українського війська. Ми знаємо роль армії УНР у «диві над Віслою», з'єднання якої захищали Польщу від більшовиків. Не маючи можливості протистояти їм надалі, польський уряд приносить у жертву інтереси свого союзника – УНР. Закінчується діяльність передпарламенту, ДЦ переходить на напівлегальний стан.

У силу своїх колишніх союзницьких зобов'язань, поляки не пристали на вимогу більшовиків видати українців. Останні залишалися на певний час на території Польщі, не здійснюючи активної публічної діяльності. Був приречений на поразку і Другий зимовий похід на чолі з отаманом Юрком Тютюнником. Загальновідомий факт, що переважна більшість учасників Зимового походу не була належним чином озброєна, тим не менше, їм вдалося підійти до передмістя Києва і наробити великого переляку серед більшовиків. Похід закінчився розстрілом захоплених у полон частини українських вояків під містечком Базар¹ та усвідомленням того, що більшовики за цей рік зміцнилися і що на УНР в екзилі чекає боротьба «в довгу».

Симона Петлюру і раніше обвинувачували у «зраді галичан» (через підписання Варшавського договору), військовій некомпетентності чи неефективному управлінні². Після цих подій обвинувачення посилювалися. Але найцікавіше, що обвинувачували його ті політики, які вже давно сиділи за кордоном та спостерігали за подіями в Україні із затишних віденських чи паризьких кав'ярень. Виглядало так, що за цими докорами ховалася власна неспроможність відновити незалежність України.

Звичайно, в голови Директорії не було значного управлінського чи військового досвіду. Але не було його і в критиків – Володимира Винниченка, Микити Шаповала, Михайла Грушевського та інших. Більше того. Скажімо, ми знаємо про спробу співпраці Володимира Винниченка із більшовиками у 1919 році в Харкові. І достеменно не

1 Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / Упорядник В. Яблонський. Київ: Темпора, 2003. С. 470.

2 Див.: Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Прага, 1923. 186 с.; Шаповал М. Занепад УНР. Прага: Видавництво «Вільна Спілка», 1928. 44 с.; Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. Торонто: «Знання», 1946. 39 с. та ін.

Андрій Лівіцький

відомо, що саме його зупинило від подальшого співробітництва – відчуття пастки чи неамбітна пропозиція із Москви.

Отже, повертаючись до подій першої половини 1920-х років констатуємо, що тарнівський період діяльності ДЦ УНР закінчився досить швидко. Значна частина прихильників Директорії УНР переїздить із Польщі до Франції, Італії, Німеччини, Чехословаччини та інших країн. Симон Петлюра наприкінці 1924 року осідає з родиною у Парижі. Там він розгортає активну діяльність. Налагоджується видавнича справа, засновується друкований орган ДЦ УНР журнал «Тризуб». Навколо нього консолідуються значні державницькі сили, там публікуються важливі матеріали тактичного та стратегічного характеру³.

Паризький період діяльності ДЦ має також декілька етапів. Перший із них закінчується вбивством Симона Петлюри найманцем радянських спецслужб Самуїлом Шварцбардом 1926 року. Владні повноваження переходять тодішньому голові Ради Народних Міністрів Андрію Лівіцькому, який стає заступником голови Директорії та Головним отаманом УНР.

Це політичне убивство відчутно позначилося на українській еміграції, суттєво послабивши її. З одного боку, ми розуміємо що смерть Симона Петлюри об'єднала багатьох українців, навіть тих, хто його не сприй-

3 Тимошик-Сударикова А. Паризький журнал «Тризуб». 1925-1940 роки: формування та функціонування: монографія / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. Київ: Наша культура і наука, 2013. С. 37.

Готель «Брістоль», Тарнів (Польща), в якому перебував ДЦ УНР в екзилі у 1921 р. (сучасний вигляд)

Меморіальна дошка в Тарнові

мав чи з ним конкурував. Це дозволило на якийсь час згуртувати сили навколо судового процесу, який закінчився дивним рішенням паризького суду, що виправдав вбивцю¹. З іншого боку, Державний центр ніс на собі ознаки поразки національно-визвольних змагань. Проти ослабленого ДЦ виступили і колишні союзники, і противники. Колишні союзники соціалісти-революціонери більш жорстко критикували ДЦ, соціал-демократи – займали нішу поміркованої опозиції. Із зрозумілих причин, у непримиреній опозиції залишалися гетьманці.

Виникали і нові політичні сили. Євген Коновалець, очільник Корпусу січових стрільців у складі армії УНР створив у Відні у 1929 році Організацію українських націоналістів. ОУН не була вороже налаштована до ДЦ УНР. Вони розглядали уряд у вигнанні як соратників, які, однак, використовували неефективні методи боротьби.

Обидва табори мали достатню кількість прихильників. Але якщо соціальну базу для ОУН становили переважно мешканці та вихідці із заходу України, то послідовники УНР мешкали по іншому боці радянсько-польського кордону. Кордон ще не був тією «залізною завісою», яка утворилася після Другої світової війни, однак він позбавляв екзильний ДЦ широкої соціальної бази.

У той же час ОУН як ідеологічна політична сила чітко йшла в рідні води нового міжвоєнного тренду – політичного радикалізму з елементами реваншизму. Недарма

один із ідеологів українських націоналістів Микола Сціборський був близький до ідей італійського фашизму. Тут треба зауважити, що ми не повинні сприймати співпрацю у міжвоєнний період із нацистським чи фашистським режимами як щось надзвичайне. Із Беніто Муссоліні, Адольфом Гітлером співпрацювали як уряди Франції чи Великої Британії, так і Радянського Союзу. Це були ті реалії, якими жив світ. Українські політики, розчарувавшись у політиці країн-переможців у Першій світовій війні, намагалися шукати союзників серед їх опонентів.

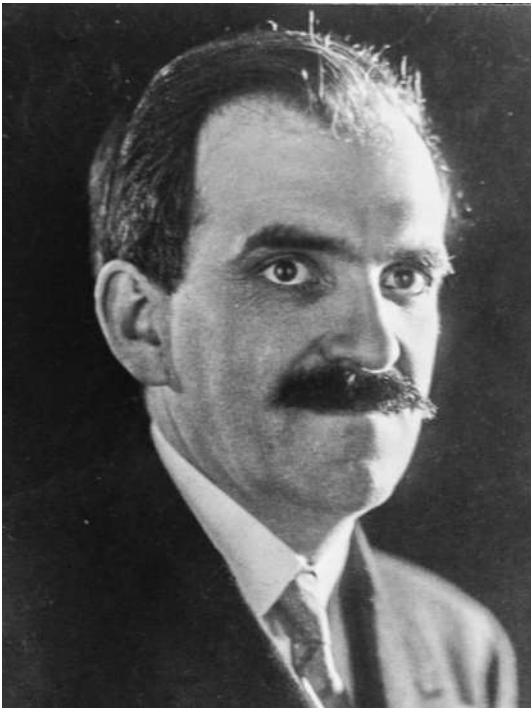
З усвідомленням того факту, що працювати в еміграції доведеться тривалий час, ДЦ докладав значних зусиль до творення нової української еліти. Ще С. Петлюра писав, що усі українці, які вийшли на еміграцію, особливо молоді люди, повинні отримати освіту, оскільки вони не мали можливості зробити це раніше. За домовленістю і за сприяння урядів країн перебування створювалися освітні та наукові українські установи в Празі, Подебрадах, Варшаві та інших містах. Викладачами у цих університетах досить часто були видатні діячі української революції².

Інколи наукові установи мали, окрім основної місії, ще й неpubлічну. Так, за погодженням із польською владою, керівні посади в Українському науковому інституті у Варшаві посідали діючий віце-прем'єр та міністри/урядовці екзильного уряду.

Дуже важливою була діяльність еміграційного МЗС, на чолі якого тривалий час

1 Яковлів А. Паризька трагедія. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 242.

2 Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939). Харків: ХІФТ, 2008. С. 162-168.

Олександр Шульгин

стояв Олександр Шульгин. Крім двосторонніх контактів, міністерство працювало на майданчику Ліги Націй (ЛН) через Українське товариство прихильників ЛН. Такі товариства, створюючись політичним проводом бездержавних народів, які прагнули донести свою позицію до світового співтовариства та відновити незалежність.

Важливим напрямом діяльності стало поширення правдивої інформації про Україну. Українська сторона працювала з делегатами, готувала листи, меморандуми, протести, проекти резолюцій щодо політичних репресій, примусової праці, економічного визиску, проблем національних меншин та ін. Однією із найважливіших тем стала проблема голоду в Україні 1932-33 років (термін «Голодомор» ще не був у вжитку).

Екзильний уряд мав чітку позицію і щодо міжнародних проблем: ідеї Паневропи, критики ідеї економічного «замирення» із Радянським Союзом, роззброєння, японсько-китайського конфлікту і т. ін. Із вступом до Ліги Націй СРСР у 1934 році, активність МЗС УНР на цьому майданчику знизилася з об'єктивних причин.

Навіть за таких складних обставин, екзильний уряд ухвалював нестандартні рішення. Цікавий приклад. Олександр Шульгин у 1939 році із початком радянсько-фінської війни вивчав можливість форму-

вання та відправки українських підрозділів до Фінляндії, яка протистояла більшовицькій агресії. Але, оскільки ця воєнна кампанія була швидкоплинна, а комунікації ускладнені, то українці так і не потрапили на цей театр бойових дій¹. Подібна урядова ініціатива стала можливою, оскільки військове міністерство уряду ДЦ УНР вело реєстри усіх колишніх армійців, які були готові стати до лав відновленої української армії.

Весь міжвоєнний період частина урядовців перебувала у Польщі (Андрій Лівицький, Андрій Яковлів, Олександр Лотоцький та ін.), частина – у Франції (В'ячеслав Прокопович, Олександр Шульгин, Іларіон Косенко та ін.), менша частина – у Чехословаччині. Така організація роботи ДЦ передбачала збереження його керованості навіть за умов неможливості однієї із частин ДЦ здійснювати свої повноваження.

Подібна ситуація склалася вже на початку Другої світової війни. Після початку німецького наступу на Польщу очільники ДЦ здійснили спробу переїхати до Румунії, але цій поїздки завадив наступ Червоної армії зі сходу. Президент Андрій Лівицький із оточенням не встиг покинути Польщу і опинився під німецькою окупацією. Майже весь цей період він був обмежений у вільному пересуванні та діяльності. Вже восени 1939 року він передав повноваження голові уряду В'ячеславу Прокоповичу. Виконувачем обов'язків голови уряду, із збереженням портфеля міністра закордонних справ, став Олександр Шульгин. Однак ця ситуація тривала недовго – до червня наступного року, коли Париж також був окупований німцями. В'ячеслав Прокопович, складаючи повноваження виконувача обов'язки президента, у листі до Андрія Лівицького писав: «шкода мені, що з моїх починань нічого не вийшло. Але ще більша шкода, що й Ви, як бачу, діяти неспроможні»².

Активізувати свою діяльність ДЦ УНР зміг лише на завершальному етапі Другої світової війни, коли німецький вплив у світі значно зменшився. Українці розуміли, що здобуття незалежності ними відсувається на невизначений термін, оскільки з цієї вій-

1 Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Філядельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. С.64-65.

2 Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками... С. 65.

Ісак Мазепа

Степан Витвицький

Микола Плав'юк

ни їх основний супротивник – СРСР вийшов переможцем. У новому двополярному світі природними союзниками ДЦ УНР стали країни західної демократії.

За результатами війни українцями на еміграції був зроблений важливий висновок: однією із основних причин невдалих спроб відновлення української незалежності у міжвоєнний період та під час війни стала роз'єднаність основних акторів, відсутність загального визвольного фронту. Тому, починаючи з другої половини 1944 – початку 1945 років контакти між Андрієм Лівичьким, Андрієм Мельником, Степаном Бандерою та Павлом Скоропадським істотно поживляються. Представники ДЦ УНР, обох ОУН і гетьманців, погоджуються із необхідністю консолідації. Консультації ведуться упродовж 1945-1946 років, а на початку 1947 року сторони зрештою доходять висновку (за винятком Союзу гетьманців-державників (СГД) на чолі з новим лідером Данилом Скоропадським) про необхідність збереження та реорганізації ДЦ УНР. Дещо особну позицію мала ОУНр (ОУН революційна) на чолі з Степаном Бандерою, який хотів мати «контрольний пакет» впливу на ДЦ. Близькі позиції мали Андрій Лівичький та Андрій Мельник, які краще знаходили точки дотику і розуміли один одного. Не забуваймо, що вони були соратниками у 1918-1919 роках – Андрій Лівичький як міністр різних урядів, Андрій Мельник як один із воєначальників Дієвої армії УНР. Такі міжособистісні стосунки стали визначальними і в творенні повоєнної еміграційної політики.

Зрештою, була створена комісія з вироблення статуту, як його спочатку називали, а потім – «Тимчасового закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі». Над розробкою цього закону спочатку працювали представники тих партій, які традиційно були близькі до ДЦ УНР. Комісію очолював колишній голова уряду періоду Директорії УНР Ісак Мазепа. Під його керівництвом комісія уже на жовтень 1947 року почала по-статейне обговорення закону. У листопаді 1947 року до роботи комісії долучились ОУН (мельниківці), а навесні 1948 року – ОУНр (бандерівці). Гетьманці спілкувалися листовно, відкидаючи традицію УНР і висувачи ідею нового колективного органу для керівництва визвольним рухом. Однак усі

Засідання уряду УНР, Німеччина, 1951 р.

інші політичні середовища на ці пропозиції не пристали. Наприкінці весни 1948 року остаточний текст «Тимчасового закону» був завершений. У червні цього ж року, перед початком роботи передпарламенту – Української національної ради (УНРади) ця «еміграційна конституція» була підписана президентом Андрієм Лівіцьким.

У чому полягали основні ідеї, які лягли в основу цієї реорганізації ДЦ? Найважливішим досягненням стала політична консолідація переважної більшості еміграційних політичних партій. У доповнення до вже існуючих інституцій – президента та уряду – була створена УНРада, еміграційний передпарламент, який вирішував важливі питання діяльності ДЦ. УНРада формувалася за пропорційним партійним принципом, який передбачав роботу чотирьох фракцій (секторів): соціалістичного, демократичного, націоналістичного і монархічного. За затвердженими квотами та відповідно до політичного впливу перші три сектори отримували по 12 мандатів, а найменшчисельні монархісти – 6¹.

УНРада обирала президента, віце-президента, уряд та президію УНРади, яка керувала роботою між сесіями. Першим президентом у реорганізованому ДЦ був пе-

реобраний Андрій Лівіцький. Після нього президентом став Степан Витвицький, потім – Микола Лівіцький. Останнім президентом в екзилі був Микола Плав'юк, який 1992 року передав повноваження ДЦ президентові України Леонідові Кравчуку.

Першим головою УНРади було обрано Бориса Іваницького, українського вченого та політика, багаторічного керівника Братства української державності (БУД). Ця неpubлічна організація була створена ще на території України 1918 року. У свій час БУД виконував функції представницького органу, який проводив свої з'їзди в різних європейських містах. «Там ухвалювалися напрямні діяльності уряду, приймалися зміни на становищах тих чи тих членів уряду і затверджувалася ціла політична лінія уряду. – згадував у 1984 році Микола Лівіцький. – Якби на форумі цієї установи було висловлено недовір'я уряду, комусь з його членів або навіть президентові, то це безумовно потягнуло б за собою їх демісію»². Після створення УНРади, було ухвалено рішення розпустити БУД.

Першим головою уряду, або як його тоді називали виконним органом став Ісак Мазепа, голова Ради Народних Міністрів УНР у 1919-20 роках. Чому уряд мав таку назву?

1 Яблонський В. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр.... С. 332.

2 Лівіцький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками... С. 51.

Перш за все тому, що еміграційний статус попри усю свою символічність, не забезпечував його від ворожих дій радянських спецслужб. А як ми знаємо, останні досить активно діяли в Європі та вже мали у своєму «активі» вбивства українських еміграційних політиків.

Треба відзначити, що практично на кожній із десяти сесій вносились певні зміни до цього Тимчасового закону про реорганізацію ДЦ УНР. Однак сама структура 1948 року, яка складалася із президента, віце-президента, Української національної ради і уряду збереглася до 1992 року. У 1970-х роках відбулася виборча реформа УНРади. Викликано це було тим, що еміграційні партії поступово втрачали свій вплив та чисельність. Тому було вирішено створити в УНРаді три сектори: партійний, виборний та номінаційний. Партійний залишався без змін – його як і раніше формували партії. Виборний сектор наповнювався через вибори в товариствах прихильників УНРади у різних країнах. Номінаційний сектор формувався за квотою президента УНР.

Необхідність такої реформи була викликана об'єктивними причинами. Ми прекрасно усвідомлюємо, що еміграція, тим більше еміграція політична, це завжди обмежене коло людей із закритим спілкуванням. Еміграційне середовище має досить низьке самовідтворення через асиміляцію емігрантів в країнах перебування. І навіть якщо йдуть нові хвилі еміграції, вони не завжди можуть повноцінно долучитися до політичних процесів, оскільки, як правило, це різні покоління, світоглядні і культурні середовища. Найактивнішими діячами «уенерівської» еміграції були безпосередні учасники революції 1917-1921 років та їхні нащадки. Подальші покоління зарубіжних українців значно менше цікавилися українськими політичними проблемами. І тому ця виборча реформа давала імпульс до залучення на орбіту ДЦ УНР нових учасників та симпатиків. Звичайно, обов'язковою умовою була матеріальна підтримка ДЦ – національний податок (як правило невелика сума на рік – від однієї марки ФРН чи долара США). Поширеною практикою були внески меценатів та переказ коштів за заповітом.

За весь час своєї діяльності ДЦ зберігав українську державну традицію, історію, культуру, плекаючи серед еміграційного

громадянства відповідальне ставлення до України, до ідеалів її незалежності. Еміграційний уряд працював на власне емігрантське середовище, і співпрацював з урядовими чинниками країн перебування та міжнародними організаціями. Встановлював контакти з еміграційними урядами та визвольними центрами бездержавних народів, проводив акції на їх підтримку. У той же час УРСР, яка перебувала у складі величезної тоталітарної держави, попри усі декларації була квазідержавним утворенням, державністю-фейком без реальних прав.

Українці на еміграції вірили в ідеали української незалежної держави, були переконані у тому, що радянська імперія розпадеться і Україна отримає незалежність. Було чимало внутрішніх і зовнішніх скептиків, які заперечували можливість таких перспектив. СРСР 1970-80-х рр. видавався багатом «вічною» державою. Ядерна зброя, велика армія та репресивний апарат, природні, матеріальні та людські ресурси дозволяли комуністичній владі протистояти як зовнішнім, так і внутрішнім ворогам, прямо чи опосередковано контролювати величезні території на різних континентах. Ідея української незалежності суперечила самій сутності цього державного утворення.

Але ми спостерігаємо унікальний прецедент, коли на одному полюсі держава-монстр, яка на багнетах несе усьому світові ідеї «світлого майбутнього», де немає місця українській державі та українцям, як окремій нації. А на іншому полюсі цього протистояння організований український національний рух. Без армії, без зброї, без межних ресурсів, без належного світового визнання, але який упродовж семи десятиліть обстоював право українців на державну незалежність. І сама логіка історичного поступу призвела до краху радянської імперії та відновлення Української держави. Це приклад того, як ідея стає переможною, підтвердження відомого вислову Віктора Гюґо про те, що «ніщо не зможе зупинити ідею, час якої прийшов».

Повертаючись до кінця 1980-х років, ми бачимо як спадає «залізна завіса» та руйнується Берлінська стіна. Встановлюються і міцнішають контакти між закордонними українцями і українцями на Батьківщині, між ними теж падає «залізна завіса». Шукав

Левко Лук'яненко

контактів із українськими лідерами думок і ДЦ. Восени 1989 року в Західній Європі відбулася знакова зустріч президента Миколи Плав'юка та багаторічного українського дисидента Левка Лук'яненка¹. Співрозмовники швидко дійшли спільного знаменника з багатьох питань тогочасної визвольної політики. Левко Лук'яненко погодився бути представником ДЦ УНР в Україні.

Треба зазначити, що дуже важливу роль у переосмисленні минулого і визначенні перспектив майбутнього розвитку України тодішніми політиками в Україні відігравали українські емігранти, у тому числі й представники ДЦ. Однак не всі ідеї сприймалося належним чином. 24 серпня 1991 року українські депутати не погодилися із запропонованим Левком Лук'яненком формулюванням, що Україна відновлює свою державність. Екс-комуністична більшість вирішила писати «історію від себе»: перша редакція Акту про «відновлення української держави» була замінена на «Акт проголошення незалежності України».

Після всеукраїнського грудневого референдуму 1991 року на підтримку незалежності в ДЦ було ухвалене рішення про передачу повноважень УНР новообраній владі України. Рішення далось не без внутрішніх сумнівів: аж надто крихкою була довіра до колишніх комуністів, які отримали владу на печерських пагорбах.

Передача атрибутів влади УНР була більше символічною аніж реальною. Однак і ця

1 Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk2.htm>.

символічність лякала можновладців у Києві. Леонід Кравчук на зустрічі у січні 1992 року із президентом УНР не міг визначитися із датою для цієї події. Микола Плав'юк пропонував річницю проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР, річницю ухвалення Конституції УНР, але вони не влаштували президента України. Він наполягав, «що народ ще не готовий». Дискусія тривала і Микола Плав'юк, який не був знайомий із «міжкрапельною» тактикою Леоніда Кравчука, заявив, «що ДЦ оголосить про передачу повноважень, а то вже справа української влади як далі із цим діяти»². Леонід Кравчук змушений був погодитися.

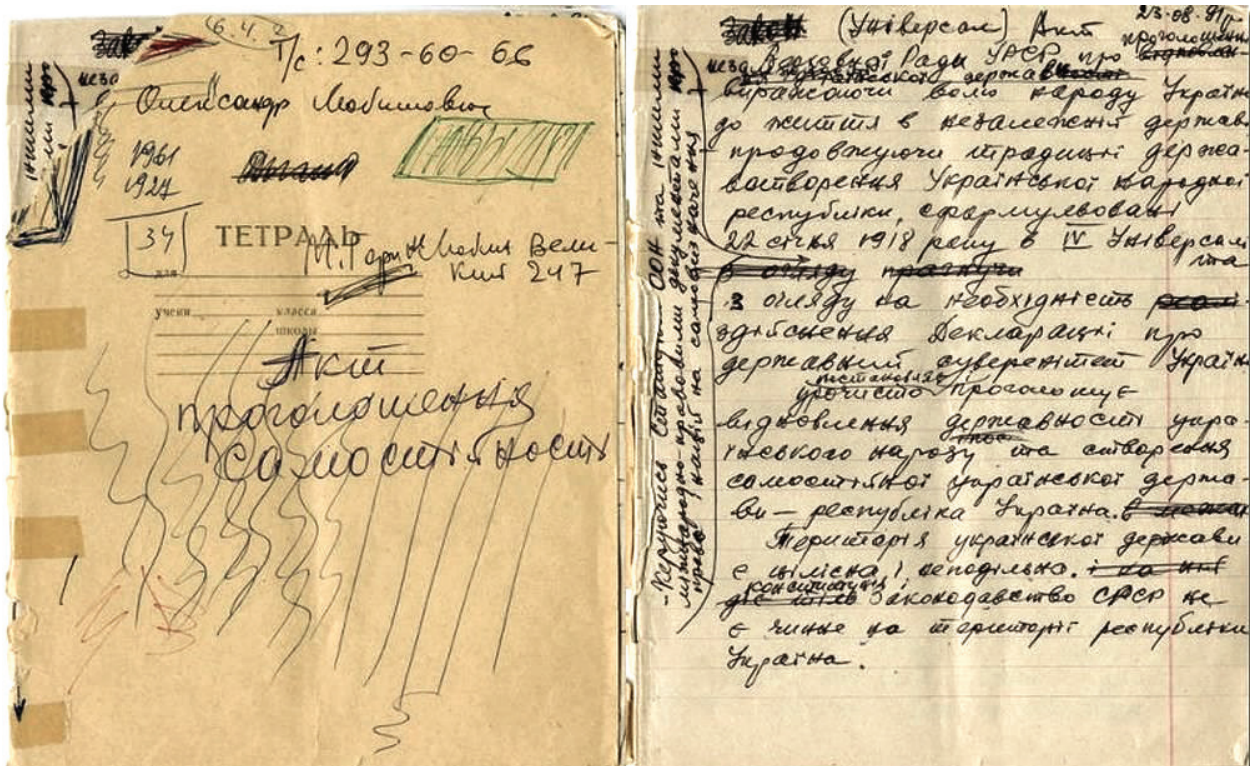
Ця подія відбулася на першу річницю проголошення незалежності України 22 серпня 1992 року, і повноваження від УНР були передані українській владі. Екс-партфункціонери Леонід Кравчук, Іван Плющ, Вітольд Фокін та інші усвідомлювали ризики від співпраці з «буржуазними націоналістами», розуміючи, що це може шкодити майбутнім електоральним здобуткам, відносинам з РФ і т. ін.

Ідеологічні шори також формували несприйняття Симона Петлюри. Він дійсно на той час багатьма українцями сприймався як негативний герой. Представники влади запропонували «зняти прізвище Симона Петлюри і не згадувати його під час урочистостей». На це делегація ДЦ не погодилася, запевнивши владу, що «проігнорувавши Симона Петлюру, ми б підірвали легітимність всього акту»³ передачі повноважень. Були проведені консультації з науковцями, і зрештою дозвіл на те, що ім'я Симона Петлюри прозвучить на цій церемонії у Палаці Україна був отриманий. Урочистості продовжилися в Маріїнському палаці на спеціальному прийнятті.

Справжнє значення цієї події в Україні тоді мало хто розумів. У суспільстві, яке упродовж кількох поколінь яке пережило політичні репресії, Голодомор, війни, повоєнні переслідування та тотальну заборону на українську історію був перерваний історичний зв'язок між поколіннями. Історична пам'ять відновлюється досить повільно.

2 Плав'юк М. Україна життя моє... Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk2.htm>.

3 Яблонський В. М. Державний центр УНР в екзилі... С. 562.

Проект Акту відновлення незалежності

Тому ця подія не отримала належного сприйняття та суспільного резонансу. Про неї досить швидко забули і практично не згадували упродовж багатьох років незалежності. Тодішня еліта не спромоглася переступити через свої ідеологічно забарвлені уявлення про українську історію. А більшості українського суспільства було набагато комфортніше мислити штампами радянської та російської пропаганди. Дослідження українських істориків досить часто відсувалися на маргінес і мали незначний вплив на постімперську суспільну свідомість.

Лише російська агресія 2014 року та повномасштабна війна 2022 року змінили запити суспільства до висвітлення справжньої української історії та боротьби з росіянами за незалежність. Важливим є повернення в Україну пам'яті про ті листопадові дні 1920 року з якої розпочиналася ця історія, коли колони вояків Дієвої армії та уряду УНР залишали рідну землю, подальшу понад семидесятилітню боротьбу, щоб потім – за три чверті століття символічно повернутися до України, маніфестуючи про незнищеність ідеї української незалежності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Добрянський М. До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація. Б. м.: Видавництво «Українські Вісті», 1955. 64 с.
2. Лівичький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен-Філядельфія: Українське Інформаційне Бюро, 1984. 72 с.
3. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / Упорядник В. Яблонський. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
4. Недужко Ю. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 90 с.
5. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття): монографія. Луцьк: ВАГ «Волинська обласна друкарня», 2009. 620 с.
6. Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1968. Серія «Життя і Мислі», кн. 9. 284 с.
7. Парандій В. Діяльність Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920–1944 роки): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2012. 19 с.
8. Парандій В. Діяльність Державного Центру УНР в роки Другої світової війни. Педагогічний вісник: науково-методичний журнал. 2015. №1(39). С. 13–17.
9. Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення. Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk2.htm>.
10. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

11. Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. Оттава: Архівний комітет УНР 1994. 96 с.
12. Тимошик-Сударикова А. Паризький журнал «Тризуб». 1925-1940 роки: формування та функціонування: монографія / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. Київ: Наша культура і наука, 2013. 408 с.
13. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.
14. Фещенко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки. Львів; Республіка Комі; Дубно: Б. в., 2002. 69 с.
15. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Прага, 1923. 186 с.
16. Шаповал М. Занепад УНР. Прага: Видавництво «Вільна Спілка», 1928. 44 с.
17. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. Торонто: «Знання», 1946. 39 с.
18. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Автентич. Відтворення вид. 1934 р. / Відп. ред. Г. Й. Удовенко; упорядники: Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. К.: Юрінком Інтер, 1998. 352 с.
19. Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності. Український історичний журнал. 2014. №2. С. 131–143.
20. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.
21. Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі у 1920-1992 рр.: історіографія проблеми. Український історичний журнал. 2020. №4. С. 155–165.
22. Яблонський В. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. статей, 2014. Вип. 10. С. 330–348.
23. Яблонський В. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у ХХ ст. Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінока. С.600–610.
24. Яковлів А. Основи Конституції У. Н. Р. Нью-Йорк: Українське видавництво «Говерля», 1964. 63 с.
25. Яковлів А. Паризька трагедія. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 228-258.
26. Bruski J. Petlurowscy. Centrum państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Krakow: ARCANA, 2000. 600 s.
27. Bruski J. Rada Republiki – parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (lutysierpień 1921 r.). Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Torun, 1997. S. 337–347.
28. Pisuliński, J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. 480 s.
29. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. Toruń: MADO, 2004. 752 s.
30. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920 – 1939. Torun, 2000. 324s.

Додаток 1.

Очільники Державного центру УНР (1921-1992)

Симон Петлюра, <i>голова Директорії, Головний отаман</i>	21 листопада 1920 – 25 травня 1926
Андрій Ливицький, <i>заступник голови Директорії, Головний отаман, президент</i>	Червень 1926 – 26 Жовтня 1939
В'ячеслав Прокопович, <i>в.о. президента</i>	26 Жовтня 1939 – 12 липня 1941
Андрій Ливицький, <i>президент</i>	12 липня 1941 – 17 січня 1954
Степан Витвицький, <i>президент</i>	6 березня 1954 – 9 жовтня 1965
Микола Ливицький, <i>в.о. президента</i>	9 жовтня 1965 – 18 березня 1967
Микола Ливицький, <i>президент</i>	18 березня 1967 – 8 грудня 1989
Микола Плав'юк, <i>президент</i>	8 грудня 1989 – 21 серпня 1992
Олександр Удовиченко, <i>віце-президент</i>	12 березня 1954 – листопад 1961
Іван Багряний, <i>віце-президент</i>	23 листопада 1961 – 25 серпня 1963
Микола Степаненко, <i>віце-президент</i>	19 березня 1967 – 14 липня 1984
Юрій Бойко-Блохин, <i>віце-президент</i>	14 липня 1984 – 31 липня 1988
Ярослав Рудницький, <i>в.о. віце-президента</i>	31 липня 1988 – 18 червня 1989
Микола Плав'юк, <i>віце-президент</i>	18 червня 1989 – 8 грудня 1989
Іван Фещенко-Чопівський, <i>голова Ради республіки</i>	9 лютого 1921 – серпень 1921
Борис Іваницький, <i>голова УНРади</i>	16 липня 1948 – 22 січня 1950
Іван Багряний, <i>в.о. голови УНРади</i>	22 січня 1950 – 12 березня 1954
Осип Бойдуник, <i>голова УНРади</i>	12 березня 1954 – 28 травня 1955
Євген Гловінський, <i>в.о. голови УНРади</i>	28 травня 1955 – 21 березня 1957

Іван Багрянний, <i>голова УНРади</i>	21 березня 1957 – 23 листопада 1961
Осип Бойдуник, <i>голова УНРади</i>	23 листопада 1961 – 7 квітня 1966
Спиридон Довгаль, <i>в.о. голови УНРади</i>	квітень 1966 – 20 березня 1967
Яків Маковецький, <i>голова УНРади</i>	20 березня 1967 – 22 травня 1971
Спиридон Довгаль, <i>голова УНРади</i>	18 грудня 1972 – 15 жовтня 1975
Іван Кедрин-Рудницький, <i>голова УНРади</i>	жовтень 1975 – 7 березня 1978
Володимир Біляїв, <i>голова УНРади</i>	14 червня 1979 – 14 липня 1984
Павло Лимаренко, <i>голова УНРади</i>	14 липня 1984 – 18 червня 1989
Михайло Воскобійник, <i>голова УНРади</i>	18 червня 1989 – 21 серпня 1992
Андрій Лівницький, <i>глава уряду</i>	21 листопада 1920 – березень 1921
В'ячеслав Прокопович, <i>глава уряду</i>	березень 1921 – 5 серпня 1921
Пилип Пилипчук, <i>глава уряду</i>	5 серпня 1921 – грудень 1921
Андрій Лівницький, <i>глава уряду</i>	січень 1922 – червень 1926
В'ячеслав Прокопович, <i>глава уряду</i>	червень 1926 – 26 жовтня 1939
Олександр Шульгин, <i>в.о. глави уряду</i>	26 жовтня 1939 – 16 липня 1941
В'ячеслав Прокопович, <i>глава уряду</i>	16 липня 1941 – 6 липня 1942
Андрій Яковлів, <i>в.о. глави уряду</i>	1942 – 25 березня 1945
Кость Паньківський, <i>глава уряду</i>	25 березня 1945 – 16 липня 1948
Ісак Мазепа, <i>глава уряду</i>	16 липня 1948 – січень 1950
Любомир Макарушка, <i>в.о. глави уряду</i>	січень 1950 – 1 червня 1950
Ісак Мазепа, <i>глава уряду</i>	1 червня 1950 – 30 вересня 1951
Степан Баран, <i>глава уряду</i>	січень 1952 – 10 червня 1953
Степан Витвицький, <i>глава уряду</i>	10 червня 1953 – 6 березня 1954
Симон Созонтів, <i>глава уряду</i>	12 березня 1954 – 21 березня 1957
Микола Лівницький, <i>глава уряду</i>	21 березня 1957 – 18 березня 1967
Атанас Фіголь, <i>глава уряду</i>	18 березня 1967 – 15 червня 1969
Спиридон Довгаль, <i>глава уряду</i>	червень 1969 – 18 грудня 1972
Василь Федорончук, <i>глава уряду</i>	18 грудня 1972 – 1974
Теоділь Леонтій, <i>глава уряду</i>	1974 – травень 1980
Ярослав Рудницький, <i>глава уряду</i>	травень 1980 – 19 червня 1989
Іван Самійленко, <i>глава уряду</i>	19 червня 1989 – 21 серпня 1992

Додаток 2.

Склад Ради Республіки

1. Айзенберг Веніямін, (ж[идівські партії])
2. Багринівський Микола, (н[ародний] – р[еспубліканець])
3. Барановський Петро, (у[країнські] к[ооперативи]), (сел[янський]-с[оціаліст])
4. Бачинський Сергій, (сел-с)
5. Бачинський Л., (сел-с), склав присягу до 13.VIII.1921 р.
6. Безпалко Осип, (с[оціал-] д[емократ])
7. Біднов Василь, (к[ультурно-]о[світні організації]), склав присягу 25.III.1921 р.
8. Білінський Михайло, (с[оціаліст] – с[амостійник])
9. Білопольський Андрій, х[лібороб]-д[емократ]
10. Богдан Семен, (д-р, [радикальний демократ])
11. Бублій Панас, (п[оштовики])
12. Бутенко Іван, (с-д)
13. Буцұл, немає даних, склав присягу до 13.VIII.1921 р.

14. Галушко Василь, (н-р)
15. Говорук Юрій, немає даних, склав присягу до 13.VIII.1921 р.
16. Грабів Яким, (у. к)
17. Гриневич Андрій, (н-р)
18. Грищенко Олександр, (п)
19. Деркач, немає даних, склав присягу до 13.VIII.1921 р.
20. Ентеліс Борис, (ж[идівські партії]),
21. Зайців Павло, (с[оціаліст] – ф[едераліст])
22. Кириченко, немає даних, склав присягу до 13.VIII.1921 р.
23. Кобза Іван, (х-д)
24. Закрасняний Сергій, (з[алізничники])
25. Ковалевський Олександр, (н-р)
26. Корчинський Михайло, (с-ф)
27. Кравченко Петро, (с-с)
28. Красовський Олександр, (с-д)
29. Липа Іван, (с-с)
30. Ливицький Андрій, (у.к)
31. Лукашевич Андрій, (з)
32. Мирошниченко, немає даних, склав присягу 25.III.1921 р.
33. Могалевський Юрій, (м[ісцеве] с[амоврядування])
34. Молодожоненко Андрій, (з)
35. Моршинський Аполінарій, (с-ф), склав присягу 25.III.1921 р.
36. Мошинський Євген, (сел-с)
37. Мурський Володимир, (с-с), склав присягу до 13.VIII.1921 р.
38. Нечитайло Павло, немає даних, склав присягу 2.III.1921 р.
39. Ніковський Андрій, (с-ф)
40. Огородник Яків, (м-с)
41. Орел Микола, (с-с)
42. Осадчий Олекса, немає даних, склав присягу до 13.VIII.1921 р.
43. Пилипчук Пилип, (н-р)
44. Плєскацевич Василь, (х-д)
45. Приходько Віктор, (м-с)
46. Прокопович В'ячеслав, (с-ф)
47. Романченко Іван, (с д)
48. Савицький Михайло, (сел-с)
49. Сапіга Ілля, (н-р)
50. Совачів Василь, (х-д)
51. Стаднюк Гнат, (с-ф), склав присягу 25.III.1921 р.
52. Тимошенко Сергій, (м-с)
53. Трепет Марко, (у. к),
54. Феденко Панас, (с-д), склав присягу 2.III.1921 р.
55. Феценко-Чопівський Іван, (с-ф)
56. Хижняк Федір, (н-р)
57. Чайківський Микола, (с-д)
58. Шаповал Олександр, (с-с)
59. Шовгенів Іван, (з)
60. Шемет Сергій, (х-д).

Склад Ради Республіки відтворений за виданнями: Феценко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки. Спогади. Львів: Джерело, 2002. 70 с.; Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали: 1920-1992 / Упорядник Василь Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 838 с.

PERCEPTION OF THE UNITED STATES OF AMERICA IN GERMANY AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

As the 21st century began, the relationship between Germany and the United States entered a dynamic new phase, influenced by profound global events, such as the end of the Cold War and the reunification of Germany. This paper explores how Germany's perception of the U.S. evolved during this period, marked by notable world events that impacted other world countries, such as the 9/11 attacks and the ensuing U.S. foreign policy, including the wars in Afghanistan and Iraq. These developments, along with cultural, economic, and environmental factors, significantly impacted the shaping of German public opinion, political discourse, and media portrayal of the United States in the Federal Republic of Germany (Larres and Wittlinger, 2018).

In the backdrop of the Cold War's end and Germany's reunification, this analysis aims to understand the multifaceted dynamics that defined the U.S.-Germany relationship in the early 2000s (Kudriachenko and Martynov, 2022). By examining political, military, cultural, and economic interactions, the research provides insights into the complex interplay that influenced how Germany viewed the United States during a period of significant global change, such as the rise of the war against terror and the global financial crisis.

EVOLVING DYNAMICS IN US-GERMANY RELATIONS IN THE SECOND PART OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL CONTEXT

The historical context of US-Germany relations is essential in understanding the perceptions at the start of the 21st century. Post-World War II, the United States played a pivotal role in Germany's reconstruction and the Cold War era, fostering a complex relationship marked by both cooperation and tension. The

fall of the Berlin Wall in 1989 and Germany's reunification in 1990 transformed this dynamic, with Germany emerging as a significant player in European and global politics.

The end of the Cold War ushered in a period of reevaluation for both nations. For Germany, this meant balancing its growing role in the European Union with its longstanding transatlantic alliance. The U.S., as the dominant global power, continued to influence European security and economic affairs, but its policies and actions were increasingly scrutinized.

As the 21st century dawned, Germany's perception of the United States was a blend of admiration and critique, influenced by historical ties, contemporary geopolitical events, and cultural exchanges. The early 2000s, especially post-9/11, marked a significant shift in this perception, primarily due to U.S. foreign policy decisions (Neaman, 2002).

THE IMPACT OF THE 9/11 TERRORIST ATTACKS AND THE SUBSEQUENT AMERICAN RESPONSE ON THE PERCEPTION OF USA IN GERMANY

The September 11, 2001 terrorist attacks on the World Trade Center and Pentagon marked a definitive turning point in shaping German views of the United States. In the immediate aftermath, the attacks prompted an outpouring of pro-American solidarity, evidenced by favorable descriptors in over 60% of German print media coverage analyzed in an autumn 2001 study (Berman, 2004). Overall favorable opinion of the United States in Germany rose to 78% as Germans solidarized with Americans in the wake of the attacks, according to research by the Pew Research Center (Pew Research Center, 2008).

This solidarity effect reflected both historical Cold War bonds as well as empathy for the

shocking attacks. The attacks were seen not only as an assault on America but as an attack on Western values, which Germany strongly identified with. This sentiment was reflected in the words of then German Chancellor Gerhard Schröder, who declared an “unconditional solidarity” with the United States.

However, this initial wave of solidarity soon gave way to apprehension and criticism concerning the U.S.’s response. The U.S. government’s subsequent ‘War on Terror’ and particularly its military actions in Afghanistan and Iraq, were met with skepticism and disapproval in Germany. Many Germans began viewing America’s response, including the wars in Afghanistan and Iraq and the curtailing of civil liberties under the Patriot Act, as heavy-handed. The chaotic aftermath seemed to parallel America’s earlier rushed response in Vietnam in German eyes. Polling showed German popular opinion turning sharply critical of President Bush’s counterterrorism policies (Berman, 2004).

Public opinion polls showed a significant decline in the favorable view of U.S. foreign policy. The divergence in views was starkly evident when Germany, under Chancellor Schröder, declined to participate in the Iraq War, citing a lack of evidence and UN mandate. In 2008, analysis of global perceptions of the United States by the Pew Research Center showed that “mounting discontent with U.S. foreign policy over the last eight years has translated into a concern about American power. In the view of much of the world, the United States has played the role of bully in the school yard, throwing its weight around with little regard for others’ interests” (Pew Research Center 2008). This sentiment was relevant for Germany as well, with only 38% of Germans holding a favorable opinion of the United States in 2004 and even fewer – 30% – in 2007 (Pew Research Center, 2008).

THE ROLE OF ECONOMIC FACTORS AND THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS ON THE PERCEPTION OF US IN GERMANY

The early 21st century was marked by significant economic events that notably influenced Germany’s perception of the United States, particularly in the realm of economic policies and global financial stability.

The 2008 global financial crisis, which originated in the U.S. housing market, sent shockwaves through economies worldwide.

Germany, as Europe’s largest economy, was not immune to these effects. This crisis led to a critical reassessment in Germany of American financial practices, particularly regarding regulation and oversight of financial markets. The U.S. response to the crisis, including large-scale bailouts and monetary policies, was closely observed in Germany. While some aspects of the recovery strategy were admired, such as the swift implementation of stimulus measures, there was also skepticism about the long-term implications of these policies.

The U.S. and Germany have a robust economic relationship, but it has not been without its tensions. Disagreements over trade policies, including tariffs and trade barriers, have occasionally surfaced, influencing German perceptions of U.S. economic diplomacy. Overall, the United States’ position as a global economic leader was both a source of admiration and concern in Germany. The U.S.’s influence on global economic trends and policies was seen as a double-edged sword, capable of driving growth but also exacerbating global vulnerabilities. At the same time, despite occasional frictions, the economic interdependence between the U.S. and Germany remained a cornerstone of their relationship. German businesses and investors closely followed U.S. market trends and policies, recognizing their significant impact on the global economy (Rinne & Zimmermann, 2012).

THE CULTURAL FACTOR OF THE PERCEPTION OF THE US IN GERMANY

The cultural influence of the United States on Germany in the early 21st century was a significant factor in shaping perceptions. This influence, often termed “Americanization,” was multifaceted, encompassing entertainment, lifestyle, and technological trends (Berman, 2004).

In entertainment and media, American movies and television series continued to dominate German screens, with Hollywood productions like “The Lord of the Rings” trilogy and popular TV shows such as “Friends” and “Breaking Bad” enjoying widespread popularity. This pervasive presence of the American cultural segment contributed to a favorable view of American creativity and cultural output. American music artists, from pop icons like

Madonna and Beyoncé to rock bands like Metallica, held significant sway in the German music scene. Major music events, including tours and festivals featuring U.S. artists, were regularly celebrated in Germany.

American fashion brands like Levi's, Nike, and Calvin Klein were highly popular in Germany, symbolizing a blend of casual style and consumer culture that had global appeal. The presence of American fast-food chains such as McDonald's and Burger King illustrated the penetration of American eating habits into German society. While embraced by many, especially the younger generation, it also sparked debates on health and culinary traditions.

America's leadership in technology, particularly through companies like Apple and Microsoft, had a notable impact in Germany. Products like the iPhone and Windows operating systems became ubiquitous, symbolizing American innovation. The rise of social media platforms, predominantly American creations like Facebook and Twitter, significantly influenced German daily life, communication, and even political discourse.

In this context, the concept of "Denglisch," a blend of "Deutsch" (German) and "Englisch" (English), is also crucial. This linguistic trend reflects the significant cultural and linguistic impact of the United States on Germany since the 21st century. Denglisch goes beyond simple language borrowing; it represents a deeper cultural exchange, with American idioms and expressions becoming embedded in German media and everyday language. This phenomenon provides insight into the German perception of American culture, illustrating the complexities of cultural globalization and the adaptation of American elements within German society.

The cultural impact of the United States on Germany in the early 21st century was thus a complex interplay of admiration and critique. While American culture was enthusiastically embraced in many aspects, it also led to introspection about cultural identity and global influence, contributing to a nuanced perception of the U.S. in Germany (Quandt et al., 2006).

CONCLUSION

The perception of the United States in Germany at the beginning of the 21st century was shaped by a confluence of historical, political, and cultural factors.

The aftermath of the 9/11 attacks and the U.S. response, particularly the wars in Afghanistan and Iraq, significantly shifted German public opinion from initial solidarity to skepticism and criticism. Economically, the 2008 financial crisis and subsequent global impacts led to a critical reassessment of American financial practices in Germany. Culturally, while American influences in entertainment, fashion, and technology were embraced, they also prompted debates about cultural identity and Americanization.

Ultimately, this period marked a complex phase in the U.S.-Germany relations, characterized by a nuanced interplay of admiration, critique, and evolving diplomatic ties, reflecting the multifaceted nature of international relations in the early 21st century.

REFERENCES

1. Berman, R. A. (2004). *Anti-americanism in Europe: A cultural problem*. Hoover Institution Press.
2. Larres, K., & Wittlinger, R. (2018). A Fragile Friendship: German–American Relations in the Twenty-First Century. *German Politics*, 27(2), 152-157. Taylor & Francis Online. 10.1080/09644008.2018.1429412
3. Kudriachenko A., & Martynov, A. (2022). Глобальні виміри зовнішньої політики Німеччини (2005 – 2021 рр.): калейдоскоп подій [Global Dimensions of Germany's Foreign Policy (2005-2021): A Kaleidoscope of Events]. Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine.
4. Neaman, E. (2002). The War that Took Place in Germany: Intellectuals and September 11. *German Politics & Society*, 20(3 (64)), 56–78. <http://www.jstor.org/stable/23740750>
5. Pew Research Center. (2008, December 18). *Global public opinion in the Bush Years (2001-2008)*. Pew Research Center's Global Attitudes Project. <https://www.pewresearch.org/global/2008/12/18/global-public-opinion-in-the-bush-years-2001-2008/>
6. Rinne, U., Zimmermann, K. F. (2012). Another economic miracle? the German labor market and the Great Recession. *IZA Journal of Labor Policy*, 1(1). <https://doi.org/10.1186/2193-9004-1-3>
7. Quandt, T., Löffelholz, M., Weaver, D. H., Hanitzsch, T., & Altmeppen, K.-D. (2006). American and German online journalists at the beginning of the 21st Century. *Journalism Studies*, 7(2), 171–186. <https://doi.org/10.1080/14616700500533486>

Ярослав Попенко,

*Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького, Україна*

РУМУНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1866 р.: ПЕРЕДУМОВИ УХВАЛЕННЯ, ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ, ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ

Конституція Румунії є нормативно-правовою основою всього сучасного політико-правового і політико-державницького процесу поетапного перетворення конституційного законодавства, розвитку конституційних правовідносин та правосвідомості, створення системи охорони правопорядку з метою формування новітнього румунського конституціоналізму. Безперечно, що сам конституційний процес відіграє важливу роль у розвитку демократичних засад в країні і є наслідком еволюції політичної та державної системи, яка впливає на всі сторони життя будь-якого суспільства і визначає розвиток держави на роки вперед.

Конституційний процес Румунії має значну історію. Так, впродовж другої половини XIX ст. румунське керівництво, обравши складний шлях створення власної суверенної держави, усвідомлювало, що одним із найвагоміших завдань є формування та розвиток правових основ країни. В першу чергу – це стосувалося прийняття Основного Закону, який окремі румунські дослідники називають «преамбулою національної незалежності та утвердження румунської іден-

тичності»¹. Саме його прийняття відкривало шлях на становлення Румунії як суверенної держави та сприяло об'єднанню румун в єдину політичну націю. Ідеї національного конституціоналізму почали проникати на румунську територію на початку XIX ст.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА.

Теоретичною базою для написання дослідження стали наукові праці зарубіжних вчених таких як: Г. Кліветі, Б. Джелавич, А. Банчу, І. Негру, А. Унгуряну, М. Енаш, М. Сафта, Е. Штефан, Т. Юзефович та ін.²

1 Banciu A. Constituție și identitate la români. Sfera Politicii. 2018. № 3–4 (197–198). P. 27.

2 Cliveti G. Union or the Romanian Principalities and the Collective Guarantee of the European Powers. Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archaeology. 2022. Vol. 14. № 1–2. P. 15–37; Jelavich B. Russia and the formation of the Romanian national state 1821-1878. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. 356 p.; Banciu A. Constituție și identitate la români. Sfera Politicii. 2018. № 3–4 (197–198). P. 22–56; Banciu A. Istoria Constituțională a României. 2023. 382 p.; Negru I. Istoria Dreptului Românesc. Nagard Lugoj, 2014. 172 p.; Ungureanu A. Istoria Constituțională a României. Analele Universității

Джерельною базою є положення та статті Аккерманської конвенції (1826 р.), Адріанопольського мирного договору (1829 р.), Органічного регламенту (1831-1832 рр.), Паризького договору (1856 р.), «Конвенції стосовно устрою Дунайських князівств» (1858 р.), Конституції Румунії (1866 р.) та ін.

Водночас, маємо відзначити, що дослідження з історії конституційного процесу Румунії ХІХ ст. в українській історико-юридичній науці практично відсутні.

* * *

У вересні 1822 р. на території Молдавського князівства був підготовлений один з перших проектів конституції. Проект передбачав, що князівство мало стати парламентською державою з власним представницьким органом – Сфатул Церій. Передбачалися рівність усіх перед законом, особиста свобода, свобода праці та ін. Але зазначений документ не був підтриманий Константинополем, васалом якого було на той час Молдавське князівство. Попри невдачу, ідеї створення власної Конституції продовжували залишатися в центрі уваги місцевої інтелектуальної та політичної еліти.

АККЕРМАНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1826 р.

Аkkerманська конвенція 7.10.(25.09.) 1826 р. складалася з восьми статей та двох окремих актів. Стаття 3 основної частини Конвенції підтвердила, що Туреччина повертала Дунайським князівствам Молдавії та Валахії всі попередні привілеї та пільги, які були їм гарантовані Бухарестським мирним договором від 16 (28).05.1812 р. З точки зору становлення власної державності на правах автономії у складі Порти увагу при-

«Constantin Brâncuși» din Târgu Jiu. Seria Științe Juridice. 2009. № 2. P.129–142; Safta M. Drept constituțional și instituții politice. București: Editura Hamangiu, 2 vol. Vol. 1: Teoria generală a dreptului constituțional : drepturi și libertăți, 2018. 332 p.; Enache M., Safta M. Arcul constituțional al României 1866–2016 Repere pentru revizuirea Constituției. Buletinul Curtii Constitutionale. 2016. URL: https://www.ccr.ro/wp-content/uploads/2020/05/Arcul-constituțional-al-României2016_2.pdf. (дата звернення: 25.11.2023); Ștefan E. Reflectarea constituțională a jurământului de credință. Revista Universul Juridic. 2020. № 4. P. 64–80; Юзефович Т. Договоры России съ Востокомъ. Политическіе и торговые. СПб.: Типографія О.И. Бакста, 1869. 326 с.

вертає «Окремий акт» Конвенції 1826 р., який передбачив для Дунайських князівств наступне:

1. Господарі (правителі) Молдавії та Валахії мають обиратися із місцевих бояр;
2. Після обрання господаря місцевим диваном, його кандидатура обов'язково мала бути затверджена на посаді султаном. Лише після цього він «буде найменований господарем і за звичаєм наділений належною владою»;
3. Час управління господарів визначався у сім повних років, рахуючи з дня їхнього остаточного призначення;
4. До закінчення терміну семи років господар не міг бути позбавлений влади;
5. Допускалося добровільне зречення правителя;
6. У разі відмови, добровільного зречення або смерті господарів, управління князівством, до призначення наступників, ввірялося спеціальним каймаканам. Останніх призначали місцеві дивани князівств Молдавії та Валахії;
7. Бояри були зобов'язані виконувати накази господарів. Водночас, господар не мав права самовільно утискати бояр або піддавати їх незаслуженим покаранням;
8. Порта гарантувала князівствам право вільної торгівлі та ін.¹.

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1829 р.

Адріанопольський мирний договір 2 (14).09.1829 р., який юридично підсумував завершення чергової російсько-турецької війни у ст. 5 основної частини документу підтвердив князівствам Молдавії та Валахії «права, переваги та привілеї у сфері незалежного управління, торгівлі та свободи богослужіння»².

Додатком до основної частини документу є «Окремий акт про затвердження привілеїв для князівств Молдавії та Валахії», який частково підтвердив раніше надані вольності і, водночас, запровадив більш широкі автономні права Дунайських князівств. Зокрема:

1 Юзефович Т. Договоры России съ Востокомъ. Политическіе и торговые. СПб.: Типографія О.И. Бакста, 1869. С. 65–69.

2 Юзефович Т. Договоры России съ Востокомъ. Политическіе и торговые. СПб.: Типографія О.И. Бакста, 1869. С. 74.

1. Окремий акт підтверджував всі без виключення привілеї, надані князівствам Молдавії та Валахії попередньою Аккерманською конвенцією 1826 р.;

2. Сторони-підписанти договору 1829 р. визнавали необхідність надати господарям обох князівств більш міцну основу (*правову – авт.*) та можливість управління територіями: був скасований семирічний термін правління господарів, виключаючи випадки добровільного зречення їх від влади; господарям надавалася вся повнота влади у вирішенні внутрішніх питань життєдіяльності князівств;

3. Князівства отримали право на утримання власних збройних сил, чисельність яких визначалася господарями, але з обов'язковою згодою князівських диванів;

4. Султанський уряд зобов'язувався затвердити всі необхідні постанови, що стосувалися управління князівствами, які були прийняті народними зборами князівств;

5. Порта зобов'язувалася суворо спостерігати, щоб права і вольності, даровані Молдавії та Валахії, не були жодним чином порушені¹.

ОРГАНІЧНИЙ РЕГЛАМЕНТ 1831–1832 рр.

Подальше закріплення автономного устрою князівств Молдавії та Валахії знайшло своє відображення в Органічному регламенті (Органічні закони). Цей документ ще називають «першими конституціями» Дунайських князівств (Молдавії та Валахії), що набули чинності в 1831-1832 рр.²

Регламенти на території князівств були запроваджені главою російської адміністрації П. Кисельовим. У Валахії вони набрали чинності з липня 1831 р., у Молдавії із січня 1832 р. Турецький уряд ратифікував їх в 1834 р.

Головні положення Органічного регламенту передбачали:

1. Проголошення принципу поділу влади та визначення сфер діяльності адміністративних, судових та військових органів влади;

1 Юзефович Т. Договоры России съ Востокомъ. Политическіе и торговые. СПб.: Типографія О.И. Бакста, 1869. С. 80–84.

2 Dobritoiu E.R. General Aspects of the Genesis to the Constitutional Regulation – First Statutes Wallachia and Moldavia. Research and Science Today Supplement. 2014. № 1. P. 16–24.

2. Звичайні збори отримали право обирати господаря держави пожиттєво (спадкової влади він так і не отримав);

3. Звичайні збори стали своєрідним однопалатним парламентом (князівства фактично отримували початки парламентаризму);

4. Головою виконавчої влади оголошувався господар, який був одночасно також верховним головнокомандувачем та ділив законодавчу владу із Звичайними зборами;

5. Господар отримав право законодавчої ініціативи, право затвердження законів, право призначення міністрів на посади та ін.;

6. До складу Звичайних зборів входили лише заможні бояри та найвище духовенство;

7. Керівні адміністративні посади в князівствах надавалися заможним боярам;

8. Судові органи відокремлювалися від адміністрації і мали власну організацію.

9. Скасовувалася система внутрішніх митниць³.

«КОНВЕНЦІЯ СТОСОВНО УСТРОЮ ДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВ» 1858 р.

Середина XIX ст. в Європі ознаменувалася низкою історичних подій, які, безперечно, мали важливе стратегічне значення для більшості європейських держав, зокрема Дунайських князівств. Серед таких подій можемо назвати «Весну народів» (1848-1849 рр.), Кримську війну (1853-1856 рр.) та Паризький мирний договір (1856 р.). Останній був підписаний 18 (30) березня 1856 р. і не лише юридично завершив Кримську війну, а й виніс на «порядок денний» питання необхідності визначення державно-правового статусу Дунайських князівств Молдавії та Валахії. Фактично йшлося про можливі варіанти їх об'єднання, потенційний економічний та політичний розвиток, перерозподіл сфер впливу в регіоні в контексті існуючої Віденської системи міжнародних відносин.

Вже за рік з 22 травня по 19 серпня 1858 р. тривала спеціальна Паризька конференція, скликана для вирішення саме цих питань. В ній брали участь представники Франції, Великої Британії, Австрії, Туреччини, Пруссії, Сардинії та Росії.

3 Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei, în Colecțiunea vechilor legiuri administrative / ed. de P. Negulescu și G. Alexianu. București : Întreprinderile «Eminescu», 1944. 368 p.

В цьому контексті зазначимо, що якщо внутрішньополітичні сили Дунайських князівств виступали переважно за об'єднання з подальшим здобуттям незалежного статусу держави, то зовнішньополітичні сили такої одностанності не мали. Проти виступали: Австрія, Велика Британія та Туреччина. Зокрема, австрійський посол в Константинополі А. фон Прокеш-Остен відзначав своєму французькому колезі, що «така країна була б жахливою зброєю в руках Росії проти Австрії та Туреччини. Румуни незабаром вважатимуть союзеренітет Порти ганебним та несправедливим... Вони працюватимуть на незалежну державу»¹. Натомість, Франція, Сардинія, Пруссія та Росія прагнули об'єднання князівств².

В підсумку тривалих дебатів французька дипломатія запропонувала певний компромісний варіант майбутнього державно-політичного устрою князівств. 10 червня цей проект був взятий за основу і згодом затверджений у вигляді юридичного документу під назвою «Конвенція стосовно устрою Дунайських князівств». Документ містив 50 статей і був підписаний всіма учасниками конференції. Саме він узаконив «остаточне рішення стосовно князівств»³.

Конвенцію 1858 р., як міжнародний документ «конституційного характеру», з цілковитою впевненістю можна «розбити» на декілька структурно-змістовні розділи. Кожен з них містив в собі статті, які юридично вирішували конкретні аспекти державно-автономного життя об'єднаних князівств.

Розділ 1. Загальні засади. Стаття 1 Конвенції проголошувала, що князівства Молдавії та Валахії відтепер конституційовані під назвою «Сполучені князівства Молдавії та Валахії» та залишаються під союзеренною владою турецького султана. Автори Конвенції зазначали, що продовжуючи перебувати під владою Порти, остання підтверджує їх автономний статус. Князівства, перебуваю-

чи, під колективною гарантією держав, що домовляються продовжуватимуть користуватися існуючими привілеями та вольностями. Порто гарантувала їм вільне управління та дотримання принципу невтручання у внутрішні справи (ст. 2)⁴.

В цьому контексті слід відзначити, що фактично Конвенція 1858 р. в загальному вигляді підтвердила гарантії, що були попередньо надані Дунайським князівствам договором від 30 березня 1856 р. Зокрема, ст. 22 договору гарантувала їм пільги та привілеї і принцип невтручання у внутрішні справи з боку Порти⁵. Стаття 23 зазначеного документу підтверджувала «незалежне та національне управління, свободу віросповідань, власне законодавство, свободу торгівлі та судноплавства».

Додатково ст. 23 передбачалося створення спеціальної комісії з резиденцією у Бухаресті, яка мала переглянути чинне законодавство, підготувати об'єктивний звіт щодо становища князівств та запропонувати варіанти їх майбутнього устрою⁶.

Підкреслимо – обидва міжнародні документи і 1856 р., і 1858 р. виступали своєрідним юридичним «колективним гарантом» Дунайським князівствам у їх відносинах з Константинополем. Водночас, поза текстом документів, в кулуарах європейської дипломатії не виключали і можливості, що гарантована союзниками автономія може стати важливим кроком на шляху до незалежності князівств.

Статті 8-9 Конвенції 1858 р. визначали характер взаємин між Портою та обома автономними князівствами: вони були зобов'язані щорічно сплачувати данину на користь союзеренного двору (Молдавія – 1 500 000 піастрів; Валахія – 2 500 000 піастрів) (ст. 8); затвердження господарів на посадах залишалося прерогативою султана (ст. 8); у випадку зовнішньої агресії проти князівств Порто мала надавати військову підтримку

1 The Cambridge History of British Foreign Policy 1783–1919 / edited by A.W. Ward, G.P. Gooch. Volume II : 1815–1866. Cambridge at the University Press, 1923. P. 398.

2 Jelavich B. Russia and the formation of the Romanian national state 1821-1878. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. P. 66–70.

3 Cliveti G. Union or the Romanian Principalities and the Collective Guarantee of the European Powers. Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archaeology. 2022. Vol. 14. № 1–2. P. 21.

4 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 4–5.

5 Treaty of Paris of 1856 Paris, March 30, 1856 Peace Treaty between Great Britain, France, the Ottoman Empire, Sardinia and Russia. URL: https://content.ecf.org/files/M00934_TreatyOfParis1856English.pdf (дата звернення: 23.11.2023).

6 Treaty of Paris of 1856 Paris, March 30, 1856 Peace Treaty between Great Britain, France, the Ottoman Empire, Sardinia and Russia. URL: https://content.ecf.org/files/M00934_TreatyOfParis1856English.pdf (дата звернення: 23.11.2023).

для оборони та захисту їх територій (ст. 8); міжнародні угоди, підписані султаном, як і раніше, застосовувалися до князівств не порушуючи їх вольностей (ст. 8); у випадку порушення привілеїв князівств, господарі мали право звертатися з відповідною скаргою до сюзеренної держави та ін.

Розділ 2. Загальні права, свободи та обов'язки людини та громадянина. Про демократичний характер майбутнього конституційного устрою об'єднаних князівств свідчить зміст ст. 46 Конвенції, яка передбачала: всі молдавани та волохи рівні перед законом стосовно сплати податків та матимуть право вільного та рівного доступу до публічних посад в обох князівствах; гарантувалася особиста свобода; ніхто не міг бути затриманий, заарештований або підданий переслідуванню інакше, як за законом; приватна власність вжалася недоторканою: «Ніхто не міг бути позбавлений власності, лише за законом, заради громадської користі та зі сплатою відповідної винагороди за завдану шкоду»; молдаванам і волохам всіх християнських сповідань однаково гарантувалося право користуватися політичними правами; представники інших віросповідань могли користуватися цим правом лише через відповідне рішення законодавчих органів Князівств; скасовувалися усі види станових привілеїв та монополій; передбачався негайний перегляд існуючого аграрного закону; всім існуючим муніципальним установам князівств (міським та сільським) гарантувався всебічний розвиток¹.

Розділ 3. Принципи організації влади та гілки влади. Публічна влада в князівствах належала господарю та виборному Зібранню, які в окремих випадках передбачених Конвенцією, мали діяти разом із спільною для обох князівств Центральною комісією (ст. 3). Господарі князівств обиралися виборними Зібраннями пожиттєво (ст. 10).

Стаття 12 в загальному вигляді передбачала процедуру проведення виборів господаря (терміни проведення, чисельний склад представників Зібрання, оголошення результатів виборів тощо). Особлива увага приділялась вимогам до кандидата на цю посаду: він мав бути не молодше 35-ти років; обов'яз-

ково бути вихідцем із місцевого населення (молдованином або волохом); мати прибуток з нерухомості не менше 3 000 дукатів; мати десятирічний досвід державної служби або бути членом виборного Зібрання (ст. 13)².

Конвенція наділяла господарів низкою важливих повноважень у сфері державного управління: вони керували князівствами через призначених міністрів; мали право розробляти, затверджувати та оприлюднювати закони (закони, як і бюджет надавалися на подальший розгляд Зібранням); за ними закріплювалося право вето; призначали чиновників на всі державні посади; мали право оголошувати помилування та пом'якшувати покарання у кримінальних справах (водночас, жодним іншим чином не могли втручатися у здійснення правосуддя); цивільний лист кожного господаря приймався Зібранням один раз на весь час його правління (ст. 14) та ін.

Законодавча влада мала здійснюватися спільно господарем, виборним Зібранням та Центральною комісією (ст. 5). Після проведення виборів, підведення підсумків та розгляду скарг (за наявності) виборне Зібрання мало скликатися господарем та відкриватися щорічно. Кожна поточна сесія мала тривати три місяці, за потреби правитель князівства міг продовжити термін її роботи. Також він мав право скликати та розпустити надзвичайне сесійне засідання. В останньому випадку господар був зобов'язаний скликати нове Зібрання, яке мало бути відкритим у трьохмісячний термін (ст. 17).

Своєрідним свідченням демократизації суспільно-політичного життя князівств був той факт, що ст. 19 Конвенції передбачала – кожне засідання мало супроводжуватися короткою змістовною доповіддю, яка згодом друкувалася в офіційній пресі. Загальна процедура підготовки та прийняття законів була передбачена ст. 6 Конвенції.

Виконавча влада належала господарям (ст. 4). Закон чи будь-який інший нормативно-правовий акт, який був підготовлений правителем, мав бути засвідчений підписом конкретного міністра. Міністри несли особисту відповідальність за порушення законів (зокрема, за марнотратство бюджетних коштів). Вони підлягали суду Верховного касаційного суду.

1 Jelavich B. *Russia and the formation of the Romanian national state 1821-1878*. Cambridge : Cambridge University Press, 1984. P. 88.

2 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 7.

Судова влада в князівствах здійснювалася від імені господаря. Суддів на посади призначав правитель. Проголошувалась рівність громадян перед законом: «Ніхто не буде вилучений з юрисдикції суддів своєї країни». Водночас умови призначення, професійні вимоги, впровадження принципу незмінності суддів мав більш детально визначити спеціальний закон (ст. 7)¹.

Розділ 4. Виборче законодавство. На окрему увагу заслуговують основи виборчого законодавства, які знайшли своє відображення в Конвенції 1858 р. Так, ст. 16 основної частини Конвенції зазначала, що виборні Зібрання в кожному князівстві обираються на сім років, згідно постанови про вибори.

Більш детально основи виборчого законодавства були представлені у Додатку 2 Конвенції під назвою «Постанова про вибори» (23 статті)². Так, Зібрання формувалися в кожному князівстві з членів, обраних від округів або від міст. Митрополит та єпархіальні єпископи входили до складу Зборів за своїм званням (ст. 1).

Виборці поділялися на початкових (прибуток з нерухомості не менше 100 дукатів) та прямих (в округах прибуток з нерухомості не менше 1000 дукатів, в містах – прибуток з нерухомості або торгівлі не менше 6 000 дукатів) (ст. ст. 2-4). Виборцями могли бути лише місцеві мешканці або натуралізовані молдавани або валахи, не менше 25 років (ст. 5). Не могли бути виборцями – іноземці, люди, які перебували під опікою, банкрути або злочинці (ст. 6)³.

Розділ 5. Бюджет. За ст. 22 Конвенції всі бюджетні прибутки та витрати щорічно складалися для кожного князівства окремо. Проект бюджету формувався за наказом господарів та вносився на розгляд Зібрання, яке мало право його змінювати та доповнювати. Лише після затвердження депутатами бюджет набирав чинності. В разі відсутності позитивного рішення з боку Зібрання у визначений строк, виконавча влада князівств мала задовольняти державні потреби на підставі бюджету попереднього року. Як і всі інші загальні або спеціальні закони та

1 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 5.

2 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 16–19.

3 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 17.

урядові постанови, закони фінансового характеру мали бути опубліковані в офіційній пресі (ст. 26).

Розділ 6. Центральна комісія, як охоронець конституційних положень. Низка статей Конвенції була присвячена функціям, структурі, правам та обов'язкам Центральної комісії. Цей орган створювався як постійна державна установа (ст. 29), члени якої перебували на фінансовому утриманні бюджету князівств (ст. 30). Витрати пов'язані із роботою комісії розподілялися між князівствами навпіл (ст. 31). На комісію покладалася низка функцій:

1. Головною метою була «охорона конституційних положень нового устрою Князівств» (ст. 32);

2. Кодифікаційна справа існуючих на території обох князівств законів з метою приведення їх «у відповідність із конституційним актом нової організації» (ст. 35). В пріоритеті кодифікаційної справи визначалася уніфікація наступних уставів та кодексів: цивільного, кримінального, торгового та системи судочинства. Закони, що мали місцеве значення залишалися поза юрисдикцією комісії, оскільки мали локальне/регіональне значення (ст. 35);

3. Комісія мала право вказувати правителям князівств на зловживання у різних сферах державного управління та надавати рекомендації щодо їх усунення (ст. 32);

4. Комісія, врахувавши пропозиції господарів, розробляла остаточний варіант законів для задоволення інтересів князівств (підготовлений варіант законів надався для обговорення виборним Зібранням) (ст. 33).

Місцем постійної роботи комісії були обрані Фокшани. До складу комісії входило шістнадцять осіб (вісім молдован та вісім волохів). Склад формувався від кожного князівства наступним чином: четверо делегувалися господарем з числа членів виборного Зібрання або з вищих державних посадовців, четверо призначалися безпосередньо Зібранням (ст. 27)⁴.

Розділ 7. Збройні сили. Певна увага в статтях Конвенції приділялася створенню спільних збройних сил (міліцій) об'єднаних князівств. Так, ст. 42 передбачала, що на основі регулярної міліції, яка існувала в обох

4 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 10–11.

князівствах, необхідно було створити однакову організаційну структуру, щоб у разі військової загрози вона могла об'єднатися в одну діючу армію. Відзначалося, що така трансформація військових сил має бути відображена в окремому спеціальному законі.

До моменту створення однієї армії стан існуючих збройних сил підлягав щорічній інспекції з боку призначених спеціальних генералів-інспекторів (ст. 42). Регулярна міліція могла бути об'єднана в одну армію в разі внутрішньої дестабілізації в країні або у випадку зовнішньої військової загрози (ст. 43). Стаття 44 передбачала, що призначений господарем головнокомандуючий об'єднаної армії мав бути виключно молдованином або волохом¹.

При цьому відзначимо, що попри наявність власної військової сили у князівствах, у Конвенції все ж таки підкреслювався їх підпорядкований автономний статус. Зокрема, чисельний склад регулярної армії не міг бути збільшений більш ніж на одну третину без попереднього погодження із султаном (ст. 42)².

Розділ 8. Прикінцеві та перехідні положення. Прикінцеві положення Конвенції (ст. 48) передбачали, що постанови документу мають бути оприлюднені не пізніше ніж за два тижні після ратифікації. Представники держав-союзниць зобов'язувалися ратифікувати Конвенцію у Парижі впродовж п'яти тижнів або за можливості раніше (ст. 50)³.

Перехідні положення документу передбачали, що до моменту перегляду законодавства на території князівств залишалося чинним існуюче законодавство, яке не суперечило положенням Конвенції (ст. 47); управління в князівствах передавалися тимчасовим комісіям, сформованим відповідно діючому Органічному уставу (регламенту) 1831-1832 рр. Ці комісії впродовж п'яти тижнів мали сформувати та опублікувати виборчі списки. Вибори мали відбутися за три тижні після їх опублікування. На десятий день після голосування, новообрані депутати мали

1 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 14.

2 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 13.

3 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 15.

зібратися для виборів господарів у своїх князівствах (ст. 49)⁴.

Можемо констатувати, що на другу половину XIX ст. «румунське питання» продовжувало залишатися загальноєвропейською проблемою. Конвенція 1858 р., безумовно, сприяла створенню нової держави. Як засвідчили подальші події, румуни не лише не відмовилися від ідеї суверенної держави, а навпаки активізували рух в цьому напрямку.

У січні 1859 р. єдиним князем Валахії та Молдавії було обрано А. Кузу. Вже у січні 1862 р. були скликані єдині Національні збори та створено єдиний уряд, чим було завершено політичне об'єднання князівств та створена єдина держава – Румунія.

КОНСТИТУЦІЯ 1866 Р.

Важливе значення для формування конституційних основ румунської держави мала реформа виборчої системи 1864 р. за підсумками якої був зменшений віковий та майновий цензи для громадян, які могли брати участь в голосуванні. В цілому реформи були спрямовані на модернізацію суспільства та тогочасних державно-управлінських структур. На думку А. Банчу ці процеси «допустили інтенсифікацію процесу європейської інтеграції Румунії»⁵.

Водночас, незважаючи на їх обмежений характер, реформи зустріли внутрішньополітичний спротив як консервативної, так і ліберальної партій. Важливим фактором було й те, що прийняття Конституції відбувалося на тлі складної міжнародно-політичної ситуації в Європі, зокрема і на Балканах.

З 10 на 11 лютого 1866 р. в князівстві відбувся державний переворот⁶. Попри це, політичні зміни не позначилися на прагненні румун до створення суверенної держави. 28 квітня була скликана палата депутатів, яка ратифікувала обрання новим правителем Кароля Гогенцоллерна-Зігмарінгена.

4 Conférence de Paris. 1858. Paris : Imprimerie Impériale, 1858. P. 15.

5 Banciu A. Constituție și identitate la români. Sfera Politicii. 2018. № 3–4 (197–198). P. 26.

6 Більш детально про ці події: Попенко Я.В., Беседіна І.В. Конституція Румунії 1866 р.: загальна характеристика. Juris Europensis Scientia. 2022. Вип. 5. С. 3–8.

10 (22) травня він склав присягу перед парламентом Румунії¹.

Перша румунська Конституція була прийнята Установчими зборами 30 червня 1866 р. Вона була написана за зразком бельгійської Конституції, але адаптована до румунських реалій державно-політичної та правової систем. Оприлюднена 1 липня того ж року правителем Об'єднаних князівств Валахії та Молдавії Каролем I². Він же склав присягу дотримуватися Конституції та законів країни³.

Прийняття Конституції стало доленосним державним юридичним актом для всієї румунської нації, оскільки означало кардинальну зміну співвідношення зовнішніх та внутрішніх факторів у державотворчому процесі князівства. Румуни, таким чином чітко засвідчили власне прагнення до створення держави з окресленими кордонами (територією), населенням, наявністю органів державної влади та управління, суверенітетом, здатністю видавати закони та проводити міжнародну політику⁴. Конституція складалася з восьми розділів.

Розділ I «Про румунську територію» містить фундаментальні конституційно-державницькі приписи створення та розвитку князівства. Юридично закріплювалася офіційна назва. Стаття 1 проголошувала: «Об'єднанні румунські князівства складають неділиму державу під назвою Румунія»⁵. Статті 2-4 визначали, що територія Румунії є невідчужуваною та недоторканою, з власним адміністративно-територіальним поділом та устроєм. На всій території князівства мала функціонувати виключно національна нормативно-правова база⁶.

1 Giurescu C. Cuvântările Regelui Carol I: 1866-1914. Vol. 1 (1866–1886). București : Fundația pentru Literatură și Artă «Regele Carol II» : Monitorul Oficial și Imprimeria Națională, 1939. P. 6.

2 Ungureanu A. Istoria Constituțională a României. Analele Universității «Constantin Brâncuși» din Târgu Jiu. Seria Științe Juridice. 2009. № 2. P. 133.

3 Ștefan E. Reflectarea constituțională a jurământului de credință. Revista Universul Juridic. 2020. № 4. P. 75.

4 Safta M. Drept constituțional și instituții politice. București: Editura Hamangiu, 2 vol. Vol. 1: Teoria generală a dreptului constituțional: drepturi și libertăți, 2018. P. 123.

5 Negru I. Istoria Dreptului Românesc. Nagard Lugoj, 2014. P. 119.

6 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

Така юридична фіксація засад розбудови держави стала відповіддю румун зовнішньополітичній опозиції, яка прагнула утримати князівство або у своїй безпосередній зоні впливу або зберегти «status quo» в розстановці сил в регіоні.

Розділ II «Про права румун» гарантував та закріплював права і свободи людини і громадянина. При цьому відзначалося, що Конституція та інші закони в частині гарантування політичних прав громадянам є необхідною умовою існування та реалізацією відповідних прав (ст. 6).

Відзначимо, що права та свободи громадян, передбачені Законом 1866 р умовно можна поділити на три групи.

Перша з них – особисті права і свободи людини (громадянські, природні) безпосередньо пов'язані з самою сутністю людини, як фізичної особи: право на свободу совісті (ст. 5); право на набуття та зречення румунського громадянства (ст. ст. 7, 9); зазначалося, що на території країни відсутня класова та соціальна різниця, всі румуни рівні перед законом, але зобов'язані працювати на користь держави (ст. 10); всім іноземцям, які проживали на території князівства гарантувався захист як особистих, так і майнових прав з боку держави (ст. 11); скасовувалися всі колишні привілеї, пільги та класові монополії (ст. 12); гарантувалася індивідуальна свобода (ніхто не міг бути притягнений до кримінальної відповідальності, крім випадків передбачених законом; ніхто не міг бути затриманий або заарештований, за винятком випадків мотивованої судової постанови, про яку слід було повідомити під час арешту або не пізніше ніж 24 години після здійснення арешту (ст. ст. 13-14); проголошувалася недоторканість житла (вторгнення в приміщення, обшук мали бути відповідним чином оформленні за визначеною законом процедурою) (ст. 15); скасовувалася смертна кара (ст. 18)⁷.

Конституція гарантувала кожному громадянину свободу думки і слова; скасовувалося поняття цензури; для публікації матеріалів у пресі не потрібен був дозвіл з боку владних структур; жодне видання не могло бути заборонене. При цьому оговорювалося,

7 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

що кожен «автор/видання мали нести відповідальність за свій матеріал» (ст. 24); проголошувалося право на таємницю листування та телеграфних повідомлень (ст. 25).

Друга група – політичні права і свободи румунських громадян, пов'язані із взаємовідносинами особи та держави, особи та органів державної влади, особи та політичних партій та інших державно-політичних інститутів держави і суспільства: право на свободу друку та зібрань (ст. 5); лише румунські громадяни могли обіймати державні, цивільні та військові посади (при цьому допускалося, що і іноземці можуть займати відповідні посади, але у виключних випадках, передбачених діючим законодавством) (ст. 10); гарантувалася свобода совісті та віросповідання (ст. 21).

Держава зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Румунської Православної Церкви. В цьому контексті відзначимо, що мова йшла про «душпастирську складову» її діяльності, оскільки в цей же час державні керманічі Румунії проводили активну секуляризацію церковно-монастирських земель з метою вирішення «земельного» питання. (4 (16) грудня 1872 р. був прийнятий новий закон про устрій румунської церкви, яка мала знаходитися під управлінням Генерального Національного синоду).

Проголошувалося право на мирні зібрання (без зброї). В окремих випадках такі дії мали бути погоджені з органами державної влади та відповідними правоохоронними структурами (ст. 26); румунським громадянам гарантувалася свобода об'єднання (ст. 27).

Конкретний механізм щодо утворення політичних партій або політичних організацій регулювалися відповідним законодавством; громадянам надавалося право індивідуального або колективного звернення до органів державної влади шляхом подання петицій (ст. 28); всі державні службовці підлягали адміністративній або кримінальній відповідальності за вчинені правопорушення (ст. 29); заборонялася видача політичних біженців, які перебували на території князівства (ст. 30)¹.

Третя група пов'язана з економічними, соціально-культурними та сімейними правами громадян Румунії: заборонялася

1 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

незаконна конфіскація майна (ст. 17); приватна власність оголошувалася недоторканою (ст. 19). Конституція визначала, що будь-яка власність є «священна та недоторкана». Ніхто не міг бути підданий експропріації, крім випадків громадської корисної необхідності на законних підставах та після справедливої попередньої компенсації².

«Причинами» експропріації для громадських потреб визнавалися: прокладання та утримання комунікацій і каналізацій, спорудження оборонних комплексів³. У цій же статті визначалося, що лише «спеціальні закони мали регулювати саму процедуру та порядок експропріації»⁴.

Варто звернути увагу, що в контексті проголошеної в країні нової земельної реформи, ця стаття в першу чергу захищала інтереси великих землевласників.

Гарантувалося матеріальне відшкодування за втрачену землю або іншу власність (ст. 20); документи, які засвідчували цивільний стан подружжя мали оформлювати органи державної влади (ст. 22); держава гарантувала своїм громадянам безкоштовне навчання (ст. 23)⁵.

Слід наголосити, що паралельно проголошувалася державна програма відкриття початкових шкіл по всій території князівства (навчання в державних школах передбачалося безкоштовним, початкова освіта була обов'язковою, всі «освітні» питання мав регулювати спеціальний закон) (ст. 23).

Розділ III «Повноваження держави» один із найбільших розділів Конституції. Саме в ньому були прописані базові умови функціонування законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Підкреслювався демократичний характер Основного Закону. Зокрема, у ст. 31 зазначалося, що носієм державної влади є нація, яка делегує свої повноваження відпо-

2 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

3 Banciu A. Constituție și identitate la români. Sfera Politicii. 2018. № 3–4 (197–198). P. 26.

4 Safta M. Prezumția dobândirii licite a averii și confiscarea averilor ilicit dobândite în jurisprudența Curții Constituționale a României. Cadru constituțional de referință pentru reglementarea confiscării extinse. Juridical Tribune. 2012. Vol. 2. Issue 1. P. 109.

5 Ungureanu A. Istoria Constituțională a României. Analele Universității «Constantin Brâncuși» din Târgu Jiu. Seria Științe Juridice. 2009. № 2. P. 133.

відно до принципів та правил, встановлених «діючою Конституцією».

Стаття 32 визначала, що законодавча влада здійснюється спільно монархом та Національним представництвом. Останнє поділялося на дві асамблеї: Сенат та Збори депутатів. Важливим аспектом ст. 32 стало те, що жоден закон країни не міг бути підписаний монархом, поки не буде погоджений та схвалений всіма трьома гілками законодавчої влади. При цьому право законодавчої ініціативи належало всім трьом (ст. 33). Право тлумачення законів також належало виключно законодавчій гілці влади (ст. 34)¹.

У ст. 35 зазначалося, що саме монарх є головою виконавчої влади, яку він здійснював у відповідності до норм Конституції. Носіями судової гілки влади Конституція проголосила суди та трибунали, які мали виносити рішення відповідно до закону та виконуватися іменем монарха (ст. 36). Інтереси департаментів та комун мали регулюватися місцевими радами відповідно до приписів Конституції та спеціальних законів (ст. 37)².

Глава 1, розділу «Повноваження держави» визначала базові функції, права, обов'язки, повноваження членів Національного представництва (ст. ст. 38-56). В статтях проголошувалося, що збори мають відбуватися у відкритому режимі, крім окремих питань (ст. 39); будь-яка резолюція мала прийматися абсолютною більшістю голосів (ст. 45); процедура голосування могла відбуватися відкрито усно або таємно (ст. 46).

Варто наголосити, що Конституція гарантувала принцип недоторканості членам Асамблеї, зокрема «будь-який з членів Асамблеї не міг бути підданий арешту чи переслідуванню за власну думку чи позицію» (ст. 52) за виключенням «тяжкого правопорушення», але за наявності дозвільної санкції Асамблеї (ст. 52)³.

У ст. ст. 57-67 визначалися вимоги до Зборів депутатів (склад депутатських колегій, кількісне представництво, вимоги до кан-

дидатів, майновий ценз тощо). Стаття 65 окремо підкреслювала, що спеціальний «Закон про вибори» більш детально визначить вимоги до кандидатів та виборчого процесу. Строк повноважень членів Палати депутатів визначався у чотири роки (ст. 67). Статті 68-81 прописували особливості формування та функціонування Сенату. Як і в попередніх статтях, визначалися вимоги до кандидатів, кількісне представництво, майновий та віковий цензи та ін. Так, у ст. 74 відзначалося, що сенаторами могли бути: громадяни Румунії від народження або натуралізовані; претендент мав користуватися всіма громадянськими та політичними правами; проживати на території Румунії; бути не молодше 40 років та мати прибуток не менше 800 леїв на рік. Окремо передбачалося, що університети міст Яси та Бухарест мали право делегувати до Сенату по одному обраному представнику (ст. 72). Місце у Сенаті також надавалося нащадку престолу у віці вісімнадцяти років без права дорадчого голосу (після досягнення 25-років такий голос йому надавався) (ст. 76). Ця ж стаття гарантувала місце у Сенаті вищим церковним ієрархам.

Статті 82-92 Конституції були присвячені монарху (порядок престолонаслідування, питання регентства, недоторканність особи монарха та ін.)⁴.

Стаття 93 окреслювала безпосередні «державні» функції князя як голови держави. Він: призначав та звільняв міністрів, мав право амністії з політичних питань, не мав права вмішуватись у діяльність системи правосуддя, був головнокомандувачем армії, мав право присвоювати військові звання, представляв інтереси держави на міжнародній арені тощо. Водночас, ст. 96 відзначала, що «монарх не має жодних інших повноважень, крім тих, що передбачені Законом»⁵. У ст. ст. 97-103 окреслювалися загальні повноваження міністрів та їх взаємини із законодавчою гілкою влади.

Декілька статей розділу присвячені системі правосуддя: проголошувалася незалежність судової гілки влади, заборонялося ство-

1 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

2 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

3 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

4 Більш детально: Попенко Я.В. Правові основи королівської влади в Румунії за Основним Законом 1866 року. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 4. С. 13-17.

5 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

рювати надзвичайні комісії та трибунали, створювався Касаційний суд (ст. 104); відновлювалися суди присяжних під час розгляду кримінальних справ, справ з політичних злочинів та злочинів проти преси (ст. 105)¹.

Декілька статей Закону в загальному формулюванні визначали принципи функціонування місцевих органів влади. В цій частині можна ще раз пересвідчитися в ліберально-демократичному характері Конституції 1866 р. Зокрема, у сфері місцевих органів влади запроваджувалися принципи «адміністративної децентралізації» та «муніципальної незалежності» (ст. 107).

Розділ IV «Про фінанси» у ст. ст. 108-117 визначав принципи функціонування, підпорядкування та звітності фінансової системи князівства. Відзначалося, що всі податки встановлювалися виключно на користь держави, департаменту або муніципалітету (ст. 108); нові податки могли вводитися лише на законних підставах (ст. 109); пільгове оподаткування, звільнення від сплати податків могло бути запроваджене виключно спеціальним законом (ст. 111); щорічно депутати мали голосувати за бюджет, який затверджувався монархом (ст. 113); на всій території князівства діяла єдина Рахункова палата (ст. 116); визначалася система фінансової звітності як державних, так і приватних організацій (ст. 117)².

Розділ V «Про Збройні сили» визначав принципи функціонування військових сил. Зокрема, наголошувалося, що кожен «румун є частиною регулярної армії, міліції або національної гвардії» (ст. 118). Всі питання, пов'язані зі збройними силами мали регулюватись спеціальним законодавством (ст. ст. 118-122); в Румунії не мали права перебувати або пересікати її територію війська інших держав, за виключенням законних на те підстав (ст. 123)³.

У розділі VI «Головні положення» авторами Конституції була прописана державна атрибутика князівства: затверджували-

ся кольори державного прапора (ст. 124); у ст. 125 м. Бухарест оголошувався столицею князівства та резиденцією уряду.

Окремо було підкреслено про незмінний характер Основного Закону: «Конституція не може бути призупинена повністю або частково» (ст. 128)⁴.

У розділі VII «Перегляд Конституції» у загальному вигляді представлена процедура внесення змін або доповнень до тексту Закону. Так, ст. 129 надавала права та повноваження щодо внесення змін до тексту Конституції законодавчій гілці влади. Після проходження всіх процедур, нові зміни та доповнення до Закону, могли бути внесені (за умови наявності не менше двох третин депутатів та двох третин голосів)⁵.

Останній *восьмий розділ «Перехідні та додаткові положення»* містив низку важливих аспектів державного будівництва та трансформації Румунії. Зокрема, наголошувалося, що з дня вступу Конституції в дію всі попередні нормативно-правові акти (закони, накази, постанови тощо), якщо вони суперечили нормам нового Основного Закону скасовувалися (ст. 130); передбачалося реформування окремих державних органів, зокрема, після прийняття окремого закону мала бути скасована Державна рада (ст. 131).

Оскільки Конституція в багатьох аспектах державного управління та життєдіяльності князівства містила лише загальні нормативно-правові приписи, передбачалося в найближчий час переглянути існуючі або прийняти нові кодекси та закони («Про адміністративну децентралізацію», «Про відповідальність міністрів та інших представників виконавчої влади», «Про внесення змін в закон про пенсійне забезпечення», «Про розвиток шляхів сполучення», «Про військову юстицію» та ін.) (ст. 132)⁶.

Слід наголосити, що в Румунії, яка обра-ла шлях буржуазних реформ, залишалось невирішеним «болоче» земельне питання, яке потребувало відповідної норматив-

1 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

2 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

3 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

4 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

5 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

6 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

но-правової основи. Так, впродовж 1863-1865 рр. уряд М. Когелнічану провів низку ліберально-демократичних реформ в князівстві, зокрема частково відбулася секуляризація монастирських земель, але в цілому це питання не було вирішене. Зважаючи на його соціально-політичне та економічне значення у ст. 133 Конституції проголошувалася «невідчужуваність земель колишніх власників впродовж двадцяти років»¹. Тим самим з одного боку підкреслювалось право недоторканності приватної власності, з іншого – уряд був зобов'язаний розробити програму земельної реформи.

Отже, Основний Закон проголошував принципи державного суверенітету, спадкового престолонаслідування, недоторканості монарха, представницького правління, принципи поділу влади, відповідальності міністрів тощо². На думку сучасних румунських практиків Конституцію 1866 р. слід трактувати «як дійсний акт емансипації, в тому розумінні, що нація має виключне право переглянути свій фундаментальний закон, який вона ж і розробила»³.

Конституція 1866 р. діяла до 29 березня 1923 р., коли до неї були внесені нові зміни,

1 Constitutiunea Romaniei din 1866. URL: <https://www.constitutia.ro/const1866.htm> (дата звернення: 26.11.2023).

2 Safta M. Drept constituțional și instituții politice. București: Editura Hamangiu, 2 vol. Vol. 1: Teoria generală a dreptului constituțional: drepturi și libertăți, 2018. P. 124.

3 Enache M., Safta M. Arcul constituțional al României 1866–2016 Repere pentru revizuirea Constituției. Buletinul Curtii Constitutionale. 2016. URL: https://www.ccr.ro/wp-content/uploads/2020/05/Arcul-constituțional-al-Romaniei2016_2.pdf. (дата звернення: 25.11.2023).

відповідно до вимог часу. Вони в основному стосувалися організації діяльності вищих органів державної влади та розширили права і свободи румунських громадян.

Ще раз підкреслимо, що румунський конституціоналізм середини – другої половини XIX ст. розвивався в досить складних умовах. На тлі слабкої економічної сили буржуазії та середнього класу, які до того ж не мали сильного парламентського представництва, говорити про кардинальну фіксацію демократичних норм в першому Основному Законі країни не доводилося. Але навіть за таких умов Конституція виявилася життєздатною з державно-правової точки зору, оскільки суттєві зміни в неї були внесені лише в 1923 р., тобто через 57 років.

В підсумку можна відзначити, що прийнята в 1866 р. Конституція стала прогресивним державно-правовим актом для всього державотворчого процесу Румунії. Необхідність дотримуватися її норм поступово зробили конституціоналізм формою мислення, що сприяло подальшому розширенню демократичних прав і свобод та розвитку демократичних поглядів в країні.

Закон 1866 р. встановлював нові (законні) межі для майбутнього розвитку, створював нормативно-правові підстави для процесу оновлення князівства та сприяв поступовій інтеграції Румунії в систему європейських держав другої половини XIX – початку XX ст. Для самих же румун Конституція стала додатковим стимулом національного об'єднання в одну державу.

ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Найважливішою юридичною передумовою правового становища особи в суспільстві є стан громадянства. Прийнята у 1997 році Європейська конвенція про громадянство визначає дане поняття як «стійкий правовий зв'язок між окремою особою та державою без зазначення етнічного походження особи» [1].

Інститут громадянства замінив інститут підданства, який існує в монархіях і характеризує особистий зв'язок людини (підданого) із главою держави – монархом, вірність йому. Натомість, інститут громадянства характеризує зв'язок людини й держави.

Термін «підданство» вживався в царській Росії, зараз застосовується у монархічних країнах, хоча в демократичних державах – монархіях (Великій Британії, Бельгії, Данії, Японії та ін.) його зміст не відрізняється від поняття «громадянство», і він усе частіше витісняється останнім, будучи рідко вживаним, а то й зовсім не вживаним (Іспанія та ін.).

У контексті історії виникнення і становлення, громадянство є показником не лише форми правління, але і політичного режиму держави, оскільки цей інститут відображає перехід від абсолютної монархії і характерного їй тоталітарного режиму до буржуазно-демократичного режиму, до громадянського суспільства. Поняття «громадянин» і «громадянське суспільство» взаємопов'язані. Згідно з класичним уявленням громадяни – це вільні люди у вільній державі. Підданим вважається особа, яка не належить собі, а підлегла волі іншої людини – монарха. Боротьба за свободу в історії суспільного розвитку часто була і боротьбою проти королів, імператорів, царів за республіканське правління, яке вважалося по-справжньому демократичним. У сучасних умовах розвитку й активних процесів уніфікації правових

норм як на регіональному, так і на міжнародному рівнях відмінностей між такими визначальними категоріями, що розкривають важливий елемент правового статусу особи, як «громадянство» та «підданство», майже немає [2, с. 17].

Інститут громадянства важливий як для держави в цілому, так і для кожної людини окремо, оскільки громадянство об'єднує особу і державу. Так, Україна, проголосивши державний суверенітет, закріпила в Декларації про державний суверенітет України, що вона має власне громадянство.

Інститут громадянства дозволяє спрогнозувати людський, а відтак й економічний потенціал країни. Маючи інформацію про кількість своїх громадян, кожна держава може планувати свій річний бюджет у контексті доходів та видатків, контролювати демографічну ситуацію в країні, мати уявлення про міграцію населення як в середині країни, так і за кордон, розуміти масштаби підготовчих дій до організації й проведення загальнодержавних і місцевих виборів і референдумів тощо. Таким чином, громадянство безпосередньо впливає, а подекуди визначає окремі показники державної економічної, соціальної, трудової, міграційної політики. Врешті решт, громадянство дозволяє державі визначити мобілізаційний ресурс для посилення збройних сил та інших військових формувань, що має принципове значення в умовах здійснення зовнішньої збройної агресії та анексії (окупації) частини території країни або непередбачуваної зовнішньої політики сусідніх держав [3, с. 204].

Дослідженням інституту громадянства України займалися такі вчені, як Л. М. Альбертіні, Р. Б. Бедрій, Ю. Р. Боярс, О. В. Журавка, С. К. Косаков, Д. Л. Златопольський,

О. С. Лотюк, В. Ф. Мелашенко, М. І. Суржинський, Ю. М. Тодика, П. Ф. Чалий, Ю. С. Шемшученко та інші. Однак відсутність єдиної загальновизнаної позиції щодо питань громадянства, а також зміни, які відбулись в законодавстві про громадянство, залишають місце для подальших досліджень.

Що стосується країн Європейського Союзу, з 1 січня 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір про створення Європейського Союзу, спрямований на подальше поглиблення європейської інтеграції та надання їй незворотного характеру. Договір вніс значні корективи та нововведення до установчих документів усіх трьох Співтовариств, і насамперед у Римський договір 1957 р. про створення Європейського економічного співтовариства.

До найбільш важливих новел, на нашу думку, слід віднести заснування громадянства Європейського Союзу. Відповідні доповнення – ст. 8 та 8е були внесені до Маастрихтського договору. Стаття 8 Договору про створення Європейського Союзу передбачає, що громадянином Європейського союзу є будь-яка особа, яка має громадянство будь-якої з держав-учасниць Європейського Союзу [4]. Тим самим ніби закладається безпосередній політико-правовий взаємозв'язок між окремим громадянином, з одного боку, та Євросоюзом, з іншого, спрямований на їх поступове та дедалі більше зближення. При цьому як необхідна сполучна ланка виступає саме належність до національного громадянства. Але, слід зазначити, що громадянство Європейського Союзу не підміняє собою національного громадянства, а є, власне, додатковим щодо нього, тобто громадянин тієї чи іншої держави-учасниці є ще й громадянином своєї країни і громадянином Європейського Союзу. Цей принцип, хоча безпосередньо і не знайшов свого закріплення в тексті Маастрихтського договору, проте був схвалений Комісією Європейського Союзу і узгоджений державами-учасницями в ході Римського, а згодом й Единбурзького самітів глав держав та урядів.

Слід зазначити, що питання громадянства тісно пов'язані з правами і свободами людини, більше того, сучасне міжнародне право розглядає право на громадянство як одне з основних прав, що належать будь-якому індивіду. Наочним підтвердженням тому

є закріплення відповідних положень у низці найважливіших міжнародно-правових актів, і насамперед у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенції про права дитини, Американської конвенції про права людини. Питання громадянства регламентуються внутрішнім законодавством будь-якої держави. Але, разом з тим, окремі складові даного правового інституту, як, наприклад, порядок набуття та втрати громадянства, правовий статус апатридів та біпатридів (поліпатридів), вимагають не лише внутрішньодержавного, а й міжнародно-правового регулювання. Говорячи про теоретичний аспект цієї проблеми, слід зазначити, що юридична наука розуміє під громадянством політико-правову приналежність особи до певної держави, в силу якої на цю особу поширюється суверенітет даної держави, і ця особа користується державним захистом своїх прав та законних інтересів як усередині країни, так і за її межами. Громадянство є приналежністю до держави, воно, безперечно, нерозривно пов'язане з державністю. Громадянство загалом визначають як стійкий правовий зв'язок фізичної особи з державою, що виражається в сукупності їх взаємних прав та обов'язків.

Щоб краще розібратися в природі та сутності єдиного загальноєвропейського громадянства, доцільно трохи докладніше зупинитися на змісті та особливостях кожного з наданих громадянину Європейським Союзом прав. Так, у Маастрихтському договорі зазначено, що кожен громадянин Європейського Союзу має право: вільно та безперешкодно переміщатися по всій території Європейського Союзу та проживати на ньому; брати участь у виборах як виборець і виставляти свою кандидатуру на муніципальних та загальноєвропейських виборах у країні проживання; перебуваючи за межами Європейського Союзу, користуватися захистом дипломатичних представництв та консульських місій будь-якої країни-учасниці Європейського Союзу; звертатися з петиціями та скаргами до Європарламенту, з дотриманням встановлених процедур [4].

Приналежність до громадянства передбачає наявність в особі як прав, так і обов'язків. Права у відповідному розділі До-

говору, що стосується єдиного загальноєвропейського громадянства не конкретизовано. Якщо наприклад звернутися до інституту громадянства зарубіжних країн, можна констатувати, що до основних обов'язків громадянина, як правило, відносять військовий обов'язок, обов'язок сплачувати податки, а в деяких країнах – і обов'язок брати участь у виборах як виборець. Однак щодо Європейського союзу, залишається питанням щодо обов'язків його громадян. Передбачаючи можливість розширення кола вже наявних прав, Маастрихтський договір не містить аналогічної норми щодо обов'язків, що, можливо, пояснюється прагненням надати певну стабільність правовому статусу громадянина Європейського Союзу.

При аналізі громадянства як конституційно-правового інституту необхідно виходити з того, що визначення будь-якого поняття повинно відображати істотні риси його змісту. Дане визначення повинно мати вигляд стиснутої і чіткої формули, яка дає уявлення про основні елементи, що складають структуру досліджуваного явища або відносин.

У науці конституційного права поширеним є наступне визначення інституту громадянства. Так, інститут громадянства є сукупністю конституційних норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини по набуттю, припиненню громадянства, процедур з питань громадянства [5, с. 72].

Отже, інститут громадянства регулює відносини з приводу набуття, припинення громадянства, інших процедур з питань громадянства. У законодавчих актах України і країн Європи та Азії закріплені норми, що констатують факт існування громадянства і визначають його основні принципи і норми, що регулюють відносини з питань громадянства. Необхідно пам'ятати, що правовідносини з приводу громадянства виникають не тільки між громадянами і державою, а й по відношенню до іноземців та осіб без громадянства.

Громадянство як один з елементів основ конституційно-правового статусу особи включає в себе декілька категорій: громадянин, іноземний громадянин, особа без громадянства. Ці поняття характеризують відносно самостійні політико-правові зв'язки конкретної особи з даною державою. Кожному зазначеному статусу відповідає своє

правове становище, що визначає обсяг прав і обов'язків особи у взаєминах з державою.

З юридичної точки зору, громадянство виступає, з однієї сторони як явище «об'єктивного права», з іншої – «суб'єктивного права». У першому випадку громадянство являє собою інститут права та законодавства, а в другому – мова йде про громадянство як про визнану законом приналежність особи до конкретної держави. У цьому випадку громадянство опосередковується правами особи з приводу громадянства (його набуття, зміна, припинення) і являє собою підставу, яка надає особі зі статусом громадянина реальну можливість мати повний комплекс прав і свобод та виконувати обов'язки, передбачені законодавством відповідної держави. Остання обставина надає підстави характеризувати громадянство і як правоздатність. Правоздатність – це передбачена нормами права здатність (можливість) індивіда мати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки [6, с. 356].

Громадянство як об'єктивний чинник є двостороннім зв'язком фізичної особи та держави, де кожна сторона має відповідні права та обов'язки. Кожен суб'єкт у цьому зв'язку володіє тільки йому притаманною властивістю: людина – правоздатністю, а держава в особі її уповноважених органів – повноваженнями (компетенцією). У правоздатності концентруються права і обов'язки, якими може володіти суб'єкт, а компетенція держави чітко регламентована в конституції та інших нормативно-правових актах певної держави.

У правовій літературі громадянство розглядається як правовий зв'язок особи та держави, як особистий правовий зв'язок особи та держави, як постійний або стійкий правовий зв'язок особи та держави тощо.

Так, аналізуючи законодавство країн СНД, необхідно зазначити, що визначення громадянства має своє закріплення в законах про громадянство наступних держав СНД. Із ст. 1 Закону Азербайджанської Республіки «Про громадянство Азербайджанської Республіки» випливає, що громадянство це політико-правовий зв'язок особи з Азербайджанською Республікою, який полягає у їх взаємних правах і обов'язках [7]. Відповідно до преамбули Закону Республіки Казахстан «Про громадянство Республіки

Казахстан», громадянство – стійкий політико-правовий зв'язок особи з державою, який виражається в сукупності їх взаємних прав і обов'язків [8]. Частина 1 ст. 3 Закону Республіки Молдова «Про громадянство Республіки Молдова» визначає громадянство як стійкий політико-правовий зв'язок між фізичною особою і Республікою Молдова, який породжує взаємні права і обов'язки [9]. Громадянство як стійкий політико-правовий зв'язок розглядається і Законом Республіки Узбекистан «Про громадянство Республіки Узбекистан» (ч. 1 ст. 1) [10]. Що стосується Грузії, яка є колишнім членом СНД, її закон про громадянство містить положення, відповідно до якого, громадянство – політико-правовий союз особи з державою Грузія, який виражається в єдності взаємних прав та обов'язків, заснований на повазі до гідності особи, визнанні її прав та свобод [11].

Таким чином, за допомогою порівняльно-правового методу, можна зробити висновки, що майже всі закони країн СНД про громадянство, закріплюють громадянство саме як стійкий правовий або політико-правовий зв'язок особи з державою. Необхідно зазначити, що Закон України «Про громадянство України» в редакціях від 08 жовтня 1991 р. [12] та від 16 квітня 1997 р. [13] містив положення про те, що громадянство України – це постійний правовий зв'язок особи і Української держави, який знаходить своє закріплення в їх взаємних правах та обов'язках. Але, відповідно до ст. 1 чинного Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. [14] «громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках». На нашу думку, поняття громадянства необхідно розглядати саме як стійкий або постійний правовий зв'язок між фізичною особою та державою. Стійкість громадянства як у просторі, так і часі виявляється в тому, що громадянство є безперервним. Безперервність виражається у збереженні громадянства з моменту його визнання, набуття і до виходу з громадянства або його втрати, відповідно до законодавства конкретної держави.

Так, розуміння громадянства як стійкого правового зв'язку доводить, що громадянство існує постійно, воно не зазнає автоматичного впливу різних зовнішніх чинників,

а обов'язково передбачає кроки кожної зі сторін – особи та держави – для його набуття чи зміни. Робиться акцент на тому, що всі відносини, які виникають у зв'язку з громадянством, є правовідносинами й мають за основу ту чи іншу норму законодавства. Жодних змін стану громадянства за «фактичною домовленістю» між фізичними особами або між ними й державними органами бути не може. У кожному конкретному випадку необхідні офіційні дії сторін та офіційні рішення. Лише на цій основі один правовий стан змінюється іншим.

Громадянство є стійким правовідношенням. Його стабільність має вимір як у просторі, так і часі. Не обмежуючись часом, громадянство є постійним правовим станом особи. Місцеперебування людини не припиняє її громадянства та не змінює його [15, с. 9].

Л. М. Альбертіні зазначає, що громадянство є складним явищем; складність правового визначення поняття громадянства обумовлюється багатоманітністю громадянства. Найбільш вірним, на її думку, є визначення поняття громадянства як стійкого правового зв'язку між особою і державою [16, с. 6].

Стан громадянства є підставою набуття прав та обов'язків, як з боку особи, так і з боку держави. Натомість, держава поширює свою владу на громадян як на своїй території, так і поза її межами.

Так, Ю. М. Тодика справедливо зазначив, що особа підпорядковується юрисдикції своєї держави як на території даної держави, так і поза її межами, залишається громадянином певної держави, навіть якщо вона відмовляється користуватись наданими їй як громадянину правами чи нести по відношенню до даної держави обов'язки [15, с. 8].

У західноєвропейських країнах поширеним вважається розуміння громадянства як статусу [17, с. 140] або як правовідношення [18, с. 354]. Визначення громадянства як статусу зводить громадянство до звичайного юридичного факту та не враховує роль громадянина в суспільстві. Розуміння громадянства як правовідношення можна вважати цілком прийнятним, оскільки правовідношення – це врегульовані нормою права суспільні відносини між двома та більше суб'єктами права, а юридичний зміст правовідносин – це права і обов'язки їх суб'єктів.

На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства найвищими соціальними цінностями виступають права і свободи людини та громадянина, а їх гарантії становлять зміст і спрямованість діяльності держави [19, с. 1].

Право на громадянство – це одне з основних та невід’ємних прав людини, яке закріплюється у конституціях України та країн СНД. Так, ч. 1 ст. 25 Конституції України містить положення про те, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство [20].

Право на громадянство та його реалізація вважаються дуже важливими для кожної особи, оскільки саме завдяки йому вона може ідентифікувати себе з відповідною державою, отримуючи правовий захист.

На міжнародному рівні питанню громадянства також приділяється значна увага. Так, це фундаментальне право має своє закріплення у Міжнародному пакті про громадянські й політичні права, Європейській конвенції про громадянство, інших чинних міжнародно-правових актах з питань громадянства. У ст. 15 Загальної декларації прав людини, прийнятій 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН встановлено, що кожна людина має право на громадянство і ніхто не може довільно позбавити громадянства або його змінити [21]. Закріплення даного права на міжнародній арені є важливим кроком у вирішенні проблеми безгромадянства.

У чинному Законі України «Про громадянство України» закріплено принципове положення про те, що громадянство в Україні, незалежно від його набуття, є рівним і єдиним. Незалежно від того, чи мають громадяни свій статус громадянства від народження, чи вони набули його на інших підставах, усі громадяни України користуються рівними правами і є рівними перед законом [14].

Практично у кожній країні основною частиною її населення виступає особлива категорія фізичних осіб – громадяни даної держави. Правовий статус громадянина істотно відрізняється від статусу інших осіб, які проживають у відповідній країні. Даний статус зберігає свої особливості і в тому випадку, коли громадянин тієї чи іншої держави постійно або тимчасово проживає на території іншої держави.

В основу громадянства дослідники даної проблеми вкладають різні ознаки, враховуючи складність та багатоаспектність самого інституту громадянства, це є закономірним [22, с. 256]. Так, деякі вчені вказують, що громадянство ґрунтується на вірності державі, тобто відносять вірність особи до ядра держави. На неможливість поєднання відносин громадянина та держави на основі вірності, оскільки вірність, лояльність, на його думку, не є юридичними категоріями. Громадянство не є відносинами вірності [23, с. 192], оскільки, на думку Ю. М. Тодики, громадянство – це відносини двох рівноправних суб’єктів – держави і особи [22, с. 257].

Є прихильники визнання громадянства правовідносинами, оскільки у врегульованні взаємовідносин між суспільством і людиною важлива роль належить праву. Будучи офіційно визнаною і чітко визначеною юридичною формою різноманітних зв’язків людини з суспільством, право виступає засобом переведення цих зв’язків у взаємовідносини між державою і громадянином. Дані взаємини є «концентрованим виразом найбільш важливих і значимих взаємовідносин особи і суспільства і являють собою як би ядро, серцевину зв’язків особи і суспільства». Отже, врегульовані нормами права відносини між державою і громадянином можна віднести до категорії правовідносин, які мають свої характерні особливості.

Так, громадянство є комплексними, стійкими правовідносинами за участю людини та держави, які безпосередньо визначають правовий стан особи, межі правосуб’єктності, склад прав і свобод, якими особа може скористатися, а також обов’язки сторін за даними правовідносинами.

Угорський вчений Л. Самел вважає, що громадянство – це таке правовідношення, в якому особа як одна з його сторін перебуває під владою певної держави, котра виступає як друга сторона і несе щодо неї обов’язки навіть в тому випадку, коли залишає територію держави, і разом з тим може вимагати надання таких прав, які держава не зобов’язана забезпечувати особам, які не перебувають з нею у вказаному правовідношенні [24, с. 18].

Болгарські вчені А. Ангелов та Б. Спасов, здійснюючи класифікацію державно-правових відносин в залежності від їх змісту, виділяють як самостійну групу відносини

належності (громадянства). Також, необхідно зазначити, що одні вчені визначають поняття «громадянство» як приналежність особи до держави. Інші – розглядають його у вигляді стійкого правового чи політико-правового зв'язку особи з державою.

Ю. М. Тодика справедливо зазначає, що «громадянство – стійкий правовий зв'язок особи з державою, який проявляється в сукупності їх взаємних прав, обов'язків і відповідальності, заснований на визнанні та повазі до гідності та основних прав і свобод особи» [15, с. 7].

В. М. Шаповал слушно вказує, що «громадянство є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави і особи» [25, с. 102]. У свою чергу, Ю. М. Тодика та Н. А. Ришняк, визначають громадянство як конституційно-правовий інститут [26, с. 18].

Інститут громадянства є важливим як для держави, так і для кожної людини окремо, оскільки громадянство об'єднує людину з державою. Громадянство є важливою ознакою держави, тому що воно в сукупності визнає населення держави і робить можливим існування даної держави [15, с. 4]. П. Ф. Чаллий стверджує, що громадянство є також невід'ємною ознакою суверенітету держави, без якої вона не може існувати [27, с. 38–46].

Наявність різних підходів до визначення поняття громадянства пояснюється також і тим, що в його реальному змісті постійно відбуваються зміни. Правовий зміст громадянства обумовлений конкретними історичними умовами розвитку відповідної держави, сучасними політико-правовими чинниками, станом теоретичного осмислення відносин громадянства, їх законодавчого закріплення та іншими умовами.

Вищезазначене дає підстави для виникнення розбіжностей серед вчених-правознавців з приводу того, чи існує загальне визначення поняття громадянства незалежно від соціально-політичного розвитку держави.

Таким чином, громадянство є складним політико-правовим феноменом, який можна одночасно розглядати як одну з головних ознак держави, і як правовий зв'язок, і як складову частину основ конституційного ладу, і як конституційно-правовий інститут, і як право особи, і як один з елементів її конституційно-правового статусу.

Громадянство як суб'єктивне право визнає і О. С. Лотюк. Вона справедливо

зазначає, що громадянство – це невід'ємне суб'єктивне право людини, яке є необхідною передумовою для більш великого комплексу прав [28, с. 6]. На нашу думку, дані точки зору є цілком вірними. Кожна людина має право на громадянство, тому громадянство можна відносити до категорії суб'єктивного права.

Надзвичайно важливе значення при розумінні людини як громадянина має характеристика її соціальної сутності, правового становища, яке проявляється в політико-правовому зв'язку особи з державою і знаходить своє вираження в їх взаємних правах та обов'язках, та є одним із основних елементів конституційно-правового статусу особи. Тому, громадянство є тією підставою, яка дозволяє особі, що має статус громадянина, у повній мірі долучатись до участі у політичному, економічному, правовому та культурному житті суспільства і держави. Від наявності чи відсутності у особи статусу громадянина держави прямо залежить обсяг громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод, якими особа може користуватися в даній державі, а також обсяг обов'язків, покладених на неї цією державою.

Сукупність осіб, які проживають на території певної держави утворює її населення, що складається з громадян даної держави, а також іноземців та осіб без громадянства – апатридів. Населення є демографічною, а не правовою категорією. Демографія вивчає народжуваність, одруження, розлучення, смертність, освітній рівень, соціально-класову структуру, расовий, мовний, національний склад населення, його міграцію, урбанізацію.

Громадянином України є особа, що знаходиться в особливому правовому зв'язку з Україною, який визначає зміст громадянства, а не кожна людина, що проживає на її території, підкоряється державній владі, користується правами і виконує обов'язки. Громадяни України утворюють її народ, який є правовою категорією, на відміну від населення нашої держави, яке, як зазначалось вище, є демографічною категорією. Згідно з Конституцією України (ст. 5) саме народ України є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади [20].

Реалізуючи право на громадянство, особа вступає в стійкий правовий зв'язок з

окремою державою. З огляду на настання юридичних наслідків, його реалізація призводить до визнання особи суб'єктом правовідносин громадянства і володінню статусом громадянина.

У свою чергу, належність до громадянства України забезпечує широке коло прав і свобод у різноманітних сферах життя. Серед можливостей реалізації громадянства України Конституція України передбачає такі важливі права, як участь у політичному житті суспільства, в управлінні державними справами шляхом участі у виборах, у всеукраїнському та місцевих референдумах. Громадяни України користуються рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування. Громадяни України наділені також іншими, не менш важливими правами й свободами і мають право вимагати від держави захисту своїх прав.

Належність до громадянства України є найважливішою передумовою обов'язку держави захищати в повному обсязі права і свободи своїх громадян, які закріплені в Конституції України та Законі України «Про громадянство України» як на території держави, так і поза її межами, відповідно до ч. 3 ст. 25 Конституції України [20]. Так, дипломатичні представництва та консульські установи України зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для того, щоб громадяни України мали можливість користуватися в повному обсязі правами, наданими їм законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування. У встановленому законодавством порядку дипломатичні представництва та консульські установи України повинні захищати інтереси громадян України, що охороняються законом, а в разі необхідності – вживати заходи для повнення їх порушених прав.

Через громадянство реалізується державний суверенітет і, насамперед, втілюється ідея народного суверенітету.

Підсумовуючи наведене, можна зробити висновок, що в Україні постійно приділяється увага становленню і вдосконаленню інституту громадянства, а в останні роки чітко простежується тенденція його демократизації. Це знаходить свій вияв у забезпеченні права кожного вихідця з України на

набуття українського громадянства, запобіганні виникненню випадків апатризму, а також спрощенні порядку зміни громадянства.

Інститут громадянства має важливе значення для забезпечення стабільності конституційно-правового статусу особи. Тому, конституції та чинне законодавство про громадянство України і країн СНД приділяють багато уваги питанням громадянства. Даний конституційно-правовий інститут на сучасному етапі, в цілому, врегульований більш чітко, ніж це мало місце раніше в законодавствах України і країн СНД про громадянство. Водночас, інститут громадянства – є одним з достатньо динамічних конституційно-правових інститутів, на розвиток якого впливає низка факторів.

Нестабільність законодавства з питань громадянства, як показує досвід, обумовлена перехідним етапом розвитку країн – учасниць СНД, а також пошуком найбільш оптимальних моделей регламентації даного питання.

Критичний аналіз наведених вище точок зору дає підстави сформулювати наступне визначення поняття громадянства: «Громадянство України – це стійкий правовий зв'язок між фізичною особою (громадянином) та державою Україна, відповідно до якого, громадянин володіє сукупністю прав і свобод, несе обов'язки, а держава в особі її уповноважених органів гарантує та створює належні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод як на території України, так і поза її межами». Автор підкреслює, що громадянство є саме стійким правовим зв'язком, який не переривається навіть у випадку тривалого перебування громадянина за кордоном. Дане положення підкріплене п. 7 ст. 2 чинного Закону України «Про громадянство України» [14], в якому зазначено, що громадянство України зберігається незалежно від місця проживання громадянина України.

Відповідно до вищезазначеного, можна стверджувати, що інститут громадянства є фундаментальним та одним з ключових конституційно-правових інститутів, що являє собою систему взаємопов'язаних конституційно-правових норм, які регулюють відносини з питань громадянства.

Кожна держава в особі її уповноважених державних органів зобов'язана вживати усіх необхідних заходів для того, щоб її гро-

мадяни мали можливість користуватися у повному обсязі наданими їм правами, свободами та нести покладені на них обов'язки відповідно до законодавства даної держави. Взаємна відповідальність особи та держави закріплена законодавством України і країн СНД. Так, Закон Республіки Казахстан «Про громадянство Республіки Казахстан» [8] закріплює, що «Республіка Казахстан в особі своїх державних органів та посадових осіб відповідальна перед громадянами республіки, а громадянин Республіки Казахстан відповідальний перед Республікою Казахстан» (ст. 1). У даній статті також надається тлумачення обов'язкам громадянина Республіки Казахстан. Так, він зобов'язаний дотримуватися Конституції і законів Республіки Казахстан, захищати інтереси Республіки Казахстан, її територіальну цілісність, шанобливо ставитися до звичаїв, традицій, державної мови та мов усіх національностей, що проживають на її території, сприяти зміцненню могутності, суверенітету і незалежності Республіки Казахстан.

Держава несе відповідальність перед людиною, що відображається в принципах громадянства, які є вихідними засадами, керівними ідеями, які дістали закріплення в законодавстві у взаємовідносинах держави і особи [5, с. 74]. Так, законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

- 1) єдиного громадянства;
- 2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;
- 3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
- 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
- 6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
- 7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина на Україні [14].

Розглянемо кожен з цих принципів детальніше. Першим, на нашу думку, слід розглянути принцип єдиного громадянства. Цей принцип закріплено і в Законі України «Про громадянство України» (п. 1 ст. 2) [14], і в Конституції України (ст. 4) [20]. Він має декілька аспектів: по-перше, єдине громадянство держави Україна означає, що не можуть існувати громадянства окремих адміністративно-територіальних одиниць України. Тобто не може бути громадянства АР Крим, чи м. Києва або м. Севастополя, чи будь-якої області. Зазначений аспект цього принципу спрямований на забезпечення унітарності держави. По-друге, єдине громадянство України означає, що «якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України». Те ж саме правило застосовується і до іноземців, які набули громадянство України, тобто вони у правовідносинах з Україною вважаються тільки громадянами України, не беручи до уваги також належність їх до іншого громадянства (п. 1 ст. 2). У цьому аспекті відображається негативне ставлення держави до подвійного громадянства, тобто належності особи до громадянства двох або більше держав. Подвійне громадянство в міжнародному праві має назву «біпатризм» (лат. *bi...*, від *bis* – двічі та грец. *Патріс* – батьківщина) [29, с. 245]. На думку Л. Альбертіні, стосовно особи, яка перебуває у громадянстві більш ніж двох держав, необхідно застосовувати термін «поліпатрид», а саме явище іменувати «поліпатризм» [24, с. 104].

Однією з визначальних тенденцій законодавства України та більшості країн СНД про громадянство є спрямованість на скорочення випадків біпатризму (поліпатризму). Так, законодавство України та більшості країн СНД дає можливість особам, що проживають на їх території, отримати громадянство і володіти у повному обсязі всіма конституційними правами і свободами, відповідними обов'язками громадянина. Належність особи до громадянства дає змогу брати участь у здійсненні державної влади.

Принцип єдиного громадянства в Україні, на нашу думку, є умовою стабільності політичної та соціальної ситуації в державі, усуває моральну напругу, національну

конфронтацію людей, які на засадах спільної патріотичної мети і солідарності будують незалежну державу – Україну. Закріплення принципу єдиного громадянства у Конституції України внесло певну упорядкованість та врегульованість у суспільні процеси. У свою чергу, це дає можливість координувати й узгоджувати інтереси різних соціальних груп і політичних сил, підводити правову основу під складну систему зв'язків і відносин людей у суспільстві.

Розглянемо ситуацію в Україні з позицій основних гравців, які впливають на неї. Не встигла Україна оговтатись від «паспортного скандалу», який виник між Україною та Угорщиною, коли уряд Угорщини почав видавати паспорти жителям Закарпатської області. Так, українці, які отримували угорські паспорти у Береговому, присягали на вірність Угорщині та попереджались угорськими дипломатами, щоб ті не повідомляли про отримання документів українській владі. Що стосується держави-агресора, насамперед, гібридна війна, розпочата Росією не лише проти України, а й проти інших держав до того. Апробовані спочатку в Молдові та Грузії засоби гібридної війни тепер відпрацьовуються в Україні. Замість поширених за часів СРСР тез про слов'янське братерство, спільні корені повернулися штампи Російської імперії – на заміну «старшому брату» прийшов «руський мір», замість Малоросії – Новоросія та ін. Штампи братерства спрямовані тепер лише на «обробку» власного населення, яке має бути вмотивованим на повалення, хоча й визнаної всім світом, але «хунти», яка захопила російсько-належну країну й пригнічує російськомовних братів і сестер. До цього додаються російські «скрепи», які є нічим іншим як радянською спадщиною, коли за часів СРСР у потрібному руслі переписувалася історія. Зокрема, у сучасних російських підручниках з історії назву держави Київська Русь замінено на «Древнюю Русь», а політики всіх щаблів настирливо вибудовують асоціацію імен Ярослава Мудрого, Анни Ярославівни, князя Володимира з нинішньою Росією. У такий спосіб відбувається привласнення чужої історії задля збільшення величчя власної нації [30, с. 76].

Поєднання новітніх і традиційних форм, засобів і методів конфронтації характерно

і для війни проти України. Так, наприклад, 24 квітня 2019 р. Президентом Російської Федерації було підписано Указ «Про визначення в гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийняття до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку». Згідно з Указом, таке право отримують особи, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України. Останнім часом Президент Російської Федерації розширив дію спрощеної процедури надання російських паспортів на всю територію Донецької та Луганської областей, а не тільки на окуповану частину Донбасу. Вже 1 травня 2019 р. було підписано наступний Указ «Про окремі категорії іноземних громадян і осіб без громадянства, які мають право звернутися із заявами про прийняття до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку», відповідно до якого таке право отримали й громадяни України, що постійно проживають в АРК [31]. Однак двосторонніх чи багатосторонніх угод з даного приводу між Україною та Російською Федерацією не існує. Безперечно це є одним із елементів гібридної війни. Дана ситуація можливо і певним чином призвела до вторгнення військ цієї держави під приводом захисту інтересів громадян своєї країни, що являє собою загрозу цілісності держави. З цього приводу була скликана Рада безпеки ООН, яка засудила дії Російської Федерації. Держави Європейського Союзу, США і Канада тоді заявили, що відреагують на даний виклик введенням нових санкцій проти Російської Федерації, оскільки це є загрозою не тільки для України, а й для країн Європейського Союзу. Відповідно до Закону України «Про громадянство України», втрата громадянства України відбувається не автоматично з набуттям громадянства іншої держави, а виключно з дня видачі Указу Президентом України про припинення громадянства щодо певної особи. Так, ще до початку війни необхідно було першочергово вносити зміни до Закону України «Про громадянство України», оскільки, навіть, у одного з суддів найвищого суду в Україні, Верховного Суду – Богдана Львова було підтверджено факт громадянства країни-агресора, що є, на нашу думку, недопустимим. Сьогодні і завжди, на нашу думку, для Укра-

їни подвійне (множинне) громадянство несе в собі загрозу територіальної цілісності держави, породжує сепаратистські настрої, дестабілізує ситуацію в країні, сіє напругу та ворожнечу. А з початком повномасштабної війни громадян України на окупованих територіях примушують до отримання паспортів країни-агресора.

За різними оцінками, в Україні близько півмільйона людей мають подвійне громадянство (переважно Росії, Польщі, Угорщини, Румунії). Дізнатися влада України про друге громадянство може шляхом запиту офіційних органів іншої країни про те, чи ця людина має громадянство цієї країни. Також джерелами інформації можуть стати бази даних митних відомств (за якими паспортами людина перетинала кордон), податкові органи (на який паспорт зареєстрована компанія).

На підставі вищезазначеного, можна констатувати, що останнім часом проблема збереження територіальної цілісності України стоїть надзвичайно гостро, тому подвійне (множинне) громадянство слід терміново заборонити. Для прикладу про доцільність заборони в Україні подвійного (множинного) громадянства можна привести досвід Польщі, де останній президент Другої республіки (1918-1939 рр.) мав, крім польського, ще й громадянство Швейцарії, куди і втік після вторгнення в Польщу гітлерівських військ. На жаль, за останні тридцять два роки, питанню громадянства не було приділено належної уваги. До Верховної Ради України було подано численні законопроекти, але, на сьогоднішній день, питання залишились не врегульованими. Президентом України було подано до парламенту важливий проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство» від 13 березня 2017 р. № 6175, в якому містилась норма про те, що громадянин України, який добровільно набув громадянство іншої держави, вважається таким, що виявив намір змінити громадянство та надав згоду на припинення громадянства України [32]. Досить цікавий був законопроект № 8156 «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України»», в якому главою держави було зазначено додаткові підстави набуття громадянства, відповідно до яких особа

не може отримати громадянство (за територіальним походженням, за вчиненням правопорушення і засудження в Україні до позбавлення волі). У законопроекті також було визначено і повноваження державних органів, які беруть участь у вирішенні питання громадянства в частині перевірки підстав набуття громадянства, погодження та оформлення документів для осіб, які мають стати громадянами України. Також було визначено, що громадяни, які мають поряд з громадянством України інше громадянство, повинні у визначені строки обрати чи вони відмовляються від іноземного громадянства або втрачають українське. Але механізм реалізації даної норми потребував уточнення та деталізації.

В країнах СНД різне ставлення до подвійного громадянства своїх громадян. Однак у більшості держав пострадянського простору подвійне громадянство розцінюється як безпосередня загроза національній безпеці, у зв'язку з чим ними впроваджуються відповідні правові заходи протидії цьому соціальному явищу, а саме: а) закріплення єдиного громадянства в конституціях (Республіка Казахстан [33], Республіка Узбекистан [34], Україна [20]); б) укладання угод між державами пострадянського простору щодо попередження випадків безгромадянства та множинного громадянства (наприклад, двостороння угода між Україною і Грузією [35], між Україною і Киргизькою Республікою [36] та інші); в) денонсування угод про подвійне громадянство (прикладом слугує двостороння угода між Російською Федерацією та Туркменістаном). Інші, навпаки, використовують усі можливі переваги подвійного громадянства (Республіка Таджикистан, Російська Федерація).

Проблема подвійного громадянства не є однозначною, оскільки вона торкається, з одного боку, прав і свобод людини і громадянина, з іншого – інтересів держави. З огляду на ці обставини, вивчати дане питання слід як в контексті прав та свобод людини і громадянина, так і національної безпеки держави.

Подвійним громадянством, або множинним, вважається такий правовий статус особи, за яким вона одночасно перебуває у громадянстві більш ніж однієї держави. Подвійне громадянство, як і безгромадянство, розглядаються окремими вченими як нега-

тивні явища, оскільки, на їх думку, як апатризм, так і біпатризм не є кращим правовим становищем для людини у її відносинах з державою. Так, наприклад, О. В. Журавка, аналізуючи правовий статус біпатридів, доводив, що вся абсурдність подвійного громадянства в тому, що тут не може бути повноти взаємних прав і обов'язків ні для громадян, ні для держави. Біпатрид має подвійні права формально, реально ж він використовує права тільки держави постійного проживання. Не виконуючи обов'язки до однієї з держав, громадянство якої має дана особа, вона виявляє неповагу або підриває суверенітет відповідної держави [37, с. 13].

Множинне громадянство (поліпатризм) виникає не лише як волевиявлення особи, а й внаслідок різноманітних колізій у законодавствах країн, з якими особу пов'язує походження чи місце постійного проживання. В інших випадках множинне громадянство виникає як об'єктивний юридичний факт, незалежно від волевиявлення особи, оскільки стосується не конкретної особи, а різних підходів у законодавствах країн до визначення статусу своїх громадян [24, с. 125].

Також, слід зазначити, що проблеми громадянства виникають і внаслідок міграції.

Поширення подвійного громадянства стимулюється також характерними для нашого часу великими переміщеннями біженців. Біженці, як правило, натуралізуються частіше та швидше ніж інші іммігранти, і від них лише в окремих випадках вимагається відмова від попереднього громадянства як попередня умова натуралізації.

Причинами виникнення подвійного громадянства, окрім міграції населення, можуть бути: зміна кордонів держав і розбіжність правового регулювання порядку набуття і втрати громадянства різних держав. Подвійне громадянство найчастіше породжується в результаті колізії законодавства різних держав, коли одна держава при визначенні приналежності до свого громадянства слідує принципу, що включає «право крові», тобто визнає своїми громадянами осіб, батьки яких є її громадянами, а інша держава виключно дотримується принципу «право ґрунту», тобто визнає своїми громадянами осіб, що народилися на її території. Натомість, колізії виникають також не тільки у внутрішньому законодавстві країн.

Можна навести приклад з США. Так, у США принцип «право ґрунту» не поширюється на дітей дипломатів, консулів і деяких інших категорій іноземців. Раніше цей принцип не поширювався і на корінних індіанців за рішенням Верховного Суду США [38, с. 849]. Але законодавством про громадянство США передбачена норма про можливість набуття громадянства за принципом «права крові», тобто американським громадянином визнається особа, народжена за кордоном у батьків, які є громадянами США. Таким чином, як слушно стверджує В. М. Шаповал, це застереження зумовлене наміром запобігти практиці біпатризму, але його не можна вважати абсолютно ефективним [25, с. 105].

Так, подвійне (множинне) громадянство нерідко створює для його носія негативні наслідки, серед яких: наслідки, пов'язані з наданням дипломатичного захисту особам з подвійним громадянством; наслідки, пов'язані з військовою службою осіб з подвійним громадянством. У даному випадку можливі дві ситуації. Перша ситуація: дипломатичний захист особі з подвійним громадянством намагається надати одна з держав, громадянство якої ця особа має, проти іншої держави її громадянства. У цьому випадку питання про дипломатичний захист практично відпадає. Точніше, спроба його надати допустима, але такий захист буде відхилений на тій підставі, що відповідна особа має громадянство держави, проти якої виявляється захист. Друга ситуація: особа з подвійним громадянством опиняється на території третьої держави, і на території цієї держави постає питання про надання їй дипломатичного захисту з боку держав її громадянства. Влада держави перебування, зазвичай, у цій ситуації зважає на громадянство тієї держави, з якою особа з подвійним громадянством має найміцніший фактичний (принцип ефективного громадянства) зв'язок (наприклад, громадянство держави, на території якої ця особа постійно проживає або на мові якої розмовляє тощо). Ці критерії, на наш погляд, не є досконалыми. Таким чином, громадянство однієї з зацікавлених держав переважає.

Необхідно зазначити, що позиція невизнання подвійного громадянства була характерна для СРСР. На сьогодні держави країн СНД і Балтії по-різному ставляться до

подвійного громадянства. Зокрема, Російська Федерація, Республіка Таджикистан у своєму законодавстві визнають подвійне громадянство, тобто приналежність людини поряд з громадянством Російської Федерації чи Республіки Таджикистан до громадянства іншої держави.

Сейм Латвійської Республіки затвердив поправки до Закону «Про громадянство», який дозволяє громадянам Латвії мати подвійне громадянство. Ці поправки набрали чинності з 01 січня 2013 р. Так, наприклад, громадяни Латвії отримали можливість мати подвійне громадянство з цілою низкою держав, куди, однак, не увійшли Білорусія, Росія, Україна та інші країни СНД.

Право на подвійне громадянство зберезуть жителі Латвії, які покинули країну в результаті депортацій або еміграції – в період з 17 червня 1940 року по 04 травня 1990 року. Подвійне громадянство зможуть мати особи, що отримали громадянство в країнах Європейського Союзу, Європейської асоціації вільної торгівлі, а також країн Північноатлантичного альянсу. Право на подвійне громадянство матимуть також громадяни тих держав, з якими Латвією підписано угоди про взаємне визнання громадянства. Подібні поправки до Закону були прийняті і парламентом Литви, але президент Литви застосував щодо них вето. В Естонії на даний момент ведеться дискусія з цього приводу. Слід зазначити, що Закон Естонської Республіки «Про громадянство» на сьогодні не допускає наявності подвійного громадянства.

Законом Республіки Молдова «Про громадянство Республіки Молдова» від 02 червня 2000 р. закріплено положення про те, що громадянство Республіки Молдова не надається особам, які мають громадянство іншої держави, з якою Республікою Молдова не укладено угоди про подвійне громадянство (п. «е» ст. 20) [9].

У Республіці Таджикистан не допускається приналежність громадян до громадянства іншої держави, «за винятком випадків, передбачених законом та міждержавними договорами Таджикистану» (ст. 4 Закону Республіки Таджикистан «Про громадянство Республіки Таджикистан») [39].

У ряді інших держав пострадянського простору, друге громадянство або не визнається (Азербайджан, Білорусь, Казахстан,

Киргизстан, Узбекистан, Україна), або є пряма заборона громадянам держав мати інше громадянство (Грузія, Естонія).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. у разі, якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він також визнається лише громадянином України [14]. Так, слід констатувати, про відсутність заборони подвійного громадянства, оскільки втрата громадянства України відбувається не автоматично з набуттям громадянства іншої держави, а виключно з дня видачі Указу Президента України про припинення громадянства щодо певної особи. Навіть якщо громадянин України набув громадянство іншої держави або держав, то не позбавляється при цьому українського громадянства і в правових відносинах з Україною надалі визнається лише громадянином України.

Закон Грузії «Про громадянство Грузії» від 25 березня 1993 р. не допускає подвійного громадянства. При набутті громадянства іншої держави особа втрачає громадянство Грузії (п. «г» ст. 32) [11].

Існування таких документів, як Єдиний Європейський Акт 1986 року і Маастрихтський Договір 1992 року (дискусія відбулася до прийняття Європейської конвенції 1997 року про громадянство), навряд чи можна розглядати, як відновлення класичного подвійного громадянства. Адже йдеться про вирівнювання правового статусу громадян держав – членів Європейського Союзу. У цьому вбачається прецедент для вирішення в майбутньому питання про встановлення спільного громадянства країн СНД за умови зближення правових і економічних систем.

Конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство від 12 квітня 1930 р., не визнавала подвійного громадянства і рекомендувала ставитись до біпатридів (поліпатридів) як до осіб, що мають лише одне громадянство (ст. 5 Конвенції) [40].

Так, надання подвійного громадянства є актуальним питанням для забезпечення

прав національних меншин у державах, що входили раніше до складу колишнього Союзу РСР. Для вирішення даного питання в рамках СНД доцільно прийняти рекомендаційну норму про це.

Ю. С. Шемшученко слушно зазначає, що Європейська конвенція є більш ліберальною до питань множинного громадянства, ніж міжнародний порядок, який діяв до її прийняття [41, с. 382].

За Європейською конвенцією держави-учасниці не повинні передбачати у своєму національному законодавстві втрату свого громадянства згідно із законом або за ініціативою держави-учасниці, за винятком деяких випадків. Це, зокрема: 1) добровільне набуття іншого громадянства; 2) набуття громадянства держави-учасниці шляхом шахрайства, фальсифікації, надання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що має відношення до заявника; 3) добровільна служба в іноземному військовому формуванні; 4) поведінка, що серйозно шкодить життєвим інтересам держави-учасниці (ст. 7). Також, за Європейською конвенцією держава-учасниця дозволяє: а) дітям, що мають різні громадянства, набуті автоматично при народженні, зберігати ці громадянства; б) своїм громадянам мати інше громадянство, яке автоматично набувається при одруженні (ст. 14). При цьому положення Конвенції не обмежують право держави-учасниці передбачати у своєму національному законодавстві й інші можливі випадки множинного громадянства (ст. 15). Конвенцією також закріплюється, що держава-учасниця не повинна ставити умовою для набуття або збереження її громадянства вихід чи втрату іншого громадянства, якщо така відмова чи втрата є неможливою або цього недоцільно вимагати (ст. 16). Європейська конвенція про громадянство містить положення, які спрямовані на вирішення проблеми щодо виконання військового обов'язку в разі множинного громадянства. Зазначено, що особи, які мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок лише в одній із цих держав. До того ж умови виконання даного положення можуть визначатися спеціальними угодами між зацікавленими державами-учасницями (ст. 21) [1].

Як слушно зазначив В. Ковальський, на сьогодні отримання подвійного громадянства становить небезпеку для Української держави з наступних факторів. По-перше, ментального. По-друге, економічного. Особи, що вже мають таке громадянство, як правило, спекулюють на перетині кордону, тримаючи свої статки за кордоном, ведучи фактично подвійне життя. Вони можуть вільно заробляти, сплачувати податки в казну інших держав і, вочевидь, бути об'єктом спецслужб цих держав. По-третє, безпекових пріоритетів. Власники подвійного громадянства становлять джерело непевності для країни свого перебування тим, що їй національні інтереси зовсім не є для них пріоритетом. Приклади кримінальних справ проти відомих імен можновладців, внесення за них шалених сум застав, поширеність іноземних паспортів серед депутатського корпусу тощо лише підтверджують наявність цієї небезпеки. А маніпуляція на подвійному громадянстві – це прямий шлях до відторгнення і зради інтересів [42].

Незважаючи на те, що в законодавстві України закріплено принцип єдиного громадянства, останнім часом проблема подвійного (множинного) громадянства набула для України особливої гостроти. Кількість осіб, що одночасно належать до громадянства двох або більше держав, з кожним роком збільшується, що становить загрозу для нашої держави. Тому, на нашу думку, необхідно закріпити обов'язок повідомлення про набуття громадянства іншої держави (держав) в Конституції України, що буде слугувати підставою для втрати громадянства України або для відмови від іноземного громадянства (підданства). За подвійне (множинне) громадянство потрібно ввести кримінальну відповідальність, ступінь покарання якої залежатиме від того чи скористалась особою своїм виборчим правом, чи є вона службовою особою органів державної влади, органів місцевого самоврядування та чи має доступ до державної таємниці.

30 травня 2014 р. до Закону Азербайджанської Республіки «Про громадянство Азербайджанської Республіки» [7] були внесені зміни, відповідно до яких громадянин Азербайджанської Республіки, що набув громадянство іноземної держави, в місячний строк повинен надати у відповідний ор-

ган виконавчої влади письмову інформацію про це, а в разі невиконання даної вимоги, буде нести відповідальність в порядку, передбаченому Кримінальним кодексом Азербайджанської Республіки. На нашу думку, в Україні двадцятиденний строк повідомлення про наявність іншого громадянства поряд з громадянством України буде достатнім для того, щоб звернутись до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства.

Наступний принцип – принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства (апатризму). Цей принцип означає неприпустимість втрати громадянином України громадянства внаслідок колізії національного законодавства України із законодавством інших держав, громадянство яких він бажає набути. Даний принцип має своє пряме закріплення також у законах про громадянство Республіки Молдова (п. «с» ст. 7) [9], Туркменістану (п. 4 ст. 4) [43]. Це один з найважливіших міжнародних принципів у сфері громадянства. Необхідно зазначити, що апатризм – це дуже негативне явище як для самої особи, так і для держави, в якій вона проживає. Якщо громадянство – стійкий правовий зв'язок особи з державою, то апатризм – це відсутність такого зв'язку. Апатриди обмежені порівняно з громадянами у своїх правах, насамперед у політичних. Вони також перебувають у гіршому становищі порівняно з іноземцями, тому що не можуть звернутися за дипломатичним захистом до жодної з держав.

Україна і країни СНД проводять активну політику відповідно до принципів, що закріплені в міжнародних документах про права людини, що залучають держави вживати заходи, спрямовані на скорочення кількості осіб без громадянства. У 1961 році згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН прийнята Конвенція про скорочення апатризму, спрямована на скорочення кількості осіб, які не мають громадянства жодної з держав.

Також, слід розглянути принципи неможливості позбавлення громадянства та визнання права громадянина на зміну громадянства. Ці принципи знайшли своє закріплення в пп. 3, 4 ст. 2 Закону України «Про громадянство України» [14], у ч. 1 ст. 25 Конституції України [20], Конституції Азербай-

джанської Республіки (ч. 1 ст. 53) [44], Республіки Вірменія (ч. 2 ст. 30.1) [45], Республіки Казахстан (ч. 2 ст. 10) [33], Киргизької Республіки (ч. 2 ст. 50) [46] та Республіки Молдова (ч. 2 ст. 17) [47], а також у ст. 15 Загальної декларації прав людини [21]. Визнання і закріплення цих принципів має величезне значення для побудови демократичної, правової, якісно нової держави порівняно з державами колишнього Радянського Союзу. Принцип недопущення автоматичної втрати громадянства України закріплений у Законі України «Про громадянство України». Так, громадянство України втрачається тільки після настання юридичного факту, а саме – видання Указу Президента України при наявності підстав, зазначених у Законі України «Про громадянство України».

Ніхто з громадян України та країн СНД не може бути позбавлений права змінити громадянство. Проте стійкий характер правових зв'язків особи й держави не означає насильницького, примусового утримання особи в громадянстві. Це обмежувало б її свободу, тому в законодавстві України і країн СНД передбачені не жорсткі правила виходу з громадянства. Сутність цього принципу полягає саме у зміні громадянства, а не у припиненні громадянства без набуття громадянства іншої держави, що призвело б до безгромадянства. Україна та країни СНД не можуть гарантувати набуття іншого громадянства, але вони можуть ініціювати вихід особи з громадянства своєї держави, залежно від набуття нею іноземного громадянства або отримання гарантій його набуття.

Дані принципи прямо закріплені у законах про громадянство Киргизької Республіки (ч. 2 ст. 4) [48], Республіки Молдова (п. «с» ст. 7) [9], Туркменістану (п. 4 ст. 4) [43].

Принцип неможливості автоматичного набуття і втрати громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя (п. 5 ст. 2 Закону України «Про громадянство України» [14]). Винятком щодо автоматичності набуття громадянства є лише філіація. Основний Закон

(ст. 1) проголосив Україну демократичною, соціальною, правовою державою [20]. Правовий статус особи в такій державі має ґрунтуватися насамперед на конституційному принципі рівності, який є визначальним у системі принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина та громадянства України. Він є одним з фундаментальних принципів конституційного ладу, а його реалізація не припускає дискримінацію особи за якими-небудь ознаками. Тобто не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками. Відповідно до п. «d» ст. 4 Європейської конвенції про громадянство «ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, ні зміна громадянства одним із подружжя під час перебування у шлюбі не впливають автоматично на громадянство другого з подружжя». Цей принцип знайшов своє закріплення у ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [20]. Але нині гостро постає проблема втілення на практиці зазначеного конституційного положення, що зумовлено значними розбіжностями між його закріпленням та політичними й соціально-економічними реаліями сьогодення. Так, європейський вибір України закріплений у Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» [49] і вже не підлягає сумніву. Уряд України переконаний, що Україна виконає необхідні умови для втілення в життя Угоди про Асоціацію. Згідно з ч. 2 ст. 5 Європейської конвенції про громадянство «кожна держава-учасниця керується принципом заборони дискримінації своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули своє громадянство пізніше» [1]. Таким чином, необхідно зазначити, що принцип рівності має своє закріплення у законодавствах всіх держав СНД.

Необхідно зазначити, що у деяких країнах світу цей принцип громадянства не визнається, наприклад, у США іммігрант, навіть якщо він набув громадянства США,

не має права стати президентом країни (розділ 1 ст. II Конституції США).

Останній принцип, закріплений у Законі, – принцип збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина. Принцип впливає з конституційного принципу, закріпленого у ст. 33 Конституції України, тобто принципу свободи пересування, вільного вибору місця проживання і права вільно залишати територію України. Належність до громадянства України є найважливішою передумовою обов'язку держави захищати в повному обсязі права і свободи своїх громадян, які закріплені в Конституції України та законах України як на території держави, так і поза її межами. Не є виключенням і законодавства держав СНД. Більш детально даний принцип був висвітлений у підрозділі 1.3 «Загальна характеристика конституційно-правового регулювання громадянства».

Цінність громадянства полягає в тому, що воно гарантує особі певний рівень автономії. Важливими є положення Конституції України, що «громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі» (ч. 2 ст. 25) [20].

Отже, зазначені принципи громадянства тісно взаємопов'язані між собою та забезпечують демократичну спрямованість усього вітчизняного законодавства про громадянство. На сучасному етапі державотворення відбуваються кардинальні перетворення, а реалізація принципів громадянства України є одним з важливих питань держави й суспільства, що знаходяться на трансформаційному етапі розвитку. Ці принципи виступають як структуроутворюючі елементи взаємовідносин особи й держави. Саме вони забезпечують стабільність і міцність інституту громадянства, його демократичний, гуманний зміст.

Закон України не зобов'язує повідомляти владу про отримання іншого паспорта, а лише залишає за людиною таке право. Тільки повідомлення може вважатися основою припинення громадянства України, але автоматичного припинення немає. У цьому полягає головна проблема законодавчого врегулювання питань громадянства в Україні. По суті, влада не має обов'язку перевіряти наявність у людей іншого громадянства. І навіть якщо стане відомо про наявність по-

двійного громадянства, людина може бути позбавлена українського громадянства, але це може зробити лише Президент України.

Необхідно підкреслити позитивні зміни від 21 березня 2023 р. до Закону України «Про громадянство України» в контексті набуття громадянства, а саме абз. 34 ст. 1 – зобов'язання про складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на рівень володіння державною мовою – письмово оформлена заява іноземця/особи без громадянства з числа осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, або які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України, осіб, які отримали посвідку на тимчасове проживання на підставі ч. 20 ст. 4 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», про те, що в разі набуття громадянства України він протягом двох років складе іспити з основ Конституції України, історії України, на рівень володіння державною мовою і подасть документи про складання таких іспитів. Також, від 12 січня 2023 р. було додано пп. в та г п. 2 ч. 2 ст. 9 «Для прийняття до громадянства України замість зобов'язання припинити іноземне громадянство (підданство) може бути подано: іноземцем, який в установленому законодавством України порядку проходить (проходив) військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України, – декларацію про відмову від іноземного громадянства особи, яка в установленому законодавством України порядку уклала контракт на проходження військової служби у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України; іноземцем, який в установленому законодавством України порядку проходить військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України та нагороджений державною нагородою України, – декларацію про відмову від іноземного громадянства особи, яка в установленому

законодавством України порядку проходить військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України та нагороджена державною нагородою України» [14]. Зробивши аналіз проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо декларації про іноземне громадянство)» від 18 листопада 2008 р. № 3102-1 [50], проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо неприпустимості одночасного з громадянством України громадянства (підданства) іншої держави)» від 31 серпня 2011 р. № 9080 [51], проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за приховування факту перебування у громадянстві іншої держави або набуття такого громадянства)» від 12 грудня 2012 р. № 920 [52], проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за неповідомлення громадянином України про набуття іноземного громадянства» від 07 лютого 2014 р. № 4116 [53] та проект Закону «Про внесення змін до Закону України “Про громадянство України” щодо спрощеного набуття громадянства України іноземцями та особами без громадянства, які брали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» від 07 червня 2021 р. № 5630, який набув чинності. Так, зокрема Законом України «Про внесення змін до Закону України “Про громадянство України” щодо спрощеного набуття громадянства України іноземцями та особами без громадянства, які брали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України» запроваджено спрощену процедуру прийняття до громадянства України (з поданням відповідної декларації) для іноземця, який має визначні заслуги перед Україною або прийняття якого до громадянства України становить державний інтерес для України. Внесено зміни до низки статей Закону України «Про громадянство України», якими спрощено для деяких категорій осіб (зокрема тих, які брали участь у захисті територіальної цілісності та недоторканності України) та вдосконалено правила набуття громадянства України за територіальним походженням, прийнят-

тя до громадянства України, поновлення у громадянстві України. Передбачена можливість подання декларацій про відмову від іноземного громадянства разом із заявою про прийняття до громадянства України такими категоріями осіб: які в установленому законодавством України порядку проходять/проходили військову службу за контрактом у Збройних Силах України; які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України та нагороджені державною нагородою України; які мають визначні заслуги перед Україною чи прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України; які є громадянами держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом і зазнали переслідувань через політичні переконання у країні своєї громадянської належності [14].

Також на підставі аналізу законодавства про громадянство України та зарубіжних країн, вважаємо за необхідне внести наступні зміни до Конституції України, чинного Закону України «Про громадянство України». Так, Розділ 2 Конституції України, який має назву «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», доповнити статтею 65¹ і викласти в такій редакції: «Кожен повнолітній громадянин України, який добровільно набув громадянство (підданство) іншої держави зобов'язаний у встановлений законом строк письмово повідомити про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства».

До Закону України «Про громадянство України» слід додати статтю 19¹ і викласти в наступній редакції: «Обов'язок громадянина України повідомити про факт набуття або перебування у громадянстві (підданстві) іншої держави (держав).

Кожен повнолітній громадянин України, який добровільно набув або перебуває у громадянстві (підданстві) іншої держави або держав на момент набуття чинності цією нормою зобов'язаний протягом двадцяти календарних днів письмово повідомити про це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства.

Моментом початку відліку терміну повідомлення про факт набуття або перебування

у громадянстві (підданстві) іншої держави (держав) є відповідно день набуття чинності цією нормою або день набуття громадянства (підданства) іншої держави (держав).

За неповідомлення протягом встановленого законом терміну центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства про факт перебування або набуття громадянства (підданства) іншої держави (держав) громадяни України несуть встановлену законом відповідальність».

Дані поправки сприятимуть підвищенню рівня національної безпеки та збереженню суверенітету України, недопущенню впливу іноземних держав на внутрішню та зовнішню політику України, збереженню державної таємниці.

Таким чином, на нашу думку, доцільно посилити відповідальність громадян також шляхом внесення поправок до Закону України «Про громадянство України», а саме додати статтю 20¹ «Обмеження щодо громадян України, які мають подвійне (множинне) громадянство» і викласти в наступній редакції: «Особи, які одночасно з громадянством України перебувають у громадянстві (підданстві) іншої держави (держав), які отримали дозвіл іншої держави на постійне проживання на її території не мають права поступати на державну службу, службу в органах прокуратури, внутрішніх справ, на роботу в службу безпеки та розвідки, органи судової влади, в податкові та митні органи, центральні органи державної влади, в органи місцевого самоврядування та інші державні органи».

Виборче право є надзвичайно важливим правом, оскільки завдяки йому реалізуються питання напряму політичного розвитку, пов'язаного з державотворенням. На нашу думку, було б доречним внести до ч. 2 ст. 70 Конституції України поправки та викласти в наступній редакції: «Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними, та які одночасно з громадянством України перебувають у громадянстві (підданстві) іншої держави (держав)». Таким чином, доцільно внести поправку до ч. 1 ст. 134 Виборчого кодексу України і викласти в наступній редакції: «Депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного

року, має право голосу, не має громадянства (підданства) іншої держави окрім громадянства України та проживає в Україні протягом останніх п'яти років». Частина 1 ст. 75 Виборчого кодексу України викласти в наступній редакції: «Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, володіє державною мовою, не має громадянства (підданства) іншої держави окрім громадянства України та проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. European Convention on Nationality on 7. November 1997 and explanatory Report. *European Treaty Series*. № 166.
2. Трошкіна К. Є. Співвідношення категорій «підданство» та «громадянство»: історико-правовий аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 30 (69). № 4. 2019. С. 17–22.
3. Радченко О. І. Класифікація громадянства у сучасному конституційному праві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 3. 2018. С. 204–210.
4. Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>
5. Колісник В. П., Барабаш Ю. Г. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Х. : Право, 2008. 416 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. Х. : Консум, 2001. 656 с.
7. О гражданстве Азербайджанской Республики: Закон Азербайджанской Республики от 30 сентября 1998 г. URL: <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14144>
8. О гражданстве Республики Казахстан: Закон Республики Казахстан от 20 декабря 1991 г. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000816
9. О гражданстве Республики Молдова: Закон Республики Молдова от 02 июня 2000 г. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?docid=520b4ba00>
10. О гражданстве Республики Узбекистан: Закон Республики Узбекистан от 02 июля 1992 г. *Ведомости Верховного Совета Узбекистан*. 1992. № 9. Ст. 338.
11. Organic Law of Georgia on Georgian Citizenship. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/2342552?publication=6>
12. Про громадянство України: Закон України від 08 жовтня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 50. Ст. 701.
13. Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України»: Закон України від 16 квітня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 23. Ст. 164.
14. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
15. Тодика Ю. М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект : Харків : Факт, 2002. 254 с.
16. Альбертіні Л. М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» К., 1998. 18 с.
17. Laband P. Das Staatsrecht des Deutschen Reiches : In. 4 Bd. 5 Neuber, Auf. Tübingen : Verlag von J. C. Mohr (Paul Siebeck). 1911. Bd. 1. 670 s.
18. Bezbez F. Lehrbuch des Völkerrechts : In 2 Bd. [2 Auf.]. München; Berlin : Beck, 1960. Bd. 1: Allgemeines Friedensrecht. 1960. 504 S.
19. Биков О. М. Конституційно-правове регулювання відносин у сфері реалізації права на свободу віросповідання в Україні: автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О. М. Биков. К., 2012. 40 с.
20. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
21. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
22. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 368 с.
23. Franz F. Staatrechtliche Aspekte der Doppelstaatsangehörigkeit in der Bundesrepublik Deutschland. Doppelte Staatsangehörigkeit – ein europäischer Normalfall. Berlin : Verwaltungsdruckerei, 1990. 960 S.
24. Бедрий Р. Б. Конституційно-правові основи громадянства України : монографія. Львів : Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2006. 164 с.
25. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. К. : АртЕК, Вища школа, 1997. 264 с.
26. Тодыка Ю. Н., Ришняк Н. А. Гражданство Украины : учеб. пособие. Харьков : Нац. юрид. академия им. Ярослава Мудрого, 1996. 218 с.
27. Чалий П. Ф. Елемент державності – інститут громадянства. *Політика і час*. 2001. № 1. С. 38–46.
28. Лотюк О. С. Теоретичні основи інституту громадянства України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право». К., 1998. 18 с.
29. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 1: А–Г. 1998. 672 с.
30. Полумієнко С. К. Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 8. С. 72–82.
31. Представники Комітету з прав людини поділяють позицію МЗС України та рішуче засуджують рішення влади держави-агресора щодо прийняття до свого громадянства жителів окупованих нею територій – заява. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/171101.html>

32. Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство Проект Закону від 13 березня 2017. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320
33. Конституція Республіки Казахстан: прийнята на республіканському референдумі 30 августа 1995 г. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
34. Конституція Республіки Узбекистан від 08 грудня 1992 р. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. К.: Українська Правнича Фундація; Вид-во «Право», 1996. С. 341–369.
35. Угода між Україною і Грузією про спрощений порядок набуття та припинення громадянства громадянами Грузії, які постійно проживають в Україні, та громадянами України, які постійно проживають в Грузії, та попередження випадків безгромадянства та подвійного громадянства від 01 березня 2007 р. (ратифікована Україною 06 березня 2008 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268_081#Text
36. Угода між Україною і Киргизькою Республікою про спрощений порядок зміни громадянства громадянами України, які постійно проживають у Киргизькій Республіці, та громадянами Киргизької Республіки, які постійно проживають в Україні, і запобігання випадкам безгромадянства та подвійного громадянства від 28 січня 2003 р. (ратифікована Україною 20 листопада 2003 р.) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU03095>
37. Журавка О. В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Харків, 1999. 20 с.
38. Aleinikoff T. A., Martin D. A. Immigration process and policy: American case book series. West Publishing Co., St. Paul, Minn, 1985. 1040 p.
39. О громадянстве Республики Таджикистан: Закон Республики Таджикистан от 04 ноября 1995 г. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2199
40. Конвенция, регулирующая некоторые вопросы, связанные с коллизией законов о гражданстве от 12 апреля 1930 г. URL: <http://www.memo.ru/prawo/citiz/300412.htm>
41. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 2: Д–Й. 1999. 744 с.
42. Ковальський В. Біпатриди: подвійне громадянство чи подвійне життя? Небезпеки запровадження в Україні подвійного громадянства. *Юридичний вісник України*. URL: <https://yvu.com.ua/bipatrydy-podvijne-gromadyanstvo-chy-podvijne-zhyttya/>
43. О гражданстве Туркменистана: Закон Туркменистана от 22 июня 2013 г. URL: <http://turkmenistan.gov.tm/?id=4419>
44. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 г. URL: <http://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
45. Конституция Республики Армения от 05 июля 1995 г. URL: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus>
46. Конституция Кыргызской Республики: принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 г. URL: http://www.gov.kg/?page_id=263
47. Конституція Республіки Молдова від 29 червня 1994 р. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. К.: Українська Правнича Фундація. Вид-во «Право», 1996. С. 191–233.
48. О гражданстве Кыргызской Республики: Закон Кыргызской Республики от 27 марта 2007 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30331427
49. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України від 01 липня 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527.
50. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо декларації про іноземне громадянство): Проект Закону України від 18 листопада 2008 р. № 3102-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3102-1&skl=7
51. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо неприпустимості одночасного з громадянством України громадянства (підданства) іншої держави): Проект Закону України від 31 серпня 2011 р. № 9080. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF70800A.html
52. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за приховування факту перебування у громадянстві іншої держави або набуття такого громадянства): Проект Закону України від 12 грудня 2012 р. № 920. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG0PK00I.html
53. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за неповідомлення громадянином України про набуття іноземного громадянства: Проект Закону України від 07 лютого 2014 р. № 4116. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49734

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛІ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОСІЇ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Впродовж останніх років питання набуття земельних ділянок у власність стають дедалі актуальнішими. При цьому юристи-практики і науковці здебільшого звертають увагу на проблеми придбання земельних ділянок під забудову, які мають значну цінність як об'єкти інвестування, та проблеми набуття земельних ділянок сільськогосподарського призначення, доцільність дії мораторію на придбання яких є предметом постійних дискусій, приділяючи значно менше уваги питанням набуття і використання земель інших категорій, наприклад, земель лісогосподарського призначення, правовий режим використання яких має свої особливості. Цим зумовлена порівняно незначна кількість обговорення проблематики правового режиму таких земель серед науковців та у засобах масової інформації.

Разом з тим, зіткнувшись на практиці з питаннями використання земель лісогосподарського призначення, стає зрозумілим, наскільки проблемним і неоднозначним є їх правовий режим та недосконалим законодавство, яке його регулює.

У першу чергу необхідно відзначити, що правовий режим таких земель визначається одночасно двома кодексами Земельним та Лісовим. У цих Кодексах існує певна термінологічна неузгодженість у визначенні понять «земельні ділянки лісогосподарського призначення», що ускладнює можливість визначення цих земельних ділянок як об'єктів права власності чи користування. З дослідження питання права власності на землі лісогосподарського призначення й розпочнемо.

Розглянемо в загальному розумінні поняття права власності на природні об'єкти. Вітчизняні науковці А.П. Гетьман і М.В. Шульга зазначають, що інститут права власності є одним із основних правових інститутів екологічного права, оскільки відносини власності виступають передумовою виникнення будь-яких інших правовідносин стосовно використання природних ресурсів. Власність становить економічну основу життя суспільства і виражається як відносини між людьми з приводу матеріальних та інших благ. Ці відносини складаються в сфері належності даних благ одним особам і відчуження їх у інших осіб. Належність чи привласнення матеріальних та інших благ складає сутність відносин власності.

Право власності є юридичним вираженням, формою закріплення економічних відносин власності і являє собою врегульовані законом суспільні відносини по володінню, користуванню та розпорядженню об'єктами власності. Слід також розрізняти поняття «власність» та «право власності».

Власність – це економічна категорія, що виражає відносини людей з приводу виробництва та розподілу матеріальних благ. Власність як економічна категорія влади певному способу виробництва і є основою виробничих відносин. Поряд з іншими засобами виробництва природні ресурси утворюють матеріальну основу розвитку суспільства. Задовольняючи матеріальні потреби суспільства, дані об'єкти природи як об'єкти власності виконують економічну функцію. Але, будучи одночасно і об'єктами навколишнього природного середовища,

вони здійснюють і екологічну функцію. Таким чином, економічні відносини, властиві інституту власності взагалі і поширені на природні об'єкти зокрема, доповнюються екологічним змістом, що перетворює їх на еколого-економічні відносини.

Інститут права власності на природні ресурси в Україні отримав свій розвиток з початком корінних змін у системі відносин власності у зв'язку з переходом до ринкових реформ. Зміна економічного устрою у нашій державі після отримання незалежності з соціалістичного на ринкове призвело до роздержавлення відносин власності і утвердження нових рівноправних форм власності, зокрема приватної та колективної. Екологічним законодавством України не передбачено поновлення права приватної власності на природні ресурси особам, яким раніше, до часів панування на території України Радянської влади, воно належало. Чинними визнаються лише відносини власності, які виникли після набуття Україною незалежності.

Протягом останніх років в Україні сформувався принципово новий інститут права власності на природні ресурси, започаткований Законом України від 7 лютого 1991 року «Про власність». Положення цього Закону стали визначальними для прийняття в подальшому відповідних поресурсних кодексів та законів. На підставі цих нормативних актів можна зробити висновок про те: «що право власності на природні ресурси – це сукупність правових норм, що закріплюють та охороняють володіння, користування та розпорядження природними ресурсами в інтересах як особи, так і суспільства в цілому» [1, с. 81-82].

Як зазначає науковець Кобецька Н. Р.: «взагалі власність – це економічна категорія, що вказує на приналежність певних матеріальних благ конкретному індивіду, визнання їх «своїми» на відміну від «чужих». Як кажуть серед юридичних кол: «твої права закінчуються там, де починаються права іншої людини». В юридичному значенні власність розрізняють: в об'єктивному розумінні (як сукупність правових норм, що регулюють відносини з приводу володіння, користування і розпорядження майном); в суб'єктивному (як закріплена законом можливість суб'єктів володіти, користуватись,

розпоряджатись належними їм об'єктами власності) [2, с. 59].

Відповідно до цього можна стверджувати що право власності на землі лісогосподарського призначення в об'єктивному розумінні – це система правових норм, що регулюють відносини власності на землі лісогосподарського призначення;

А право власності на землі лісогосподарського призначення в суб'єктивному розумінні – це врегульована нормами права можливість суб'єкта володіти, користуватись і розпоряджатись належними йому землями лісогосподарського призначення.

Вихідні положення права власності на природні об'єкти закріплені в Конституції України, яка виділяє їх в системі всіх об'єктів власності, встановлюючи щодо них особливий правовий режим власності Українського народу. Відповідно до статті 13 Конституції України: «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватись природними об'єктами права власності народу відповідно до закону» [3, ст. 13].

Як зазначає науковець Носик В.В.: «це конституційне положення, що стосується й лісів як однієї зі складових природних ресурсів, отримало неоднозначне тлумачення в юридичній літературі. Так, одні вчені вважають, що Український народ може бути суб'єктом права власності відповідно до статті 13 Основного Закону України, зокрема, на землю: [4, с. 156], а інші науковці Шульга М.В., Погрібний А.А, Семчик В.І цього не визнають, вказуючи на те: «що право власності Українського народу на природні ресурси має соціально-політичний, а не правовий характер» [5, с. 79; 6, с. 264; 7, с. 66-69].

Остання точка зору виглядає більш обгрунтованою. Адже ні народ у цілому, ні населення окремих територій не можуть повсякчасно здійснювати повноваження власника щодо володіння, користування й розпорядження природними ресурсами, включаючи ліси.

Відповідно до зазначеного складу суб'єктів права власності мають бути ретельно переглянуті положення лісового законодавства з відповідного питання. Проблема вбачається тут не в тому, щоб продекларувати як суб'єктів права власності на ліси крім держави територіальних громад, фізичних і юридичних осіб, а щоб чітко визначити наповнення змісту структури власності на ліси.

Такого режиму власності не передбачено для жодних інших об'єктів. Тому дослідження його суті та змісту привертає увагу багатьох вчених. Тим більше, що традиційним є визнання державної, приватної, комунальної і (як перехідна) колективної форм власності, а власність народу України не відноситься до названих форм і є специфічною щодо механізму реалізації. Дана конструкція стала своєрідною модифікацією існуючої в радянський період конструкції «права виключної власності Радянської держави», яка привела фактично до безмежного, безконтрольного володіння природними багатствами з боку державних чиновників при відсутності будь-якої їх відповідальності за свої дії. «Конструкція «права власності Українського народу» як з точки зору переліку природних об'єктів власності, так і щодо реальних можливостей (а точніше неможливості) здійснення своїх повноважень народом, а також існуючих колізій з галузевим законодавством, не раз піддавалась справедливій критиці в юридичній літературі» [8, с. 63–68]. Зазначалося також, що «про народ України як про власника землі можна вести мову лише в соціально-політичному аспекті. В юридичному ж розумінні навряд чи можна вважати народ власником зазначеного природного ресурсу» [9, с. 79].

Для певного «виправдання» подібного стану можна використати теоретичне твердження, висловлене в літературі, що конструкція «права власності народу України» передбачає не виключну власність народу, а лише встановлює абсолютні права народу, механізм реалізації яких може здійснюватися в різних правових формах, зокрема через поєднання державної і приватної форм власності. З іншої сторони, пропонується: «перейти від «виключної» власності до визнання природних об'єктів народним надбанням із встановленням щодо них особливого режиму експлуатації» [10, с. 72].

Питання власності на природні об'єкти регулюється не лише конституційними нормами, тим більше що ст. 13 Конституції України не містить повного переліку природних об'єктів. Воно знайшло своє закріплення і в екологічному законодавстві, зокрема в чинних поресурсних кодексах і законах. При цьому в галузевих нормативно-правових актах конституційна конструкція «права власності Українського народу» не завжди відображена.

Стосовно права власності на ліси та інші об'єкти рослинного світу треба сказати, що Стаття 13 Конституції України прямо не вказує на них як на власність Українського народу, хоча їх можна відносити до інших природних ресурсів, про які йдеться в цій статті. Відповідно до ст. 7 Лісового кодексу України всі ліси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу. Одночасно ч. 3 ст. 7 вказує, що: «ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності» [11, ст. 7]. А за Конституцією України: «природні ресурси, включаючи ліси, є об'єктами права власності українського народу. Від його імені права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [3, ст. 13].

Зазначене може свідчити лише про певну інертність у приведенні Лісового кодексу України у відповідність із Основним Законом України. Це можна вважати розбіжністю існуючого законодавства. Але при цьому в новій редакції Лісового кодексу України слід було б чітко визначитися з тим, що включає ліс як об'єкт права власності, як об'єкт майнових відносин.

У виразі «власність на ліси» [11, ст. 7], що застосовується у чинному законодавстві, акцент робиться на лісах як природному ресурсі, що є самостійним об'єктом права власності. Проте у цьому виразі не враховується те, що є певна відмінність у розумінні лісу як об'єкта лісових правовідносин, що виникають у зв'язку з охороною, відновленням та використанням лісів, та розумінні лісу як об'єкта права власності.

Адже ліс як самостійний природний ресурс має складну структуру (це сукупність землі, рослинності, в якій домінують дерева та чагарники, тварини, мікроорганізми та інші природні компоненти, що у своєму

розвитку біологічно взаємопов'язані, впливають один на одного і на навколишнє середовище), окремі елементи якої можуть також набувати самостійного значення і бути самостійними об'єктами еколого-правового регулювання та об'єктами права власності.

Така складність у визначенні природних об'єктів як предметів правового регулювання обумовлена особливостями їх існування у природному середовищі. Так, наприклад, тваринний світ має середовищем свого перебування не тільки ліс, а й інші природні території та об'єкти (степ, водойми, атмосферне повітря тощо). За таких обставин, а також урахуваючи те, що тваринний світ має й інші особливості, він стає самостійним предметом правового регулювання та об'єктом права власності. Особливості набуття та припинення права власності на об'єкти тваринного світу, в тому числі й ті, що є компонентами лісу, визначаються Законом України "Про тваринний світ" [12].

Тож право власності на ліс не поширюється на об'єкти тваринного світу. Разом із тим власник лісу має дотримуватися вимог щодо охорони тваринного світу, які передбачені лісовим та фауністичним законодавством. Зокрема, плануючи лісокористування, власник лісу – або уповноважені ним особи – мають передбачати заходи щодо попередження погіршення середовища перебування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин, збереження умов існування видового й популяційного різноманіття тваринного світу тощо. Це також стосується і інших природних об'єктів (водні об'єкти, об'єкти рослинного світу, що занесені до Червоної книги України [13] та Зеленої книги України [14]), що знаходяться у межах лісових ділянок, мають свої особливості щодо набуття та реалізації права власності.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу з приводу розуміння права власності в об'єктивному та суб'єктивному значенні, можна виокремити ряд специфічних особливостей даного правового інституту:

1) Право власності на природні ресурси не охоплює усі природні ресурси, тобто не є всеосяжним. Це означає, що не всі природні ресурси, враховуючи їх властивості, можуть перебувати у власності, а тільки ті, що є відносно стабільними та підлягають індивідуалізації [15, с. 111].

Зокрема, до них належать земля, її надра, води, ліси, тваринний та рослинний світ тощо. На відміну від вказаних вище об'єктів права власності, всі інші елементи природного середовища (вітрова і сонячна енергія, кліматичні ресурси тощо) не можуть бути об'єктами права власності людини чи держави з метою перетворення їх на свою користь.

2) Право власності на сучасному етапі розвитку суспільства не є абсолютним, адже минув час, коли даний правовий інститут визнавався таким. Кожний власник визнавався сувереном свого майна. Право власності розумілося виключно як суб'єктивне право, а будь-які регламентаційні заходи, що мали за мету його об'єктивувати, сприймалися як такі, що вносили дестабілізацію у його вихідну конструкцію [16, с. 82].

У сучасний період певні обмеження, зобов'язання, пов'язані із здійсненням права власності на природні ресурси, включаючи ліси, передбачені законодавством багатьох країн. Вказані обмеження, як правило, встановлюються на законодавчому рівні в інтересах власника, та загалом суспільства. Дана необхідність в Україні впливає і з норм Конституції України, де передбачено, що: «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [3].

Межі реалізації права власності гарантуються правом, а отже, свобода поведінки власника передбачає можливість вибору всіх допустимих варіантів щодо володіння, користування і розпорядження об'єктами власності з метою задоволення особистих потреб, закріплених Конституцією та законами України.

3) Природні ресурси є самостійними об'єктами права власності, які пов'язані з навколишнім природним середовищем. Тому, вилучення будь-яких природних ресурсів у процесі їх використання як об'єктів права власності, не припиняє права власності на відповідні елементи природного світу. В такому випадку, елементи навколишнього природного середовища та природні ресурси перебувають у нерозривному зв'язку та впливають одне на одного.

Розглядаючи ліс як природний ресурс та об'єкт права приватної власності, можна

констатувати, що право приватної власності на ліси в Україні – це система законодавчо визначених спеціально-правових норм, які регулюють лісові відносини, що встановлюють форми, процедури набуття та оформлення прав на земельні лісові ділянки, а також порядок реалізації уповноваженими особами повноважень щодо об'єкта власності, відновлення та захист прав і законних інтересів власників лісів, які встановлені певними процедурами та організаційно-правовими формами.

При цьому, слід зазначити що: «інститут права приватної власності на ліси в Україні є одним із центральних інститутів у галузі лісового законодавства, який виконує практичну роль у процесі застосування правових норм та має перспективне значення у дослідженні особливостей його реалізації» [17, с. 21-22].

У статті 12 Лісового кодексу: «Набуття права приватної власності на ліси визначено способи набуття права приватної власності на ліси і передбачено такі підстави виникнення цього права, а саме в частині першій зазначеної статті вказано, що набуття права власності на угіддя селянських, фермерських та інших господарств, що містять до 5 га замкнених земельних лісових ділянок; ця площа може бути збільшена у разі успадкування за законом» [11, ст. 12].

Але на нашу думку законодавець повинен конкретизувати такі випадки, тобто конкретно вказувати на скільки і за яких обставин має бути збільшення лісової земельної ділянки. Таке положення необхідно передбачити у доповненнях до чинного лісового кодексу. Відповідно цього положення законодавець чітко обмежив розміри земельних ділянок лісового призначення. Але ж можуть виникати випадки коли існує не значне перевищення зазначеної норми.

Тобто ця норма Земельного кодексу України створює умови для виникнення протиріч та колізій при вирішенні питання щодо набуття права власності на землі лісогосподарського призначення. При цьому, враховуючи рівність усіх суб'єктів права власності перед законом (частина третя статті 13 Конституції України), а також наявність світового досвіду щодо ведення ефективного лісового господарства і в приватному секторі, немає підстав для

створення штучних, необґрунтованих обмежень щодо передачі лісових угідь у приватну власність [18].

Цією частиною також передбачено набуття права власності на ліси у складі відповідних угідь. З огляду на це реалізація даної норми має здійснюватись у поєднанні з положеннями ст. 56 Земельного кодексу та Закону України «Про фермерське господарство». [19, ст. 56; 20].

При цьому слід враховувати певні розходження термінологічного характеру в законодавчих актах. Зокрема в статті 12 Лісового кодексу вживається поняття «земельна лісова ділянка», а у ст. 56 Земельного кодексу – «землі лісогосподарського призначення». За таких обставин конкретні земельні лісові ділянки, які можуть надаватися для набуття права власності на них, слід розглядати як складовий елемент земель лісогосподарського призначення.

Необхідно також звернути увагу й на те, що згідно з ч. 2 ст. 56 Земельного кодексу: «право власності на земельні ділянки лісогосподарського призначення може передаватися громадянам і юридичним особам безоплатно або за плату лише за рішенням органів місцевого самоврядування та державної влади» [19, ст. 56]. Таким чином формується первинне середовище власників на земельні ділянки. У подальшому такі об'єкти власності можуть перерозподілятися між новими власниками, а з огляду на право громадян та юридичних осіб, які мають у приватній власності ліси, продавати або іншим шляхом відчужувати відповідно до закону земельну лісову ділянку.

Стосовно поняття «замкненої» земельної лісової ділянки у чинному лісовому кодексі України не приділено жодної уваги. В такому випадку, з'ясування змісту поняття „замкнена” є необхідною умовою для усунення різнобічного тлумачення при застосуванні вищенаведених норм. З філологічної точки зору, поняття „замкнений” це той, який не має розривів, кінці якого з'єднуються в одній точці; не пов'язаний з тим, що лежить поза його межами, відокремлений від інших, недоступний для них [20, с. 406].

П.Ф.Кулинич, висловлює думку про те, що: «замкненою є така ділянка, де лісові насадження на цій земельній ділянці відокремлені з усіх сторін від лісових наса-

джені, що ростуть на суміжних земельних ділянках, природними чи штучно створеними просіками, елементами рельєфу (схилами, водоймами та ін.) тощо» [21, с. 19].

Водночас, деякі науковці зазначають, що: «замкнені земельні ділянки лісового фонду відділені природними розривами (пустирями, болотами, ярами) та (або) юридично встановленими межами її територій, тобто ізольовані від основного масиву земель лісового фонду» [22, с. 130]. Цілком підтримуючи думку А. К. Соколової, наведене тлумачення є цілком обґрунтованим, і його слід взяти до уваги при визначенні сутності вказаного терміна.

Колектив авторів науково-практичного коментаря лісового кодексу Балюк Г.І., Гетьман А.П., Ковальчук Т.Г. ознаку «замкнутості» тлумачать як: «розташування земельної лісової ділянки в оточенні земель з іншими видами угідь» [23 с. 36].

Отже, на нашу думку, відсутність поняття „замкнена” впливає на характеристику такої земельної лісової ділянки як відокремленої та не дає підстав для надання її у приватну власність. Для усунення певних колізій, необхідно внести зміни до чинного Лісового кодексу України, закріпивши визначення „замкненої земельної лісової ділянки” як такої, яка відокремлена природними розривами (пустирями, болотами, ярами, схилами, водоймами та ін.) із встановленими межами, тобто відділена від основного масиву земель лісового фонду. Водночас, для більш точного визначення меж замкнених земельних лісових ділянок, необхідно прийняти Закон України „Про державний лісовий кадастр”.

Окрім того, аналізуючи ст. 12 Лісового кодексу України, слід зазначити, що законодавець передбачив безоплатне або платне набуття у власність земельної лісової ділянки. Однак, у чинному Лісовому кодексі Земельному кодексі України, або в інших нормативно-правових актах екологічного законодавства, відсутні не тільки прямі, а навіть і бланкетні норми, які давали б можливість набуття даного права.

На нашу думку, передача земельних лісових ділянок у приватну власність безоплатно не відповідає реаліям ринкової економіки України, а також не має належного правового підґрунтя щодо реалізації в подальшому даного права і забезпечення

ефективного використання земельних лісових ділянок для потреб лісового господарства у законних межах. Безоплатна форма передачі лісів у приватну власність веде до значних порушень у галузі лісового господарства. Адже, отримавши безоплатно земельну лісову ділянку у приватну власність, громадянин або юридична особа сприймає це як належне і не відчуває в повному обсязі юридичної та соціальної відповідальності за незаконні дії щодо об'єкту даного права не тільки перед державою, але й перед суспільством загалом.

В такому випадку, пропонуємо внести зміни та доповнення до ст. 12 Лісового кодексу України і виключити слово „безоплатно”, як одного із способу набуття у приватну власність земельної лісової ділянки.

Безумовно, приватизація земельних ділянок лісового фонду повинна носити виважений характер, спиратися на ретельно підготовлену нормативно-правову базу, що визначатиме умови надання земельних ділянок у приватну власність. До таких умов доцільно віднести, зокрема:

а) вигідність для держави та територіальних громад залучення приватного капіталу для вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням охорони, відтворення та раціонального використання лісових ресурсів. Йдеться, зокрема, про готовність фізичних та юридичних осіб узяти на себе здійснення заходів щодо залісення певних угідь або ж установити й підтримувати режим особливої охорони на певних лісових ділянках;

б) зняття фіксованого обмеження на приватизацію земельних ділянок лісового фонду. Достатньо було б установити загальну вимогу про надання у приватну власність ділянок лісу, що відірвані від контурів основних лісових масивів і примикають до селянських, фермерських та інших господарств, з метою ведення на них лісового господарства. У подальшому, коли накопичиться необхідний досвід ведення лісового господарства у приватному секторі, можливо буде передбачити передачу у приватну власність більш значних площ земель лісового фонду;

в) закріплення у лісовому законодавстві гарантій щодо забезпечення дотримання умов надання у приватну власність лісових угідь (поширення на приватні ліси сфери

здійснення державного контролю за охороною, відтворенням та використанням лісів, примусове припинення права власності на ліси в разі нецільового їх використання, порушення умов еколого-правового режиму лісокористувань тощо).

У другій частині статті 12 Лісового кодексу зазначається що: «громадяни та юридичні особи можуть мати у власності ліси, створені ними на набутих у власність у встановленому порядку земельних ділянках деградованих і малопродуктивних угідь, без обмеження їх площі» [11, ст. 12].

Згідно зі ст. 171 Земельного кодексу: «деградованими є земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворень, повеней, добування корисних копалин, тощо; земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю, забрудненими хімічними речовинами ґрунтами та ін. До малопродуктивних земель належать сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є неефективним» [19, ст. 171].

Отже ця стаття надає право суб'єктам права приватної власності на ліс набувати у власність значно більші площі земельних лісових ділянок.

На думку А.К. Соколової, дана норма свідчить, по суті: «про майбутнє право власності, бо надається у власність не ліс, а земельна ділянка, де потім буде посаджено ліс. В даній статті законодавець вже не вказує на таку ознаку суб'єктивного складу цього права, як обов'язковість українського громадянства» [22, с. 131]. Погоджуючись із твердженням А.К. Соколової, необхідно виправити дану невідповідність, враховуючи вимоги, які містяться у статті 10 Лісового кодексу України, стосовно того що суб'єктами права приватної власності є громадяни та юридичні особи України.

У частині 3-ій статті 56 Земельного кодексу зазначено, що: «громадяни і юридичні особи в установленому порядку можуть набувати у власність земельні ділянки деградованих і малопродуктивних угідь для залісення» [19, ст. 56].

Але в цій частині немає визначення розміру зазначених лісових земельних ділянок.

Тобто це положення земельного кодексу також потребує врегулювання. Але в науково-практичному коментарі земельного кодексу під редакцією Семчіка В.І. висловлена думка про те, що: «площа земельних ділянок деградованих і малопродуктивних земель не може перевищувати встановлений статтями 118, 121, 128 Земельного кодексу України розмір земельних ділянок для селянських, фермерських господарств і юридичних осіб» [24].

Таке тлумачення застосування частини третьої статті 56 Земельного кодексу України не є безспірним. Тут слід узяти до уваги те, що йдеться про земельні ділянки, які плануються використати не для господарських потреб, а для екологічних цілей. За таких умов доцільно керуватися не формальними нормами, а проектами майбутнього лісовпорядкування на відповідних земельних ділянках, де й має бути обґрунтовано площу деградованих та малопродуктивних земель, які можуть бути залісені. Враховуючи, що залісення потребує відповідного матеріально-технічного, фінансового забезпечення, то громадянам і юридичним особам, що беруть на себе відповідні зобов'язання, доцільно забезпечити пільговий фінансовий режим (звільнення від плати за землю, надання права громадянам на безоплатну приватизацію відповідних земельних ділянок тощо) набуття власності на земельні ділянки деградованих і малопродуктивних угідь для залісення й експлуатації цих ділянок.

Як зазначає науковець Шершун С.М.: «Крім того, на законодавчому рівні мають бути визначені ключові умови щодо права набуття у власність громадянами та юридичними особами земельних ділянок деградованих та малопродуктивних угідь для залісення (наявність у відповідних суб'єктів певної освіти, досвіду роботи у лісовому господарстві чи можливостей залучати до здійснення відповідних робіт підготовлених спеціалістів, організувати належне матеріально-технічне забезпечення заходів із залісення тощо) та реалізації цього права (умови відчуження таких земельних ділянок, режим використання відповідних земельних ділянок тощо)» [16].

Норми статті 56 Земельного кодексу України узгоджуються зі змістом ч. 3 статті

7 Лісового кодексу України, в якій зазначається, що: «ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності» [11, ст. 7], що свідчить про відповідність правового режиму земель лісогосподарського призначення та лісів як об'єктів права власності.

Дослідимо більш детально види форм власності на землі лісового фонду.

Державна форма власності на ліси існує майже в усіх розвинених державах світу, хоча її питома вага серед інших форм власності різниться залежно від конкретної країни (наприклад, державними є 80 % лісів Норвегії, у Канаді держава володіє майже 95 % лісів). За даними Держкомлісгоспу України, станом на 2010 р. у державній власності перебуває більше 90 % лісів України.

Лісовий кодекс закріпив положення про те, що на території України всі ліси мають визначеного власника, це підтверджує ст. 335 Цивільного кодексу в якій зазначено, що: «безхазяйні ліси в принципі існувати не можуть» [25, ст. 335].

Якщо власник лісів невідомий (тобто немає документів які підтверджують власність на них певного суб'єкта) то на підставі коментованої статті ці ліси є такими що перебувають у державній або в комунальній власності.

Право державної власності на ліси може розглядатися в об'єктивному і суб'єктивному розуміннях. В об'єктивному розумінні це право є сукупністю правових норм що регулюють суспільні відносини щодо здійснення права державної власності на ліси, в суб'єктивному – закріпленою правом можливістю держави через свої уповноважені органи здійснювати право державної власності на ліси. Право державної власності на ліси включає в себе правомочності володіння, користування і розпорядження лісами. Під володінням слід розуміти фактичну належність лісів державі. Користуванням визнається здобуття лісових ресурсів та корисних властивостей лісів державної власності. Розпорядження – це можливість визначення юридичної долі лісів державної власності включно із передачею їх у користування чи в іншу форму власності [23, с. 27].

Стосовно права комунальної власності на ліси дослідимо насамперед статтю 142 Конституції України, відповідно до якої

встановлено, що: «матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування, зокрема, є земля та інші природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад» [3, ст. 142].

Усю повноту правомочностей володіння, користування та розпорядження щодо об'єктів комунальної власності, в тому числі лісів і земельних лісових ділянок згідно з п. 30 ч. 1 ст. 26, ч. 3. Ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» здійснюють відповідні органи місцевого самоврядування [26].

Слід зазначити, що право комунальної власності на ліси, як і інших форм власності, нерозривно пов'язане з відповідним правом власності на земельні лісові ділянки. Про це свідчить відсутність у чинному законодавстві окремого виду правовстановлюючих документів щодо права комунальної та інших форм власності саме на ліси, а також те, що згідно зі ст. 11 Лісового кодексу: «набуття права комунальної власності на ліси пов'язується саме з розмежуванням або переходом прав на відповідні земельні ділянки» [11, ст. 11].

У частині 1 статті 9 Лісового кодексу встановлено, що: «у комунальній власності перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів, що перебувають у державній або приватній власності» [11, ст. 9]. Але ця стаття не конкретизує за яким принципом відбувається розмежування лісів комунальної власності від інших лісів і які саме ліси можуть бути віднесені до комунальної власності.

Тому спробуємо дослідити ці принципи на підставі інших нормативно-правових документів. З'ясовуючи чи знаходяться ліси в межах населених пунктів, слід ураховувати, що статтею 4 Лісового кодексу зі складу лісів виключено зелені насадження в населених пунктах: парки, сади, сквери, бульвари тощо, які віднесені в установленому порядку до лісів.

Підставою віднесення відповідних лісових ділянок до об'єктів комунальної власності є розташування їх у межах населеного пункту.

Межі міст, відповідно до статті 85 Конституції України та статті 175 земельного

кодексу в установленому порядку (на підставі належним чином розроблених та погоджених проектів землеустрою) затверджує Верховна Рада України, а межі сіл та селищ відповідно до ст. 9 Закону України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим», а також статті 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» – ВР АРК та обласні ради.

У тому випадку, коли такі межі не затверджені, для визначення лісів, на які поширюється право комунальної власності, слід користуватися затвердженим генеральним планом населеного пункту, що відповідно до положень ДБН Б.-3-97 містить визначення та обґрунтування меж населеного пункту і є обов'язковим для органів місцевого самоврядування [24, с. 28].

Щодо іншого критерію визначення лісів комунальної власності, який можна визначити як суто юридичний – не перебування лісів у державній або приватній формі власності, слід зазначити наступне: факт перебування лісів у приватній власності згідно зі ст. 13 Лісового кодексу посвідчується державним актом на право власності на землю, виданим на відповідну земельну ділянку, або в інший спосіб, передбачений законодавством.

Набагато складнішим є питання визначення лісів у межах населених пунктів, що належать до державної власності. Так згідно зі ст. 8 Лісового кодексу, передбачено залишковий алгоритм визначення лісів, що перебувають у державній власності, згідно з яким до таких належать усі ліси, що не є комунальною чи приватною власністю. За цих обставин визначення лісів як таких, що належать до лісів державної та комунальної форм власності, можливе лише в разі набуття прав на відповідні земельні ділянки в порядку, передбаченому законом. При цьому слід враховувати перелік земель, які мають перебувати в державній формі власності і згідно із ст. 6 Закону України «Про розмежування земель державної і комунальної форми власності» не можуть передаватися в комунальну власність [27, ст. 6].

Виходячи із зазначених вимог законодавства можна визначити примірний перелік лісів державної форми власності в межах населених пунктів: ліси, що перебувають у віданні державних лісогосподар-

ських або інших державних підприємств і повністю або частково знаходяться в межах населених пунктів; ліси на земельних ділянках, що забезпечують діяльність державних органів, НАН України, державних галузевих академій наук, вищих та професійно-технічних навчальних закладів; ліси у складі об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення.

Цей перелік не виключає можливості віднесення до лісів державного значення у населених пунктах й інших лісів з урахуванням вимог законодавства та інших місцевих умов. Відтак, до розмежування земель державної і комунальної власності та оформлення відповідних актів на останні, чітке визначення належності лісів у населених пунктах є неможливим.

У статті 10 Лісового кодексу встановлено право приватної власності на ліси. Треба сказати що ця стаття узгоджується із змістом статті 56 Земельного кодексу стосовно того що ліси в Україні можуть перебувати у приватній власності. Водночас частина 3 статті 373 Цивільного кодексу визначає право приватної власності на земельну ділянку пріоритетним і більш загальним щодо права власності на окремі природні ресурси, розташовані на такій ділянці. Щодо права приватної власності на ліси це положення треба розглядати у поєднанні з частиною 4 ст. 373 Цивільного кодексу, та статтями 56, 90 Земельного кодексу і статтями 10, 14 лісового кодексу, тобто вважати право приватної власності на відповідну земельну ділянку неодмінною умовою виникнення та існування права власності на ліси.

Частиною 2 статті 10 Лісового кодексу також встановлено що: «суб'єктами права приватної власності на ліси є громадяни та юридичні особи України». [11, ст. 10].

Це означає, що іноземні громадяни, особи без громадянства, юридичні особи, засновані та зареєстровані за законодавством іноземних держав, не можуть мати і набувати ліси на праві приватної власності.

У зв'язку з цим постає питання щодо можливості набуття лісів у приватну власність стосовно юридичних осіб, що зареєстровані на території України відповідно до українського законодавства, однак засновані виключно іноземними юридичними чи фізичними особами. Відповідно до цього слід враховувати, що згідно зі ст.

117 Господарського кодексу така юридична особа, створена у формі унітарного або корпоративного підприємства, є іноземним підприємством.

В той же час положення частини 1 статті 4 Господарського кодексу прямо виключають можливість застосування зазначеної норми статті 117 до суб'єктів лісових відносин [28, ст. 117]. А згідно з частиною 2 статті 13, а також частинами 6 і 7 статті 18 Лісового кодексу, іноземні громадяни та особи без громадянства мають обмежені можливості і можуть бути суб'єктами лише тимчасового користування лісами.

Таким чином лісовий кодекс запроваджує обмеження і виключає можливість застосування статей 81-82 Земельного кодексу для набуття права власності на землю іноземними громадянами та юридичними особами, якщо земельні ділянки є лісовими.

Цікавим є питання будівництва на землях лісогосподарського призначення. Воно має свої особливості, що полягають у зміні цільового призначення земель лісогосподарського призначення. Цей аспект потребує детального розгляду.

При купівлі котеджу необхідно насамперед перевірити законність його будівництва. У цьому випадку важливу роль відіграє цільове призначення земельної ділянки, на якій розташований будинок. Якщо, наприклад, земля надана під забудову, садівництво або дачне будівництво, то проблем не буде. Якщо ж цільове призначення інше, яке не передбачає будівництво котеджу, покупець несе великі ризики, і найбільш неприємним закінченням може бути ліквідація даного об'єкта нерухомості.

Для зменшення ризиків при купівлі будинку необхідно звернути увагу на первинні документи. Іноді буває, коли рішення про землевідведення (або зміну цільового призначення земельної ділянки) приймаються з порушенням закону і встановлених процедур. У такій ситуації існує реальний ризик вилучення землі і повернення її, на підставі судового рішення, у державну власність.

Зміна цільового призначення земельних лісових ділянок з метою їх використання для житлової, громадської і промислової забудови проводиться переважно за рахунок площ, зайнятих кущами та іншими малоцінними насадженнями. Зміна цільово-

го призначення земельних ділянок у лісах здійснюється за узгодженням з органами виконавчої влади з питань лісового господарства і охорони навколишнього природного середовища.

Також необхідно перевірити усі правовстановлюючі документи, зокрема державний акт про право власності на землю. Якщо документи оформлені з помилками, ймовірність виникнення юридичних проблем з такою ділянкою досить висока.

Перед укладанням договору купівлі-продажу земельної ділянки необхідно з'ясувати, чи встановлені для користування нею правові обмеження чи сервітути. Для цього необхідно отримати довідку про відсутність обмежень чи обтяжень на земельну ділянку – такий документ видається місцевим управлінням по земельних ресурсах.

Якщо земельна ділянка надається для лісогосподарського користування, то її можна використовувати лише з цією метою, тобто з метою ведення лісового господарства. Це загальний принцип законодавства – лише цільове використання землі.

Практика показує, що побудувати на такій ділянці будинок, тим не менш, можливо. На лісогосподарській ділянці можна побудувати будиночок лісника – дозвіл надається, але в проектній документації обов'язково вказується, який об'єкт буде будуватися. До такого нерідко вдаються власники земельних ділянок у лісі, адже після того, як будинок побудовано, введено в експлуатацію і оформлені всі необхідні документи, потім вже ніхто не перевіряє, хто саме проживає в будинку.

Один з прикладів такого будівництва – котеджне містечко «Сосновий бор», де кожна ділянка – це частина лісу. Перед початком такої забудови необхідно правильно визначити в документах, що саме будеється. Якщо йде мова про житлове котеджне будівництво, то, як правило, ці ділянки знаходяться за межами населених пунктів – це означає, що вони не можуть належати до категорії земель житлової та громадської забудови [19, ст. 38], відповідно, житло там будувати не можна. На практиці цю норму дуже легко обходять. Для цього побудований житловий будинок у документах називають не будинком, а дачею. Для того, щоб це зробити, потрібно, щоб цільове призначення ділянки

було відповідним, тобто у будь-якому випадку не лісове господарство. Значить, і землю необхідно отримати з якимось іншим цільовим призначенням. Так, якщо це в межах населеного пункту, то безпосередньо для житла. Якщо за межами населеного пункту, це може бути рекреаційне призначення (на таких ділянках розташовують будинки відпочинку або приватні дачі) або оздоровче призначення (можна побудувати санаторій або пансіонат).

Якщо у лісі або у місцевості, зайнятої лісом, йде якесь будівництво, при цьому неодмінно вирубають дерева. Для цього випадку закон передбачає відшкодування втрат лісогосподарського виробництва. Глава 36 Земельного кодексу України визначає, що: «ці втрати відшкодовуються у випадку будь-якої зміни цільового призначення землі або надання лісів для інших потреб» [19].

У кожному з цих випадків обов'язково будуть втрати лісогосподарського виробництва і є Методика Кабінету Міністрів, за якою це розраховується. Ще до оформлення прав на землю необхідно сплатити відповідну суму до бюджету, інакше буде неможливо отримати землю.

Тут є два поняття, що дуже близькі за змістом, але мають різну юридичну природу: це поняття відшкодування втрат лісогосподарського виробництва і поняття відшкодування збитків.

Відшкодування втрат лісогосподарського виробництва – це відшкодування державі або відповідному органу місцевого самоврядування втрат від неможливості використовувати в майбутньому цю ділянку для лісового господарства. Ці втрати розраховуються за спеціальною методикою.

Щодо відшкодування збитків – сума відшкодування сплачується від реальної кількості зрубаних дерев, кожне з яких має певну визначену вартість.

У ст. 207 Земельного кодексу України зазначено, що: «втрати сільськогосподарського, лісогосподарського виробництва компенсуються незалежно від відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» [19, ст. 207].

Якщо є якесь підприємство, яке займається лісовим господарством, воно є землекористувачем, і втрати відшкодовують цьому підприємству. Якщо цього немає, тоді

втрати відшкодовують власнику землі, тобто відповідному органу виконавчої влади або місцевого самоврядування, на території якого знаходиться ліс. Махінації тут також існують. Наприклад, у лісових господарствах проводять санітарну рубку, при якій повинен видалятися сухостій – таким чином проводиться розчищення лісу. Проте під виглядом санітарної рубки знищують живі дерева, яка в подальшому йде на продаж.

Є й інший вид порушень: щоб змінити групу лісів, проводиться симуляція пожежі. У дерев обгоряє тільки кора, дерево ще може рости, але зовнішній вигляд дозволяє його списати під санітарну рубку – відповідно, зменшити плату з відшкодування збитків за допомогою корупції.

Конфліктні ситуації, пов'язані з позбавленням права власності на земельну ділянку, можливі, проте це не стосується маєтків великих чиновників та представників влади, а також проектів, у реалізації яких зацікавлені люди із серйозним лобі у парламенті та Кабміні. Реальний приклад – Конча-Заспа. Тут майже вся територія – заповідна. За підрахунками, на території Конча-Заспи наміто у загальній кількості 1000 га, з яких 500 га – землі природно-заповідного фонду, а 700 га – бережні захисні смуги, де дозволено будівництво лише лінійних споруд. Незважаючи на те, що заплава Дніпра у Конча-Заспі охороняється багатьма нормативами і законодавчими актами, будівництво тут триває й досі. Громадяни, що не мають серйозних політичних зв'язків, змушені оплачувати роботу юристів і давати великі хабарі, щоб придбати земельну ділянку в мальовничій місцевості. Юридичні послуги із супроводження земельних угод, особливо – "в місцях підвищеного ризику", є найбільш складними та вартісними, до того ж така угода здійснюється „на межі” закону та беззаконня. Проте бажаючих побудувати будинок у лісі або з панорамним видом на річку чи озеро з кожним роком стає все більше, і незважаючи на законодавчі перепони, мальовничі куточки України переходять у приватну власність і забудовуються стрімкими темпами. Гроші, які витрачають власники та забудовники на земельні операції, надходять, головним чином, до окремих чиновників.

У цей час держава не отримує майже нічого, як наслідок – благоустроєм вітчизняні лісопарки та береги водойм поки не радують. У такій ситуації законодавцю варто замислитись – невже не варто розробити порядок отримання у приватну власність земель з рекреаційними можливостями, спростити цю процедуру, встановити за це фіксовані державні розцінки, а для власників – обов'язки і правила поводження на таких територіях. Таким шляхом давно пішли цивілізовані зарубіжні країни – у США існує приватна власність на ліси, більшість лондонських парків (з озерами) перебуває у приватній власності, а у сусідній Чехії дозволяють купувати великі земельні маєтки із старовинними замками, власник яких зобов'язаний провести їх реставрацію за власний рахунок, не порушуючи при цьому архітектуру.

Отже, враховуючи вищевикладене, можемо зробити висновок, що право приватної власності на ліси в Україні – це система законодавчо визначених спеціально-правових норм, які надають можливість громадянам та юридичним особам України у визначених межах володіти, користуватися та на свій розсуд розпоряджатися на підставі правостановлюючих документів земельною лісовою ділянкою та реалізувати надані законом права та обов'язки власника лісу, нести юридичну відповідальність за їх невиконання.

У формуванні структури власності на землі лісового фонду в Україні велике значення мають законодавчі обмеження щодо можливого руху земель з однієї форми власності до іншої.

Так, до земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать: «землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; землі лісового фонду, крім випадків, визначених Земельним кодексом України, тощо» [19, ст. 83].

Із земель державної власності не можуть передаватись: «у комунальну власність – землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодер-

жавне значення; земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи тощо; у приватну власність – землі оборони, землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом, землі водного фонду та землі лісового фонду, крім випадків, визначених Земельним кодексом України, тощо» [19, ст. 84].

«Передача земель лісогосподарського призначення державної власності у комунальну власність та земель лісогосподарського призначення комунальної власності у державну провадиться у порядку, встановленому Земельним кодексом України для юридичних осіб» [19, ст. 117] та згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Тимчасового порядку розмежування земель права державної і комунальної власності» від 1 серпня 2002 р. [29].

Відповідно до зазначених законодавчих положень має бути забезпечено поділ земель лісового фонду за структурою власності на них. Безпосередньо цей процес повинен відбуватися відповідно до Закону України «Про розмежування земель державної та комунальної власності» від 5 лютого 2004 року [30].

Оцінюючи чинні приписи щодо зазначеного розмежування, неважко помітити, що передбачається збереження права державної власності на більшість лісів в Україні. Адже земель лісового фонду у межах населених пунктів, які мають знаходитися у комунальній власності, не так уже й багато. З цього приводу слід зазначити, що в цілому надання переваги державній власності на ліси для України є позитивним кроком.

Це дозволяє зберегти централізоване управління лісовим господарством, наявні державні лісогосподарські підприємства, забезпечити, спираючись на багаторічний досвід ведення лісового господарства, ефективно вирішення питань, пов'язаних з охороною, використанням та відтворенням лісів.

Доречно зауважити, що такий підхід до визначення власності на ліси має місце й у Республіці Польща. У цій країні 80 % лісів

передані єдиному державному холдингу, який у межах закону реалізує всі повноваження держави як власника, у тому числі розпоряджається лісами, їх ресурсами.

Іншим прикладом є Туреччина, де 99 % лісів знаходяться у власності держави. Практичне ведення лісового господарства у цих лісах та лісах іншої форми власності у Туреччині здійснює Міністерство лісового господарства. Європейський досвід свідчить, що багатofункціональне використання лісів краще саме у державних лісах [31].

Зазначене все ж таки не знімає з розгляду питання про більш чіткіше визначення умов, критеріїв розмежування державної і комунальної власності на ліси. Адже Земельний кодекс України, з одного боку, визначає лише ті землі державної власності, які не можуть передаватися у комунальну власність, а, з іншого, не встановлює обмежень щодо передачі земель, що знаходяться у межах населених пунктів, у державну власність.

Відповідні умови й критерії розмежування земель лісового фонду доцільно було б визначити у Лісовому кодексі України як головному нормативно-правовому акті з питань охорони, використання та відтворення лісів. Зокрема, доцільно було б передбачити, що у державній власності залишаються ліси другої групи, які поряд з екологічним мають експлуатаційне значення, і для збереження захисних функцій, безперервності та невиснажливості використання яких устанавлюється режим обмеженого лісокористування. Це дозволить зберегти за державою можливість забезпечити централізоване управління лісogосподарською діяльністю, в тому числі і контроль за лісозаготівлею.

Також у державній власності мають перебувати лісові ділянки у складі території природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, захисні ліси, лісові смуги вздовж водних об'єктів загальнодержавного значення, державних залізниць, автомобільних доріг міжнародного та державного значення, ділянки лісу на землях оборони, атомної енергетики й космічної системи та інших господарських об'єктах державної форми власності.

У комунальній власності мають бути залишені ділянки лісу на землях у межах населених пунктів, ліси, що утворюють зелені

зони навколо населених пунктів й промислових та інших підприємств, комунальної форми власності, ліси першого й другого поясів зон санітарної охорони джерел водопостачання та ліси зон округів санітарної охорони лікувально-оздоровчих територій, лісові смуги вздовж автомобільних доріг місцевого значення, лісові ділянки на територіях природно-заповідного фонду місцевого значення.

Має бути передбачена можливість передачі у комунальну власність земельних ділянок лісу державної форми власності для вирішення соціально-економічних проблем (утворення рекреаційних територій, об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення тощо) населених пунктів.

Комплекс питань, пов'язаних із розвитком інституту права власності на ліси, виникає й у зв'язку з визначенням повноважень власників лісів. Ці повноваження щодо володіння, користування та розпорядження лісами й визначають зміст права власності на ліси.

Право володіння лісами є фактичним володінням об'єктом, здійсненням господарського панування над привласненими лісовими ресурсами та усуненням всіх інших осіб від фактичного привласнення таких ресурсів.

Право користування лісами слід розуміти як визнання законом можливості їх господарської експлуатації, вилучення з них корисних властивостей та отримання доходів. Слід зазначити, що обсяг правомочностей при реалізації власником права користування лісом є широким.

Таке право, як й інші правомочності власника, не може бути обмежено строками, здійснюється власником самостійно, не передбачає втручання інших осіб, які не є власниками. В деяких випадках при здійсненні права користування лісами, наприклад, у разі заготівлі деревини, збору лікарських рослин тощо, має місце не тільки користування, а й розпорядження відповідними лісовими ресурсами, тому що як такі вони припиняють існування.

Під правом розпорядження лісами слід розуміти юридичну можливість вчиняти розпорядчі дії, спрямовані на визначення господарського призначення, юридичної долі лісів, їх ресурсів.

Визначення господарського призначення як спосіб розпорядження лісами має місце, зокрема, при переведенні лісів з однієї групи до іншої (нагадаємо, що ліси України за екологічним і господарським значенням поділяються на першу групу, до якої належать ліси, що виконують переважно природоохоронні функції, та другу групу, яка включає ліси, що поряд з екологічним мають експлуатаційне значення), переведенні лісових земель до нелісових для використання у цілях, пов'язаних чи не пов'язаних із веденням лісового господарства. Зміни юридичної долі лісів, їх ресурсів мають місце також унаслідок відчуження земельних ділянок лісового фонду, заготівлі лісових ресурсів, які перестають бути частиною лісу, перетворюються на його продукцію (лісову продукцію), яка належить тому, хто здійснив відповідну заготівлю за спеціальним дозволом чи придбав її за цивільним договором у власника лісу [16].

Отже, аналізуючи вищевикладене, можемо зробити висновок про те, що зміст права приватної власності на ліси має свої особливості. В сучасних ринкових умовах зміст права приватної власності на ліси зводиться до класичного уявлення щодо правомочностей володіння, користування і розпорядження відповідними земельними лісовими ділянками. Дані правомочності є універсальними і охоплюють усі дії, які держава, органи місцевого самоврядування, громадяни і юридичні особи України можуть вчинити стосовно лісу.

В умовах, коли згідно з чинним законодавством України складно визначити, хто є дійсним власником земель лісогосподарського призначення, і хто їх правомірно використовує, а ефективні заходи захисту таких земель взагалі відсутні, ситуація, що склалася у даній сфері лише сприяє постійним зловживанням, несанкціонованій вирубці лісу, неправомірній зміні цільового призначення.

Для зупинення існуючих зловживань і поступового вирішення проблем, пов'язаних з набуттям і використанням земель лісогосподарського призначення, необхідно у першу чергу усунути суперечності між ЛКУ та ЗКУ, а також визначити на законодавчому рівні ефективний механізм охорони цих земель і забезпечення прав усіх

учасників правовідносин. Це можна зробити лише шляхом подальшого законодавчого врегулювання.

В межах дослідження права приватної власності на ліси в Україні необхідно також зазначити про важливий фактор – це фактор російської агресії. 24.02.2023 року російська імперія почала своє вторгнення в Україну.

Вже більше півроку триває масове знищення українського населення – можна кваліфікувати як злочини проти людяності, а також ця агресія спричинила масове заподіяння шкоди довкіллю – можна кваліфікувати як екоцид.

Що ж таке екоцид? В кримінальному кодексі України в статті 441 «Екоцид» означає: «Масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років» [32].

Зрозуміло, що Кримінальний кодекс був прийнятий задовго до вторгнення, і зрозуміло ніхто не міг передбачити масштаби такого лиха та його тривалість. Крім того ніхто в світі не стикався з таким масовим явищем (після другої світової війни) і конкретного механізму притягнення до відповідальності агресора не існує.

Але все рівно ми маємо звернутися до міжнародного законодавства і розглянути як класифікується відповідальність за екологічні злочини. 28.02.2022р. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) висунув вимогу до росії утриматися від військових нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти. 16 березня Міжнародний суд ООН взяв до розгляду справу України проти росії (останній відмовлено у закритті справи) та зобов'язав припинити будь-які військові дії на території України. За зверненням 39 держав-учасниць Римського статуту, Міжнародний кримінальний суд (МКС) також приступив до розслідування міжнародних злочинів, вчинених на території України не з моменту повномасштабного вторгнення, а з 2014 року.

У міжнародному праві серед воєнних злочинів визначені і злочини проти довкілля. За Римським статутом, яким керується міжнародний кримінальний суд, це “умис-

не вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною довгострокової та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно несумісна з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою”.

Тобто такими злочинами вважається навмисне і беззмістовне руйнування довкілля – а саме так чинить росія, атакуючи наші атомні станції, заводи чи склади, які спалахують і викидають у довкілля небезпечні речовини, очисні споруди, що мали би фільтрувати забруднену воду. Згідно з Римським статутом характерною ознакою екоциду як міжнародного злочину є те, що він пов’язується виключно з веденням бойових дій, і це положення застосовується у кримінальному законодавстві переважної більшості країн світу [33].

Навмисне руйнувати довкілля в ході воєнних дій забороняє і Додатковий протокол до Женевської конвенції. Згідно з частиною 3 статті 35, “заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу” [34, ст. 35].

Подібні норми є і в Конвенції про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.), учасницями якої є й Україна, і росія [35].

Міжнародна спільнота також пропонує доповнити Римський статут злочином екоциду. І якщо би цей злочин формально був закріпленим, то з великою ймовірністю до відповідальності за нього можна було б притягнути відповідальних осіб ворога.

Чи можливо притягнути росію до відповідальності? З 2016 року вона не є учасницею Римського Статуту, тому МКС не може покладати на неї зобов’язання. Оновлена Конституція рф дозволяє країні ігнорувати й інші міжнародні судові рішення, а президент путін, як і інші лідери країн, які не є учасницями Римського Статуту, має абсолютний персональний імунітет від покарання за воєнні злочини, вчинені на посаді. Експертне середовище вважає, що найбільший шанс на покарання путіна – створення спеціального трибуналу щодо України за аналогією з

Нюрнберзьким процесом. Робота над його створенням вже розпочалася. Зрештою, рішення міжнародних судів є обов’язковими до виконання, а міжнародні злочини не мають строку давності – до відповідальності за них можна притягнути будь-коли. Відповідальність також має передбачати матеріальну компенсацію довкіллю.

15 листопада 2022 року Володимир Зеленський на саміті «G20», виступив із презентацією Плану досягнення миру з 10 кроків. І одним з важливих пунктів є восьмий – щодо екоциду та потреби негайного захисту природи. Президент зазначає наступне: «Ми також повинні знайти спільні відповіді на всі екологічні загрози, створені війною. Без цього повернення до нормального, стабільного життя не буде, а відгомін війни залишиться надовго – у вибухах мін, які заберуть життя дітей і дорослих, у забрудненні води, ґрунту, і атмосфера... Це не лише українська проблема. Це виклик для всього світу» [36].

3-5 березня 2023 року у Львові відбулась конференція «United for Justice» – «Об’єднані заради справедливості», на якій обговорювали механізми забезпечення справедливості для Українців, відновлення порушеного росією міжнародного права та притягнення до відповідальності всіх причетних до воєнних злочинів, злочину геноциду та агресії.

Під час конференції міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Руслан Стрілець зазначив, що станом на 375-тий день з моменту початку повномасштабного вторгнення рф було зафіксовано 2333 випадки завдання шкоди довкіллю. Завдана шкода оцінюється в 1912 млрд. грн. (в 867 млрд грн оцінюється забруднення земель та ґрунтів, 988 млрд грн – повітря, 57 млрд грн – води). Міністр розповів про шкоду, завдану лісам (зокрема, в результаті пожеж), об’єктам ПЗФ, біорізноманіттю, корисні копалини. Піднімалось питання радіаційної безпеки України та Європи, зазначалось, що за 35 днів окупації Чорнобильської АЕС і зони відчуження збитки складають понад 3,2 млрд. грн. Міністр також розповів про показники вуглекислого газу, що викидаються в атмосферу у зв’язку із незаконними діями рф, така діяльність російської федерації практично зводить нанівець усі зусилля світового співтовариства у боротьбі

зі зміною клімату, глобальним потеплінням та скороченням показників CO₂ [37]. Вагомим результатом цієї конференції стала можливість зустрітись усім учасникам «юридичного фронту» з притягнення російської федерації до відповідальності за міжнародні злочини, а також було укладено низку чітких домовленостей – створення Центру з переслідування злочину агресії в Гаазі, Офісу МКС в Україні, а також розширення діалогу між країнами, що розслідують воєнні злочини в межах універсальної юрисдикції. Зокрема до цього процесу активно приєднались США, які попередньо змінили своє законодавство та заявили про наміри переслідувати злочини проти людяності.

Фахівці передбачають, що збитки від війни в Україні для довкілля, можуть сягнути сотні мільярдів доларів США. Чи вдасться стягнути сповна репарації з росії і які саме процедури притягнення до відповідальності будуть застосовані, ці питання залишаються відкритими. Як вважає львівський юрист-еколог Софія Шутяк: «Серед злочинів, спричинених, повномасштабне вторгнення росії в Україну, чільне місце займають правопорушення проти довкілля. Вони не лише впливають на природне середовище, викликають деградацію дикої природи та скорочення біорізноманіття, зростання рівня забруднення тощо, але й руйнують екологічну рівновагу, шкодять цілим екосистемам і ставлять під загрозу людське здоров'я» [38].

Саме тому, на її думку, так важливо максимально прискіпливо фіксувати, збирати інформацію та розраховувати збитки заподіяні навколишньому природному середовищу внаслідок агресії РФ на території України. Для цього з березня в нашій державі на базі Державної екологічної інспекції України запрацював Оперативний штаб, сюди увійшли також фахівці Спеціалізованої екологічної прокуратури, народні депутати України, РНБО, представники Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Служби безпеки України та інших державних установ і організацій [38].

Як зазначає голова комітету Верховної ради з екологічних питань Олена Криворучкіна: «Кінцевим результатом роботи цього штабу має стати системне пред'явлення су-

дових вимог росії у сплаті репарацій за шкоду заподіяну нашому довкіллю. У Штабі діє Робоча експертна група, до складу якої входить 73 національні та міжнародні експерти з різних галузей, в тому числі юристи-міжнародники». За її словами, на сьогодні ще не відомо, який саме буде суд розглядати позови України (Міжнародний суд ООН, Компенсаційна комісія чи Спеціалізований суд за принципом Ad Hoc) [38].

Підгрупа юристів працює над вивченням світових прецедентів щодо подібних міжнародних судових процесів. Проводять паралелі зі справами між Іраком та Кувейтом, Нікарагуа та Коста-Ріка.

Як зауважує пані Криворучкіна: «У військовому конфлікті Кувейт – Ірак Радою Безпеки ООН була створена спеціальна компенсаційна комісія. Вона якраз і виконувала функції судового органу при організації. Але ми розуміємо, що, якщо зараз звернемось з ініціативою створити таку чи альтернативну компенсаційну комісію до Радбезу ООН, то рашисти накладуть вето», [38].

Вона переконана, що окупанти будуть брехати та використовувати будь-які недосконалі системи, щоб зняти з себе відповідальність за власні злочини. Тому, швидше за все, варіант Кувейту Україні не підходить. Також стало відомо, що наразі Міжнародний кримінальний суд в Гаазі не розглядатиме екологічні справи.

Питання залишається відкритим. Фахівці Міністерства закордонних справ разом з фахівцями Міністерства юстиції та представниками Робочої групи, яку створив президент України для впровадження механізмів відшкодування, працюють над тим, хто саме розглядатиме питання екологічних збитків у майбутньому.

Олена Криворучкіна зазначила: «Я, як народний депутат України, ініціювала звернення до Генеральної Асамблеї ООН, Європарламенту та Єврокомісії. Ми разом з колегами-депутатами запропонували створити Спеціальну екологічну моніторингову місію (СЕММ), екологічний суд за процедурою Ad Hoc. Думаю, що це найкращий варіант для України» [38].

Отже усвідомлення і розуміння «екоциду» сприяє розширенню міжнародної відповідальності за екологічну шкоду навколиш-

ньому природному середовищу. Створює підґрунтя притягти до відповідальності за екологічні злочини осіб – які безпосередньо в цьому винні. Судові переслідування в МКС також відкриють можливості для відшкодування жертвам екоциду. Після успішного судового переслідування жертви теоретично можуть отримати доступ до компенсації за втрату природних ресурсів, лісовідновлення та інші проекти відновлення навколишнього середовища, а також символічні заходи, які визнають втрачене. Враховуючи певні юрисдикційні обмеження МК, варто також відзначити, що згідно із нормою універсальної юрисдикції, держави-учасниці МКС, які ратифікували злочин екоциду, можуть вибрати переслідування у своїх власних правових системах, що дозволить переслідувати осіб, які заподіяли шкоду довкіллю, незалежно від того, звідки вони походять або де вчинили злочин [39].

Все це свідчить про те, що криміналізація екоциду має відігравати важливу роль, вказуючи світовій спільноті що знищення навколишнього середовища є одним із «найсерйозніших злочинів, а суб'єкти лісогосподарської діяльності, які зазнали збитків від агресії росії мають отримати матеріальну компенсацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за ред. А.П. Гетьмана. Харків, 2005. 437 с.
2. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: Навч. Посібник. / Київ : Юрінком Інтер, 2007. 352 с.
3. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
4. Носик В.В. Проблеми здійснення прав власника на землю від імені Українського народу органами державної влади. Збірник наукових праць. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2001. – 354 с.
5. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков, 1998. – 256 с.
6. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов : учебное пособие / ред. А.А. Погребной. Харьков, 2000.
7. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві. / ред.. В.І. Семчик. Київ, 2001. – 216 с.
8. Природноресурсове право України : навч. посібник / ред. І.І. Каракаша. Київ, 2005. – 348 с.
9. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков, 1998. – 242 с.
10. Екологічне право України. Академічний курс: підручник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ, 2005. – 535 с.
11. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 року зі змін. і доп. станом на 02 грудня 2010 року № 3852-ХП [Електронні ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – www.rada.gov.ua.
12. Про тваринний світ: Закон України від 13.12. 2001. № 14. Відомості Верховної Ради України. 2002. Ст. 97.
13. Про Червону книгу України : Закон України від 7.02.2002 р. № 30. Відомості Верховної Ради України. 2002. Ст. 201.
14. Положення про Зелену книгу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1286. Офіційний вісник України. 2002. № 36. Ст. 1692.
15. Гетьман А.П., Гордеев В. И., Разметаев С. В., Соколова А. К. Экологическое право Украины : учеб. пособ. Харьков : ООО „Одиссей”, 2007. 464 с.
16. Шершун С. М. Еколого-правове регулювання лісокористування в Україні : дис.... канд. юр. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 203с.
17. Юрчишин Н. Г. Реалізація приватної власності на ліси в Україні : дис. канд. Юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2009. 180 с.
18. Поляков М.О. Права власності як засіб лісової політики. Науковий вісник Національного аграрного університету. Київ, 2000. Вип.25. С.91.
19. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2768-14>.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
21. Кулинич П. Права на лісові земельні ділянки за новим Лісовим кодексом України. Земельне право України. Київ, 2006. № 6. С. 15-26.
22. Соколова А. К. Окремі питання права приватної власності на об'єкти рослинного світу. Проблеми законності : Респ. міжвід. наук. зб. Харків. Нац. юрид. акад. України, 2008. С. 127-135.
23. Балюк Г.І., Гетьман А.П., Ковальчук Т.Г. Науково-практичний коментар лісового кодексу України / за ред. Г.І. Балюк. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 368 с.
24. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.І. Семчика. Київ : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. 896с.
25. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01. 2003р. № 435 – ІV. Відомості Верховної Ради України. 2003, № 40, ст. 356.
26. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97. Відомості Верховної Ради України. 1997, № 24, ст. 170.
27. Про розмежування земель державної і комунальної форми власності : Закон України від

5.02.2004 р. № 1457- IV. Відомості Верховної Ради України. 2004, № 35, ст. 411.

28. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436- IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18-22. ст. 144.

29. Про затвердження Тимчасового порядку розмежування земель права державної і комунальної власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2002 р.

30. Про розмежування земель державної і комунальної форми власності : Закон України від 5.02.2004 р. № 1457- IV. Відомості Верховної Ради України. 2004, № 35, ст. 411.

31. Сіякевич І.М. Концепція лісової політики щодо реформування лісового господарства України. Науковий вісник Національного аграрного університету. Київ, 2000. Вип. 25. С.78.

32. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. No 2341-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 31.10.2023).

33. Лукашук І. І., Наумов А. В. Міжнародне кримінальне право : підруч. для студ. Онлайн.

Апартеїд, Екоцид С. 131. URL: (stud.com.ua) (дата звернення: 31.10.2023).

34. Додатковий протокол до Женевських конвенцій що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року.

35. Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 р.

36. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua> (дата звернення: 31.10.2023).

37. Стрілець Р. «United for Justice» : Міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2023.

38. Хто притягне росію до відповідальності за злочини проти довкілля? Газета : Високий замок. Львів, 2022р.

39. Rachel Killian, The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide. URL : <https://theglobalobservatory.org/2022/03/thebenefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/> (дата звернення: 31.10.2023).

ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО

Микола Тимошик,

Київський національний університет

культури і мистецтва

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ ЯК ОКО У ВІКНО В ЄВРОПУ

*Кожен із нас, емігрантів, для України – око в Європу...
Треба подбати, щоб ні одне з цих очей не було сліпим і сплячим.
І щоб кожне несло українській нації море вражень з поля його зору.
Тоді лише ми зможемо говорити, що Україна дійсно належить
до Європи, а не до Азії, коли кількість і вплив європейських
ідей, що ми понесемо нашій нації, переможуть ту
навалу азіатчини, що насувається зі Сходу.*

Євген Онацький. Рим, 19 липня 1930 р.

ГАРТ ЧУЖИНИ ДЛЯ БОРОТЬБИ ЗА ІНТЕРЕСИ НАЦІЇ

Символом честі з нацією назвав Євгена Онацького історик на еміграції Любомир Винар. «Це класичний зразок людини енциклопедичного знання, – зазначає дослідник про свого старшого духовного побратима, – творця нових культурних вартостей, а разом людини – суспільно активного і політичного діяча, якому ціле життя присвічувала ідея боротьби за самобутність і державність української нації, за визнання її державних атрибутів на міжнародному політичному форумі» [4, с. 3].

На жаль, цей до неймовірності працюючий творець і захисник цілого українського світу й досі залишається на Батьківщині практично невідомим. Весь його потужний творчий доробок, створений на чужині для українців і України, виданий у різних краї-

нах світу, однак жодна його праця поки що не надрукована в Україні. В осмисленні й дослідженні огрому зробленого цією особистістю помічаються лише поодинокі кроки. Із зарубіжних дослідників це передусім Василь Верига [3] Любомир Винар [4], М.Гаврилюк [2]. З українських – Марія Яцимирська [19-21].

Пізнання життєвого і творчого шляху цієї маловідомої поки що українському загалу особистості може дати відповіді на запитання про те, хто, яким чином, за яких обставин приходив до керма українського пресо- і видавничого руху в еміграції, якими знаннями, практичними навичками, людськими і професійними якостями мав володіти той, хто брався за цю, здавалося б, безнадійну справу за обставин хронічного дефіциту: коштів, умов праці, паперу, друкарських машинок, поліграфічного обладнання, мережі збуту, однодумців, меценатів.

Зрештою, за відсутності постійних і надійних засобів власного існування на чужині, перспективи позитивного розв'язання українського питання.

ДОМАШНІ «ЗАГОТОВКИ»

Такі необхідні кожному журналістові та редакторові-видавцю енциклопедичні знання обдарований від природи юнак отримав у двох престижних на той час навчальних закладах: Кам'янець-Подільській гімназії (батьки переїхали туди з Глухова 1904 року, коли Євгенові виповнилося 10 років) та Київському університеті Св. Володимира (історико-філологічний факультет закінчив 1917 року). Це дало йому універсальні знання та певні навички відшукати нову інформацію та логічно і вмотивовано викладати свої думки на папері.

Змалку мав потяг до запитань, відповіді на які не лежали на поверхні. Будучи родом із гетьманського Глухова і формуючи свої перші життєві орієнтири на сюжетах «Київської старовини», юнак запалюється ідеєю докопатися, скажімо, до імені автора легендарної «Історії Русів». Для цього ще студентом їде до Чернігова, сповна поринаючи в тамтешньому музеї Тарновського в літописи відомих українських родин, зосібна і родини Полетик. Перед ним постає інша Україна, не та, про яку говорили університетські професори. Служінню саме цій, незнаній, і загадковій батьківщині, офіційна історія якої виявилася такою фальшованою, він вирішує присвятити своє життя.

Події 1917 року спонукали майбутнього дипломата, ученого, журналіста і редактора-видавця відкласти туго наповнені теки з виписками із малодоступних джерел – вони зникнуть незабаром у горнилі революції, як зникне в небуття і сам архів Полетик із Чернігівського музею. Єдине, що вціліло із зібраного й осмисленого тоді в чернігівських архівах – його перші публікації в створеному 1918 році за редакцією П. Зайцева журналі «Наше минуле» [7, с. 2143].

Євгена полонить нова українська журналістика, яка на той час бурхливо розвивалася й потребувала нових, одержимих ідеєю національного відродження, молодих сил. Праця в проводі Української Центральної Ради, партії українських соціалістів-революціонерів, музеї історії Києва

Євген Онацький – керівник Українського пресового бюро Дипломатичної місії УНР у Римі. 20-ті роки XX ст.

не могла відволікти його від нового захоплення. Перший досвід кореспондента, оглядача, публіциста він набуває в редакції перенесеного зі Львова Михайлом Грушевським місячника «Україна», щоденнику «Вісті Центральної Ради» та тижневому органі Київської губернської народної управи «Народна справа».

А далі – круті віражі долі: 25-літнього Євгена Онацького уряд УНР включає на початку 1919 року до складу урядової делегації на світовий конгрес у Парижі, поклавши на нього обов'язки редактора бюлетеню інформаційного бюро української делегації. Літерний дипломатичний потяг виїхав з Києва 14 січня. Опинившись у Відні і не отримавши дозволу французьких властей на в'їзд до цієї країни, він ще не усвідомлював тоді до кінця, що вороття на Батьківщину вже ніколи не буде. Для нього, як і для сотень тисяч українців, хто вимушено полишав терени швидкими темпами обільшовичуваної України, починалася нова сторінка життя з тавром політичного емігранта і «зрадника інтересів радянського народу».

РИМСЬКІ ЧВЕРТЬ СТОЛІТТЯ

Життя на чужині щодня, щогодини гартуватиме його для нелегкої, невдячної, часто небезпечної, але вкрай потрібної для майбутнього України праці на необробленому ще ратаями-патріотами українському полі.

Щоденниковий запис засвідчує, з чого довелося починати йому, з молодою дружиною, емігрантське життя: «Увесь наш багаж – три невеликі поклажі, з них один – повна книжок. Були вісім томів «Історії України-Руси» Грушевського, «Історія Західної України» М. Василенка, три томи «Описання Старой Малоросии» О. Лазаревського і чимало інших цінних книг з історії української культури, що мали на меті служити мені як журналістові, оборонцеві й пропагандисту УНР на мирову конференцію в Парижі» [8, с. 5].

Несподіване запрошення Дмитром Антоновичем на роботу в Українському пресовому бюро Дипломатичної місії УНР у Римі (про це йшлося в одному з попередніх розділів) було визначальним у подальшій долі Євгена Онацького.

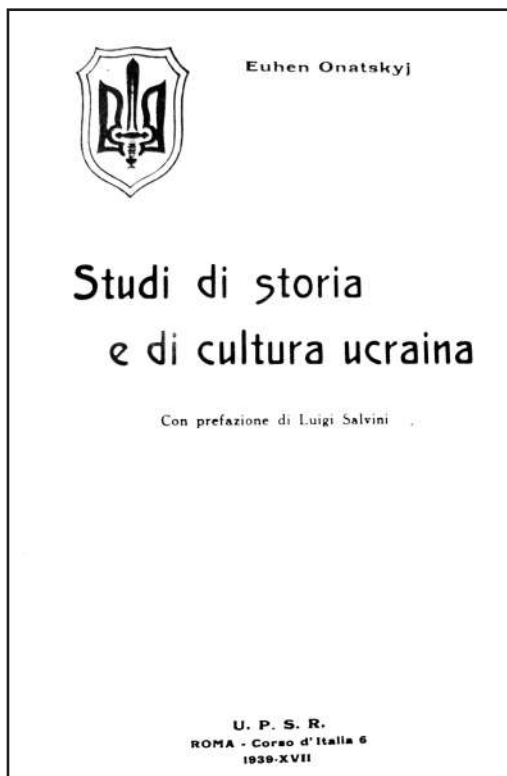
В Італії Онацькому судилося затриматися більше ніж на чверть століття. З болем

переживши втрату Української державності, він свідомо йде на тісну співпрацю з Організацією Українських Націоналістів (ОУН), ставши представником в Італії і речником цієї організації в Європі. З провідником ОУН полковником Євгеном Коновальцем від першої зустрічі в Римі 24 травня 1930 року й до дня його наглого вбивства в Амстердамі 9 серпня 1933 року в Євгена Онацького склалися теплі, товариські стосунки. Вони активно листувалися, обговорюючи численні плани розбудови і ствердження в еміграції українського націоналістичного руху.

Досконало вивчивши італійську, поліпшивши знання французької мов, маючи хист дипломата й письменника, він швидко налагоджує зв'язки з офіційними і громадськими колами Італії, легко добуває матеріал для своїх репортажів, кореспонденцій, статей. Прізвище українця Євгена Онацького все частіше з'являється під розлогіми публікаціями на шпальтах багатьох італійських періодичних видань, зокрема: газет «Impero d'Italia» «Il Lavoro Fascista» «Il Popolo di Trieste» «L'Ora»; журналів «Europa Orientale», «Noua Antologia», «Ardea», «Minerva». Що ж до української періодики, то, здається, в 20-30-х роках не було в Європі чи Америці жодного поважного друкованого органу українців, в якому б не вміщувалися різножанрові публікації цього автора. Найбільше їх віднаходимо на шпальтах львівського «Діла», перемишльського «Українського Голосу», паризького «Українського Слова», празької «Розбудови Нації», чернівецької «Самостійної Думки», американської «Свободи», аргентинської «України».

З середини 30-х років Євген Онацький починає займатися науковою та викладацькою роботою. За його ініціативою в Італійському Східному Інституті в Неаполі на слов'янському відділенні відкривається перша в Італії кафедра української мови та літератури. Як співробітник цієї кафедри, Онацький створює навчальний посібник для студентів «Теоретико-практична граматика української мови» (Grammatica Ucraina. Teoretico-Pratica), який виходить у світ коштом цього інституту [22].

Напередодні Другої світової війни його запрошують викладати українську мову до Римського університету. Там він готується до габілітації на звання професора, про-

Видання «Студій з історії української культури» Євгена Онацького італійською мовою. Рим, 1938.

довжує працю над власними навчальними посібниками і словниками, а також приступає до реалізації давніх редакторських і видавничих задумів. Один з них – підготовка до друку італійського перекладу антології малої прози українських письменників під назвою «Чотири шаблі» – здійснив разом зі своїм побратимом по праці в проводі ОУН Олегом Ольжичем (Кандибою) (книжка виходить друком у Римі 1941 року).

Відомий дослідник української діаспори Василь Верига так охарактеризував нетривалий у часі, але досить результативний період діяльності Євгена Онацького на викладацькому поприщі: «Як викладач обох цих високих шкіл, він намагався представити українську справу молодим італійським студентам у правдивому світлі, а не через окуляри московського імперіалізму» [3, с. 2].

В ніч на 29 вересня 1943 року українського професора, голову Української Громади в Римі арештовують у власному помешканні італійської столиці чотири німецькі есесівці. Як особливо небезпечного злочинця, його доправляють в одну із берлінських в'язниць і поміщають в одиночну камеру. Тут суворо заборонялося листуватися та отримувати передачі з волі. Пізніше про причини арешту дружині Ніні поясняють так: «Він займався антинімецькою, антифашистською пропагандою і вів у Римі Українське Пресове Бюро, не рахуючись із фактом, що вся Україна була зайнята німецькими військами. Він видрукував у берлінському «Українському Віснику» статтю з таким описом антифашистського перевороту в Італії, що цілковито розходився з усіма іншими описами, які подала була німецька преса» [10].

Через два місяці утримання у Берліні його переводять в одну із найстрашніших в'язниць гестапо, розташованих у Оранієнбургу. Саме сюди спецпідрозділи СС стали незабаром доставляти усіх арештованих провідників ОУН: Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Тараса Бульбу-Боровця, Олега Штуля-Ждановича, Олега Ольжича, Дмитра Андрієвського, Олега Лапичака, Габрусевича, Ільницького, Стахіва. Отож, таке товариство по в'язничних камерах для Онацького не було випадковим: його діяльність як знакового представника ОУН на цілу Італію передусім у сфері журналістики, була добре відомою німцям.

Довідавшись, що у в'язниці перебуває професор Онацький, Степан Бандера на знак поваги до сміливого побратима, нелегально передав йому до камери посилку з печивом. Згадку про Онацького віднаходимо в написаній пізніше автобіографії Степана Бандери: «До Італії я приїхав перший, у першій половині 1940 року. Був у Римі, де станицею ОУН керував проф. Є. Онацький» [1, с.11].

Протягом більш ніж річного ув'язнення смерть неодноразово «заглядала» йому у вічі. І тоді, коли під конвоєм викликали на часті допити, і коли нелюдськими катуваннями довели до самоповішення в сусідній камері друга й однодумця Олега Ольжича, і коли в'язниця горіла від бомбардування радянськими літаками, і тоді, як запише у спогадах, коли «ішов додому від табору до табору зруйнованою, брудною, здерорганізованою Італією, сплочи на голій землі, голодний і обдертий, з вояцьким мішком за плечима».

З оранієнбурської камери смертників Євген Онацький вийшов на волю 19 жовтня 1944 року, а до свого римського помешкання добрався майже через вісім місяців – 9 червня 1945 р. І йому, і Степанові Бандері, і їхнім сусідам по камерах Тарасові Бульбі-Боровця, Олегові Штуль-Ждановичу та іншим доля в чергове подарувала шанс вижити. Німці не встигли їх розстріляти тільки тому, що перед ними постала неминучість утечі від власної смерті.

«Німецька програ – наш порятунок» – так назве Онацький розділ своїх чи не найтяжчих за все життя споминів «У Вавилонському полоні». Тут про тих своїх побратимів з ОУН, хто не переніс катувань фашистів, напише у хвилюючому до душі кожного читача етюді про запізнілі осінні жовто-сині братки. Їх він несподівано побачив під мурами в'язниці в останній день її полишення: «Вони ніби аж щуляться від холоду, але розпачливо чіпляються далі всіма силами за життя. Присуджені, вони не хочуть вмирати. Хай лютує холод, хай б'є й присипає могильний сніг ваші синьо-жовті голівки, ви їх все далі випростовуйте. І, я знаю, пройде зима, розтане сніг і під муром, там, де тепер вас бачу, заколишуться під весняним пестливим вітром знов безчислені синьо жовті братки – паростки тих, хто загинули» [10, с. 91].

А своє непереборне бажання жити й творити далі він зафіксує у своєрідному мотто,

що стане відтоді дороговказом на подальші життєві випробування: «Я хочу бути вільним. Вільним в своїх думках і своїх почуваннях, вільним у своєму духовному світі. Бо людина, віддана ненависті, ніколи не вільна. Замість творити щось гарне, щось живе, розумне, вона віддається постійній невідгонній думці про ворога, якому мусить зробити найприкрішу прикрість. Який абсурд... Чи, вийшовши з цієї в'язниці, звільнившись від усіх цих Люксів, Рудих, Гавпшарфюрерів, я, замість розбудовувати нове життя, буду далі думати про них і їх подібних і кипіти ненавистю? Хочу бути вільним від них, хочу про них ніколи більше не думати. Або, коли й згадувати, хочу згадувати про них, від них не залежачи, – вільно, байдуже, як про річ, що колись була і ніколи не вернеться...» [10, с. 124].

Після повернення з в'язниці до «свого» Рима часу на відпочинок у нього не було. Голова Українському Допомоговому Комітету в Римі архієпископ Іван Бучко запрошує його до праці в комітеті своїм заступником.

По завершенні Другої світової війни життєвська доля спонукатиме нашого героя назавжди полишити Рим (з 1947 року), що чверть століття був для нього другим домом, і віддалитися від України в просторі ще більше – аж в Аргентину. Це був вимушений переїзд: існувала реальна небезпека, що італійський уряд видасть його радянським спецслужбам – вони давно «полювали» на Євгена Онацького.

Там, у незнаному доти Буенос-Айресі, він сповна порине в роботу: очолить Спільку українських науковців, митців і літераторів та Українську Центральну Репрезентацію в Аргентині, редагуватиме тижневик націоналістичного напрямку «Наш Клич», альманах «Відродження» та місячник «Дзвін». Там здійснить і мрію життя – допише вершинний твір своєї багатогранної творчості, шістнадцятитомну «Енциклопедію українознавства» в авторському виконанні (загальний обсяг великоформатних сторінок – 2148), створить декілька цінних книг мемуарного характеру, головною дійовою особою в яких буде Українська Справа [7-11, 14]. Книги ці побачили світ у різних країнах. І жодна з них, включаючи й ті, що написані в Римі [6, 12, 13], ще й досі не дочекалася перевидання в рідній Україні. Більшість із цих книг тривалий час

були заборонені для ввезення в Україну, бо їх автор усі підрадянські роки носив тавро «українського буржуазного націоналіста» та «лютого ворога українського народу».

Усього ж Євген Онацький написав і видав у різних еміграційних українських видавництвах Європи й Америки 22 книги українською та 11 – італійською мовами.

ЗА ЯКІСНУ ЖУРНАЛІСТИКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

У випадку з Євгеном Онацьким маємо один із парадоксів сучасного українського державотворення. Людина, до друкованих текстів якої поважно ставилася не лише інтелектуальна частина Італії, а й Європи, не кажучи вже про українську європейську і заокеанську діаспори, для сучасного пересічного українця й далі залишається практично невідомою. Та й звідки черпати про неї знання, коли на Батьківщині книги цього автора малодоступні навіть для фахівців. Що вже говорити про розкидані в різних періодичних виданнях Європи й Америки численні публікації періоду 20-30-х років минулого століття? Зібрати, видати, осмислити й спопуляризувати їх ще належить комусь із дослідників молодшої генерації. А поки що можемо порадіти першим спробам всеукраїнської газети «День» бодай наблизитися до дивовижного огрому зробленого цією особистістю в справі промоції діяльності ОУН у Європі [17] та інформаційного забезпечення діяльності Дипломатичної місії УНР в Італії [18].

З огляду на вищесказане спробуємо вперше окреслити роль Євгена Онацького не просто як талановитого журналіста і публіциста. Такий підхід у сучасному українському журналістикознавстві став уже досить заїждженим, бо передбачає дотримання простої схеми: довільний підбір довгого списку публікацій об'єкта дослідження та побіжний їх аналіз за окремими темами. Зазвичай такий аналіз набирає форми простого переказу. Йдеться ж про визначення місця цієї особистості в становленні якісної діаспорної журналістики; виробленні критеріїв її популярності, об'єктивності, актуальності для української громади, що ще не мала власної держави; виведенні малотиражної преси українців із вузьких рамок

хронічного партійництва на ті стандарти, яких віддавна дотримувалася журналістика у вільному світі.

ПРО РОЛЬ ПРАКТИЧНИХ НАВИЧОК У НАБУТТІ ЖУРНАЛІСТСЬКОГО ФАХУ

Відомо, що після короткого, але досить результативного, київського періоду журналістської діяльності увага молодого Онацького переключалася на, здавалося б, рутинну роботу в пресовому бюро Дипломатичної місії УНР у Римі. Замість писати свої тексти, він упродовж багатьох годин щодня змушений уважно перечитувати десятки італійських та зарубіжних газет. Це для того, щоб виділити із численних публікацій проблематику, яка в «українському питанні» була на той час гостро актуальною, і сформулювати для різноманітних виписок містки з власних оглядів, що мають бути оперативно опубліковані в бюлетені.

Зауважмо: десятки достойних багатотиражних газет, сотні тем, безліч авторських прийомів у структурній побудові, змістовому викладі, зображальному супроводі текстових блоків, технічному виділенні так званого ліду інформації в різножанрових публікаціях. Ось неповторний шанс системного освоєння якісного журналізму, який, з урахуванням знання двох-трьох мов (а цей аналітик досить добре знав італійську і французьку, а пізніше – іспанську) давав можливість молодій, спраглий до знань і самовдосконалення, людині замінити часто переповнені схоластикою й сухою теорією університетські програми з журналістики.

Рутинні огляди зарубіжної преси не пройшли задарма. Перші журналістські публікації за підписом Євгена Онацького, які після певної перерви почали з'являтися в 1924 році на шпальтах львівської газети «Діло», засвідчили, що в українську журналістику прийшов справжній майстер пера – з легким стилем викладу, вмінням від початку заінтригувати читача, глибоким аналітичним мисленням, цікавим підбором фактів, переконливістю аргументації.

На початку співпраці з цієї газетою не мала системного характеру. Однак, чим далі, редакція частіше замовляє новому дописувачеві з Рима нові теми, а від початку

1929 року видає йому посвідчення зарубіжного кореспондента і практикує висилання гонорару авансом, чим тісніше «прив'язує» цього автора до себе.

На цю ж пору припадає початок співробітництва Онацького і з перемишльською газетою «Український Голос», редакція якої прагнула конкурувати з «Ділом» у боротьбі за читача. Тут його публікації відразу стають знаковими, їх нерідко передрукують інші видання. «Ватикан і Україна», «Італійська «Просвіта», «Фашизм як реальна політика», «Лист до Сельробів», «Журналізм у фашистській Італії», «Правно-професійне становище журналістів в Італії», «Молодь у влади», «Спорт в житті нації» – ось неповний перелік назв статей цього автора, взятих із підшивки першої половини 1930 року. Такі публікації притягували увагу читача незвичним досі способом викладення фактичного матеріалу та його публіцистичного узагальнення, спонукали до думання, формували нову форму спілкування з газетою. З огляду на це, редакція почала готувати окрему брошуру, яка мала складатися з кращих статей Онацького. В листах до автора головний редактор радиться про кращий варіант обкладинки, структуру брошури та її обсяг, шляхи поширення новинки книгодруку серед читачів.

ПРО ЄДИНЕ ТИРАЖНЕ СОБОРНИЦЬКЕ ВИДАННЯ

Активізація співробітництва Євгена Онацького з «Українським Голосом» не була випадковою. Головний редактор цієї газети Зенон Пеленський – здібний організатор і добрий знавець газетної справи – стояв біля витоків створення ОУН і фактично був правою рукою голови Проводу полковника Євгена Коновальця, зосібна в питаннях формування пропагандистської мережі та інформаційної політики націоналістів. Тому зрозумілим було поступове перетворення газети в головну трибуну нового громадсько-політичного об'єднання українців. Саме цим і викликаний лист З. Пеленського до Є. Онацького від 16 січня 1930 року. В досить категоричній формі адресатові була викладена несподівана вимога: перестати надсилати свої публікації до редакції газети «Діло», припинивши з нею будь-яке співро-

бітництво. Така вимога базувалася на двох аргументах:

1. Діяльний співробітник «Діла» п. Федорців – неприхований москвофіл і прихильник кремлівських методів радянзації України, що чітко простежується в його публікаціях;

2. Онацький є членом ОУН. Отож, журналістська співпраця провідного її члена з політичними опонентами зачепить престиж організації і вдарить по засадничих принципах націоналістів.

Аргументи справді були вагомими. Цікаво, як відреагував на них справжній журналіст і український патріот?

Цілком очевидно, що несподівано гостра, майже ультимативна, вимога колеги по перу і старшого партійного товариша не могла не викликати на початку певної емоційної реакції. Тому за відповідь Пеленському взявся не відразу, а після глибокого обдумування, до того ж у кілька етапів. Йшлося ж не про особисті стосунки, а про важливу загальну справу, розв'язання якої потребувало не емоцій, а холодного розуму і переконливих аргументів. Їх він вислав у трьох листах, надісланих до Перемишля 20, 21 і 27 січня. Узагальнивши із цих трьох значних за обсягом листів інформацію, викладемо коротко аргументи Онацького щодо твердої незгоди з надісланою до нього вимогою.

1. Газета «Діло» – єдиний український щоденник, який більш-менш послідовно проводить соборницьку лінію. Отож, він і надалі має обслуговувати український загаль, без різниці партій. Національний престиж спонукає українців поставити цей єдиний орган так, щоб він відповідав цілковито своєму завданню – представляти загальну громадську українську думку – і при тому так, щоб не сором було перед усім світом.

2. Залишати співпрацю з «Ділом» недоцільно. Надсилання туди протягом тривалого часу матеріалів задурно здійснювалося для того, аби підсилювати газету, щоб вона могла зацікавити широку публіку і притягти нових читачів. Тому, до створення чисто націоналістичного щоденника, не є корисним для загальної справи відтягати від «Діла» інтелектуальні сили, що можуть дати інтелектуальну поживу широкому українському загалові.

3. Газета ця справді часто дає на своїх сторінках «притулок» людям та їх публікаціям,

які не повинні б там знаходитися. Тому слід було б не бойкотувати, а допомогти редактору п. Мудрому в його боротьбі з радянофільськими елементами, виперши їх з «Діла», позаймати їх місця. Бойкотування – це зброя, що має колосальну вагу в руках більшості; в руках же меншості вона скеровується проти неї ж. Меншість може розраховувати лише на свою активність, на здатність одною особою заступити десять.

4. Не можна було б залишати «Діло» на поталу ворожим елементам, ворожим нам інтересам. «Діло» – найбільша трибуна, і було б гріхом її не використовувати, скеровуючи свої зусилля на те, щоб зрештою вона зродилася цілком нашою.

Такі аргументи можна розцінювати як програмні в журналістській діяльності Євгена Онацького. Вони сформувалися в результаті серйозного вивчення уроків національно-визвольних змагань українців та практики західної журналістики. Поставити, нарешті, на перше місце у багатолітній боротьбі з ворогами інтереси нації, а не одного її прошарку чи класу, інтереси держави, а не якоїсь партії – ось найголовніші аргументи, які постійно відстоював і в своїх публікаціях, і під час численних зустрічей та листування з керівниками ОУН. Він часто повторював відомий вислів С. Петлюри: «Держава – понад партії, нація – понад класи», намагаючись переконати в чомусь своїх співрозмовників.

ПРО ШКІДЛИВІСТЬ ГРУПВЦІНИ Й ПАРТІЙНОСТІ

Як вихідцеві із північно-східної частини України, яких в еміграції галичани називали «східняками», панові Євгенові дуже боліли політичні розбіжності наддніпрянських і наддністрянських українців, які з роками не нівелювалися, а, навпаки, поглиблювалися. І цьому розколу, на його думку, сприяла недалекоглядна політика як «вузьколобої унерівської отаманії», так і «не менш вузьколобого і амбітного панекійства з боку Петрушевича» (одного з керівників Західно-Української Народної Республіки. – *Прим. авт. – М. Т.*)

Саме через те, що і «східняки», і «західняки» вперто не хотіли засвоювати уроки програних, здебільшого через вище означену політику, національно-визвольних змагань,

ситуація, подібна 1917-1921 рокам, повторювалася на початку 30-х років. Черговим приводом для непорозуміння Євгена Онацького з деякими очільниками проводу ОУН стала так звана справа Капеланда.

Суть конфлікту в середовищі американської та європейської української еміграції, що розгортався, полягав у наступному. Один із найповажніших демократів у Сенаті США Роял Копеланд, який неприховано симпатизував давнім домаганням українців мати свою державу, вніс на початку 1930 року до Конгресу своєї країни законопроект про визнання УНР. Документ, що за змістом носив чітко антибільшовицький характер, уже був запущений у роботу і дійшов, перед прийняттям позитивного рішення з цього питання, до розгляду в одній із основних комісій – закордонних справ. Планувалися дебати з участю запрошених представників громадських, культурних та наукових організацій світового українства, журналістів, священиків, а також аналіз публікацій із цього питання світової преси, включаючи й діаспору українську.

Громадська думка української діаспори розділилася. Більшість голосів вважало ініціативу авторитетного сенатора надзвичайно корисною для української справи. За це виступила і впливова українськомовна газета католицького напрямку «Америка». Натомість меншість, що гуртувалася докола маргінальних лівих українських рухів, фінансованих Москвою, та газети «Свобода», виступала проти. Масла в вогонь несподівано підлила й перемишльська газета «Український Голос», надрукувавши в числі 11 за 1930 рік статтю за підписом Б. К. під промовистим заголовком «На манівцях уенерівщини».

Саме ця стаття й викликала в Євгена Онацького таку різко негативну реакцію, яка мало не привела його до розриву стосунків із редакцією цієї газети. Відчути настрій автора листа до головного редактора «Українського Голосу» Зенона Пеленського можна за ось цим витягом: «Як Ваш постійний співробітник і кореспондент, вважаю за необхідне зреагувати на цю статтю, як наказує мені совість свідомого націоналіста... Б. К., виявляючи свої антиуенерівські почуття, стає на такий шлях, що я, як співробітник «УГ», вважаю потрібним від нього

рішуче відгородитися, бо вважаю його статтю шкідливою і з завданнями українського націоналізму незгідною» [11, с.146-147].

З бажання засвідчити читачам газети, що в середовищі ОУН є й інша думка, альтернативна вже озвученій через газету щодо спроби американського сенатора допомогти українцям, Онацький пропонує головному редактору надрукувати в газеті цей його лист, як своєрідне спростування опублікованої статті Б. К. При цьому наголошує, що у разі відмови змушений буде висловити свою думку на шпальтах іншої газети (очевидно, малося на увазі «Діло») і цілком припинити співробітництво з «Українським Голосом», забравши назад ще не надруковані власні матеріали.

Деяко пізніше він відмовиться від такого ультиматуму. І не тому, що зважить на аргументи члена проводу ОУН, головного редактора журналу «Розбудова Нації» В.Мартинця щодо необхідності дотримання основних статутних положень організації «берегти чистоту нашої справи, не замулювати її орієнтаціями, уенерівщиною, угодовством з ворогами, опортуністами», а тому, що не захоче виносити внутрішні конфлікти всередині нової української організації на шпальти своєї ж газети, даючи цим ще один привід ворогам звинуватити українців у їхньому невмінні чи нездатності домовлятися й об'єднуватися. Це вело б до руйніцтва, до боротьби для самої боротьби.

І вже не зі сторінок якоїсь іншої газети, а в особистому листі на ім'я сенатора Конгресу США Рояла Копеланда Онацький напише такі слова подяки від свого імені та від імені римських однодумців: «Невелика колонія українців, що живуть у Римі, хоче висловити Вам щире захоплення і вдячність за Вашу добру акцію на користь української державно незалежності і проти нелюдського й варварського режиму, що його становили польшевики в нашій нещасливій Батьківщині...» [11, с. 179-180].

Проте, аби остаточно поставити крапку в цій історії й уникнути повторення подібного конфлікту в майбутньому, Онацький надішле в Перемишль головному редактору «Українського Голосу» ще одного, довгого і досить аргументованого, листа. Повторивши свою тезу про те, що в цілому негативно відноситься до помилок УНР, він наго-

лошує: «... Ми не можемо – з точки погляду вищих інтересів нації – не відзначити в них і того доброго, що вони роблять, бо інакше ми втрачаємо і примушуємо наших читачів втрачати почуття добра і зла та розуміння того, що нашій нації на користь, а що на шкоду... У політичній боротьбі, особливо коли йдеться про будівництво цілком нової держави, однаково небезпечні і безпринципність та хитання на зразок В. Винниченка і оте доктринерство, що характеризувало наших передреволюційних соціалістів, які, з поза літери партійного статуту, не бачили живого реального життя» [11, с. 167, 171].

ПРО КУЛЬТУРУ ПОЛЕМІКИ З ПОЛІТИЧНИМИ ОПОНЕНТАМИ

Бажання не загострювати міжособистісні стосунки, а знаходити спільні точки дотику, переконувати опонента аргументами, а не огульно критикувати його – ось визначальна риса і аналітичних статей Онацького-журналіста, і численних звітів, оглядів, записок, листів, проектів документів Онацького-політика та дипломата.

У цьому контексті дуже важливою є позиція цього журналіста про давню хворобу української преси – зведення особистих рахунків із політичними опонентами чи явними ворогами через пресу. Цим особливо «грішили» газети української еміграції у 20-30-х роках минулого століття. На шпальтах, скажімо, того ж «Українського Голосу», «Діла», «Нового Часу» віднаходимо низку так званих викривальних публікацій, у яких найбільше перепадало лідерам політичних рухів із різних таборів, – часом огульно, без достатніх аргументів, без оглядки на підбір лексики.

Будучи вродженим інтелігентом, увібравши в себе традиції європейської журналістики щодо толерантного використання пресової трибуни в політичній боротьбі, Євген Онацький рішуче виступив проти продовження такої недоброї традиції українських газетярів. Ось його аргументи з цього питання, які й сьогодні не зашкодять великими друкованими літерами виписати та примістити в кабінетах деяких керівників новочасних українських ЗМІ: «Слід у друкованому слові вишукувати більш шляхетні мотиви ворожнечі – все ж таки йдеться про

провідників. Ми повинні відродити почуття пошани до авторитетів, бити на ідеологічному фронті, але вносити якомога менше особистого. Це б піднесло мораль не лише власного органу, але й мораль противника, і це відбилося б на піднесенню нас загального духовного рівня, що, як знаєте, у нас низький» [11, с. 88].

ПРО НАКЛАДИ ПРЕСОВИХ ВИДАНЬ ТА «НЕ ЧИТАЛЬНИКІВ»

Пресу Євген Онацький вважав не лише потужним знаряддям впливу на громадську думку, а й дзеркалом внутрішньої вартості українського суспільства на еміграції. Аби від відображення в тому дзеркалі не було соромно цілій нації, варто, на його думку, без зволікань підвищувати оту «вартість суспільства». В одному з листів до заступника голови ОУН пана Андрієвського він пише відверто й гостро: «Ми не маємо за собою відповідного запілля. Бо на зовні сильне запілля виявляється в бодай сильній пресі, а наша преса має дійсно жалюгідний вигляд» [11, с.361]. У листі наводиться посилання на одну із публікацій «Українського Голосу»: у Франції до кінця 1920-х років кількість українських емігрантів, переважно з Галичини, складала близько ста тисяч; і більшість із них «ніколи не бачить українського друкованого слова».

Справді, з українською еміграційною пресою в Європі часто не були обізнані не лише пересічні українці, а й представники урядових структур. Скажімо тих, які були причетні до видачі пільг членам творчих спілок і організацій. Із самим Онацьким стався у цьому плані такий показовий приклад. Як член Спілки Закордонних Журналістів, він мав право на отримання спеціальної книжечки для оформлення залізничних квитків зі знижками. Однак у Міністерстві комунікацій, яке опікувалося засобами масової інформації, йому відмовили видати таку книжечку. Аргумент: у наших списках, мовляв, немає таких часописів, які ви представляєте.

Виявляється, в тодішній Італії під час акредитації журналістів звертали увагу на накладі видань, які ті представляли. Онацький у таких випадках говорив, що львівська газета «Діло», посвідчення якої, як зарубіж-

ного кореспондента, він мав, одна з найстаріших українських, виходить більше як півстоліття. «Й на щастя, – іронізує римський представник львівського «Діла», – ніхто не здогадується запитати, який же тираж має це «Діло» після п'ятдесятилітнього життя. Та боюсь, що поляки, при першій нагоді, таки дадуть ці страшні цифри» [11, с.361].

Журналіст вважав, що довіра читача до друкованого органу відчутно падає, кількість передплатників різко скорочується з кількох причин непродуманої редакційної політики: низька мораль та безвідповідальність тих, хто працює в пресі; безкультурна полемічність, неповага до читача, ігнорування думкою читача.

В одному з листів до Євгена Онацького Зенон Пеленський розпачливо констатує, що деякі українські газети на еміграції не підтягують людей до кращого способу думання, а самі йдуть до гіршого, вміщуючи на своїх сторінках публікації, написані «коров'ячим методом». На запитання, як бути, авторитетний колега відповів несподівано просто: не треба боятися визнавати свої помилки і дбати від початку про шанобливе ставлення до кожного передплатника.

Цим Онацький звернув увагу ще на одну ваду тогочасної журналістики, яка непомітно перейшла й до новочасної: бажання не звертати уваги на допущені огріхи чи неточності в попередніх публікаціях, незалежно від того – йдеться про помилку орфографічну чи смислову. Зазвичай, керівники таких редакцій сподіваються на те, що читач цього не помітить. Так вийшло і з Бюлетенем ОУН, в одному з чисел якого була допущена прикра фактологічна помилка в публікації про репресії поляків у Галичині. Це помітив видавець подібного Бюлетеню Парижі Юрій Бачинський. Ті ж, хто її допустив, вирішили промовчати. Онацький мовчати не захотів. З приводу такої, здавалося б, дрібниці, він звертається письмово до самого керівника ОУН Євгена Коновальця: «Бачинський вмістив у своєму бюлетені маленьке спростування Вашого Бюлетеню. Я вважав би потрібним це спростування переддрукувати. Цим викажеться і наша об'єктивність, і бажання подавати якнайточніші відомості. І тим більше, зробили б приємність Бачинському, який з тим більшою охотою вам допомагав би» [11, с. 501].

Інша проблема, яку порушив Пеленський, торкалася так званих «не читальників», кількість яких серед емігрантів та ту пору збільшувалася. Були на те причини об'єктивні й суб'єктивні. Та все ж тенденцію з втратою інтересу до читання, особливо старшого покоління, не можна було не помітити.

У Євгена Онацького і на цей випадок було своє, нестандартне і дещо контртраверсійне, бачення розв'язання проблеми. Він запропонував зорганізувати молодь на спеціальну акцію промоції національної преси під назвою «Святий примус». Суть її полягала в тому, що «озброєні» квитанційними книжками всіх українських часописів, креативні хлопці й дівчата ідуть від будинку до будинку збирати передплату за вибором – «Український Голос» чи «Діло», «Новий Час» чи «Літературно-Науковий Вістник», чи ще щось, але щоб обов'язково передплатити. Таким чином, на думку Онацького, можна позитивно досягнути кількох важливих цілей: проявити партійну безсторонність і національну дисципліну в питанні вибору українцями газет для читання, поставити національну пресу на ноги, набути з числа молоді багатьох приятелів і однодумців, зробити такою акцією гарну рекламу українського друкованого слова в цілому.

ПРО РЕФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

Є ще одна грань діяльності української націоналістичної преси в Європі періоду між двома світовими війнами, до якої був безпосередньо причетний цей журналіст: підвищення якісного рівня публікацій, оптимізація її мережі, формування за типологічними ознаками.

Маючи в своїх лавах такого авторитетного журналіста, провід ОУН прагнув більш ефективно скористатися з його творчого та організаторського досвіду. До порад і рекомендацій Онацького там прислухалися віддавна, однак час вимагав рішучості в питаннях надання наявним друкованим органам нового дихання, розв'язання кадрових питань.

Поставала нагальна потреба створення потужної щоденної газети націоналістів, яка б вийшла нарешті за межі суто галицьких проблем і стала об'єднуювальним

органом усіх, хто поділяє ідеї соборницької, демократичної, незалежної України. Перемишльський «Український Голос», з якого Євген Коновалець первинно хотів зробити головну пропагандистську трибуну ОУН, до цього далеко не дотягував. Це визнавав і сам головний редактор Зенон Пеленський, зізнавшись в одному з листів до Онацького від 18 лютого 1930 року: «Газета не популярна – ось чим мене тероризують».

У проводу ОУН були небезпідставні претензії й до іншого офіційного друкованого органу Проводу Українських Націоналістів (ПУН), що виходив у Празі за редакторством В. Мартинця, – двомісячного журналу «Розбудова Нації». Журнал в останній час помітно здавав позиції з двох причин: змістова частина була, «страшно схоластична і запнута на всі гудзики», а кольпортаж (тобто мережа поширення), по всій Галичині налагоджений вкрай незадовільно. Головною причиною не зацікавлення читача цим виданням, на думку З. Пеленського, було те, воно робилося силами колишніх революціонерів, що мали «стару австрійсько-консервативну канцелярську душу». Цікавим тут є образне змалювання роботи цих «революціонерів» з матеріалами, що готувалися до друку: «Обстругнуть вам «РН» перед випуском до того, що зітруть усі гострі грані заокруглять, вирівняють, вигладять; в ефекті отримується наоливлена пілюля, що без труду проковтується кожним» [11, с.293].

У червні 1930 року Євген Коновалець провів із вузьким колом членів проводу ОУН нараду, присвячену проблемам перегрупування розпорошених у Європі сил та реформування націоналістичної преси. Йшлося, зокрема, про ліквідацію чисельного осередку в Чехословаччині з огляду на те, що «Прага не є жодним вікном на світ, і не в Празі робиться сучасна історія». Тому активних у роботі і цінних діячів проводу планувалося перемістити частково подалі від кордонів з радянською Росією на Захід, а частково в Старий Край – на Галичину.

На цій нараді вирішувалася й доля «Розбудови Нації». Виникла ідея: видання цього часопису вже найближчим часом доцільно було б віддати повністю в руки Євгена Онацького, перемістивши редакцію до Риму. Реалізація цієї ідеї переслідувала дві мети: помітно поліпшити зміст часопису і сфор-

мувати довкола Онацького, як редактора й діяльного члена організації, новий центр ОУН. На думку Є. Коновальця, він вкрай потрібен був саме в італійській столиці, від якої, як і від Парижа та Лондона, віддавна тягнулися нитки європейської політики.

Справу з облаштуванням редакції «Розбудови Нації» в Римі планувалося завершити за три місяці. Залишалася важлива деталь: погодити цей проект з Євгеном Онацьким.

Здавалося б, такому проекту Онацький мав зрадіти найбільше. Адже після закриття Дипломатичної місії УНР у Римі й припинення 1921 року випуску пресового бюлетеня він майже десять літ не мав постійної роботи, навіть італійського паспорта. Тому, сповна експлуатуючи свій хист до писання, й змушений був співпрацювати з багатьма редакціями італійських та українських газет, де платили бодай якийсь гонорар. Така форма заробітку упродовж багатьох років насправду була основною в його боротьбі за виживання на чужині. І раптом – пропозиція очолити поважне друковане видання, організувати по-своєму всю його редакційну політику, об'єднати довкола редакції однодумців, зрештою, отримати можливість сталого заробітку від організації, програмні засади діяльності якої повністю поділяв. До того ж, він бачив шляхи вдосконалення цього журналу, адже упродовж останніх двох років активно співпрацював із редакцією. Одна із знакових статей Онацького, що мала чималий розголос, – «Завдання еміграції і реальна робота» – була надрукована саме в цьому журналі [5]. А від квітня 1930 року, на прохання головного редактора В.Мартинця, перебрав на себе ведення рубрики «Міжнародний огляд». Вмістив тут і низку рецензій на поважні видання з політології та історії, якими зачитувалася Європа.

Отож, за пропозицією взяти в свої руки «Розбудову Нації», яку до того ж, спеціально переміщують до Риму, можна було б захопитися без вагань, якби... виходити з особистих, корисливих міркувань. Для Онацького ж на першому плані завжди були інтереси громади, а в останні місяці – й ОУН, з якою став тісно співпрацювати, і, зрештою кінцевий результат справи, яку довіряли. Саме з цих точок зору переведення з Праги і утримання редакції журналу в Римі виглядало недоречним. Ось аргументи, які ви-

клав Онацький у листі до Пеленського від 30 червня 1930 року, фактично відмовляючись від заманливої пропозиції:

1. У Римі немає української друкарні і друкарів, що зналися б на українських шрифтах;

2. Можу вести чисто журналістську роботу, однак у технічному розумінні журналістської справи я цілковитий профан; мав би вчитися, але на те немає вже часу.

Була ще одна причина, яка не давала можливості сповна організувати в Римі роботу переведеної з Праги редакції. Йшлося про активне зближення на початку 1930-х років фашистського уряду Італії з більшовицьким урядом СРСР. Про перший крок такого зближення свідчила заборона передавати з Італії радіопередачі пропагандистського характеру, у яких ішлося про українські домагання. Таким чином, повторювалася ситуація 1917 року, коли італійський уряд офіційно не визнав УНР, натомість всіляко сприяв діяльності закордонних російських еміграційних організацій.

Власне, саме з цієї причини Онацький відрадив Є. Коновальця і від заснування в Римі бюлетеню ОУН, який мав би там друкуватися різними мовами і звідти поширюватися в Європі серед чужинців. Досвід роботи в Дипломатичній місії УНР засвідчував: з емігрантами, що не мали своєї держави, у цій країні всерйоз говорити ніхто не буде, а якщо й буде, то «з величезною втратою нашої енергії і засобів, але без жодних наслідків». Звідси випливало, що коли б треба було вибирати між прес-бюлетенем з друкування матеріалів для чужинців кількома іноземними мовами і створенням бойового українськомовного тижневика, то він стояв обома руками саме за тижневик. Той тижневик, який би послідовно й результативно формував у розрізненому українському середовищі емігрантів все більше прихильників ідей здорового націоналізму.

Аргументи провідного журналіста ОУН щодо неможливості перенесення до Риму й забезпечення тут ефективної роботи редакцій націоналістичних видань виявилися переконливими.

Того ж року робиться ще одна спроба використати досвід Онацького для створення дієвого емігрантського часопису. Цього разу з осідком у Львові. Йшлося про ініціативу

львівського священика УГКЦ, майбутнього архієпископа цієї церкви та ревного захисника всіх українських скитальців у Європі Івана Бучка перетворити малотиражний тижневик «Новий Час» в щоденну газету й запропонувати на посаду редактора видатного римського українця, як називали Онацького в еміграційних колах.

Думку І. Бучка гаряче підтримав полковник Є. Коновалець, який особисто звернувся з такою пропозицією до Онацького [11, с.362]. Той висловив згоду переїхати, нехай тимчасово, до Львова із твердим наміром зробити справді європейського рівня щоденний український друкований орган із широкою закордонною мережею власних кореспондентів, який би у своїй редакційній політиці враховував інтереси не лише однієї партійної організації, а й широкого загалу української діаспори.

Перемовини Коновальця й Онацького із цього питання збіглися в часі з несподіваним «обезглавленням» редакції «Українського Голосу». Польська влада довго шукала приводу позбутися в Перемишлі небезпечного для неї націоналіста Зенона Пеленського. І здається, знайшла: на початку серпня 1930 р. редактора головної в Європі української щоденної газети, що упродовж останніх місяців неухильно проповідувала зі своїх сторінок ідеї українського націоналізму, призвано на службу до польського війська терміном на півтора року.

З огляду на ситуацію, яка складалася, Євген Онацький, згодившись остаточно на переїзд із Риму до Львова (хоча й висловив побоювання про незнання ситуації на місці), запропонував Коновальцю об'єднати дві редакції – «Нового Часу» та «Українського Голосу» – й на їх базі створити цілковито нове видання. Однак, справа ця потребувала консультацій із митрополитом Андреем Шептицьким, оскільки йшлося і про фінансову та моральну підтримку важливого починання.

В опрацьованих автором цих рядків архівних колекціях не вдалося віднайти матеріали, які б проливали світло на подальше просування цієї справи та причини її гальмування. Доконаним фактом було те, що Євген Онацький 1930 року до Львова не переїхав, і далі залишався у Римі, продовжуючи активно співпрацювати з тими ж, що

й раніше, редакціями газет та виконувати функцію радника ОУН у питаннях преси й інформаційної політики.

ПРО ПАРТІЙНУ І ПОНАДПАРТІЙНУ ПРЕСУ

За короткий час ОУН встигла створити мережу власних пресових органів. До них належали: місячник «Розбудова Нації», «Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН» (виходив нелегально на західноукраїнських землях) та орган молодіжного крила ОУН газета «Юнак». Перемишлянська газета «Український Голос», співробітником якої був Онацький, слугувала для цієї організації неофіційним органом. Такими також були «Наш Клич» у Львові «Самостійність» і «Самостійна Думка» у Чернівцях та низка інших. Основним недоліком цих видань були малі накладі і відсутність професійних працівників.

Як видно із генези стосунків проводу ОУН із Євгеном Онацьким, у питаннях розбудови на еміграції партійної й загальноукраїнської преси, останній був противником створення нових друкованих видань за партійним принципом. Натомість гаряче вітав будь-яку спробу українців заснувати нову газету чи журнал, програмною метою якого була б понадпартійна, поборницька ідея. Саме в таких виданнях, що мали б значні накладі й читалися б різними категоріями читачів, на його думку, найдоцільніше й пропагувати ідеї організації. Але робити це слід професійно, послідовно й активно.

Ця думка чітко простежується, зокрема, в листі Онацького до Є.Коновальця від 6 листопада 1930 року. Ось витяг із нього: «Звертаю увагу, що в Празі склався ініціативний гурт людей, які хочуть видавати часопис. Перше тижневик, а потім поволі перейти на щоденник – понадпартійний, але соборницький. Зразкове число мало б вийти 15 листопада. Я дав до нього свою невеличку статтю «Українець есмь, і ніщо українське не сміє мені чужим бути». Але гурток ініціаторів ставить справу на комерційний ґрунт, щоб часопис себе оплачував і почне видавати тільки в тому випадку, якщо збере тисячу річних передплат. Вважаю потрібним допомогти цьому гуртку на чолі з В.Приходьком – зібрати потрібну кількість

передплатників і потім прийняти в часописі якнайдіяльнішу участь. З огляду на те, що часопис має виходити на соборницькій програмі, все інше залежатиме від нашої власної активності».

Не лише словами, а й конкретно допомогою (висиланням на адресу невідомої йому досі редакції двох своїх спеціально написаних аналітичних статей без будь-якої надії на гонорар) привітав Онацький вихід у світ нової газети «Україна», що його заснували українські переселенці в Аргентині. І знову ж таки, доносить до проводу ОУН свою головну позицію в питанні розбудови української преси: не розпочинати засновувати нові друковані органи, але зміцнити ту пресу, яку вже маємо. «Звертаю увагу на тижневик «Україна», що виходить в Буенос-Айресі, – читаємо в листі до заступника Є.Коновальця Андрієвського. – Він стоїть на нашій позиції, хоча, здається, й досі не є в зв'язку з нашою організацією. Але він плачеться на брак інтелектуальних сил і просить мене (а тим і інших, може) активно підтримати його своїм співробітництвом. Платити вони поки що не можуть, але мають великі надії... І ясно, що їх треба підтримати» [11, с. 316].

З «УКРАЇНСЬКИМ ПИТАННЯМ» – НА СТОРІНКИ ЧУЖОМОВНОЇ ПРЕСИ

І ще на одному напрямку журналістської діяльності Євгена Онацького варто зупинитися окремо. Йдеться про його виступи як українського публіциста в італійській пресі. На початку цього розділу наводився перелік тамтешніх газет та журналів, які охоче друкували аналітичні статті талановитого українського журналіста.

Про що ці статті? Звернімо увагу вибір автором тематичних напрямків українознавства, які для італійського читача були справжнім відкриттям: про українців, як окремішній народ, пригноблений Російською імперією (стаття «Росія і Україна» в журналі «Europa Orientale», ч. 5-6, 1929); про західні терени України (стаття «Галичина, Буковина і Закарпаття» в бюлетені «Ofiog», ч. 255, 1930); про світового значення України у відмоложеному європейському світі (стаття в журналі «Anti-Europa» за жовтень 1930); про звичаї українського народу

(статті «Навкруги смерті» та «Чарівне коло» (журнал «Noua Antologia» за березень 1929, жовтень 1930).

Від липня 1930 року Євген Онацький, з метою промоції «українського питання» на сторінках італомовної преси, усе частіше став використовувати трибуну інформаційного бюлетеня «Ofinog». Особливістю цього видання було те, що його засновником виступав уряд УНР в екзилі, з яким у відомого римського журналіста, як ідеолога ОУН, були політичні розбіжності. Однак це не завадило йому публікувати на сторінках цього видання власні статті соборницького спрямування.

Слід відзначити, що, на противагу проводу ОУН, що на той час лише формувався, уряд УНР в екзилі мав у більших країнах Європи досить розгалужену власну інформаційну мережу. Ще в 1919 році в Парижі було налагоджено видання щомісячного журналу французькою та англійською мовами «L'Europe Orientale» (Східна Європа), французькою «Promethee» (Прометей) та «France et L'Ukraine» (Франція і Україна). Зазвичай створювалися такі видання при дипломатичних місіях або за безпосередньої участі українських журналістів, що працювали штатними співробітниками чужинських інформаційних агентств. Одне з інформаційних видань УНР, що було створене 1928 в Женеві й динамічно розвивалося під орудою відомого ще за часів Центральної Ради громадсько-політичного діяча й журналіста Михайла Єремєєва аж до 1944 року, отримало назву «Ofinog». Того ж року його окремі редакції формуються також у Парижі (франкомовний варіант) та Римі (італомовний варіант), а з 1932 року бюлетень видається в Парижі й іспанською мовою.

Італійську редакцію «Ofinog» на початку очолив італієць Белізаріо Ронде. А оскільки він не зовсім орієнтувався в особливостях журналістської кухні, то звернувся за допомогою до свого давнього українського друга. Таким чином, італійська редакція цього багатомовного бюлетеня від серпня 1930 року фактично опиняється в руках Євгена Онацького.

На противагу іншим друкованим виданням українців, інформаційний бюлетень «Ofinog» був поміченим італійськими журналістами і урядовими чиновниками і з його

матеріалів часто користувалися. Найбільше передруків здійснювали редакції італійських провінційних газет, але не обходили увагою і центральні газети, зокібна ватиканський «Ossevatore Romano». Цим і скористався Онацький, вміщуючи на сторінках кожного нового числа бюлетеню (а від 21 липня 1930 року італійська версія виходила у світ щодня) все більше витинок зі своїх публікацій, вміщених в «Українському Голосі», «Ділі», «Розбудові Нації».

Про свою участь у творенні уенерівського бюлетеня «Ofinog» Онацький у листі до полковника Є. Коновальця від 24 серпня 1930 року зазначив так: «Я дуже задоволений цією роботою, що не коштує нам ні копійки, а тим часом має велике значення в змислі повільного оброблювання політичної opinii. З римських часописів ватиканський «Оссерваторе Романо» переддруковує майже все, що ми подаємо» [11, с. 368].

Детальніше акцентуємо увагу на сміливій громадянській позиції журналіста, яку він проявив восени 1930 року, коли польський уряд з метою насильницької колонізації населення Галичини влаштував криваві репресії проти українських культурно-освітніх і громадських організацій та їхніх лідерів. Вершком таких репресій стало закриття в Перемишлі газети «Український Голос» та арешт усіх її співробітників. Провід ОУН звернувся до Онацького з проханням розповісти про безчинства поляків щодо українців в італійській пресі.

8 жовтня 1930 року в загальнонаціональній газеті «Il Lavoro Fashista» (ч.240) з'являється стаття Онацького «Польська політика в Східній Галичині». Вона вражає італійського читача достовірними фактами, які ретельно зібрав автор щодо варварських знущань поляків над українським населенням: число арештованих переходить 500; невідомі кинули бомби в читальню «Просвіти» в Сокалі; зірвано «Просвіту» в селі Минаєві Зборівського повіту; вбито сторожа, знищено українську школу в Левандівці; підпалено український монастир студитів; зірвано школу «Просвіти» у Львові... Після довгого переліку таких фактів автор наголошує: «Мусимо це констатувати, пригадуючи добре те, що Польща отримала Східну Галичину з зобов'язаннями, забезпеченими перед усім світом, негайно організувати автоном-

ну адміністрацію країни і створти український університет у Львові. Поволі забулося не тільки про університет, але ось тепер зникають уже й останні гімназії. Ось доля інтернаціональних обов'язань!» [11, с. 392].

Ця глибоко аргументована й емоційно написана стаття незабаром була повністю передрукована в регіональних газетах «Il Popolo di Trieste» (Трієст) та «L'Ora» (Палермо).

Євген Онацький активно включається в рух тих небайдужих представників української еміграції, які прагнули розбудити політично сонну Європу вражаючими повідомленнями про потоптані урядовими чинниками права українського населення Галичини. До граду телеграм, меморандумів, листів до Ліги Націй, до урядів великих держав, до помітніших діячів Європи та до чужомовних часописів додалася й послання Євгена Онацького італійською мовою, відправлене до Ватикану на ім'я папи Римського Пія XI. Зважаючи, що в Україні цей рідкісний документ доби не друкувався, його варто навести повністю у українському перекладі:

«ДО ЙОГО СВЯТОСТИ ПАПИ ПІЯ XI.

Українці, що живуть у Римі, католики і православні, без різниці віровизнання, звертаються поштиво до Святого Отця з живим проханням інтерв'ювати своєю Апостольською Вадою для спинення людських переслідувань українського греко-католицького населення Східної Галичини. Не лише цивільне населення всіх клас, але і багатько священників терплять нечувані муки. Досить пригадати о. Мандзія і Блозовського. Населення позбавляється не тільки всіх прав, гарантованих інтернаціональними трактатами, але й інших елементарних людських прав. Культурні й економічні українські інституції – єдине багатство цього населення і єдиний його захист проти пролетаризування і здичіння селянської маси – руйнуються в найбільш брутальний спосіб. Большевицька пропаганда з того користає, представляючи російський большевизм – цього найлютішого ворога європейської цивілізації і християнської віри – як єдиного оборонця українського пригніченого населення Східної Галичини. Інтервенція Вашої Святості поклала б кінець польським жорстокостям і большевицьким брехням.

Євген Онацький, бувший секретар Першого Українського Парляменту. 27 жовтня 1930 р.» [11, с. 412].

Оцінюючи зроблене зі своїми однодумцями у справі відстоювання в Європі «українського питання» для свого все ще бездержавного народу, Євген Онацький не без гордості запише у щоденнику: «Десять років впертої, хоч і непомітної на око, праці дали свої наслідки. Нема інтелігентної людини в Європі, яка б не знала тепер, бодай у загальних рисах, в чому полягає українська проблема. Нема такого політичного діяча, що не розумів би її ваги в розвитку світових подій і що нею цілковито б не цікавився. І тому галицькі події, в яких поляки, покладаючись на колишню непоінформованість Європи в українських справах та на пасивність української еміграції, допустилися варварських знущань над українським населенням, щоб, шляхом терору, відштовхнути його від активної участі в політичному житті, – викликали в Європі велике зацікавлення і спричинилися до значного активізування української проблеми взагалі та до скомпromетування поляків, як культуртрегерів сходу зокрема» [11, с. 473-474].

ПРО ПОРЯДНІСТЬ І СКРОМНІСТЬ У ЖУРНАЛІСТСЬКОМУ РЕМЕСЛІ

Про високий життєвий і професійний чин цієї особистості нині важливо вести мову і в контексті моральних принципів, яких незмінно дотримувався від тієї пори, коли ще в Києві несміливо увійшов до журналістського цеху. Про вірність обраному ремеслу, відданість ідеалам боротьби за українську Україну, правдивість і чесність у виборі й написанні численних матеріалів, повагу до колег і шанобливе ставлення до читачів уже йшлося в цьому розділі. Залишається бодай короткими штрихами згадати про ще одну його рису характеру – скромність. Це те, чого часто бракує нинішнім доморощеним «акулам пера».

Кілька характерних прикладів. Інститут журналістики у Берліні на початку 30-х років минулого століття приступив до підготовки навчальної книги про сучасну світову журналістику. До неї збиралася інформація про головні пресові видання світу, їх типо-

логію, тематику, наклад, редакторів та кра- щих журналістів. З огляду на те, що в кни- зі планувався розділ про українську пресу, інформаційного листа з цього інституту отримала і редакція «Українського Голосу». Там вирішили, що довідка про постать кра- щого на еміграції українського журналіста Онацького в такому підручника має бути обов'язковою. У листі до свого співробітника головний редактор Пеленський просить оперативно відповісти на берлінську анке- ту, запевняючи, що витрати на придбання книги візьме на себе редакція. Наприкінці цього листа – приємна фраза про те, що «на- решті, почнемо появлятися у списках і пер- соналіях світової преси; дрібна воно річ, але все ж здобуток».

Цікавою була відповідь на це Онацького: «Прикладаю тут на листку дати моєї біогра- фії для німецького Інституту журналістики. Але книжки того Інституту, з огляду на її до- рогий кошт, прошу мені не висилати. Пан Є. Коновалець повідомив мене про неспри- ятливий стан УГ і тому я не хочу обтяжувати справу купівлею не конче потрібних мені книжок» [11, с. 313].

У цьому – сутність характеру Онацького: не вивищувати себе на фоні реальних жи- тейських обставин, не привертати увагу ін- ших своєю персоною, не переоцінювати свої заслуги. Що ж до німецького підручника, то він не мав амбіцій конче отримати його че- рез те, що там буде вміщено його біографію та переказ «заслуг» перед світовою журна- лістикою. Натомість, дуже потребував кни- жок українських, зокрема й тих, де йдеться про історію національно-визвольної бо- ротьби. У цій же відповіді Пеленському він пише про те, що коли справи «Українського Голосу» поліпшаться, то звернеться з про- ханням «вислати мені на кошт гонорару цілу листу книжок». Притому слова «на кошт го- норару» підкреслює.

Проявляв такт і в питанні гонорару. У численному листуванні з редакціями, яке вдалося переглянути, ніде не знаходимо бодай фрази про вимоги матеріального ха- рактеру, величину гонорару. Згоджувався на умови редакцій. Через матеріальні трудно- щі, які не раз переживав з дружиною в Римі, вимушено розширював співробітництво з іншими редакціями. Часто надсилав мате- ріали до редакцій, знаючи, що не отримає

за це нічого, але вважав, що чим підтримує існування української преси в еміграції. І навіть за таких умов проявляв оптимізм. Підтвердження сказаному – кілька витягів із листів.

З листа до редактора «Розбудови Нації» В. Мартинця від 13 травня 1930 року: «Ви вислали мені готівкою не 200 лір, а 250. В усякому разі виходить, здається, що я Вам винний 50 корон. Будьте ласкаві, перевірте. Що ж до гонорару з «УГ», то вони мені не платили вже три місяці. Пеленський пише, що матеріальний стан «УГ» досить злий. Але: тримаймося – не даймося!»

З листа до редактора «Українського Го- лосу» З. Пеленського від 16 лютого 1930 року: «Справа гонорару для мене важлива, бо вступивши остаточно на кореспондентську стежку, залишаю всі інші маленькі заробіт- ки, які мені траплялися, і гадаю присвятити себе власне журналістиці. Якщо від вас не буде завдань, шукатиму шляхи до канадй- ської преси».

Надто довго не наважувався подавати документи на членство в Спілці Закордон- них Журналістів, хоча того давно заслугову- вав. Причина: вступ до цього престижного в Європі професійного об'єднання «робіт- ників пера» був пов'язаний із фінансовими видатками, які в умовах хронічного безгро- шів'я дозволити собі не міг. Хоча прина- лежність до СЗЖ мала велику вагу: в низ- ці країн Європи, зокрема і в Італії, її членів прирівнювали до справжніх дипломатів, що давало можливість бути на різноманітних важливих суспільно-політичних і культур- них заходах, легко налагоджувати контакти із впливовими особами, діставати з перших рук важливу інформацію. Крім того, члени цієї спілки мали пільги на придбання квит- ків до музеїв, театрів, на залізниці. І лиш полковник Є. Коновалець, довідавшись про цю колізію, негайно посприяв розв'язати її позитивно. У подячному листі до нього від 27 червня 1930 року Є. Онацький радо пові- домляє: «У міністерстві закордонних справ іде все гладенько: днів через п'ятнадцять матиму вже, як журналіст, книжку книж- кових квитків по залізницях (70% знижки), а коли б потребував їхати в цих днях, мусів би лише заявити за день-два та визначити шлях, і мені зараз же дадуть проїзний кви- ток із знижкою» [11, с. 288].

Не вмів лаятися. Не використовував у публіцистичних текстах дошкульні й образливі слова навіть у випадках, коли опоненти того заслуговували. Хоча й не міг приховувати біль через грубу й несправедливу лайку, образливі ярлики, які постійно доносилися на адресу таких як він зі сторінок радянської преси. Він не вступав у полеміку з інтелектуально убогими діячами, не приймав їхніх «правил гри». А дещо про те, що боліло, записував до щоденників. Ось короткий запис про один біль: «Нема в большевиків більш демагогічного закиду проти «контрреволюційної» української еміграції, як її «запроданість» капіталістам; нема більш принизливого обвинувачення перед спраглими дійсною волі народніми масами, як обвинувачення тієї ж еміграції в братанні з різними «фашистськими» організаціями; нема більш образливої – в устах комуністичних писак – назви для українських «контрреволюціонерів», як «фашисти», «націонал-фашисти», «соціал-фашисти».

Пройшло багато років. Та, як засвідчують нинішні реалії суспільно-політичного життя в Україні, лексика явних і прихованих ворогів української державності, українського відродження на теренах України, зосібна з табору нинішніх комуністів, відтоді не змінилася. Тиражована доморощеними та чужоземними телевізійними каналами, безплатно поширюваними різношерстними «вестями», «відомостями» та «ізнестями» інформація про «фашистську» та «бандерівську» владу в Києві й надалі розпалює з-поміж людей ворожнечу, сіє зневіру, особливо на Сході України.

Таких як Онацький подібна груба лайка й безпідставні звинувачення не зупиняли. «Щодо мене, – твердо заявляє він у своєму «Щоденнику», – то я працюватиму серед італійців лише постільки, поскільки матиму нагоду, але головну свою увагу зосереджую на українській публіцистиці».

Він глибоко вірив у силу чесного, правдивого, життєстверджуючого друкованого слова, якому й служив вірно до кінця свого нелегкого життя.

НЕЗДІЙСНЕНІ Й ЗРЕАЛІЗОВАНІ ПРОЕКТИ КНИЖКОВИХ ВИДАНЬ

Те, що просилося до «Щоденника»

Будучи в душі все ж більше книжником, ніж журналістом, Онацький мріє в Італії пи-

сати власні книги, налагодити українську книговидавничу діяльність. У щоденниковому записі від 11 листопада 1919 року із цього приводу читаємо: «Зайнятий нашими українськими справами, всіма тими суперечними і часто трагічними вістками, що лавиною скочуються на мене щодня зі стовпців часописів і кидають у безодню нашої темної дійсності, забуваю я писати про Рим. Лише коли бачу по вітринах книгарень гори книжок, присвячених Вічному місту, мене бере сором, що досі українською мовою нема ані одної книжки, присвяченої Римові. Останнім українцем, що писав про Рим, був Гоголь. Але й той писав по-російському...».

І далі, довіряючи щоденникові свої не раз обманені житейськими реаліями наміри та сподівання, автор записника ділиться заповітною мрією показати українському читачеві Рим та Італію своїми очима, своїм серцем: «Якщо вже доля була мені така ласкава, що привела мене до Риму, мушу я цю нагоду відповідно використати, мушу зібрати матеріяли, щоб потім написати велику книжку про Рим. Мушу, поруч із матеріялами про наше українське життя, записувати й те, що бачу в Римі й не українського, що відображує життя Вічного міста... Трудно. Так багато всього, що аж проситься до щоденника, а часу не вистачає» [8, с. 73].

Працездатність і організованість цієї людини не може не викликати захоплення. А ще – житейський оптимізм, віра в те, що справа, якою займаєшся, не даремна і все, що роблене тобою, виявиться комусь потрібним. На глибоке переконання Онацького, потрібними в колись оновленій Україні будуть і його ще ненаписані книги. Тому й брався за свого щоденника чи не кожного дня та фіксував ретельно все, що просилося на папір у надії, що колись, за кращих часів, зможе перевтілити ті крайці думок і вражень, переживань і мрій в окремі книжкові видання.

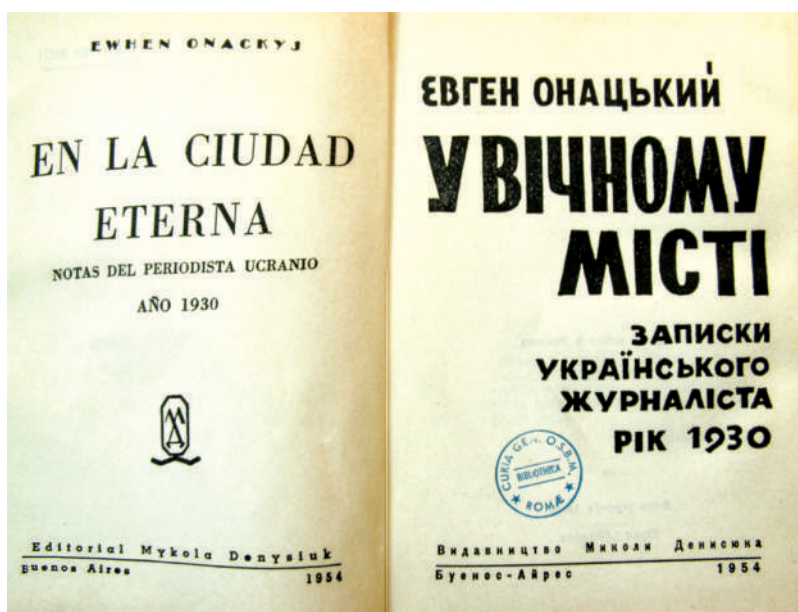
Як творча особистість, він володів здатністю «бачити зорі в калюжах», тобто вмінням у нібито одноманітних буднях виокремити те вартісне, позитивне, важливе, що звичайній людині може здатися несуттєвим, другорядним. Є в нього фраза, яку кожен, хто хоче писати, відточувати власне перо, власний стиль, і в кого вже сформувалися в душі бодай початкові патріотичні почуття до своєї Батьківщини, може взяти

з собою як дорогоцінний творчий орієнтир: «Кожен із нас, емігрантів, для України – око в Європу... Треба подбати, щоб ні одне з цих очей не було сліпим чи сплячим. І щоб кожне несло українській нації море вражень з поля його зору. Тоді лише ми зможемо говорити, що Україна дійсно належить до Європи, а не до Азії, коли кількість і вплив європейських ідей, що ми понесемо нашої нації, переможуть ту навалу азіатчини, що насувається зі Сходу».

Не всі наміри, пов'язані з українським книготворенням на італійській землі, йому вдалося втілити. Окремі книжкові видання «По похилій площі» та «У Вавилонському полоні» мають яскраво виражений мемуарний характер. Що ж до більш ніж п'ятсотсторінкового видання під назвою «У Вічному місті» (побачило світ у Буенос-Айресі 1954 року), то для нього найбільше підходить жанр записок. Такий підзаголовок автор і додав до свого нового дітища. Відчуваючи нестачу часу і життєвських сил та боячись, аби написані фактично в «польових умовах» й остаточно невпорядковані всі ті численні записки та начерки не розгубилися для української історії, він вирішує їх опублікувати в тому робочому варіанті, який перевіз до Аргентини з Риму.

Тут зібрані різножанрові тексти. Найперше – листи від автора й до нього, що мають короткі своєрідні коментарі-прив'язки та пояснення. Це надзвичайно цінні документи, що можуть дуже знадобитися дослідникам кількох напрямків – історії української еміграції, дипломатії, національної журналістики, українсько-італійських відносин.

Все інше в цій книзі – щоденникові записи, нотатки і начерки. Це те, що ще лиш приготівлялося окремими фрагментами для цільних книжкових видань. Сьогодні важко сказати, як би назвав їх автор, коли б мав можливість викінчити розпочате. Однак за тематикою ці щоденникові записи можна розділити на три напрямки:

«У вічному місті» – вірєць мемуарної публіцистики Євгена Онацького. Буенос-Айрес, 1954.

– життя вічного міста (ось вам омріяна і, на жаль, ненаписана книга про Рим українською мовою);

– про національну гідність і комплекс меншовартості багатьох українців;

– ОУН як непізнана сторінка української історії.

Звернемо увагу на кілька сюжетів із цих щоденникових записок.

З НЕНАПИСАНОЇ КНИЖКИ ПРО РИМ

Рим очима Онацького постає перед читачем вічним і ніколи й ніким не розгаданим містом, яким в усі часи його багатівкової історії, здається, захоплювалися однаково – і римляни, і численні прибульці. Автор фіксує все, що вражає його під час численних прогулянок містом. Найбільше звертає увагу на те, із яким запалом та патріотизмом римляни відзначають державні та релігійні свята, коли місто, схильне до видовищ, «живе очима та ногами».

Для прикладу, опис різдвяного свята 1930 року забрав кілька сторінок. Це незабутнє дійство, як зазначає автор, заповнило всі центральні майдани та хідники міста і його неможливо описати, «бо ніяке перо не змогло б передати всієї краси й різноманіття всіх отих одягів; це – треба бачити». Організатори акцент зробили цього разу не на релігійній, а на фольклорній частині. Яскраві

кортежі з виступами, музикою, танцями представляли різні етнографічні території Італії. З фотографічною точністю, з численними деталями описується, як рухалися особливо колоритні кортежі Сардинського королівства; як представляв вогнище італійського патріотизму й національної самоповаги П'ємонт; з якою пишнотою, фантазією, оригінальністю проходили Венеція, Ломбардія, Сицилія, Калябрія, якої співучості святу додала колона Сицилії; який колорит на верблюдах та чистокровних арабських конях привнесли до серця Європи представники африканських провінцій Італії.

В іншому місці нотаток пам'ять фіксує відзначення римлянами Дня опікуна міста – Святого Петра. Тут свято бережеться багатолітня традиція: сім'ями приходили зранку до величної базиліки, поклонитися могилі апостола й поцілувати ногу його бронзової статуї, вбраної – лиш на один день – в урочистий папський одяг. Вистоявши й сам кількагодинну чергу, автор робить милу ремарку, що запам'ятовується: «Після поцілунку витирають білою хустинкою. Скільки треба тих втирань, щоб бронзова нога поволі танула. Одного року, кажуть, її вже доливали, а тепер знову вона наполовину вицілована».

Читаєш такі сюжети і думаєш: чому такі сильні своє духовною потугою та патріотичним зарядом свята, які єднають націю, зміцнюють громаду, проводяться в Римі, Парижі, Варшаві? Чому народні традиції, національний колорит народу ніколи не толерувалися київською столичною владою – ні тоді, коли Україна була радянською, ні тепер, коли вона стала незалежною?..

Чи не в кожному відкритті якоїсь риси характеру Рима автор мимоволі проводить певні паралелі з рідною Україною. Що це робилося не штучно, не спеціально, помічаєш згодом, коли й прочитаний сюжет забувається, а та паралель прямо таки «вгризалася» надовго в душу. Скажімо, в час опису танцювальної частини різдвяного карнавалу в щоденнику народився такий «посил» з України: «Яке було моє здивування, коли в одній групі, походження якої я так і не міг встановити, – якийсь маленький хлопець ушкварив танець, що, як мені здалося, нічим не ріжнився від нашого козачка. І музика була подібна, і всі ті, що дивилися, так

само як і в нас, відбивали ритм, плескаючи в долоні...» [11, с. 27].

А ось багато в чому промовисте порівняння українського та італійського села, навіяне черговою поїздкою в глибинку Італії:

«Італійське село побудоване з величезних палаців із каменю, а іноді й спижу та мармуру. Але мрамур той почорнів під брудом століть, з розчинених вікон глядить на вас чорна пільма, підправлена невеселими пахоцями. З горішніх вікон, на довгих мотузках, простягнених від палацу до палацу і від вікна до вікна звисає на вулицю вимита білизна, старі подерті ганчірки і різнобарвні приналежності жіночого туалету. З вікон визирають молоді дівочі обличчя, а попід вікнами ходить і товпиться місцевий нарід – самі парубки та чоловіки».

«Наше українське село побудовано з дерев'яних низеньких хат, критих звичайною соломою, бідних і недовготривалих, але зате таких чепурних і чистих усередині» [11, с. 132].

З НЕНАПИСАНОЇ КНИЖКИ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ГІДНІСТЬ І КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ

Нотаток, які можна об'єднати означеною вище темою, в щоденнику Євгена Онацького немало. Працюючи в Римі упродовж багатьох літ дипломатом і журналістом, він не міг не звернути увагу, як кожна нація, кожна держава прагнула мати в столиці Італії свої представництва – офіційні й неофіційні. З неофіційних особливою активність проявляли усілякі наукові, культурологічні інституції, які влаштовували численні концерти, виставки, зустрічі з відомими земляками. Одне слово, представляли все краще, аби засвідчити інтелектуальній еліті Європи свою самодостатність.

Проводячи паралелі з українським реаліями, автор записок згадує, що у 20-х роках таку величну місію українства ніс світові легендарний Олександр Кошиць зі своїм хором. Відтоді українці, позбавлені права мати державу, зрідка пробували посилати свої «надзвичайні місії» силами еміграційних організацій.

Одну з таких українських місій виконала в Торіні українська культурна діячка, письменниця і співачка Млада Липовецька. Її концерт, де вона виконувала в основному

українські народні пісні та пісні на слова Тараса Шевченка, пройшов там з великим успіхом. Дві місцеві газети – «La Stampa» і «La Gazzetta del Popolo» – високо оцінивши презентацію української пісні і поезії, подали опис української легенди, яку оповіла зі сцени сама співачка.

Легенду цю часто розповідають і в Україні, аби підкреслили співучість нашого народу та його безталанну долю. Варто нагадати її, бо саме довкола неї Онацький і вибудував у своєму щоденнику сюжет про шкідливий для українців комплекс меншовартості, носіями якого нерідко стають і митці:

«Коли Господь створив народи, кожному дав свій дарунок: кому багатство, кому вмілість і т. д. Коли ж нарешті всіх наділив, побачив, що був хтось, хто нічого не отримав. Це була Україна. І, не маючи нічого іншого, він дав їй вміння співати...».

Здавалося б, можна порадіти успіху української співачки, прихильним відгукам італійської преси про її концерт. Та Євген Онацький розгледів у цьому «інший бік медалі». Його до глибини душі розчарував не стільки виклад італійськими журналістами самої легенди, скільки те, для чого розповідала її українська співачка чужинцям. Найперше, він висловив сумнів щодо автентичності самої «легенди», назвавши цю оповідь «витвором когось із наших інтелігентів-українофілів, що, не вміючи користати з величезних скарбів, якими обдарувала природа (і Бог!) українські землі, вмів лише скаржитись, сумувати та кохатися в «малоросійських піснях» і варениках». А, по-друге, йому невимовно прикро було чути щоразу від земляків-українців, як вони «розжалоблюють» чужинців своїми плачами та скаргами замість того, щоб дивувати їх результатами своєї невпинної творчої праці.

Про те, що на цих невинуваних хронічних плачах і розжалобленнях треба, врешті, ставити крапку, Онацький написав так: «...Тримати когось за гудзик, заливаючи йому білу сорочку гіркими сльозами про своє безталання в наші часи просто небезпечно: якщо він, зі звичайної європейської чемности, в перший раз від вас не втече він навіть, може й щиро, утре й собі якусь сльозу, – то на другий раз, будьте певні, обходи-

тиме вас десятима вулицями. Цікавість теперішнього світу можна викликати дійсним героїзмом, піднесенням непереможного чуття (чого так багато в Шевченка), але не намаганнями викликати якесь співчуття, що лише нас принижує, і що його, напевно, не хотів би собі Шевченко» [11, с. 284].

Наведений вище приклад переконливо засвідчує, що подоланню за давнинених комплексів українців, з поміж яких – меншовартість «хохла-малороса», може сприяти кожен національно свідомий українець. Для цього просто не слід бути байдужим.

Саме таку небайдужість проявляв Євген Онацький щоразу, коли йому траплялися факти фальсифікації української історії або зневаження об'єктивною інформацією про українців у чужинських друкованих виданнях. Ось красномовний приклад. В останньому бюлетені Італійського Географічного Товариства його увагу привернула стаття професра Мільоріні «Статистика мов Європи», у якій ідеться, про те, що за кількістю носіїв мови «малоросійська» стоїть на шостому місці в світі.

Чи міг Онацький відкласти залишити цю статтю без уваги? Ні. Відклавши нагальні справи, він пише приватного професорові Мільоріні, надаючи йому своєрідний історико-політичний лікбез щодо відмінностей у термінах «українці», та «малороси». До листа вкладає також свою італомовну брошуру «Росія і Україна».

Треба віддати належне італійському професорові, який не лише не образився на звернення небайдужого українця, а й подякував йому за ґрунтовного листа та брошуру. Погодившись, що аргументація є суттєвою, пообіцяв, що обов'язково знайде нагоду, аби підготувати й опублікувати уточнення щодо українців та їх мови.

Висловлюючи задоволення зробленим і ще раз повертаючись у своїх записках про наведеної італійським ученим факт про шосте місце, яке українська мова посідає у світі за кількістю її носіїв, професор Онацький з гіркою пише: «Знаходимося в добром товаристві – на шостому місці. А тим часом – хто і що про нас знає?! І навіть той, хто знає, як Мільоріні, досі путається в нашій термінології! Побиваєм дійсно єдиний, великий, незрівняний, неперевершувальний рекорд національного приниження та

політичної пасивності – рекорд, що його надщерила революція, але, на жаль, не знищила» [11, с. 265].

З НЕНАПИСАНОЇ КНИЖКИ ПРО ОУН

Створена у Відні наприкінці січня 1929 року на основі об'єднання кількох патріотичних українських організацій Організація Українських Націоналістів поставила за мету продовжити боротьбу за відновлення самостійної Української держави, остаточно поваленої більшовиками 1921 року. Проводу слід було залучити до своїх лав відомих у діаспорі особистостей, які б долучилися до оперативної розробки ідеологічної бази, програми, структури та плану дій нової організації українців.

На перемовини з Євгеном Онацьким із цього питання до Рима вирішив приїхати сам Голова Проводу Євген Коновалець. В листі до журналіста від 17 березня він пише: «Чи зможете ви мені присвятити бодай один день на балачки зі мною? До Вас міг би приїхати на протязі слідуєчого місяця». Онацький охоче погодився на зустріч і оскільки доти не був знайомий із керівником ОУН, повідомив адресатові про головний розпізнавальний свій знак для зустрічі на римському залізничному вокзалі «Терміні»: стоятиме біля поштового вагона потяга із Женеви, в петлиці піджака – українська синя волошка.

У щоденникових записах після цієї зустрічі з'являється немало прихильних характеристик особистості Коновальця на кшталт таких:

«Полковник робить дуже приємне враження. Зокрема симпатична в нього пошмішка»... Яюсь із першої зустрічі відчули ми всі себе духовно близькими, майже спорідненими. Коновалець виявив себе культурно-тонкою людиною, з якою можна легко й приємно вести розмови на найрізноманітніші теми... Наші погляди значно збігаються, так що співпраця заповідається цілком приємна і гарна» [11, с. 238].

Можна лише уявити, якою б цікавою й цінною для сучасних істориків була ця ненаписана про ОУН книга з-під пера талановитого публіциста, який зі своїх ідеологічних переконань так близько стояв біля витоків

становлення та розвитку цієї організації. Записник цей засвідчують, що Онацький у низці важливих питань щодо програмних положень ОУН мав відмінні погляди і здебільшого переконливою аргументацією досвідченого ученого, дипломата і журналіста спонукав керівництво ОУН зважувати на них.

Так, Онацький не раз застерігав Коновальця про загрозу нової отаманівщини в керівних лавах ОУН (що власне й відбулося пізніше, коли ця організація розпалася пізніше на «бандерівців» і «мельниківців», знекровивши й до того розпорошені сили українців). Відомо, що він засуджував угодовську політику керманічів УНР, що призвело до підписання принизливого для України Ризького договору, за яким українська Галичина опинялася в кордонах Польщі. Однак він публічно не боровся з уенерівцями, не відкидав їхніх досягнень, здобутих задля загальнонаціональної справи.

Для мене «націоналізм», підкреслював Онацький – це власне вища надпартійність, а ніяк не нова партія, що служить партикулярним інтересам і кар'єрам.

Не погоджувався Онацький і з планами Коновальця спрямувати зусилля для розбудови своїх структур в Америці в надії, що звідти прийде допомога. Він скептично ставився до нібито обнадійливого лозунгу «Америка нам допоможе!», який пережив час і довів свою живучість навіть нині, в непростий для України час неоголошеної Росією війни проти українського народу весною 2014 року. Прислухаймося до тверезих думок цієї людини й переконаймося в актуальності слів, написаних 85 років тому:

«Ми, націоналісти, мусимо працювати в тих рамцях, на які дозволяє наша власна нація... Треба витривалості й терпеливості. Треба твердих нервів. І не треба спішити. Подивіться, скільки зробив один Донцов. Місяць за місяцем, рік за роком пише собі та й пише – і от аж на сьомий рік свого писання дописався до того, що з'явилася нарешті організація справжніх націоналістів, яких він ніби й не визнає, але які, без сумніву, без його праці а українському ґрунті не з'явилися б. На нас лежить завдання – дати Україні десять, двадцять таких Донцових, що били б молотом по душах і викувували нову нашу

Розвідка Євгена Онацького про життя і чин Євгена Коновальця «Шлях на Рот-тердам». Буенос-Айрес, 1983.

молодь, нову нашу Україну. Це – єдиний правдивий шлях» [11, с. 316-317].

З-поміж різних діаспорних видань творів цього автора віднаходимо окремі статті чи фрагменти, присвячені харизматичній постаті керівника ОУН Євгена Коновальця. У перспективі вимальовувался ціла книга, однак начерки її залишилися лише в окремих фрагментах портрета [9] та спробі з'ясувати обставини убивства Коновальця в Роттердамі, що сталося 23 травня 1938 року [14].

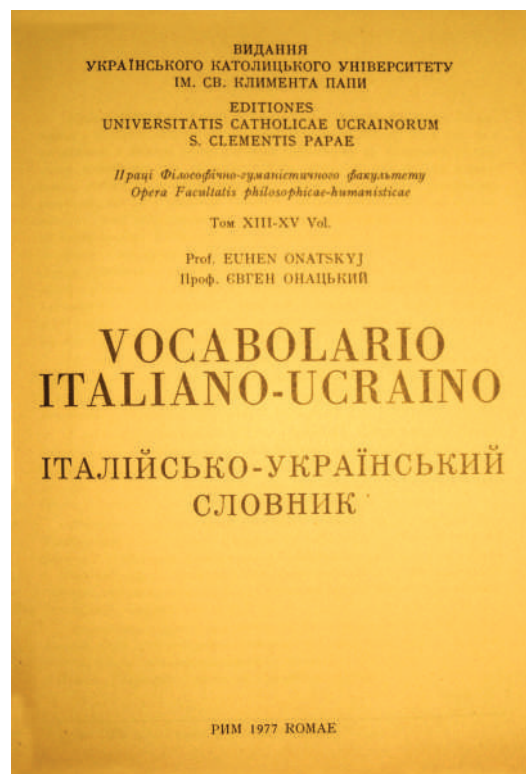
У нарисі «Євген Коновалець – уроджений провідник», уміщений до збірки «Портрети в профіль» Онацький звертає увагу на найголовніше рису характеру свого побратима: брати на себе найважчу, найвідповідальнішу роботу: «Євген Коновалець волів перебрати на себе в Організації найбільш відповідальну і найбільш небезпечну роль – безпосереднього контакту з людьми підсоветської України, якою найбільше цікавився, бо розумів, що тільки там може знайтися ключ, що відкриває над двері вимріяної свободи... Зрештою, це відповідало його уявленню ролі справжнього провідника, що перебирає на себе найбільше ризико і найбільшу відповідальність. І так він зустрів Валюха і пішов назустріч своїй смер-

ти... Сам один, щоб не наражати нікого іншого!» Він умер, шукаючи шляхів визволення України» [9, с. 238-239].

СЛОВНИК ЙОГО ЖИТТЯ

1937 р. колишнього українського дипломата запрошують викладати українську мову студентам Італійського Вищого Східного Інституту в Неаполі. Проте для навчального процесу бракувало потрібної літератури (підручників, словників, методичних рекомендацій). На це новий викладач звернув увагу дирекції навчального закладу. І реакція не забарилася: українцєві замовляють підготувати до друку таку літературу. 1938 р. накладом цього закладу побачив світ навчальний посібник цього автора «Теоретико-практична грамати́ка української мови для італійців» обсягом до 300 сторінок.

Тоді ж у співпраці з Італійським національним інститутом культурних стосунків із закордоном, він починає працю над укладанням українсько-італійського словника. Через чотири роки – 1941-го – робота побачила світ у Римі. Це надихнуло автора на створення італійсько-української частини словника.

«Італійсько-український словник» Євгена Онацького (Рим, 1977 р.), який і досі не втратив своєї актуальності.

Однак вдало розпочату словникотворчу діяльність довелося перервати. В окупованому Римі німці розпочали «полювання на відьом». 1943 року Євгена Онацького арештовує поліція, цілий рік він проводить у в'язницях Берліна і Оранієнбурга.

Роботу над другою частиною словника він відразу розпочав після повернення із в'язниці. З надією надсилає незабаром рукопис до Наукового товариства в США. Однак коштів на цей проект в американських українців не знайшлося.

Багатостраждальним рукописом зацікавлюється кардинал Йосип Сліпий, який після сибірської каторги облаштовується в Римі й засновує там 1963 року Український католицький університету та видавництво при ньому. Він знаходить необхідні кошти для видання в одному художньому оформленні обох частин словника, опікується незвичним виданням і пише теплу передмову. Ось короткий витяг з неї: «Потреба цього словника зростає, бо Рим зі своєю тритисячолітньою історією став великим релігійним, культурним, науковим, мистецьким осередком, що притягає мільйони туристів, науковців, студентів... Надіємось, що великий труд і кошт видання цього словника принесе українській культурі і мовознавству не один корисний здобуток та збільшить зацікавлення нашою мовою в Італії і усьому світі» [16, с. 5].

Вихід у світ довгоочікуваного словника було схвально висвітлено в пресі. Звернемо увагу на оцінку, яку дав новинці професор Я. Рудницький: «Коли поява всякого словника української мови – подія на книжковому ринку, то видання твоїх томів українсько-італійського й італійсько-українського словника – неабияка подія. В Україні довелося б іще довго чекати на такий словник в міру невідрадних умовин для розвитку вітчизняного мовознавства» [15]. Автор статті називає Євгена Онацького «справжнім піонером у ділянці українсько-італійської лексикографії» [15].

Розрахований на студента і науковця, туриста і паломника, словник не може не вражати кількісними показниками зробленого: обсяг першого тому складає 1746 [13], а другого – 632 сторінки [6].

Проте справжня цінність цього видання в іншому. Наприкінці 70-х років минулого

століття, коли в Радянському Союзі на всі заставки говорили про безперспективність національних мов з огляду на вже нібито сформовану нову спільноту – радянський народ, коли темпи русифікації радянських українців сягнули свого апогею, в Римі достатнім накладом коштом української діаспори і церкви виходять два томи саме такого словника.

Це була хоч і запізніла, але достойна данина давньому містку, який проклали українці та італійці в обидва боки неблизького шляху з бажанням бути один одному корисними. Це була також і тверда декларація самодостатності нашої мови, здатної до перекладу тисяч слів і термінів будь-якою мовою світу.

У передмові до цього словника «Від видавництва» є такі слова, в яких подається оцінка зробленого автором: «Грядучі покоління будуть йому вдячні за цей шляхетний і довголітній труд».

Важко навіть уявити, що за словами «шляхетний і довголітній труд» заховані сорок літ праці однієї людини над справою, яку в державних націях виконують цілі наукові інституції.

ПАМ'ЯТНЕ ВИДАННЯ З ОЛЕГОМ ОЛЬЖИЧЕМ

Є ще одне римське книжкове видання, яке Євген Онацький готував до друку 1939 року разом із своїм побратимом по спільній праці в ОУН і однодумцем Олегом Ольжичем (Кандибою).

Цей видавничий проект зародився під час приїзду Ольжича до Рима на наукове стажування за стипендією Українсько-Американського Наукового Інституту в Празі, де й працював перед початком Першої світової. Там український поет набув першого досвіду редакторської роботи, готуючи до друку з грифом цього інституту науковий археологічний збірник (побачив світ. Провідний діяч ОУН вирішив використати нагоду річного перебування у Вічному місті в тім числі й для налагодження зносин з українськими культурно-освітніми силами Італії.

Довідавшись, що Онацький, як викладач Римського університету, має справу з українськими та італійськими студентами, які вивчали україністику, в Олега виникла ідея з їх допомогою за короткий час підготувати до друку антологію малої прози українських

письменників у перекладі італійською мовою під назвою «Чотири шаблі».

Робота над збіркою була організована так. Олег Ольжич роздавав відібрані ним тексти українських письменників студентам для дослівного перекладу за допомогою словника. Італійський літератор Л. Салвіні, не знаючи української мови, прагнув надати тому дослівному перекладу літературної форми. Головним консультантом для передачі змістового звучання творів італійською виступав знавець обох мов Євген Онацький. Він же займався й остаточною підчисткою перекладених у такий спосіб текстів для наближення їх змісту та форми до оригіналів. Ольжич був координатором цього незвично організованого редакційно-видавничого процесу.

Згадуючи той період тісної творчої співпраці з видатним українським поетом, свідком трагічної смерті якого був під час спільного перебування в німецькомучу концентраційному таборі від 1943 року, Євген Онацький запише в «Щоденнику» такі слова:

«Мене просто вражала в Ольжича ця впертість, з якою він з цілком невиспачальними засобами і колосальною затратою сил йшов до наміченої цілі. Це був великий працівник, людина залізної волі, незломної витривалості і непохитної вірності вибраній справі українського національного визволення... Мені було невимовно жаль цієї нашої нової втрати» [10, с. 118].

Італомовна антологія «Чотири шаблі» з передмовою її головного перекладача Л. Салвіні побачила світ у Римі 1941 року.

Висновки. Постать Євгена Онацького, як талановитого журналіста, редактора, видавця, дипломата, автора 16-томної «Енциклопедії українознавства», в Україні нині незаслужено забута. В українських видавництвах різних країн світу вийшли друком десятки книг цього автора, проблематика яких має найбезпосередніше відношення до нинішніх проблем українського державотворення, зосібна в інформаційній політиці. Однак в Україні жодна з праць досі не видавалася.

Із двох періодів свого емігрантського життя (італійського і аргентинського) найбільш плідною була його 27-річна діяльність у Римі. Вона цілковито була спрямована на промоцію і ствердження інтересів

української нації, формування позитивного образу України в її багатолітній боротьбі за незалежність. Під його керівництвом Українське пресове бюро Дипломатичної місії УНР у Рим протягом 1919-1922 років видало значний масив інформаційної та пропагандистської друкованої продукції італійською мовою на українознавчу проблематику.

Є. Онацький – один із найактивніших творців української преси в еміграції. Будучи офіційним представником львівської газети «Діло» та перемишльського «Українського Голосу» в Італії, він упродовж 20-30-х років минулого століття систематично співпрацював із низкою інших українськомовних періодичних видань Західної Європи та Америки, піднімаючи своїми публіцистичними статтями планку професійних вимог до всіх учасників українського пресового руху в еміграції. Як знавець кількох мов, часто виступав на сторінках італійської та французької преси з проблематики «українського питання».

Не будучи професійним журналістом, але набувши значного практичного досвіду під час активного багаторічного співробітництва з десятками українських та іншомовних періодичних видань, цей діяч виробив власні професійні стандарти українського журналіста, власне бачення ефективної мережі української періодики в еміграції, власні рецепти журналістської майстерності. Розпорошені в різних щоденникових записах та мемуарах, такі думки потребують систематизації та публікації окремим виданням, яке буде дуже актуальним і корисним новочасній українській журналістиці – далеко не професійної, не порядної і не патріотичної.

Євген Онацький є автором десятків різножанрових книг – мемуарів, щоденників, навчальних посібників, словників, цілої енциклопедії у власному виконанні загальним обсягом у кілька тисяч сторінок. У процесі редакторської підготовки їх до друку власноруч виконував роботу цілого видавничого колективу. Його численні роздуми про силу й вагу друкованого слова, вроджені і набуті редакторські навички, власні рецепти створення успішного друкованого видання – то потужний внесок в теорію та історію видавничої справи та редагування, який потребує уважного вивчення і достойного поцінування.

Вивчення здійснених та нереалізованих видавничих проектів Євгена Онацького (книги про Рим, про національні гідність і малоросійський комплекс українців, про ОУН та її провідників) дає колосальну поживу видавцям-початківцям для професійного творення власної видавничої програми, осмислення національного та європейського контексту українського книговидавничого процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бандера Степан*. Мої життєписні дані / Степан Бандера // Вбивство Степана Бандери. Львів: Червона калина, 1993. 356 с.
2. Бібліографія праць професора Євгена Онацького / Укладач М. Гаврилюк. Буенос-Айрес, 1964.
3. *Верига Василь*. Професор Євген Онацький: Передм. до кн.: У вічному місті: Записки українського журналіста. Роки 1931-1932. Торонто: Новий шлях, 1981.
4. *Винар Любомир*. Євген Онацький – чесність з нацією (1894-1979). Нью-Йорк -Мюнхен – Торонто, 1981. (Наздаг. нап. – Укр істор. т-во).
5. *Онацький Є.* Завдання еміграції і реальна робота // Розбудова Нації (Прага). 1929. Ч. 6-7.
6. *Онацький Є.* Італійсько-український словник. Рим: УКУ, 1977. 632 с.
7. *Онацький Є.* Післяслово // Українська мала енциклопедія. – У 16 т. – Т. 16. Буенос-Айрес.
8. *Онацький Є.* По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. Ч. I. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. 152 с. (Про приїзд у Рим. Записки і щоденник від 6 жовтня 1919 по 31).
9. *Онацький Є.* Портрети в профіль. Чикаго: Українсько-Американська видавнича спілка, 1965. 220 с.
10. *Онацький Є.* У Вавилонському полоні: Спомини. Буенос-Айрес, 1949. 132 с.
11. *Онацький Є.* У Вічному Місті: Записки українського журналіста. Рік 1930. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1954. 534 с.
12. *Онацький Є.* Українська дипломатична місія в Італії. Прага: Пробоем, 1941. 22 с. (Загальна б-ка, №1) – (Відбитка з журналу «Пробоем»).
13. *Онацький Є.* Українсько-італійський словник. – Рим: УКУ, 1977. – 1746 с.
14. *Онацький Є.* Шлях на Роттердам. – Буенос-Айрес: Ви-во Юліяна Середяка, 1983. 214 с.
15. Рудницький Я. Світлій пам'яті академіка Є. Онацького // Свобода (США). – 1980. – Ч. 1 (2 січня).
16. *Сліпий Йосиф*. Передмова до кн: Проф. Євген Онацький. Українсько-італійський словник. – Рим 1977. – 1746 с.
17. *Сюндьоков І.* Римські щоденники українського націоналіста. День. 2014. 21-22 лют.
18. *Тимошик М.* Знаряддя боротьби – правда про Україну: Як пресове бюро Дипломатичної місії УНР у Римі працювало на авторитет своєї держави // День. 2014. 28-29 бер. (ч. 56-57).
19. *Яцимирська Марія*. Етичні та естетичні цінності в “Українській малій енциклопедії” Євгена Онацького // Збірник наук. праць кафедри української преси. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. Вип. 4-6.
20. *Яцимирська Марія*. Євген Онацький як журналіст, науковець, громадський діяч // Тези науково-теоретичної конференції 9-10 грудня 1993 р. “Українська періодика: історія і сучасність”. Львів, НДЦ періодики ЛНБ ім. Василя Стефаника, 1993.
21. *Яцимирська Марія*. Європейський дискурс публіцистичної та наукової діяльності Євгена Онацького // Український інформаційний простір: науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / Гол. редактор М. С. Тимошик. Число 2. К.: КНУКІМ, 2014.
22. *Onatsky Euhenio*. Grammatica Ucraina. Teoretico-Pratica. Napoli: Istituto Superiore, 1937. 230 p.
23. *Onatsky Eugenio*. Russia e Ukraina. Roma. 1929. №5-6.

Тетяна Антонюк,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ КНИГОЗНАВЧІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939) НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «КНИГОЛЮБ»

Розвиток книгознавчих зв'язків між українськими й іноземними книгознавцями й видавцями має тривалу історію та вагомий здобутки. Українська еміграція й діаспора прагнули до налагоджен-

ня видавничої діяльності в країнах поселення, що й забезпечувало збереження ідентичності та розвиток української культури в іншомовному середовищі. Як і в нинішніх умовах російського повномасштабно-

го вторгнення в Україну, у 20-ті роки ХХ ст. велика кількість українців змушена була переміститися за межі України, переважно в країни Європи. В умовах радянсько-російських загроз, що нависли в той час над Україною, її народом та перспективами розвитку культурної традиції, політична, наукова, освітня та культурна еліти шукали можливості продовжити працю для збереження України та відродження державності в недалекому майбутньому. Особливо плідною була співпраця між українськими й чеськими культурними діячами у міжвоєнний період (20-ті–30-ті роки ХХ ст.), що й засвідчують численні публікації в часописі «Книголюб». Досвід 20-х–30-х років ХХ ст. української еміграції в розвитку книгознавства та співпраці зі своїми зарубіжними колегами є цінним для сьогодення, коли велика кількість українців опинилася за межами України в статусі вимушено переміщених осіб і докладає зусиль для збереження ідентичності на повернення в Україну.

Про українсько-чеські зв'язки та співпрацю в різних напрямках культури знаходимо окремі відомості у дослідженнях науковців: А. Авраменка¹, Л. Божук², Є. Вирового³, С. Віднянського⁴, П. Зленка⁵, С. Наріжного⁶,

1 *Авраменко А. М.* Омельченко Марія Василівна // *Енциклопедія Сучасної України*: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. Т. 24. 944 с. URL: <https://esu.com.ua/article-75292> (дата звернення: 30.10.2023).

2 *Божук Л. В.* Українська освіта в Чехословаччині в 20-х–30-х роках ХХ ст. // *Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української наук.-практ. конф. «Шляхи розвитку культури чехів України»* (17 березн. 2012 р., м. Київ). С. 37–42.

3 *Вировий Є.* Українська бібліографія в Слов'янському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881 // *Книголюб*. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 48–50.

4 *Віднянський С. В.* Культурно-наукова й наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ, 1994. 83 с.; Його ж. *Український Громадський Комітет у Чехословаччині* // *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид-во «Наук. думка», 2019. С. 729.

5 *Зленко П.* Друки української еміграції в ЧСР // *Книголюб*. Прага. 1930. Кн. 4. С. 228–241.

6 *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України, 1942. С. 230–232, 249–267.

С. Сірополка⁷, В. Піскун⁸, В. Чумаченка⁹ та інших. Праці цих та інших науковців уможливають з'ясування важливих питань діяльності української політичної й творчої еміграції в ЧСР, налагодження зв'язків і розвиток співпраці в галузі культури, освіти, науки, громадській діяльності. У цій статті предметом дослідження є публікації на сторінках часопису «Книголюб», в яких оприлюднено співпрацю в галузі книгознавства між українськими й чеськими культурними діячами.

У міжвоєнний період (1918–1939 рр.) найсприятливіші умови життя і праці українських емігрантів склалися в ЧСР, чому сприяла політика молодого Чехо-Словацької держави. Президент Т. Г. Масарик і уряд країни багато робили для розвитку освітніх, наукових, культурних потреб українців. Тут діяло видавництво «Чесько-Українська Книга»¹⁰, а також упродовж 1921–1925 рр. функціонував Український громадський комітет (УГК), що своєю культурною діяльністю охопив багато напрямів громадського життя¹¹.

УГК допомагав різним інституціям проводити важливі культурні заходи. Зокрема,

7 *Сірополко С.* Книгознавство в ЧСР за останні 10 років // *Книголюб*. Прага. 1928. Кн. 1–2. С. 2–16; Його ж. *Українська бібліографія на еміграції* // Там само. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 41–48; Його ж. *Українські часописи в каталозі (Soupis cizozemských periodic v knihovnách ČSR)* // *Книголюб*. Прага. 1929. Кн. 3–4. С. 31–42 та ін.

8 *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): монографія. Київ: «МП Леся», 2006. С. 218–252.

9 *Чумаченко В. К.* Омельченко Григорій Васильович // *Енциклопедія Сучасної України*: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. Т. 24. 944 с. URL: <https://esu.com.ua/article-75292> (дата звернення: 30.10.2023).

10 *Чумаченко В. К.* Омельченко Григорій Васильович... (дата звернення: 30.10.2023); Авраменко А. М. Омельченко Марія Василівна // *Енциклопедія Сучасної України*: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. Т. 24. 944 с. URL: <https://esu.com.ua/article-75292> (дата звернення: 30.10.2023).

11 *Віднянський С. В.* Український Громадський Комітет у Чехословаччині // *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид-во «Наук. думка», 2019. С. 729.

з нагоди 350-літнього ювілею української книжки Українським Громадським Видавничим Фондом (УГВФ) у Празі в березні 1924 р. була розгорнута Перша виставка українських друків і книжної графіки, де були представлені книжки, ноти, мапи, плакати, листівки й інші мистецькі репродукції за період від 1918 р. до початку виставки. Виставка представляла всю українську пресу за 1923 р., видання в іноземних мовах про Україну й українську справу та переклади з української мови. Її організація активізувала видавництва й читачів, дала можливість познайомитися з українською книжкою та українською графічною творчістю не лише чехам, а й іншим народам Європи і світу. До часу розгортання виставки її організатори видали повний каталог книжкового й графічного відділів, який після її завершення був широко розповсюджений для вжитку бібліотек, Просвіт, шкіл, книгарень тощо. У складі Комітету виставки (окрім членів Бюро УГВФ) були задіяні такі відомі книгознавці, як: Д. Антонович, Л. Биковський, В. Дорошенко, І. Калинович, І. Мозалевський, В. Січинський, Ю. Тищенко. Секретарем Комітету було обрано Ю. Тищенка. Організацією графічного відділу керував В. Січинський¹.

У ЧСР у міжвоєнний період набула значного розвитку українська еміграційна періодика, на сторінках якої публікувалися не тільки суспільно-політичні дискусії про шляхи відновлення національної державності, але й широко висвітлювалися наукові, освітні, культурні напрацювання українських емігрантів, котрі усвідомлювали, що для відродженої в майбутньому Української держави потрібні національно свідомі й добре підготовлені кадри та наукові здобутки в різних галузях знання. В ЧСР активізація культурної діяльності українства була особливо помітною й результативною. Висвітлення різнобічної діяльності української міжвоєнної еміграції здійснювалося засобами українських друкованих органів, які в значній кількості з'явилися в ЧСР та інших країнах Європи в міжвоєнний період і працювали на збереження національної ідентичності емігрантів, плекання їхньої культури на чужині, підтримки ментального та інформаційного зв'язку з Україною.

1 Автор та назва статті // Нова Україна. Прага. 1923. Ч. 12. С. 243.

Книгознавчі зв'язки міжвоєнного періоду широко висвітлювалися на сторінках такого важливого книгознавчого часопису як «Книголюб» (1927–1932), що з'явився в міжвоєнному інформаційному просторі Європи як друкований орган Українського товариства прихильників книги у Празі (УТПК). Видавався як щоквартальник у 1927–1932 рр. редакційно-видавничою комісією УТПК (голова – Володимир Тукалевський, директор Слов'янської бібліотеки в Празі) літографським способом (на шапірографі). Наклад часопису був невеликий – 75–100 прим. Редактором «Книголюба» спочатку був голова управи УТПК Степан Сірополко, з 1930 р. – чех Йозеф Риба. Упродовж 1927–1932 рр. було видано 16 чисел (22 книги) часопису, активними авторами статей у них поряд з українцями були й відомі чеські бібліологи Ладіслав Ян Жівний, Зденек Вацлав Тоболка. У роботі журналу брали участь наукові сили всіх трьох українських високих шкіл у ЧСР (Український Вільний Університет (УВУ), Український Високий Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ) у Празі, Українська Господарська Академія (УГА) в Подєбрадах), а також і чеські бібліографи². Із закриттям у 1931 р. більшовицькою владою «Бібліологічних Вістей» – органу Українського Наукового Інституту Книгознавства, «Книголюб» став єдиним українським книгознавчим журналом на всіх українських землях і колоніях³.

Своїм головним завданням УТПК передбачало вивчення долі української книги від найдавніших часів до сучасного моменту. Редакція «Книголюба» зазначала: «Доля української книги, як і всякої книги, в нашому розумінні цього слова охоплює все життя книги – вже від моменту авторської творчості, в наслідок якої думка автора знаходить свій вираз у писемнім слові що надається до поширення серед людського суспільства. [...] питання про те, як постала та чи інша українська книга, в яких умовах протікало її життя,

2 Сірополко С. Українська бібліографія на еміграції // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 41–48; Зворський С. Л. Книголюб (видання). URL: <https://ubc.nlu.org.ua/article/> (дата звернення: 18.10.2023).

3 Вировий С. Українська бібліографія в Слов'янському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881 // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 48–50; Сірополко С. Українська бібліографія на еміграції // Там само. С. 43.

як ставилися і ставляться до неї читачі, – все це складає програм нашого часопису. Однак першою умовою вивчення української книги є належний, т. зв. бібліографічний її опис..., а тому редакція щодо нових видань заводить в часопису окремих відділ, в якому подаватиметься реєстр тих видань, що почали з 1-го січня ц. р. виходити поза межами В. України та Польщі»¹.

«Книголюб» фіксує цінну інформацію про чесько-українські книгознавчі зв'язки, міжнародні заходи, знайомить із новими виданнями та визначними діячами культури в галузі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографії, бібліології. У часописі за різні роки знаходимо публікації, що засвідчують активну позицію українських книгознавців, котрі у тісній співпраці з чеськими в багатьох напрямках напружували вагомий зусилля, заклали основи для подальших досліджень і практик. Журнал вміщує публікації таких відомих українських і чеських дослідників книги, як: Л. Биковський, Є. Вировий, П. Зленко, М. Мухін, С. Наріжний, С. Сірополко, Зденек В. Тоболка (Zdenek Vazlav Tobolka), Ладіслав Я. Живний (Ladislav Jan Živný), Карел Носовський (Karel Nosovsky) та інших.

Книга 1 за 1927 р. вміщує статті чеських авторів (переклад рукописів із чеської мови): Zdenek Vazlav Tobolka «Міжнародна бібліотечна організація»; Ladislav Jan Živný «Про єдину міжнародню бібліотечну термінологію». Тут же подано статті українських авторів, присвячені українсько-чеським книгознавчим зв'язкам: Є. Вировий «Скільки коштувало пражське видання творів Шевченка р. 1875/76 (Пам'яті Д-ра Е. Грегра з нагоди 100-ліття з дня його народження)»; Л. Биковський «З'їздові публікації» (Реферативно про VI міжнародний з'їзд бібліотекарів та друзів книги у Празі чеській).

У книзі 3 за 1927 р. опубліковано перекладені з чеської мови статті: Ladislav Jan Živný «До транслітерації азбуки», Karel Nosovsky «Товариство Чехословацьких книгарських рахівників на службі слов'янської бібліографії».

У кожному числі «Книголюба» у рубриці «Miscellanea» (Різне) публікувалися

1 Від редакції // Книголюб. Прага. 1927. Кн. 1. С. 1–2; Вировий Є. Українська бібліографія в Слов'янському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881 // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 48–50.

списки українських видань, що вийшли з друку та списки готових до друку праць у Чехословаччині, як також і списки праць з українки, що вийшли чеською та іншими мовами. Друкувалися у «Книголюбі» покажчики авторів статей за кожен рік, де серед інших знаходимо і прізвища чеських науковців (К. Nosovský, Z. V. Tobolka, L. J. Živný), списки членів УТПК у Празі. Оприлюднював «Книголюб» щорічно «Реєстр українських періодичних видань» у Чехословаччині, в інших країнах, подавав інформацію про українські видавництва на чужині.

Багато місця «Книголюб» відводив висвітленню життя й творчого доробку визначних діячів бібліотечної і книгознавчої справи, у т. ч. й чеських. Зокрема, у книзі 3 за 1927 р. вміщено некролог на смерть знаного чеського бібліотекаря Страговського монастиря о. Кирила Страки².

Надзвичайно інформативною і цінною є стаття Є. Вирового «Українська бібліографія в Слов'янському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881», де подано відомості про каталог, замітку про який написав відомий чеський бібліограф К. Носовський у 3-й книзі «Книголюба» за 1927 р. під назвою: «Товариство чехословацьких книгарських рахівників на службі слов'янської бібліографії». З публікації дізнаємося, що це Товариство з'явилося в Празі в липні 1877 р. і почало одразу видавати «Слов'янський бібліографічний каталог». Перший річник за 1877 р. вийшов у 1878 р. Усіх річників було 5. Останній – за 1881 р. Наукова вартість каталогу була досить висока, проте, незважаючи на весь запал видавців, він не зустрів ні ширшого зацікавлення, ні підтримки ані в чехів, ані тим менше в інших слов'ян, і після п'ятого річника перестав виходити. Із 2 тис. примірників річників 1877–1880 було продано лише 881, з того числа до слов'янських земель – тільки 20. Український відділ у каталозі був від першого річника (1877). Разом за 5 років (1877–1881) зареєстровано 513 українських видань.

Український відділ за роки 1877–1879 підготував професор учительського інституту у Львові О. Стефанович за допомо-

2 P. Cyril Straka (Некролог) // Книголюб. Прага. 1927. Кн. 3. С. 53–54.

гою Товариства «Просвіта», а за роки 1880–1881 – А. Щербань¹.

На сторінках «Книголюба» – багато цінних книгознавчих публікацій авторства П. Зленка. Вони дають змогу досягнути напрями досліджень і реальні здобутки книжкової культури як конкретного періоду, так і в ретроспективі. У книзі 2 (1927) знаходимо дослідження «Празькі видання Скорини» (Витяг з реферату, читаного на засіданні У. Т. П. К. 14-го квітня 1927 р.)², де автор характеризує видавничі здобутки Ф. Скорини в Чехії: «...діяльність Скорини, як видавця та перекладника у Празі, припадає на 1517–19 рр. В цих роках було випущено 22 книги біблії та Псалтир – числом 1094 листи (2188 стор.)». Автор детально характеризує особливості цих видань, подає їх зовнішні книжкові характеристики, унаочнює статтю зразками абетки й ініціалів Ф. Скорини³.

Увагу привертає стаття П. Зленка «Бібліотека Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі», де знаходимо конкретну інформацію про фонд новоствореної бібліотеки в структурі УВПІ, 100-літній ювілей якого відзначила культурна громадськість у липні поточного року⁴.

Стаття П. Зленка «Бібліографія РУП на виставці у Празі дня 2 лютого 1920 р.» дає можливість книголюбам дізнатися про рідкісні видання міжвоєнного періоду. Зокрема, йдеться про книжкову виставку, приурочену святкуванню в Празі 30-ліття від дня заснування Революційної Української Партії. В ході урочистостей була розгорнута виставка книжок, фотографій та прокламацій – видань, що «є для книголюбів дуже цінні, адже майже всі вони є бібліографічною рідкістю з самої своєї природи, як агітацій-

ні. Незважаючи на численні накладки, вони були за дуже короткий час вичерпані, тому треба вітати думку про передачу цих надзвичайно цікавих для дослідників українського минулого документів нашого політичного життя до Музею Визвольної Боротьби в Празі»⁵. Автор подає докладну бібліографію цих видань, всього 48 позицій⁶.

Питання емігрантської книги в ЧСР за період 1920–1930 рр. висвітлено у статті П. Зленка «Друки української еміграції в ЧСР» (Кн. 4 за 1930 р.) Тут знаходимо авторів і назви книг, їх кількість, список українських емігрантських видавництв у ЧСР. Йдеться також про друкарні, в яких друкувалися книги, оскільки українська еміграція з початку прибуття до ЧСР не мала своїх власних друкарень. П. Зленко пише про призначення української книги, характеризує її зовнішні параметри: «За формою українська емігрантська книга – переважно літографований підручник звичайного характеру, як це вживано всюди на високих школах. Літографічного друку за браком засобів вживано одначе й для періодичних видань, що вже є незвичайною формою для останніх; таку саму форму для брошури та інших книжок теж продиктовано браком грошових засобів. Часто літографована книжка прикрашалася друкованою обкладинкою, хоч і літографованих та оздоблених мистецьким рисунком окладинок теж не бракує. Чимало окладинок виконав п. М. Битинський, інші – праці В. Січинського, І. Мозолевського й ін. Видавничих знаків небагато. Є це знак товариства «Сіач», рисунок П. Омельченка, другий В. Січинського, «Вільне Козацтво» – рис. М. Битинського, «Самотужки» – рис. К. Антоновичевої; «Укр. Гром. Вид. Фонд» мав знаки роботи Корнійчука; І. Мозолевський нарисовав видавничий знак для вид-ва Українського Університету, вид-ва «Дзвін» та «Видавництва Української Молоді», В. Січинський дав знак для часопису «Нова Україна» та вид. «Українська Архітектура». Невідомого автора знак «Укр. Видавничого Т-ва при Укр. Госп. Академії». П. Цимбал нарисовав знак Українського Педагогічного Інституту. З огляду мистецького емігрантські книги не все однакові. Дбай-

1 *Вировий Є.* Українська бібліографія в Слов'янському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881 // *Книголюб.* Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 48–50.

2 *П. Зленко* у примітках до цієї праці висловив щире подяку п. п. директорів Бібліотеки Чеського Національного Музею професорові д-ру *Č. Zibrtovi*, заступникові директора цієї ж Бібліотеки д-ру *J. Volfovi* та директорів Бібліотеки Парламенту й директорів Державної Школи Бібліотекарів д-ру *Z. Tobolkovi* за доброзичливе відношення й цінні вказівки, що уможливило цю працю.

3 *Зленко П.* Празькі видання Скорини (Витяг з реферату, читаного на засіданні У. Т. П. К. 14-го квітня 1927 р.) // *Книголюб.* Прага. 1927. Кн. 2. С. 13.

4 *Зленко П.* Бібліотека Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі // Там само. Прага. 1928. Кн. 3–4. С. 44–56.

5 *Зленко П.* Бібліографія РУП на виставці у Празі дня 2 лютого 1920 р. // *Книголюб.* Прага. 1930. Кн. 1. 6 Там само. С. 55–66.

ливістю відзначаються видання «Укр. Гром. Видавн. Фонду»; деякі з літографованих заслуговують на увагу, напр., Січинського – Історія мистецтва у 2-му виданні «Сіяча»¹. Повідомляє автор також про кошти, витрачені на видання та заслуги українських видавництв на еміграції.

Публікації М. Мухіна знайомлять із виданнями світової поезії, дають уявлення про частку українських поетичних видань у світовій поезії. У статті «Українська поезія в Збірці світової поезії Чеської Академії наук» читаємо: «...каталог серії видань перекладів творів визначних світових поетів на чеську мову, яку видає видавництво Отто в Празі з 1891 р., видано станом на 1926 р. 142 числа серії. Крім загального абеткового реєстру книжок за авторами, є другий реєстр – за мовою оригіналу. Найвизначніше місце займає поезія англійська – 40 книжок, далі йде польська – 18, французька – 15, хорватсько-сербська й російська – по 14, італійська – 12, мадярська – 4, норвезька, грецька, іспанська – по 3, китайська, жидівська, індійська – по 2, і нарешті українська (чи, як висловлюється «Seznam» – русинська), словінська й лужицько-сербська – по 1. З української поезії, як і слід було сподіватися, дано вибір творів Т. Шевченка, в незрівняно доброму перекладі Ружени Єсенської...»².

В іншій статті М. Мухін аналізує мазепіану в світовій літературі. Тут подано бібліографічні описи видань конкретно по літературах: англійська, італійська, німецька, польська, французька, чеська. Щодо чеської мазепіани, автор називає працю: «Vaclav Fric. Mазера. Drama. 1865». Зазначає, що чеською мовою Булгаринського «Мазепу» переклали 1854 р., Байронового «Мазепу» переклав А. Кляптерський³.

Журнал «Книголюб» оприлюднив цінні дослідження з книгознавства С. Наріжного. У них подано аналіз тогочасної україніки, що завдяки праці українських культурних діячів впевнено інтегрувалася до європейського культурного простору в міжвоєнний

період. Зокрема, у Кн. 3–4 за 1929 р. вміщено текст із вступу до доповіді С. Наріжного «Слав'янський Збірник і usrainica в ньому», прочитаному на засіданні Українського товариства прихильників книги в Празі 5 грудня 1929 р., який має назву «Про одне завдання» і розкриває питання «usrainica у чужомовних виданнях», зокрема в чеських. Автор пише: «...можу вже, на підставі певного дослідження, твердити, що така праця в чеській ділянці дасть досить багаті й цінні висліди. В чеських публікаціях міститься досить значна кількість матеріалів usrainic'и. Розкидані вони в різних виданнях і торкаються різних галузів. Не мало їх є і в белетристиці. За даними, зібраними Кляркою Шпецінговою, ще до кінця 1882 р. в Чехах перекладалися твори 18 українських письменників, з яких перекладено 46 праць. Відомо, що з того часу цей перекладний матеріал значно збільшився. Досить лише обіжно переглянути такі видання, як «Květy», «Zlatá Praha», «Svétozor», «Čas», «Zvon», «Národní Obzor», «Smér», «Pokrokové Revue», «Moravsko-Slézské Revue», «Osvěta lidu», «Rozvoj» та ін., щоб наочно переконатися в тому, що там є не мало usrainic'и. На український матеріал можемо натрапити також у виданнях чисто наукових...»⁴.

У дослідженні «Слов'янський огляд («Slovanský přehled») і україніка в ньому», опублікованому в кількох книгах «Книголюб» упродовж 1930–1931 рр., С. Наріжний характеризує часопис «Slovanský přehled», розкриває співпрацю цього часопису з українськими видавництвами, знайомить з українськими авторами в ньому. Часопис почав виходити в Празі в жовтні 1898 р. (редактор А. Черний), виходив щомісяця, зазвичай по 10 зшитків на рік. Кожен його річник до війни містив біля 500 сторінок, після війни розмір річників збільшився до 800 сторінок. До війни захоплював він два календарних роки – починався в жовтні місяці одного року й кінчався в липні другого. В серпні й вересні журнал звичайно не виходив. Зміст кожного зшитка складався з таких розділів: Stati (Статті), Ze slovanské poesie (Із слов'янських поезій) (переклади з слов'янських поетів), Dopisy, posudky a oznámení spisů (Листи, рецензії та повідомлення про твори),

4 Наріжний С. Про одне завдання // Там само. Прага. 1929. Кн. 3–4. С. 9–10.

1 Зленко П. Друки української еміграції в ЧСР // Книголюб. Прага. 1930. Кн. 4. С. 228–241.

2 Мухін М. Українська поезія в Збірці світової поезії Чеської Академії наук // Книголюб. Прага. 1929. Кн. 3–4. С. 43–44.

3 Мухін М. Гетьман Іван Мазепа в світовій літературі та мистецтві: причинки до бібліо-та іконографії Мазепи // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 3–10.

Rozhledy a zprávy (Рецензії та репортажі), Přehled časopisů, divadlo, umění výtvarné (Огляд журналів, театру, образотворчого мистецтва), Drobné zprávy (Невеликі вісті).

Майже в кожному зшиткові зустрічаються, в більшій або меншій кількості, портрети й мапи. Із українських культурних діячів знаходимо в «Слов'янському огляді» портрети І. Франка, В. Гнатюка, Б. Лепкого, Лесі Українки, М. Грушевського, Б. Грінченка, Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Нечуя-Левицького та ін. Автор зупиняється на умовах видання часопису упродовж трьох десятиріч років, проблемах фінансування, правового становища, відношення з боку слов'янського світу. Зокрема, зазначає, що часопис «Буковина» в лютому 1899 р. (№ 118) присвятив «Слов'янському огляду» передовицю, написану з глибокими симпатіями й високою оцінкою чеського слов'янського органу. «Літературно-Науковий Вістник» від початку подавав докладні інформації про появу й зміст кожного його числа.

«Слов'янський огляд» мав зв'язки із українським культурним життям безпосередньо через співробітників-українців, а також і чисто книжним способом. Редакційні замітки свідчать, що часопис постійно діставав деякі українські періодичні органи й окремі публікації. З перших зазначаються: «Літературно-Науковий Вістник», «Буковина», видання Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, «Кіевская Старина» та ін. Зазначаються й видання творів красного письменства та публіцистики. Відзначено, що зв'язок редакції чеського часопису з українськими видавництвами був тривалим і плідним. На сторінках часопису систематично друкувалися матеріали з поточних подій українського життя, з усіх його галузей і на цілій українській етнографічній території, як в Австро-Угорській, так і в Російській державах. У «Слов'янському огляді» до війни систематично зустрічаємо нариси про українську літературу, висвітлення окремих моментів українського життя і порівняння багатой хронології, що її приносило кожне число журналу. Від часу до часу на сторінках «Слов'янського огляду» порушувалася в цілому або частково українська проблема.

Автор пише, що український матеріал постійно зустрічається в усіх розділах журналу – між статтями, перекладами творів

слов'янських поетів, дописами, в рецензіях, бібліографії, загальній хроніці, оглядах літературного і мистецького життя та серед «дрібних звісток».

С. Наріжний знайомить читача з матеріалами часопису авторів-українців і не українців, котрі присвячували свої праці українським проблемам. Серед останніх: А. Черний, Р. Брож, Л. Нідерле, С. Кліма, К. Кадлець, Ф. Ржегорж, А. Богач, Я. Махаль та ін. «Зміст статей, як українських, так і неукраїнських авторів торкається здебільшого літературної справи, хоч поруч дехто, особливо з чехів, торкався й української проблеми взагалі, висвітлюючи різні окремі питання її»¹ (У цьому реченні потрібно помітити початок цитати). Автор аналізує всі відділи часопису, детальніше зупиняється на окремих публікаціях та авторах, як іноземних, так і українських, розкриває зміст кожного числа часопису.

Велика частка публікацій у «Книголюбі» належить його редакторові упродовж 1927–1929 рр. С. Сірополку. Це – значний масив праць: статті, рецензії, некрологи, замітки тощо.

На сторінках «Книголюба» (Кн. 1–2 за 1928 р.) опубліковано статтю С. Сірополка «Книгознавство в ЧСР за останні 10 років», де проаналізовано книгознавство в ЧСР цього періоду, відзначено його вражаючу позитивну динаміку та окреслено перспективи подальшого розвитку². В іншій статті «Українські часописи в каталозі (Soupis cizozemských periodic v knihovnách ČSR)» С. Сірополко повідомляє: «Міністерство шкільництва й народної освіти ЧСР недавно видало дуже цінну працю, що її виголовили Dr. J. Veřka та Dr. V. Foch п. з. «Soupis cizozemských periodic v knihovnách Československé Republiky». «Праця складається з 2-х томів на 1614 сторінки. Перший том містить в собі назви тих періодичних чужоземних видань, що є в найголовніших бібліотеках ЧСР, з вказівкою, в яких саме бібліотеках знаходиться дане видання та який його бібліотечний шифр. В другому томі вміщено: 1) систематичний список всіх періо-

1 Наріжний С. Слов'янський огляд («Slovanský přehled») і україніка в ньому // Книголюб. Прага. 1930. Кн. 2. С. 73–115; Кн. 3. С. 145–179; Кн. 4. С. 241–260; 1931. Кн. 1. С. 9–33.

2 Сірополко С. Книгознавство в ЧСР за останні 10 років // Книголюб. Прага. 1928. Кн. 1–2. С. 2–16.

дичних видань, зареєстрованих у першому томі, 2) предметів покажчик, 3) покажчик видавців і, нарешті, 4) список бібліотек, що доставили матеріал для збірного каталогу. [...] З виданням «Soupisu» безмірно полегшується використання чужоземної періодики, що знаходиться в найголовніших бібліотеках ЧСР»¹. Автор статті подає список всіх українських (мовою або місцем видання) і деяких українознавчих періодичних видань із числа вміщених у «Soupisu», із зазначенням найголовніших бібліотек, де саме ці видання знаходяться, а також відповідних бібліотечних шифрів. Усього 96 видань.

Багато цінної інформації з історії книговидання в Чехії вміщує стаття С. Сірополка про чеського архідрукаря Іржі Мелантріха з Авентина. Стаття присвячена 350-ти річчю з дня смерті І. Мелантріха і розкриває його особистість. Автор пише, що і перед І. Мелантріхом були в Чехії славні друкарі, як Павел Северин, Барта Натоліцки й ін., але «Мелянтріх, а потім його зять проф. Даніель Адам з Велеславіна придбали чеському друкарському мистецтву найбільшу славу. [...] У 1866 р. згорів увесь архів того міста, де Мелянтріх народився. Йі називав себе Чорноволом, народився 1511 р. в Рождяловіцах, в північній Чехії. В 1530 р., на 19 році життя, вступив у Празький ун-т, закінчив бакалавром у 1535 р. Навчався у Німеччині, у Віттенберзі. Тут зацікавився друкарською справою. 1542 р. повернувся на батьківщину, оселився в Мораві, в Простейові, займався друкарством разом з Гюнтером. Переселився до Праги, відкрив друкарню та видав 1547 р. книжку Urbana Rhegia «Katechismus». Став спілником Барти Нетоліцкого, за час спільної праці з останнім видає Біблію чеською мовою (1549) та інші чеські, латинські й німецькі книжки. [...] 1552 р. Б. Нетоліцки продав Мелянтріхові друкарню зі всіма привілеями. Придбав монополію від королівської влади на видання багатьох книжок, як от напр., Біблії, «Гербарія» Маттіоні та ін.»². Стаття не лише розкриває особистість друкаря, а й дає цікаві відомості про книгодрукування в Чехії, чеських подвижників

видавничої справи та книжкову продукцію, видану ними.

У статті «Українська бібліографія на еміграції» С. Сірополко розкриває поняття «бібліографія», подає стислий огляд бібліографічних здобутків української еміграції, у т. ч. і в Чехословаччині. Зазначає, що першим хронологічно українським бібліологічним журналом на еміграції був журнал «Книга», якого вийшло лише 1-ше число в грудні 1921 р. у Відні за редакцією Д. Антоновича. У журналі вміщено відомості про літературні праці 150-ти українських письменників і вчених, а також «Літопис української публікації за 1918 р.», складений бібліографом І. Калиновичем. Другим українським бібліологічним журналом було «Українське Книгознавство», якого вийшло три числа: від травня 1922 р. до листопада 1922 р. за редакцією Л. Биковського. З української бібліографії у журналі вміщено праці Л. Биковського «Бібліотековіана Національної Бібліотеки України», С. Сірополка «Покажчик книжок і відозв, виданих у Тарнові в 1921 до 1.10.1922 р.», М. Дарагана «Покажчик видань культурно-просвітнього відділу 3-ої залізної дивізії інтернованих української армії».

Автор статті пише, що у жовтні 1925 р. російська книгарня «Пламя» в Празі почала видавати місячник слов'янської бібліографії «Славянская Книга», де був утворений український відділ за редакцією С. Сірополка. Останнє число «Слов'янської Книги» вийшло в червні 1926 р. Із бібліографічних праць українською мовою С. Сірополко згадує статті: О. Лотоцького «П'ємонт української наукової думки», Р. Лащенко «Наукова робота професорів Українського Університету в Празі», В. Дорошенка «Шевченкознавство в 1925 р.».

Розкриває С. Сірополко й історію часопису «Книголюб», зазначає, що УТПК за цей час встигло випустити 15 чисел, у Звіті УТПК за 1931 р. подано повний список уміщених у 15-ти книгах бібліографічних статей. Тут друкувалися представники всіх трьох українських високих шкіл у ЧСР, а також і чеські бібліографи. Пише, що з закриттям у 1931 р. більшовицькою владою «Бібліологічних Вістей» – органу Українського Наукового Інституту Книгознавства, «Книголюб» став єдиним українським книгознавчим жур-

1 Сірополко С. Українські часописи в каталозі (Soupis cizozemských periodic v knihovnách ČSR) // Там само. Прага. 1929. Кн. 3–4. С. 31–42.

2 Сірополко С. Jiří Melantrich // Книголюб. Прага. 1930. Кн. 4. С. 210–212.

налом на всіх українських землях і колоніях? Повідомляє про випуск у світ окремих бібліографічних покажчиків, а саме: Дорошенко Д. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 pp. (Прага, 1925); Hnatyšak M. Katalog der Ucrainica in der Abteilung «Ukraine im Lichte der deutschen Presse und Literatur der internationalen Presse-Ausstellung 1928 in Köln» (Видання Українського наукового інституту в Берліні); цінні бібліографічні покажчики з окремих галузей науки, вміщені в різних працях і підручниках професорів українських високих шкіл в ЧСР (Антонович Д. Триста років українського театру (Прага, 1925); Дорошенко Д. Огляд української історіографії (Прага, 1923)) та ін.

Підсумовуючи, С. Сірополко зауважує: діяльність української еміграції на ниві бібліографії знаходила у міжвоєнний період прихильну оцінку серед бібліографів як своїх, так і чужинців. «В галузі бібліографії українська еміграція досягнула значно більших успіхів, ніж російська еміграція, хоч ця остання й налічує в своїх рядах цілу низку бібліографів. Українська еміграція за десять років свого перебування поза межами батьківщини прислужилася також і до розвитку української бібліографії в інтересах української культури, – найціннішого скарбу українського народу»¹.

С. Сірополко друкує багато рецензій на видання книгознавців, у т.ч. і чеських. Зокрема, в «Книголюбі» опубліковано такі: Сірополко С. Рецензії: Tobolka, Z. V., Dr. – Dějiny československého knihtisku v době nejstarší. Nakladem «Československé společnosti knihovnědné». Praha, 1930. 106 str., s. 39 vyobrazeními; Rachlik Fr. – Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventinu. Vydal Melantrich a S. Praha, 1930. 160 s.; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816–1916. Труды Українського науково-дослідного Інституту Книгознавства. – ДВУ, Х. – К., 1930. – 288 с. (Книголюб. Вид. Укр. т-ва прихильників книги. – 1931. – Кн. 1. – Річник V. – С. 45–47); Сірополко С. Рецензії: Новини з чеської книгознавчої літератури (Книголюб. Вид. Укр. т-ва прихильників книги. – 1932. – Кн. I – II. Річник VI. – С. 53–62).

1 Сірополко С. Українська бібліографія на еміграції // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 41–48.

З рецензії С. Сірополка «Новини з чеської книгознавчої літератури» дізнаємося про видання «Dr. Josef Volf. Dějiny veřejných půjčoven knih v jechach do r. 1848. Praha, 1931. Nákladem obce pražské. 65 стор. + 1», в якому невтомний дослідник історії друкарства й бібліотечної справи в Чехословаччині др. Й. Вольф подає надзвичайно цікавий матеріал про публічні читальні й бібліотеки в Чехії до 1843 р. Зазначає, що перша читальня постала тут 1772 р., і саме, в Празі; відкрив її Вольфганг Герле. С. Сірополко зазначає, що Й. Вольф розкриває складнощі заснування та діяльності перших бібліотек і читальень в Чехії, вважає, що публічні бібліотеки в цій країні не мали жодного впливу на розвиток національної і політичної свідомості тогочасного чеського громадянства, але це не позбавляє високої вартості самої історичної розвідки².

Також характеризує С. Сірополко таке видання, як «Bohuslav Koutník. Racionalizace v knihovnictvi. Praha, 1931. Masarykova akademie práce. 130 стор.». Вважає, що ця книга Б. Коутніка є спробою встановити засади раціоналізації в бібліотечній справі, де під раціоналізацією в бібліотечній справі автор розуміє таку організацію бібліотечної справи, яка забезпечувала б правильну діяльність бібліотеки при звичайних витратах на її утримання, найкращі умови для праці бібліотечних робітників, всебічне задоволення потреб читачів та культурний розвиток народу. Розглядає раціоналізацію бібліотек під кутом двох форм, – внутрішньої і зовнішньої, де в кожній з них є свої завдання: встановити засади раціоналізації в окремій ізольованій бібліотеці та, відповідно, щодо взаємин бібліотек між собою. С. Сірополко критично зауважує, що «...класифікація раціоналізації на внутрішню й зовнішню не є логічно обґрунтованою, бо питання про унормування, наприклад, листкових карток не є справою лише поодиноких бібліотек. Отже, чи не краще було б розглянути раціоналізацію бібліотечної справи за поділом тих елементів, з яких складається ця справа: помешкання бібліотеки, її урядження, комплектування бібліотеки, техніка бібліотечної справи й

2 Сірополко С. Рецензії: Новини з чеської книгознавчої літератури // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 53–55.

т. д.». Подає автор рецензії й інші зауваги, проте пише, що вони ніскільки не зменшують цінності самої книги, в якій Б. Коутнік виявив себе солідним теоретиком і практиком бібліотечної справи¹.

Наявна також рецензія авторства С. Сірополка на видання одного з найвидатніших чеських бібліографів Л. Жівни «Ladislav J. Zivný. O bibliografické evidenci národní tvorby literární se zřením k potřebam mezinárodním. Praha, 1931. Masarykova akademie práce. 28 с.». Пише, що в брошурі автор аналізує питання книгознавства й бібліографії, визначає бібліографію, як науку, що займається студіюванням формальної сторони літературних пам'яток, встановлює засади раціоналізації в галузі практичної бібліографії (каталогізація, місцеві й центральні збірні пункти обов'язкових примірників, інформаційна та статистична функції бібліографії), при чому увесь час має на увазі невідкладну потребу в поглибленні й зміцненні міжнародної взаємності й співпраці. Для досягнення цієї мети визнає необхідним уніфікації за допомогою методу каталогізації, опрацювання міжнародного словника книгознавчих термінів та універсального признання децимальної системи².

У рецензії на працю «Jaroslav Frey. Základy československého knihovnictví. Brno, 1932. 56+132 стор.», С. Сірополко звертає увагу на поданий у виданні план раціональної праці в невеличких прилюдних бібліотеках. Рецензована праця складається з двох частин: перша розкриває основи бібліотечної справи, друга – список майже 1500 книжок з красного письменства, розміщених за темами (пригоди, любов і подружжя, опис природи тощо). С. Сірополко зазначає, «хоч автор і заперечує місіонерську роль бібліотекаря, натомість пропонує принцип вільного доступу читача до книжкових полиць у бібліотеці, все ж з кожного рядка його книжки пробивається велике захоплення автора бібліотекою, як культурним чинником, та вміння його близько підійти до інтересів читача»³.

1 Сірополко С. Рецензії: Новини з чеської книгознавчої літератури // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 55–56.

2 Там само. С. 57–58.

3 Сірополко С. Рецензії: Новини з чеської книгознавчої літератури // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 59–61.

У рецензії С. Сірополка на покажчик «Vaclav Běhounek. Bibliografie studentského hnutí a vysokého a středního školství : Casopisecká bibliografie za léta 1929–1930. Praha, 1931. Nákl. Spolku «Akademický Dům», 103+1 n. стор.» проаналізовано працю Вацлава Бегоунека, присвячену бібліографії студентського руху та вищої й середньої школи за 1929–1930 рр. Рецензент зазначає, що автором покажчика опрацьовано 400 часописів, в тому числі й український «Студентський Вістник», які виходили в 1929–1930 рр. на території ЧСР. Покажчик містить 6770 статей, розміщених за такими розділами: Ідейна ситуація студентства; Студентські спілки та інституції; Студентство за кордоном; Соціальне питання студентства; Студентський спорт і туристка; Історія студентства; Середнє й високе шкільництво. Наголошує: «Для тих, хто студіює студентський рух і взагалі середнє й високе шкільництво, не може оминати цього покажчика»⁴.

Привертає увагу й рецензія С. Сірополка на книжку «Dr. Karel Hoch. Tisic knih pro bibliotekaře. Praha, 1932. Vyd. ředitelství veř. a univ. Knihovny v Praze. 132 стор.», у якій подано список бібліографічних покажчиків і енциклопедичних словників, що зберігаються в Публічній та Університетській бібліотеках в Празі, з зазначенням відповідних сигнатур. Рецензент критично зазначає: «цей покажчик не охоплює всього бібліографічного матеріалу, який є в Публічній і Університетській Бібліотеці в Празі. Зокрема щодо гасла «Україна» – в покажчикові бракує, напр., таких книжок: Дорошенко В. Спис творів Івана Франка. Вип. 1 (4 Б 732/4); Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр. Вип. 1 (4И 732/5). Транскрипція українського тексту також не є задовольняюча (напр., Levickýj зам. Levyčskuj, Ugorščini зам. Uhorščynu)»⁵.

Авторству С. Сірополка на сторінках «Книголюба» належать також некрологи, присвячені відомим діячам книжкової культури, серед них такі: Сірополко С. Проф. Ченек Зібрт. Проф. Юліян Романчук : некрольоги. У першому з них автор повідом-

4 Там само. С. 61.

5 Сірополко С. Рецензії: Новини з чеської книгознавчої літератури // Книголюб. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 61–62.

ляє, про смерть 14 лютого у Празі на 68-му році життя професора чеського Карлового університету на кафедрі історії культури та колишнього директора Бібліотеки Національного Музею в Празі Ченека Зібрта, котрий був членом багатьох наукових установ, в тому числі й Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Автор некрологу простежує життєвий і творчий шлях Ч. Зібрта, відзначаючи його надзвичайну симпатію до української студентської молоді та й взагалі велику прихильність до українців і до визвольних змагань українського народу¹.

Отже, еміграційне періодичне видання «Книголюб» дає можливість досягнути конкретну співпрацю між українськими і чеськими дослідниками книжкової справи, розкриває значні наукові здобутки українських і чеських книгознавців міжвоєнного періоду, їхню активну зацікавленість у розвитку книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства. Публікації часопису «Книголюб» висвітлюють практичний досвід діяльності видавництва, бібліотек, інших українських і чеських інституцій, наукових форумів, де питання книгознавства були в центрі уваги дослідників і практичних працівників. Змістовне наповнення чисел «Книголюба» виявляє найактуальніші теми досліджень міжвоєнного періоду з книгознавства, розширює уявлення про співпрацю науковців і культурних діячів в умовах еміграції української інтелектуальної еліти, розкриває культурні зв'язки між українськими і чеськими книгознавцями. Популяризація здобутків цієї співпраці, є важливою, а в нинішній військовій ситуації, на нашу думку, сприятиме вірі в нашу перемогу та продовженню культурної традиції, її поступу в світовий інформаційний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко А. М. Омельченко Марія Василівна. *Енциклопедія Сучасної України : онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ*. Київ : Інститут енци-

1 Сірополко С. Проф. Ченека Зібрта. Проф. Юліан Романчук: некрольоги // Там само. С. 51–53.

клопедичних досліджень НАН України, 2022. Т. 24. 944 с. URL: <https://esu.com.ua/article-75292> [Дата звернення: 30.10.2023].

2. Божук Л. В. Українська освіта в Чехословаччині в 20-х – 30-х роках ХХ ст. *Перший чехословацький президент Томаш Гарріг Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української наук.-практ. конф. «Шляхи розвитку культури чехів України» м. Київ, 17 березн. 2012 р., НАУ / редкол.: Л. Ф. Мухіна, І. І. Тюрменко, О. А. Радзивілл*. Київ : НАУ, 2012. 88 с.

3. Вировий Є. Українська бібліографія в Слов'янському бібліографічному каталозі рр. 1877–1881. *Книголюб*. Прага. 1932. Кн. 1–2. С. 48–50.

4. Від редакції. *Книголюб*. Прага, 1927. Кн. 1. С. 1–2.

5. Віднянський С. В. Культурно-наукова й наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ, 1994. 83 с.

6. Віднянський С. В. Український Громадський Комітет у Чехословаччині. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т іст. України. Київ : Вид-во «Наук. думка», 2019. 842 с.

7. Зворський С. Л. *Книголюб* (Видання). URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/> [Дата звернення: 18.10.2023].

8. Зленко П. Друки української еміграції в ЧСР. *Книголюб*. Прага. 1930. Кн. 4. С. 228–241.

9. Зленко П. Празькі видання Скорини (Витяг з реферату, читаного на засіданні У. Т. П. К. 14-го квітня 1927 р.). *Книголюб*. Прага. 1927. Кн. 2. С. 11–20.

10. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага : Студії Музею Визвольної Боротьби України, 1942. 372 с. С. 230–232, 249–267.

11. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) : Монографія. Київ : „МП Леся”, 2006. 672 с.

12. Сірополко С. Книгознавство в ЧСР за останні 10 років. *Книголюб*. Прага. 1928. Кн. 1–2. С. 2–16.

13. Сірополко С. Українська бібліографія на еміграції. *Книголюб*. Прага. 1932. Кн. 1–2, с. 41–48.

14. Сірополко С. Українські часописи в каталозі (Soupis cizozemských periodik v knihovnách ČSR). *Книголюб*. Прага. 1929. Кн. 3–4. С. 31–42.

15. Сірополко С. Jiří Melantrich. *Книголюб*. Прага. 1930. Кн. 4. С. 209–215.

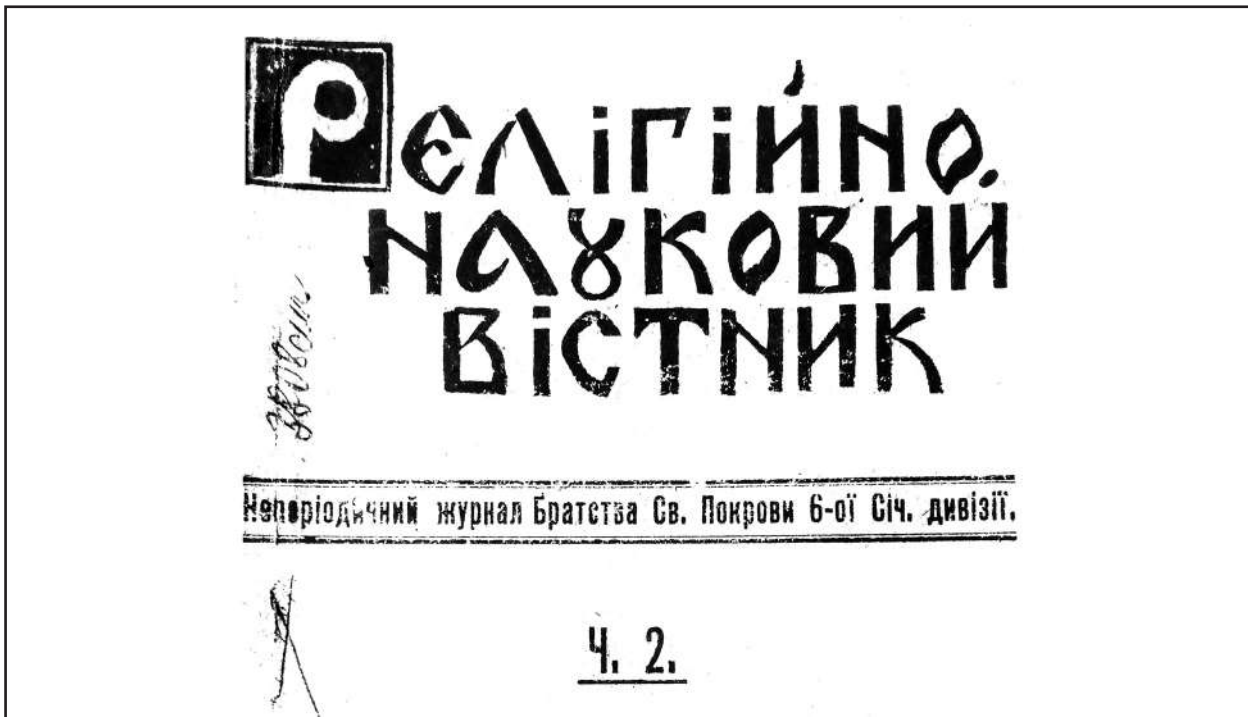
16. Чумаченко В. К. Омельченко Григорій Васильович. *Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. Т. 24. 944 с. URL: <https://esu.com.ua/article-75292> [Дата звернення: 30.10.2023].

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЧАСОПИС «РЕЛІГІЙНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», 1921–1923 рр. (ЗАСНУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТИРАЖУВАННЯ, ЗМІСТОВНЕ НАПОВНЕННЯ)

У тяжких таборових умовах, в яких опинились інтерновані вояки Армії УНР наприкінці 1920 р., найбільшою небезпекою були не відсутність належного харчування, одягу чи засобів гігієни, а всеогортаючий відчай, який щоденно гнітив кожного таборянина. Можна було подолати безліч перешкод і вистояти у тяжких обставинах життя, якщо серце перейняте вірою у майбутнє, вірою у те, що у всесвіті існує вісь, навколо якої все обертається. Повернути інтернованим цю віру і завадити остаточно впасти у відчай – стало найголовнішим завданням таборових релігійних Братств. Вони займалися облаштуванням таборових похідних церков, організацією православних релігійних свят, поширенням слова

Божого. Їх діяльність могла бути набагато ефективнішою за умови видання періодичного органу, призначеного для популяризації християнських цінностей та ідей. Але заснування спеціалізованого часопису з самого початку було надзвичайно складною справою – через перш за все відсутність матеріальних засобів для фінансування такого видання, так і з огляду на цілковитий брак матеріалів для друку, які були би достатньою мірою цікавими та актуальними.

Та попри всі складнощі таборового існування, брак коштів та усього самого необхідного – за ініціативи капелана у таборі інтернованих Александрів Куявський, настоятеля похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії отця Петра Білона – перший

Фрагмент обкладинки «Релігійно-Наукового Вістника» (ч.2, 1922 р.), що видавався у таборі інтернованих Військ УНР Щипіорно, Польща.

український православний журнал «Релігійно-Науковий Вістник» став реальністю таборового повсякдення інтернованих воjakів-українців у Польщі. Його назва була зумовлена бажанням видавців розширити коло своїх читачів та дописувачів. У журналі друкувались не лише різноманітні матеріали релігійно-філософського характеру, а й значна кількість історичних розвідок та науково-публіцистичних статей.

* * *

Видавнича історія «Релігійно-Наукового Вістника» ще не була об'єктом окремого наукового дослідження. В контексті дослідження обставин перебування інтернованої Армії УНР в Польщі про цей журнал згадувалось в працях І. Срібняка¹ і О. Колянчука². Уривчаста інформація «Релігійно-Науковий Вістник» присутня й в довіднику Є. Місила³. Фрагментарний виклад деяких фактів та особливостей видання «Релігійно-Наукового Вістника» подано в монографічних дослідженнях О. Вішки⁴ та Н. Сидоренко⁵. В них, зокрема, було уміщено загальну інформацію про цей журнал, сформульовані мета і завдання, які ставили перед собою видавці часопису, наведено склад редколегії та декого з його дописувачів. Однак ані О. Вішка, ані Н. Сидоренко – не ставили перед собою

1 Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ-Філадельфія. 1997. С.77; Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: Ukraiński Aleksandrów. Warszawa-Paryż, 2018. S. 57.

2 Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920 – 1939). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2000. С.92.

3 Місило Є. бібліографія української преси в Польщі (1918 – 1939) і Західно-Українській Народній Республіці (1918–19). Едмон: Видавництво Канадського інституту українських студій. С.572–573.

4 Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). Львів. 2002. С. 273–276; його ж. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie szlak bojowy internowanie 1920–1924. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. 2012. S.327–328.

5 Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924). К.: Дослідницький центр історії української преси. 2000. Т. 2. С.55-59.; її ж «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919–1924). К.: Дослідницький центр історії української преси. 2000. С.39.

завдання здійснити детальний аналіз змістовного наповнення журналу. Найповніше це завдання було реалізоване в рамках однієї зі статей авторки цієї розвідки⁶.

* * *

Перше число часопису було надруковане спільними зусиллями членів дивізійних Братств Св. Покрови (4-ої Київської і 6-ої Січової стрілецьких дивізій) 15 вересня 1921 р. (його тираж становив 300 примірників). До об'єднаної редколегії часопису ввійшли два представники від кожної зі згаданих дивізій: Леонід Волохів та П. Білон (6-та Січова); В. Михалкин та Солодецький (4-та Київська). Надалі видавництво журналу здійснювало Братство Св. Покрови 6-ої дивізії (4-та Київська відмовилась долучатись до цього з огляду на відсутність коштів).

У зв'язку з передислокацією 6-ої дивізії до табору Щипіорно наприкінці жовтня 1921 р., редколегія часопису була змушена зробити перерву в своїй діяльності. За цей період видавці змогли зібрати потрібні для продовження видання та обладнання приміщення друкарні кошти⁷. У Щипіорно головним редактором часопису став П. Білон, а його заступником – Євген Бачинський. Останній протягом 1919 – 1921 рр. був генеральним секретарем «Українсько-Швейцарської Торгової Палати» та емісаром УНР у Женеві, а у 1921 р. був обраний делегатом від УАПЦ для участі в конгресі «Універсальний Альянс для міжнаціонального братерства через Церкву».

Протягом 1921-1923 рр. вийшло 15 чисел журналу. За даними О. Вішки починаючи з № 2 тираж кожного номера становив в близько 370 примірників⁸. Цифра видається цілком можливою, з огляду на те, що з початку 1923 р. журнал став друкованим органом Волинської єпархії Православної Церкви Польщі (з центром у Кременці). Однією з умов укладання такої угоди, було

6 Holubnycha-Shlenchak Y. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Релігійно-Науковий Вістник» (Aleksandrów Kujawski – Szczypiorno, Polska) w latach 1921–1923. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Lublin, 2020. № 113. S.169–186.

7 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.1.

8 Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). Львів. 2002. С.274.

тиражування не менше 300 примірників часопису¹. Вихід його другого числа став можливий завдяки матеріальній підтримці Женевського українського клубу і особисто Є. Бачинського². Надалі видавничі видатки покривались редакцією часопису переважно завдяки пожертвам, складеним на пресовий фонд «Релігійно-Наукового Вістника».

Часопис поширювався у таборах, його також можна було придбати в українських книгарнях Луцьку, Кременця, Ковеля, Острога, Дубна, Володимира-Волинського³. Починаючи з другого номера «Релігійно-Науковий Вістник» можна було передплатити й поза межами Польщі – в кількох країнах Західної Європи. За словами П. Білона, навіть був один передплатник з Канади⁴.

Метою заснування часопису було подолання духовної кризи, яка охопила частину інтернованого вояцтва Армії УНР та української політичної еміграції. Редколегія часопису була свідомою того, що ці дві категорії українського громадянства опинились на чужині, не маючи часом навіть мінімальних матеріальних засобів, а крім того – їх вихід на еміграцію супроводжувався важкими моральними потрясіннями, а відтак вони потребували духовної опіки.

Певно що прагнучи їх підтримати, редколегія розмістила у першому номері вступну статтю, в якій наголошувалось, що можна втратити будь-що, але віру слід пронести крізь усе життя, вона має стати тією незламною силою, що доведе всіх до спільної мети. «І якщо, завдяки нашому журналу, хоч один з читачів замислиться й прислухається до голосу віри своєї, до голосу своєї підсознательної правди – наша мета досягнена⁵», – наголошувала редколегія. Видавці закликали всіх своїх читачів надсилати матеріали та ділитися наболілим. «Всім питанням релігії, всім галузям нашого церковного життя, – писали вони, – всім щирим думкам, які будить віра, всім проблемам нашого національно-культурного й державного відро-

дження [знайдеться] місце на сторінках нашого журналу»⁶.

Визначальною для розуміння потреби заснування часопису стала стаття П. Білона «Спасення України в вірі»⁷. У ній автор наголошував, що для боротьби з більшовизмом потрібно було бути духовно-свідомою людиною. На його слушну думку – більшовики загасили іскру Божу в душах людей, і завданням кожного, хто веде боротьбу з ними, є знову запалити вогонь віри. На чолі цієї боротьби повинна була стати церква, яка мала об'єднати усіх українців під гаслами відродження національної церкви, пошанування народних святинь та створення Української незалежної держави. У цій статті містився й заклик про надання допомоги у виданні часопису, на який відразу відгукнулись українські еміграційні осередки в Празі та Подєбрадах, крім того, симпатички «Релігійно-Наукового Вістника» віднайшлись й у Женеві.

Новостворений часопис одразу привернув увагу редакторів інших таборових друкованих органів. Інформація про «Релігійно-науковий Вістник» з'являлась переважно у рубриці «Бібліографія» і мала на меті ознайомити читачів зі змістовим наповненням журналу. Газета «Нове життя», на відміну від інших часописів, у одному зі своїх випусків подала досить негативну рецензію на перше число журналу. Її автор (О. Костюченко) дорікав за важкість сприйняття тексту, переобтяженість незрозумілими термінами та невластивими мовними зворотами, окрім цього, на думку рецензента, «багато друкарських, граматичних, фонетичних і стилізових помилок»⁸. Огульність цієї критики обурило Є. Бачинського, який невдовзі – у тому ж виданні – опублікував свій лист на захист редагованого ним часопису. У ньому він звернувся до автора з проханням пояснити, як перше число часопису, видане у таких тяжких умовах його побратимами, могло викликати такий шквал негативних відгуків⁹.

1 Білон П. Спогади. Пітсбург. 1952. Т. 1. С.106.

2 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.37.

3 Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). Львів. 2002. С.274.

4 Білон П. Спогади. Пітсбург. 1952. Т. 1. С.100.

5 Релігійно-Науковий Вістник. Александрів Куявський. 1921. 15 вересня. № 1. С.1.

6 Релігійно-Науковий Вістник. Александрів Куявський. 1921. 15 вересня. № 1. С.1.

7 Білон П. Спасіння України в вірі. Релігійно-Науковий Вістник. Александрів Куявський. 1921. 15 вересня. № 1. С.2–3.

8 Нове життя. Александрів Куявський. 1921. 6 жовтня. № 87. С.4.

9 Нове життя. Александрів Куявський. 1921. 14 листопада. № 94. С.6.

Прикметне, що вже наступний номер «Релігійно-Наукового Вістника» отримав на багато більше схвальних відгуків. Віденська газета «Соборна Україна» з цієї нагоди зазначала: «Колись Україна вдячно згадає тих піонерів українського релігійно-національного відродження, що тепер без огляду на всі важкі умови, взяли на свої плечі тяжкий великий труд, як видання релігійного журналу, а ми від щирого серця бажаємо “Дай, Боже, довгий вік та журавлиний клик”»¹.

Редактори журналу з підкресленою повагою ставились до усіх християнських конфесій та релігій у цілому, разом з тим сміливо висловлюючи свою думку та не боячись давати оцінку різним іншим віровченням. Така їх позиція, як відзначали самі видавці, давала підстави для закидів у тому, що їх журнал вносить сумніви у «чистоту суто православної ідеї». Так, зокрема, П. Білон отримав лист від протопресвітера Армії УНР о. П. Пашевського, у якому його автор категорично забороняв видавати «Релігійно-Науковий Вістник» без його попередньої цензури².

Однак це ніяк не вплинуло на зміну інформативного вектору видання, адже визначальним для журналу була оцінка найближчого кола читачів-однодумців, які розуміли і поділяли погляди редакторів. Також важливою для «Релігійно-Наукового Вістника» була думка віденської газети «Соборна Україна», яка відзначила толерантність журналу до інших релігій як сильну сторону згадуваного таборового видання, що «справляло приємне враження» і «притягало» читачів до себе³.

У складний воєнний та повоєнний час найважливішим, на думку редакції «Релігійно-Наукового Вістника», було знайти те, що об'єднає людей: «Ми ставимось толерантно до усіх християнських [віро]визнань, бо розуміємо, що кожному народові властиво те, чи інше, питоме лише йому, релігійне визнання, яке виходить із тайників його душі, з його національних особливостей. Тому ми не можемо йти ні до «воїнствующого» московського православ'я, ні шляхом деяких уніатських журналів, які для поширення

своїх ідей і збереження свого впливу на паству часто-густо прибігають до свідомої й дикої брехні на адресу відродженої Української Православної Церкви, забуваючи чиїх батьків вони діти»⁴.

У журналі часто вміщувались статті, присвячені різним релігійним конфесіям. Їх пізнавальна цінність полягала в тому, що автори не лише наводили основні догматичні канони даних віровчень, а й намагались проаналізувати їх з точки зору християнства, інших релігій та, деякою мірою, раціонально осмислити. Це, зокрема, стосувалось статті Є.Бачинського «Сієнтизм і християнство»⁵. Перша порівняно невелика частина статті була присвячена огляду основних канонів релігійного вчення, яке досить швидко знайшло собі велике число прихильників у США та Західній Європі. Із значною кількістю його постулатів автор погоджувався, хоч і не вважав це вчення чимсь новим, особливо наголошуючи на доктрині відсутності матерії, яка була панівною в окультних філософських поглядах дохристиянського Сходу. Наріжним каменем стала ідея сцієнтистів лікувати фізичні вади лише духовними, спіритуалістичними практиками, адже це, на думку автора, суперечило самоназві релігії «Christian Science».

Далі він пояснював, що відмова визнавати матеріалістичний фізичний світ суперечить християнському вченню, і є зовсім не науковою, тому що наука опирається виключно на світ фізичний. Автор погоджувався з твердженням сцієнтизму, що певні слова мають силу лікування, а спрямовані у правильне річище думки можуть зцілити не лише душу, але й тіло, однак наголошував, що це абсолютно не нове вчення і вже давно існують лікарські школи, де практикують самонавіювання. Далі Є.Бачинський піддав сумніву твердження сцієнтистів про те, що болю і хвороб як таких немає, бо все це оманна, а зло лише ілюзія. Разом з тим він визнав те, що в певній мірі людина є творцем своєї долі за Божим задумом. З цього випливало, що нема іншого зла, окрім того, яке людина сама може собі заподіяти, проте це зло не є

1 Білон П. Похідна церква 6 стрілецької Січової дивізії, Брацтво св. Покрови і Видавництво «До Світла». За державність. Варшава: Український Воєно-Історичний Інститут. 1938. № 8. С.168.

2 Білон П. Спогади. Пiтсбург. 1952. Т. 1. С.113.

3 Соборна Україна. Відень. 1922. 6 травня. № 16.

4 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Серпень-жовтень. № 13-15. С.1.

5 Бачинський Є. Сієнтизм і християнство. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.15–19.

тотожністю матеріального світу, як стверджують сцієнтисти¹.

Проаналізувавши всю сукупність інформації про ідейні погляди сцієнтизму та його методи лікування душі та тіла, автор виокремив п'ять основних позитивних та змістовних, на його думку, тверджень: 1) В природі є сила добра, яка допомагає у боротьбі зі злом; 2) Відчуття оптимізму є доміантним в будь-яких життєвих ситуаціях; 3) Зникнення страху перед майбутнім, невідворотним, котре, дійсно, зазвичай досить ілюзорне; 4) Можливість керувати своїми думками та силою волі; 5) Зміцнення релігійних почуттів шляхом духовного поступу².

Не оминав журнал проблеми протистояння католицизму та протестантизму, надрукувавши статтю д-ра Чабіні, яка була присвячену аналізу статей пастора А.Сегонда, що були опубліковані у найвпливовішому на той час друкованому органу швейцарських кальвіністів – євангелістсько-протестанському тижневику «Le Sermon Religieux». З огляду на те, що А.Сегонд був протестантом, його критичні аргументи на адресу цього віросповідання були дуже важливими для католицького духовенства³.

У № 6 «Релігійно-Наукового Вістника» на додачу було вміщено коротенький витяг «Негативний бік Реформації» із книги Марка Соньє «Легенди символів»⁴. У ньому обстоювалась думка про те, що хоч протестантизм і був перемогою над папством, вона не принесла бажаних результатів, бо протестантизм дуже швидко «дегенерував у сухий і холодний догматизм, противний головним принципам спіритуального поступу людства». Найбільшою його вадою філософ вважав відмову протестантизму від краси в усіх її формах, що тим самим нищило релігійне мистецтво, яке в є в основі кожної релігії. «Протестантизм, знищуючи священну церемонію і обрядовість, вбиває всяке релігійне Мистецтво, і те робить з існування

людини похмурий і холодний гріх, співаючи гімн Смерті».

Однак все ж таки найбільше уваги було приділено різним аспектам життєдіяльності Української Православної Церкви. Зокрема, кілька розлогих статей священника Н. Абрамовича були присвячені проблемі занепаду православної віри та переходу її мирян до інших віросповідань. Останній звернув увагу на те, що світова війна та революція, яка прийшла за нею, зруйнували життя православної Церкви та знищили набожність народу. «Порівнююче недавній наскок на східні окраїни Польщі представників колишньої святої Русі-богоносительниці переконали нас у тому. Така тяжка зневага Бога, така брудна хула на Духа Святого, яку ми чули недавно від руських людей, – не має прикладів в історії віри...», слушно зазначав Н. Абрамович⁵.

Розмірковуючи над причинами посилення кризових явищ у середовищі православної пастви, автор дійшов висновку, що у переважній більшості винне у цьому православне духовенство, яке виявилось не на висоті завдань, які стояли перед ним. Частина священників не приділяла належної уваги церковній службі, яка на думку автора, була одним з найголовніших засобів релігійно-морального виховання мирян. Справа в тім, що вона закарбовує «в пам'яті й уявленні священні постаті і рухи, напружує до побожних думок і молитви, нахилоє до самопоглиблення»⁶.

Далі Н. Абрамович наводив перелік умов, яких слід було дотримуватись задля посилення релігійного впливу на віруючих. Це перш за все – прибранна та гарно прикрашена церква, естетичний та охайний вигляд священника, чітке виразне читання «без завивання та вигуків» Святої літургії без скорочень, гарний чистий церковний спів. Пильної уваги та перегляду потребував і церковний живопис, бо зображене в церкві також справляло великий вплив на вірних. Між тим траплялись випадки, коли в окремих церквах висіли ікони, які зовсім не відповідали церковним канонам. Автор статті

1 Бачинський Є. Сцієнтизм і християнство. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.17.

2 Бачинський Є. Сцієнтизм і християнство. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.19.

3 Чабіні. Реформа протестанської «реформи». *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Листопад. № 4-5. С.22-24.

4 Соньє М. Легенди символів. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Січень. № 6. С.29-30.

5 Абрамович Н. In Hoc Signo Vincas. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.6.

6 Абрамович Н. In Hoc Signo Vincas. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.9.

згадував про побачене ним в одній із церков, де на іконостасі була зображена «особа в архієрейській одязі», яка мала «голене, їдке люте обличчя з перекошеними від злості устами, зизоокій – і підписано... св. Николай. Так його там за Миколу і мають»¹.

Та найбільше священика засмучувала відірваність церкви від споконвічних українських традицій, які раніше гармонічно поєднувались із християнськими канонами, що дійсно робило церкву невід'ємною частиною життя українців. Тяглість до звичаїв та обрядів наших предків особливо зацікавлювала молодь та дітей, змалечку прищеплюючи любов до церкви. Автор згадував, як раніше було прийнято святкувати Великдень: «Споконвічний звичай нашої молоді на Великдень проводити час на цвинтарі. Видзвонюють у дзвони; бавляться у «жука»; «шапки», «стовпа», «ребро»; проводять танок та співають веснянки, подолянки[...]. Над усім цим – велично підноситься церковця, чадолюбна мати». У цьому, зазначав автор, проявлялась дійсна наша історія, справжній символізм та близькість до церкви. «А ми скільки літ пильно прогоняли молодь з цвинтаря, – нарікав він, – щоб «коло церкви не пустували»[...] (тут: бавились – *авт.*). Забути все те нас присилувало воїнствующе московське православ'є, понищивши наші православні стародавні требніки, служебніки та інші книги, і визнавши все наше стародавнє ерессю людською...»².

Наприкінці своєї статті священик порівняв картини Страшного суду в українській та російській православних традиціях аби ще раз проілюструвати різницю світоглядів вірних двох церков. Він акцентував увагу на відмінностях у зображенні гріхів. Так, зокрема, на російській іконі гріхи зображені на тілі зеленого змія, який посідає центральне місце в пеклі. До них належали вбивство, пияцтво, жорстокість, підпал, грабіж, розпуста. В українському варіанті зображення пекла гріхи уміщено над окремими групами людей: за пересуд, не подали милостині, дрімив у церкві, обважували, за проклин, за не-

1 Абрамович Н. In Hoc Signo Vincas. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.17.

2 Абрамович Н. In Hoc Signo Vincas. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.20-21.

послух батьків, за брехню, за нечесний суд³. У зображенні гріхів народ відображав свій світогляд. З цього випливає, що для українця справжнє страждання приносять «боротьба тіла і протест внутрішнього я»⁴.

У наступній його статті «Засоби боротьби з сектантством»⁵ обстоювалась думка про потребу «очищення» церкви від насильно їй нав'язаного та повернення до істинних українських церковних традицій. Розмірковуючи з цієї нагоди про один з напрямків у протестантстві, Н.Абрамович писав: «Штундизм, – з одного боку це шукання Живого Бога, поривання знайти ідеал, більш відповідаючий намаганням душі людини. З другого – це протест, незадоволення формами, в котрі втілилась християнська ідея, потяг осягнути саме ество ідеї, поминувши форми її»⁶.

Автор статті із сумом наголошував, що штундизм, як явище найбільше поширилось між представниками православної церкви. І для цього були історично сформовані об'єктивні передумови: незрозумілість форм православного віроучення для загалу, що не знаходило відгуку в душі народу, зробивши його «мертвим законом»; поривання душі до живого єднання з Богом; складна, незрозуміла мова богослужіння. У другій частині своєї статті автор навів засоби боротьби зі штундизмом на загальному і місцевому рівнях – через оновлення православної церкви.

Лева частка опублікованих матеріалів була присвячена становищу УПЦ в Україні та боротьбі за автокефалію. Зокрема, витяги з документів про українізацію богослужіння, «Ухвалу предсоборного з'їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27-28 березня 1921 р. у м. Києві». У різний час часопис опублікував статті Олекси Костюченка «Большевики, Церква і наше завдання», Л. Костюшко «Релігійно-духовний стан

3 Абрамович Н. In Hoc Signo Vincas. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.24-25.

4 Абрамович Н. In Hoc Signo Vincas. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.25.

5 Абрамович Н. Засоби боротьби з сектантством. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9-10. С.39-48.

6 Абрамович Н. Засоби боротьби з сектантством. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9-10. С.41.

селянства в сучасний мент на Україні¹, В.Біднова «Дбайте про автокефалію своєї Церкви»², І.Кобиського «Де-кілька думок М.Костомарова про церковні реформи» та ін. Стаття «Боротьба з релігією на Україні» про церковно-визвольний рух в Україні 1917-1921 рр., що була підписана криптонімом «С.Т.», базувалася на матеріалах більшовицької періодики, зокрема газети «Вісті»³.

На шпальтах журналу друкувалися й відчити Є.Бачинського з виступів на конференціях Ліги Релігій та конгресу Всесвітнього Альянсу Церков, що відбувся у серпні 1922 р. у Копенгагені, розгорнутий звіт про проведення «Покровських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради»⁴ та про «Собор Московської Живої Церкви»⁵, який був скликаний з огляду на пожвавлення руху за автокефалію УПЦ та посилення інтересу мирян до цього процесу.

Високу інформативність мали статті релігійно-філософського характеру. У перших двох номерах були опубліковані роздуми Л.Волохів про процес релігійного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. та його основні риси. На думку автора, воно стосувалось насамперед почуттів (а не думок), апелюючи до «містичного, особистого, почуттєвого світогляду» кожного індивіда, спонукаючи його до «переоцінки й заміни одних цінностей, здобутих чистою критичною думкою на другі, які повстають, як безпосередня вимога нашого почуття, нашого містичного ества»⁶.

Автор виокремив дві основні риси модерного релігійного руху – протистояння критичної думки (схожої або спільної для всіх) і почуттєвого (індивідуального, лише внутрішньо-особистісного сприйняття світу) та символізм Христа. Ґрунтуючись на праці російського філософа В.Розанова «Темний

Лик», автор наголосив, що перемогти в собі Христа – це змагання кожної індивідуальності, її особистий біль і туга, бо це змагання ще від «язичника», який інколи виявляє себе у серцях людей. Найбільше це змагання проявлялось у людей, які мали високий творчій потенціал. На думку Л. Волохів, людська омана полягала в бажанні пізнати Христа, а його треба відчутти, адже «Христос, як індивідуальне почуття кожного з нас, почуття, а не осягнення думкою»⁷. Про образ Христа крізь призму віків у різних народів писав й Андрій Лебединський, задумуючись над тим, чи можна дати загальне і близьке для всіх визначення образу Ісуса⁸.

Та обставина, що журнал видавався заходами гурту вояків-українців, обумовила появу на його шпальтах статті П. Білона «Про високе значення христоробивого вояцтва»⁹, у якій автор намагався пояснити істинну мету та значення існування вояцтва як окремого стану. Адже на перший погляд завдання «людини війни» суперечить усім догматам християнської моралі. Однак такий погляд на призначення воїна поверховий та однобічний. Послідовників Христа апостоли називали «воїнами христовими», тому автор мав всі підстави наголосити, що «вояка християнський це зброя в руках Божих для поборювання неправди і для захисту добра, це сила Божа. Вояка християнський особа священна!».

Жертвний вчинок українських вояків, які вирушили у ІІ-й Зимовий похід та потрапили у листопаді 1921 р. в полон до більшовиків, привернув найбільшу увагу П. Білона. Останні, на його думку, проявили свій істинний героїзм, велич духу, стільки «дивної краси, самопожертвенної любові, що всім цим не можемо не любоватись, не можна не радіти, що все це не може не зворушити нашої душі і не викликати глибокої поваги до того героїзму»¹⁰. Автор підкреслив, що воїни свідомо йшли на цю самопожертву та героїчно

1 Костюшко Л. Релігійно-духовний стан селянства в сучасний мент на Україні. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.35-38.

2 Бідно В. Дбайте про автокефалію своєї Церкви. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Листопад. № 4-5. С.2-13.

3 С.Т. Боротьба з релігією на Україні. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.28-32.

4 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9-10. С. 27-35.

5 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Червень-липень. № 11-12. С.17-28.

6 Волохів Л. Релігійне відродження. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.9.

7 Волохів Л. Релігійне відродження. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.10.

8 Лебединський А. Христос. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9-10. С.14-18.

9 Білон П. Про високе значення христоробивого вояцтва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.12.

10 Білон П. Про високе значення христоробивого вояцтва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.12.

зустріли свою смерть, що було вираженням справжньої любові до своєї батьківщини. Наприкінці статті П.Білон віддав належне козаку 6 Січової стрілецької дивізії Щербаку, який у відповідь на заклик більшовицького комісара усім захопленим у полон приєднатись до Червоної армії відповів: «Ми знаємо, що на нас чекає й ми не боїмось смерті, але до вас служить не підемо[...]. Ми боремось за ідею. Знаємо, що перемажемо. Ви се знаєте добре. Убивайте, каторжане, ми готові»¹.

Третій номер часопису відкривали роздуми Є.Бачинського «Таємниця Служби Божої»² про специфіку перекладу Святого Письма і молитов народною мовою. У своїй статті останній намагався встановити причини небажання використовувати вищим духовенством перекладені українською мовою тексти Святого Письма. На початку статті автор зауважив, що останнім часом з'являлось все більше перекладів Святого Письма, молитов та літургії, які, на його думку, «мали високу поетичну та наукову вартість»³. Однак переважна більшість служителів церкви (особливо вищі ієрархи) не поспішали використовувати тексти, перекладені зрозумілою для мирян, народною мовою. Першими відправляти церковні служби народною мовою стали протестанти, і це мало збільшити перехід із католицизму до протестантизму. Однак, як зазначив автор статті, останнім часом із протестантизму навпаки стали більше повертатися до католицизму. Причиною слугувала відмова від таїнств та читання проповідей не латиною.

За словами д-ра Є.Бачинського, отці церкви завжди були провідниками Слова Божого, а Служба Божа і Святі Таїнства – мали головним завданням служити посередниками між видимим і невидимим світом. Завданням церкви є, використовуючи молитви, сполучати ці два світи, для одержання «з ангельського світу» силу, допомогу і Божу благодать. Задля налагодження

цього Божественного зв'язку слід дотримуватись певних ритуалів – правильного поєднання співів, музики, кольорів, запахів та жестів, які свого часу були установлені через святих Отців Церкви, котрим ці знання були відкриті Богом. І тому, як підкреслював автор, зв'язатися із янголами можна лише із використанням конкретних слів та звуків, виголошених у потрібному звуковому діапазоні⁴. Це не означало неможливість перекладу Святого Письма українською мовою, але наголошувало на потребі підходу до цієї нелегкої справи з різних сторін, правильного підбору не лише вірного перекладу слів, але й враховуючи їх милозвучність, можливість проспівати їх.

У своїй черговій розвідці «Молитва»⁵ автор намагався дати відповіді на три важливі питання: 1) Чому ми молимося? 2) Яка мета нашої молитви? 3) У чому полягає сила молитви? Автор дійшов висновків, що людина молиться у пошуках порятунку і спасіння душі. «Коли людина вже не в стані (не в змозі – *авт.*), не може чинити сама по собі без того, щоби не впасти в розпуку і свідомий злочин відносно самої себе, вона простягає свою думку і почування до вищої Істоти, до світу невидимого, але прихильного [до неї]»⁶. Мета ж молитви полягає у проханні людини, стати провідником добра і Божої волі через свої діяння: «Святість є логічна мета наших молитов, бо являється найбільшим возвищенням (піднесенням – *авт.*), добром до котрого кожна індивідуальність людська може підноситися на цій землі. Через таке бажання людина входить до життя вічного»⁷. За думкою автора, з цього випливає, що сила молитви проявляється тоді, коли бажання, того хто молиться, не суперечать волі Божій.

Є.Бачинський подав свою класифікацію молитов залежно від душевних потреб молільників: 1) Молитви задля втілення «особистого і земного добра», тобто ті, які зводяться з метою доброго вирішення про-

1 Білон П. Про високе значення христоробивого вояцтва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.14.

2 Бачинський Є. Таємниця Служби Божої. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Червень. № 3. С.1 – 8.

3 Бачинський Є. Таємниця Служби Божої. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Червень. № 3. С.1.

4 Бачинський Є. Таємниця Служби Божої. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1922. Червень. № 3. С.3 – 4.

5 Бачинський Є. Молитва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Листопад. № 4-5. С. 25–36.

6 Бачинський Є. Молитва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Листопад. № 4-5. С.27.

7 Бачинський Є. Молитва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Листопад. № 4-5. С.28.

блеми; 2) Молитви під час виникнення «моральних та інтелектуальних» труднощів. Для прикладу автор навів, у яких випадках зводять ці молитви – отримати силу для духовного поступу, побороти свої вади та хиби, встояти перед спокусою тощо¹; 3) Молитви у бажанні возз'єднатися з Богом, так звана «медитація мудреця».

Видавці намагалися «тримати руку на пульсі» і пильно слідкували за подіями у світі, намагаючись підбирати для публікації в часопису такі матеріали, які напевно могли привернути увагу читачів. Так, зокрема, здвоєний № 7-8 містив уривок із роботи співробітниці журналу (у майбутньому дружини Є.Бачинського) Іди Абазалі-Едвардс «Христос в Магометанізмі». Приводом для появи цієї статті послужила війна Туреччини за свою незалежність та роль у цьому більшовиків. Редакція «Релігійно-Наукового Вістника» вважала, що «Схід магометанський прокидається потроху до активної діяльності і його силу в першу чергу стали використовувати московські комуністи»². Однак тут же редактори запевнили, що більшовиків чекатиме розчарування, адже «віра була і є характерною ознакою ісламізму, котрий ніколи не погодиться з комуністичним атеїзмом і домінуючим у Совросії (Советській Росії – авт.) матеріалізмом»³.

У № 4-5 журналу була розміщена дискусійна стаття швейцарського есперантиста д-ра Едмонда Пріви, присвячена аналізу поглядів та думок д-ра Людвіка Заменгофа про доцільність запровадження не лише однієї мови, а й однієї релігії⁴. Ідея створення «штучної» релігії перш за все стосувалася людей, які втратили віру або належали до певного віросповідання за походженням, а не за власним відчуттям та переконаннями. Засновник есперанто, пропонував створити релігію, основу на загальнолюдських цінностях моралі та толерантності один до одного, так звану «релігійну 1 Бачинський Є. Молитва. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Листопад, № 4-5. С.28.
2 Абаз-Алі І. Христос в Магометанізмі. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.1.
3 Абаз-Алі І. Христос в Магометанізмі. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.1.
4 Пріва Е. Заменгоф про необхідність релігії. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Листопад, № 4-5. С.14–18.

етику»⁵. Це також мало б зняти напругу, яка виникала при зіткненні світоглядів різних віросповідань. Л.Земенгоф пропонував у таких випадках представникам різних конфесій послуговуватись перш за все принципами «релігійної етики».

Час від часу в журналі розміщувались й історичні розвідки, які стосувались різних сюжетів суспільно-релігійного життя Європи. Новаторським підходом вирізнялась стаття Є.Бачинського «Братство Хреста-Троянди»⁶, яка ґрунтувалась на опублікованих матеріалах французького вченого-окультиста, президента товариства «Amitiés Spirituelles» д-ра Седіра (справжнє його прізвище було приховане під псевдонімом – авт.). У вступній частині своєї статті автор звертав увагу читачів на майже повну на той час відсутність досліджень з історії заснування та діяльності таємного релігійно-містичного товариства Розенкрейцерів (ті ж, які вийшли друком – були практично недоступні та мало зрозумілі). Також «Релігійно-Науковий Вістник» опублікував на своїх сторінках історичні довідки д-ра Чабіні, серед них, зокрема, були невеличкі статті «Церковна справа за часів Великої французької революції»⁷ та «Вірменська церква»⁸, В.Біднова «"Коронування" Богдана Хмельницького та Івана Виговського»⁹.

Постійною рубрикою журналу була «Хроніка», яка поділялась на кілька підрозділів. З «Таборової хроніки» можна було довідатись про діяльність таборових братств (Св. Покрови 2-ої Волинської та 6-ої Січової стрілецької дивізій, Кінного полку ім. І.Мазепи, Св. Кирила та Мефодія у таборі Каліш), релігійного видавництва «До світла», похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії у таборі Щипіорно, також тут був розміщений

5 Пріва Е. Заменгоф про необхідність релігії. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Листопад, № 4-5. С.17.

6 Бачинський Є. Братство Хреста-Троянди. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1923. Квітень-травень. № 9-10. С.2.

7 Чабіні. Церковна справа за часів Великої французької революції. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1922. Квітень. № 2. С.19–22.

8 Чабіні. Вірменська церква. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1923. Серпень-жовтень. № 13-15. С.26-28.

9 Біднов В. «Коронування» Богдана Хмельницького та Івана Виговського. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно, 1923. Червень-липень. № 11-12. С.28.

для ознайомлення та обговорення проект «Статуту Духовного правління Православної Української Еміграційної Єпархії в Польщі»¹.

У «Закордонній хроніці» містилась інформація про процес об'єднання англіканської та православної церкви, публікувались короткі замітки про становище Румунської Православної Церкви та звіти про роботу Міжнародного Євхаристичного конгресу в Римі, був представлений огляд релігійного життя Франції. Часопис охоче уміщував інформацію про становище УПЦ за кордоном: так, зокрема, у цій рубриці був опублікований витяг із «Великого Церковно-Народного Собору УПЦ в Америці», який відбувся 26 березня 1922 р. З ухвалених на цьому Соборі резолюцій можна дізнатись, що УПЦ у США визнавала себе частиною Автокефальної УПЦ в Україні і заявляла, що одразу ввійде з нею в злуку, як тільки «на Україні церковна власть буде в руках українців і коли на це дозволять комунікаційні відносини». Першочерговим завданням кліру була визначена українізація УПЦ та національне освідомлення українського народу (найактивніше у цьому напрямку діяв міністр сповідань уряду УНР професор І.Огієнко та його однодумці, за що їм на шпальтах журналу була висловлена подяка)².

Також в журналі були представлені рубрики «На Україні», «На Московщині» та «В Польщі», в яких висвітлювались події церковного життя національних церков. Рубрика «В Польщі» містила, зокрема, матеріали про новини Волинської єпархії, обрання нового митрополита Православної Церкви в Польщі архієпископа Діонісія³, заснування Вищої православної школи у Варшаві та вихід нового православного журналу «Вестник Православной Митрополии в Польше»⁴. У № 9-10 було подано короткий огляд судового процесу над бувшим архимандритом Павлом Латишенком у справі вбивства митрополита Юрія⁵. Найбільше рубрика

«В Польщі» була представлена у № 11-12, у ній містилась інформація про проведення українського еміграційного з'їзду у Варшаві, про заснування Православного богословського факультету при Варшавському університеті, дані про підготовку Святого синоду Православної митрополії до Церковного Собору в Польщі 1923 р. та опубліковано статут Мішаного (до якого входили єпископи, клірики та миряни) Церковного Собору в Польщі⁶.

Рубрика «Бібліографія» містила рецензії та огляди релігійної літератури, яка видавалась на українських землях, а також поза ними – зусиллями емігрантів-українців. Зокрема, тут були наведені відгуки В.Біднова на брошуру А.Барвінського «Чи українська мова пригідна (придатна – *авт.*) до перекладу Святого Письма і молитов та духовної проповіді»⁷, огляд та оцінки змісту брошур І.Огієнка «Як Москва взяла під свою владу вільну церкву України» та В.Біднова «Церковна справа на Україні»⁸. Також була опублікована рецензія Д.Дорошенка на книжку В.Єрна «Життя і особа Г.Сковороди», тиражування якої було здійснено у таборовому видавництві «До світла»⁹. Тут же була розміщена невеличка, але постійна рубрика «Оголошення».

З нагоди великих релігійних свят у журналі публікувались привітання від редакції та тематичні матеріали. Приміром у одному з різдвяних випусків журналу був уміщений уривок з релігійно-популярної праці Дж. Папіні «Історія Христа» (у перекладі Валентини Андрійко)¹⁰. Далі йшли роздуми Андрія Лебединського «Хто нас розлучить?», навіяні святкуванням Різдва в таборах, далеко від рідні та близьких¹¹. В історичній розвідці Є.Бачинського «Символізм Різдваної ялинки»¹² йшлося про походження традиції вста-

1 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Січень. № 6. С.36–37.

2 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1922. Листопад. № 4-5. С.48–49.

3 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.59.

4 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.61.

5 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9-10. С. 53–54.

6 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Червень-липень. № 11-12. С. 44–48.

7 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.39–40.

8 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1922. Квітень. № 2. С.40.

9 Релігійно-Науковий Вістник. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9-10. С.57.

10 Папіні Дж. Історія Христа. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Січень. № 6. С.1–3.

11 Лебединський А. Хто нас розлучить. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Січень. № 6. С.4–6.

12 Бачинський Є. Символізм Різдваної ялинки. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Січень. № 6. С.7–12.

новлення і прикрашання різдвяної ялинки та пов'язаних з цим дійством вірувань. Березневий здвоєний № 7-8, окрім привітань з Великоднем, містив статтю В'ячеслава Прокоповича до роковин Т.Шевченка «Шевченко і ми». Її автор, з сумом наголошував, що його сучасники зовсім не ознайомлені з життям та творчістю видатного поета, якого по праву називають «пророком нашого національного воскресіння». Своєю статтею автор прагнув ще раз нагадати таборянам та емігрантам наскільки є близьким та рідним Кобзар для кожного, і чому він учить «нас у вигнанні, на чужині»¹.

З огляду на те, що «Релігійно-Науковий Вістник» зумів залучити до співробітництва цілу низку викладачів, вчених та публіцистів з різних європейських країн, він з самого початку вийшов поза межі таборів інтернованих вояків-українців у Польщі, набувши міжнародного «розголосу». З цієї нагоди варто згадати, що до його видання долучались Валентина Андрійко (Париж, Франція), професор Д. Доровицький (Подобради, Чехія), професор Жорж Меотіс (Невшатель, Швейцарія), доктор Є. Прива (Женева, Швейцарія), Луїза Рольє (Женева, Швейцарія), В. Полісадів (Лозанна, Швейцарія), декан теологічного факультету Женевського університету Е. Шаузі, доктор Чабіні (Рим, Італія), Моншато Телінг (Обергамбах, Німеччина) та ін.

Ще одна особливість часопису – наявність (як додатку до нього) «Проповідницького листка», який поширювався в комплекті з черговим випуском «Релігійно-Наукового Вістника». Його можна було придбати як у комплекті з журналом (ціна комплекту з пересилкою в межах Польщі становила 1000 марок польських, так і окремо – за 300 марок польських).

Друге число «Проповідницького Листку» додавалось до шостого номеру часопису. Воно містило проповіді священників Н. Абрамовича «На неділю Блудного Сина», П. Білона «На неділю Мясопустну», П. Васильківського «В день Стрітіння Господа нашого Ісуса Христа», А. Лебедин-

ського «Слово в неділю Православія»². Усіх примірників «Проповідницького Листка» допоки віднайти не вдалось, але їхня кількість, з огляду на кількість чисел журналу, має нараховувати не менше семи номерів³.

Хоча видання часопису було припинене восени 1923 р. з ліквідацією табору Щипіорно (жовтневий № 13-15 став останнім його випуском), «Релігійно-Науковий Вістник» залишив по собі значний ідейно-світоглядний спадок. Він став першим українським православним періодичним виданням у світі, що виходив рідною мовою та який об'єднав навколо себе кількатисячну читацьку аудиторію – інтернованих вояків Армії УНР та українських політичних емігрантів. Незважаючи на складні умови, у яких перманентно перебували його видавці, їм вдалося забезпечити видання якісного, змістовного, актуального журналу для вірних Української Православної Церкви. Редактори журналу дієво сприяли українізації православної церкви, відродженню її національних церковних традицій, протидіючи в такий спосіб поширенню деморалізації інтернованого в таборах Польщі українського вояцтва.

Феномен українського релігійного православного журналу полягав у його толерантному ставленні до усіх віросповідань, намаганні його видавців зрозуміти та проаналізувати догмати інших релігій. При цьому редактори обстоювали свободу думки і слова. Зокрема, видавці публікували статті своїх колег, навіть коли самі вони не повністю погоджувались із думками автора. Така позиція видавців наразилась на сильний опір і критику з боку єпископату Православної Церкви, однак навіть це не спонукало П. Білона та Є. Бачинського зректись власних принципів. Останніх по праву можна вважати «піонерами» популяризації релігійно-національного відродження УПЦ через видання спеціалізованого часопису.

¹ Прокопович В. Шевченко і ми. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно. 1923. Лютий-березень. № 7-8. С.26-34.

² Проповідницький листок. Щипіорно. 1923. Січень. № 2. с.12.

³ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). Львів. 2002. С.274.

Мачей Кротофіл,
Університет Миколая Коперніка (Торунь, Польща)
Ігор Срібняк,
Київський університет імені Бориса Грінченка
Анна Хлебїна,
Слов'янська бібліотека,
Національна бібліотека Чеської Республіки (Прага)

ОСНОВНІ ПРОЯВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ РОБІТНИЧИХ КОМАНД УГА В ЧСР, 1922 – БЕРЕЗЕНЬ 1923 рр.

(за матеріалами часопису «Український Скиталець»)¹

Перебування вояків УГА у таборах інтернованих на теренах ЧСР було нелегким випробуванням, особливо в зимовий час, що було зумовлено досить скудним таборовим харчуванням та неможливістю обігрівати належним чином бараки через відсутність достатньої кількості вугілля для опалення. Натомість навесні-влітку таборян організовано залучали до різноманітних робіт, формуючи з них робітничі команди (сотні) та відряджаючи їх до багатьох чеських міст та містечок. Ці команди були організовані на військових засадах та підлягали призначеним командуванням інтернованих частин УГА старшинам. Вояцтво УГА було зацікавлене в участі у такого роду роботах, бо це дозволяло зробити грошові заощадження, які би могли бути витрачені взимку для поліпшення харчування та придбання теплого одягу, а також для підтримки членів родин інтернованих (в разі їх наявності).

Короткий огляд здобутків робітничих команд УГА на культурно-освітній ниві був

1 Díl «Hlavní projevy činnosti pracovních oddílů UHA v ČSR, 1922 – březen 1923 (dle materiálů časopisu Ukrajinský skytalec)» vznikl na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace poskytované Ministerstvem kultury. Rozdíl «Основні прояви життєдіяльності робітничих команд УГА в ЧСР, 1922 – березень 1923 рр. (за матеріалами часопису «Український Скиталець»)» був підготовлений на основі інституційної підтримки довгострокового концептуального розвитку науково-дослідної організації, наданої Міністерством культури Чеської Республіки – авт.

наведений С. Наріжним². У двох пізніших розвідках про інтерновані частини УГА в ЧСР або взагалі майже нічого не повідомляється про позатаборове повсякдення вояцтва в цій країні³, або подаються про це лише окремі факти⁴. Специфіка функціонування робітничих команд УГА була проаналізована в рамках окремої статті І. Срібняка, яким для цього були використані матеріали ЦДАГО і ЦДАВО України, а також інформація, що була почерпнута з окремих чисел «Українського Скитальця»⁵. Джерельний потенціал журналу став предметом дослідження в розділі колективної монографії⁶, щоправда він стосувалося відтворення лише таборо-

2 Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. Прага, 1942. Ч.І. С.67-70.

3 Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. 352 с.

4 Срібняк І.В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1924 рр.). К., 2000. С.123-126.

5 Срібняк І. Позатаборовий простір інтернованих військ УГА в ЧСР: повсякдення робітничих відділів (1922-1923 рр.) // Київські історичні студії. К., 2016. № 2. С. 49-59.

6 Мартьянова Я., Срібняк І., Хлебїна А. Матеріали часопису «Український скиталець» як джерело для реконструкції таборового повсякдення інтернованих вояків-українців УГА в Чехословаччині (1922 р.) // Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Feburga, 2021. S. 161-166.

вого повсякдення інтернованих вояків-українців УГА.

* * *

Після ліквідація табору інтернованих військ УГА в Німецькому Яблонному в цьому місті продовжувала працювати робітничача сотня, члени якої підтримували високу трудову дисципліну, а також прагнули належним чином організувати своє культурно-освітнє життя. В силу цього в сотні активно розвинув свою діяльність культурно-просвітній гурток, працювали читальня та крамниця, діяв чоловічий хор, який охоче виконував українські народні пісні на святах. 1 липня 1922 р. на концерті в честь Тараса Шевченка виступ хору був настільки успішним, що привернув увагу запрошеного на нього урядовця МЗС ЧСР (його прізвище не було зазначено у статті – *авт.*). Члени сотні долучалися й до збірок пожертв (на пам'ятник померлим українцям у Німецькому Яблонному, для голодуючих в Україні, а також на потреби хворих¹.

У місті Пардубиці у 1920-1922 рр. перебувала робітничача сотня УГА, яка виконувала роботи у розташуванні залізничного полку армії ЧСР. Згадувані роботи спершу були досить виснажливими, але з часом інтерновані адаптувались і виконували доручений їм обсяг робіт вже не перевиснажуючись. Сотня працювала в будні дні (понеділок-п'ятниця), у суботу вояки могли займатися спортивними вправами та були зобов'язані присвятити частину свого часу прибиранню власних помешкань – двох бараків. Харчування інтернованих українців забезпечувалося місцевою військовою кухнею, яка отримувала для цього відповідну кількість продуктів. Найбільше інтернованим дошкуляла ситуація із забезпеченістю вояцтва одягом, причому особливо нестерпною вона ставала взимку².

При сотні діяв просвітній гурток, який дбав про задоволення культурно-освітніх потреб вояків-українців. Заходами його управи, і зокрема Фурманського (голова), Шевцова (скарбник) і Маха (писар) для кількох неграмотних був організований вечірній курс, завдяки навчанню на якому остан-

1 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Серпень). № 16. С.9.

2 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Квітень-травень). № 13. С.13-14.

ні навчилися писати рідним листи та самостійно читали часописи. Гурток утримував бібліотеку (з 80 книжок), причому управа намагалася поповнювати її фонд шляхом докуповування книг, а також випозичаючи їх з таборової бібліотеки в Йозефові. Гурток також передплачував часописи з різних міст, зокрема Відня, Ужгорода та Львова (у т.ч.: «Громадський вісник», «Земля й воля», «Український прапор», «Соборна Україна», «Руська Нива», «Америка»). Гурток також заснував крамницю, завдяки прибутковій діяльності якої стало можливим покривати видатки для придбання часописів та книг. Стрільці самостійно провадили справи крамниці, комендант сотні Стадник здійснював лише загальний контроль. Загалом майно просвітнього гуртка оцінювалося в 6000 крон чехословацьких (к.ч.)³.

У ще одній робітничій сотні, що працювала у м. Пардубиці, значної популярності серед місцевих жителів набув театральний «Аматорський гурток». Він був заснований групою вояків УГА – «любителів сцени», які в такий спосіб намагалися ознайомити побратимів з творами українських драматургів, а також здійснити свої власні постановки. 1 квітня 1922 р. гурток дебютував виставою «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, яка відбулася у приміщенні місцевої філії YMCA⁴, отримавши теплі відгуки від присутніх на ній глядачів з числа місцевої публіки⁵.

Робітничі команди УГА виконували найрізноманітнішу роботу, так зокрема – сотня в Мостах (106 стрільців) була відряджена сюди для розбору будівель колишнього табору для полонених. Попри значний обсяг робіт сама праця з розбору бараків не була обтяжливою, що очевидно ж подобалося таборянам, оскільки їм не доводилось виснажувати себе понаднормовою працею, а крім того – вони мали достатньо часу на відпочинок. Разом з тим вояки цієї сотні взимку – на початку весни 1922 р. дуже активно долучилися до збору пожертв на різні гуманітарні

3 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Квітень-травень). № 13. С.13-14.

4 *Young Men's Christian Association* – Молодіжна християнська асоціація, благодійна американська організація, що надавала гуманітарну допомогу в таборах полонених та інтернованих різних країн Європи (у т.ч. й в ЧСР) – авт.

5 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Квітень-травень). № 13. С.12-13.

Пам'ятник померлим українцям у Німецькому Яблонному. ЧСР, 1921 р. Národní knihovna ČR, f. Speciální sbírky, T-UF-3-101.

потреби, зібравши для цього досить значні суми. Найбільша їх частина (810 к.ч.) була спрямована на потреби розвитку «Рідної школи»¹ в Галичині, ще 300 к.ч. були передані для будівництва в Німецькому Яблонному пам'ятника загиблим воякам УГА, який був покликаний нагадувати про тернистий шлях цієї військової формації².

Члени цієї робітничої команди подбали й про т.зв. «50-сотиківців» (групу колишніх полонених галичан, які повернулася з італійського полону, і мали з числа українських комбатантів найменше грошове забезпечення в ЧСР), яким було визначено суму в 500 к.ч., і ще 150 к.ч. призначалися для підтримки хворих стрільців своєї сотні. На гуманітарні потреби витрачалася й частина прибутку (7202 к.ч. протягом першої

половини 1922 р.) заснованої при цьому робітничому відділі крамниці³.

Досить розвинутою була й культурно-просвітницька складова життєдіяльності цієї сотні, що стало можливим завдяки виступам аматорського співочо-драматичного гуртка, який спорадично готував свої імпровізовані концерти. Загалом їх відбулося три, а крім того заходами аматорів була поставлена вистава «Пан Штукаревич» та розпочато підготовку до постановки п'єс «Мартин Боруля» та «Невольник» Кропивницького (станом на березень 1922 р.). Для малограмотних стрільців цієї сотні відбувалися виклади з читання та письма, діяв стрілецький захист, який допомагав військовим підтримувати власну фізичну форму. Місцеве населення ставилось до сотні з прихильністю та підтримувало їхні «культурні змагання», радо долучаючись до вистав та концертів⁴. Все це давало підстави редакції «Українського Скитальця» вважати його членів одними з найсвідоміших борців за українську державність.

Робітнича сотня в Терезині (або «Український сторожовий курінь») була однією з найбільш організованих та дисциплінованих формацій серед усіх таких робітничих відділів. Робітники «куреня» були задіяні в різних роботах, які не вимагали великих зусиль для їх виконання. Частина стрілецтва забезпечувала охорону військових складів чехословацької армії, а інша працювала на верстатах в складах зброї та амуніції (здебільшого – ремонт ушкоджених зразків). Кожен робітник зі складу цього відділу одержував необхідний одяг, взуття та білизну в разі потреби. У казармі кожен стрілець мав власне ліжко та постільну білизну, протягом усього часу дотримувались всі чинні санітарні норми. Заходами вояків цієї сотні була створена власна читальня, провадилися освітні курси. Командування тамтешнього підрозділу армії ЧСР та місцеве цивільне населення високо оцінювали самоорганізацію та дисципліну членів цієї робітничої сотні⁵.

Слід відзначити, що майже у кожній робітничій сотні УГА проводилися різні куль-

1 У 1881-1926 р. – «Українське педагогічне товариство», від 1926 р. – товариство «Рідна школа». Освітньо-виховне товариство на підтримку українського шкільництва. У 1939 р. було ліквідоване.

2 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Лютий-березень). № 12. С.16.

3 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Лютий-березень). № 12. С.16.

4 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Лютий-березень). № 12. С.16.

5 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Вересень). № 17. С.14.

турно-освітні заходи, причому таборяни не лише самотужки виконували всю підготовчу роботу (для заснування гуртків та курсів), але забезпечували їх подальшу діяльність. Так, зокрема, члени українського робітничого відділу в Ліберці після виконання основної своєї роботи долучалися до проведення різних просвітницьких акцій. Справу полегшувало те, що ця сотня мала свою власну читальню, в якій тричі на тиждень відбувались публічні читання з різних галузей знань (історія, географія та українська література) для всіх бажаючих. Не всі вояки зі складу цієї сотні були грамотними та вміли читати, але завдяки цим заходам – усі вони могли отримати нові знання та актуальну політичну інформацію. Крім того, для десяти неграмотних заходами коменданта сотника Чайковського провадився спеціальний курс читання й письма. Відділ організував й власну крамницю, дохід від роботи якої йшов на закупівлю додаткових продуктів для стрільцтва та поповнення бібліотеки читальні¹.

У місті Градець-Кралове (на початку ХХ ст. часто використовувалась німецька назва *Königgrätz* – в українських джерелах *Кенігрец*) перебували дві робітничі сотні УГА, члени яких були об'єднані патріотичним поривом, єдністю і бажанням отримати нові знання. 7 грудня 1921 р. спільними зусиллями двох сотень був заснований культурно-просвітній гурток, який вдався до організації «вечорів забав» для стрільців та постановки аматорських вистав. До його заслуг слід віднести проведення свята, присвяченого пам'яті гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, яке відбулося в одному з орендованих для цієї цілі приміщень, чисельну участь в якому взяло українське стрільцтво та місцева цивільна публіка².

Окремі робітничі команди УГА могли формуватися з меншої кількості вояків, як то було з українським відділом у містечку Рудольфов у південній Чехії. До його складу належало лише 29 осіб, але тим не менш його актив спромігся в січні 1922 р. організувати тримісячний курс грамоти для неграмотних і малограмотних, виклади на

1 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Лютий-березень). № 12. С.16.

2 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Липень). № 15. С.13.

Плакат на підтримку товариства «Рідна школа». ЧСР, Йозефов, 1920-ті роки. Slovanská knihovna – Národní knihovna ČR, f. Speciální sbírky, T-UEP-1-2263.

якому відбувалися щоденно (окрім неділі та святкових днів). Для решти вояцтва протягом зимових місяців проводилися заняття з історії України, географії та народного господарства, а також вільні оповіді на різні історично-етнографічні теми (останні користувалися найбільшою популярністю). Члени цієї команди охоче долучались до обговорення прочитаних ними книжок і окремих газетних матеріалів, що стало можливим завдяки передплаті командою часописів «Громадський Вісник» та «Український прапор». В квітні 1922 р. для всіх бажаючих був проведений спеціальний курс з вишивання українських візерунків³.

Українська робітничка команда перебувала й у місті Чеське Будейовіце, де за ініціативою десятника УГА Івана Гладуняка теж був організований курс вишивання, до участі в якому зголосилися 26 учнів (після його завершення вони самостійно вишивали собі сорочки). Заходами чотаря УГА Рудого для членів цієї команди був проведений торгівельний курс, який тривав з 26 грудня

3 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Квітень-травень). № 13. С.12.

Плакат благодійного концерту на підтримку голодуючих в Україні за участю українського хору в м. Подєбради. 30.7.1922 р. Slovanská knihovna – Národní knihovna ČR, f. Speciální sbírky, T-UEP-1-2290.

1921 р. і до 31 березня 1922 р. В рамках цього курсу відбулися заняття з «теорії заснування кооперативів» (8 годин), «урядження і ведення крамниці» (8), товарознавство (12), цінних паперів (3), народного господарства (16), торгівельного й промислового права (10), ділового листування (6) та «ведення [бухгалтерських] книг» (65). Всім учасникам курсу після його завершення були видані відповідні свідоцтва¹.

За оцінкою членів робітничої сотні УГА, які працювали у Брно та його околицях, виконувана ними робота була досить монотонною, з огляду на що для них було важливим привнести в повсякденне життя конструктивний зміст. Заходами коменданта сотні сотника Газдайка їх побут був організований на військовий взірць, харчове забезпечення інтернованих було поставлено добре (вояки отримували пайок солдата армії ЧСР). При сотні діяв просвіт-

1 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Квітень-травень). № 13. С.12.

ницький гурток, члени якого організували відчити з різних тем, у т.ч.: «Початок галицького повстання», «Організація села», «Про націю», «Кооперативи». Для шістьох неграмотних вояків сотні було влаштовано проведення курсу грамоти, який провадив студент медицини Темник².

Робітничий відділ УГА в словацькому місті Банська Бистриця розміщувався у військових казармах, в яких кожний стрілець мав «своє ліжко, сінник, заголовок (подушку – *авт.*), два покривала і два простирала». За оцінками вояків, які належали до цього відділу їх праця була досить тяжкою, вони розбирали бараки та здійснювали підвезення будівельних матеріалів для новобудов. Але при цьому «Стрільці тримаються добре. Сповняють по військовому всі прикази, видно карність (дисципліну – *авт.*) і порядок». Праця відділу в освітній царині була розпочата лише в другій половині 1922 р. та продовжена на початку наступного. Так, зокрема, з 20 січня 1923 р. був започаткований курс для неграмотних і малограмотних (провадив хорунжий Путько), участь в якому взяли 8 вояків. Одночасно був організований і курс німецької мови (хорунжий Дітріх), який відвідували 5 осіб³.

До робітничого відділу в Кошицях (комендант поручник Ліщинський) долучився ще один старшина УГА – поручник «Лихо» (справжнє ім'я), який перед тим втік з польського полону. Маючи навички роботи з деревом, останній став у вільний час займатися його різьбленням та конструюванням дерев'яних скринь, рамок й образів. Невдовзі кілька інтернованих виявили бажання долучитися до таких робіт, прагнучи отримати відповідні навички. За ініціативою поручника Ліщинського окремі вироби членів його сотні були презентовані на відкриті господарсько-промислової виставки у Кошицях, яку відвідало понад 80 000 місцевих мешканців. Дехто з них виявив своє зацікавлення цими виробами українців, завдяки чому більша їх частина була придбана, а виручені гроші – передані майстрам⁴.

2 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Вересень). № 17. С.14.

3 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 лютого. № 26. С.44.

4 Вироби українських робітничих сотень на чеській виставі // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Жовтень). № 18. С.13-14.

Члени української робітничої сотні в м. Комарно, які проживали у військових казармах, мали можливість використовувати свій вільний час для занять фізичними вправами та самоосвіти (шляхом прочитання газет і книжок, а також прослуховуванням лекцій з історії та географії). Потужним засобом їх згуртування стала організація святкового вечора з нагоди Шевченківських днів, що був проведений наприкінці березня 1922 р.¹

Проведення культурно-освітньої роботи у робітничих сотнях, відряджених до Праги, мало свою специфіку в силу того, що вони перебували у різних районах міста, відтак їх членів було досить складно зібрати всіх гуртом в одному місці для проведення навчання, обравши при цьому прийнятний для більшості час для проведення занять. Але попри ці складнощі 4 листопада 1922 р. розпочався курс для неграмотних та малограмотних та вечірні виклади для стрільців². Але інколи через таку роз'єднаність та нерозуміння місцевим населенням національних прагнень українців, душі інтернованих огортав сум. Така ситуація мала місце в м. Чеслав, бо тамтешня робітнича сотня була поділена на 9 команд, кожна з яких працювала в різних частинах міста. При цьому «місцеве населення, ще не розуміючи хто ми, відносились до нас, як до полонених, називаючи нас то румунами, то «русами»³. В цьому випадку для членів робітничої команди потрібен був певний час аби місцеві мешканці перемінили своє ставлення до інтернованих вояків УГА.

Але попри всі старання комендантів сотень та командування інтернованих військ УГА моральний стан частини вояцтва залишався пригнобленим, і саме це підштовхувало декого до прийняття фатальних рішень, як то мало місце з Михайлом Сметаною – членом робітничої сотні в Німецькому Яблонному. Він довгий час перебував в італійському полоні, а потім прибув до табору в Ліберці, де його життя не стало вільготнішим. Кількалітнє перебування у таборах позначилося на його психіці, і разом з тим – він все більше сумував за своєю батьківщи-

1 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Квітень-травень). № 13. С.12.

2 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 січня. № 24. С.41.

3 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 1 лютого. № 25. С.42-43.

ною. В своєму останньому листі він написав: «Не повинен я загинути тут таким способом. Розумію, що своїм вчинком не зможу більше виконати свій обов'язок перед державою, знаю, що всі з ким я «терпів» – осудять мій вчинок, але годі. Немає сили бачити більше страждання українців. Прощайте всі, прощай Україно». Його самогубство (він кинувся під потяг) позначився на моральному та емоційному стані усіх його побратимів, тимчасово загостривши у частини з них відчуття безвиході та приреченості⁴.

У цій ситуації важливим було запобігти посиленню таких настроїв, і одним із ефективних заходів для цього стало відзначення пам'ятних дат та національних свят, а також влаштування концертів, інколи – за участю українських артистів. Один з таких концертів був організований заходами спеціально створеного комітету при робітничій сотні у Ліберці (6 жовтня 1922 р.). До участі в ньому були запрошені військовий оркестр з Йозефова та співак-тенор з Братислави (українець Руснак, який виступав як соліст, вже маючи досвід участі у благодійному концерті в таборі Йозефов). Чистий прибуток від проведення концерту склав 562 к.ч., з яких 483 к.ч. були перераховані на допомогу голодуючим в Україні⁵.

Потужний мобілізаційний вплив на інтернованих справляв «День Листопадового зриву», який відзначався вояками УГА з нагоди встановлення 1 листопада 1918 р. української влади в м. Львів. Члени робітничої сотні в Братиславі доклали багато зусиль аби належним чином його відсвяткувати у

4 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Серпень). № 16. С.9-10.

5 Зі Скитальщини. Український Скиталець. Відень, 1923. № 23.1 січня. С. 60-61. Принагідно слід відзначити, що ЧСР була єдиною країною у світі, яка надавала допомогу голодуючим у Радянській Росії та Україні на державному рівні (не лише окремі організації, як, зокрема, АРА у США). Допомога голодуючим в Україні, крім того, що надходило з державного бюджету, була централізовано організована через Чехословацький Червоний хрест, який на пожертви окремих осіб і організацій збирав потяги з продуктами харчування, одягом і медикаментами. Долю конкретно цього збору важко з'ясувати, тому що у вересні 1922 ЧСР допомогу остаточно припинила через параноїдальну позицію радянських органів. Тоді ж більшовики проголосили, що голод офіційно припинено і організували комісію з ліквідації його наслідків. ЧСР після цього всю енергію зосередила на допомогу емігрантам.

Хор укр[аїнської] робітничої сотні ч[исло] 11. В центрі групи – Осип Павлишин (1882-1942). ЧСР, перша половина 1920-х рр. Slovanská knihovna – Národní knihovna ČR, f. Speciální sbírky, T-UF-3-22.

1922 р. – прибрали й прикрасили свій барак, в якому ввечері був проведений невеликий концерт. Над імпровізованою сценою поміж гербів, українських і чехословацьких прапорів був встановлений образ Тараса Шевченка на тлі війська, яке ладувалося до битви. Свято завершив виступ сотника В. Лаврова-Равлюка, який присвятив його президенту ЗУНР Є. Петрушевичу¹.

Відзначення цієї пам'ятної дати відбулося практично в кожній робітничій сотні УГА. В українському відділі у Брно вшанування цієї події розпочалося з виступу його коменданта сотника Корнила Купчанка, який дав короткий огляд подій всього періоду існування ЗУНР. Далі на гостей чекали декламації, пісні та урочисте виконання гімну. Серед присутніх були поважні чеські гості – окружний комендант Моравії генерал Подгайський, генерал Біли, представник частин армії ЧСР у Брно, а також ще кілька чехословацьких офіцерів. До свята приєдналися й представники академічної спільноти з Бол-

1 З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Листопад-грудень). № 10. С.10.

гарії та Югославії. Українські стрільці висловили щиру подяку за підтримку та присутність на святі усім гостям².

Доволі масштабним було святкування дня 1 листопада 1922 р. українськими робітничими відділами в м. Хеб. О 9.30 ранку сотні вирушили вулицями міста у супроводі військового оркестру до місцевої церкви для участі у Службі Божій. Її настоятель наприкінці церемонії провів певні паралелі: «три дні ми святкували національне свято відродження чехословацької держави, а сьогодні святкуємо 4-х річчя пам'яті воскресіння української держави Галицької землі». Наприкінці оркестром були зіграні державні гімни – «Ще не вмерла Україна» та «Kde domov můj?»³.

«З великою пошаною» день «Листопадового зриву» був відзначений у робітничій сотні в м. Банська Бистриця. Цього дня комендант відділу хорунжий Дітріх виголосив коротку промову, після якої хор вояків

2 Свято 1 листопада в українському робітничому відділі в Берні [в Брно] // Український Скиталець. Відень, 1922. 15 листопада. № 20. С.47-49.

3 Свято 1 листопада // Український Скиталець. Відень, 1922. 1 грудня. № 21. С. 44-45.

відспівав «Ще не вмерла Україна» і «Многії літа», присвятивши їх президенту (диктатору) ЗУНР Є. Петрушевичу. Тоді ж була проведена збірка пожертв для потреб «Рідної школи», під час якої вдалося зібрати 65 к.ч.¹ Крім урочистих зборів члени робітничого відділу з Німецького Яблонного 2 листопада вшанували пам'ять полеглих українських вояків УГА на військовому цвинтарі. Для покладання квітів були виділені кошти від управи міста, місцевої станційної команди і стрілецького робітничого сотні².

Мобілізаційний вплив мало справляти й проведення 8 грудня 1922 р. свята з нагоди дня «Просвіти» в робітничій команді УГА в Братиславі, в програмі якого були представлені твори видатних українських поетів та композиторів (Шевченка, Лисенка, Вербицького та ін.) у виконанні вояків цієї сотні. Після кількох декламацій та виступів хору на сцену вийшли актори аматорського театру (з числа інтернованих), які представили присутнім виставу «Знімчений Юрко», що своїм сюжетом зацікавила усіх глядачів. І цього разу всі отримані від проведення свята кошти були переказані львівській «Просвіті»³.

Нарешті інтерновані відзначали релігійні свята, і зокрема Різдво Христове. Для цього члени робітничого відділу в м. Банська Бистриця приготували святкову вечерю та запросили на неї офіцерів армії ЧСР, у т.ч. майора Цінку, капітанів Буковського і Гегеру. «Вечеря була при застелених столах і з освіченою ялинкою. Комендант відділу виголосив святочні побажання, гість Кравс (можливо що це був генерал-чотар УГА Антін Кравс) також виступив з гарною промовою, в якій побажав нам витривалості та віри у перемогу в наших змаганнях». Після цього стрільці співали новорічні коляди, а наступного дня сотня в повному складі відвідала місцевий кафедральний собор.

Прихід нового 1923 р. не подарував інтернованим чіткої перспективи в їхньому житті на чужині. Її відсутність та неможливість повернутися додому, що означало пролонгацію їх перебування в ЧСР, до того ж – у таборових

умовах – підточувало стійкість частини воєнства і занурювало їх у невеселі думки. Це у свою чергу створювало сприятливий ґрунт для деморалізації деякого зі стрільців УГА, яка часом виявляла себе в цілком неприйнятних формах, як то сталося в робітничому відділі з Опочно 6 лютого 1923 р. Цього дня в місцевій лікарні помер вояк УГА десятник Яків Шалагин. З нагоди цієї сумної події його побратими-інтерновані писали: «Немає нікого майже з нас, який би не видерся прямо із кігтів смерті й тому вона робить на нас незвичайне враження. Страшніше дивитись на життя, в якому діється ось таке ненормальне явище, яке якраз мало у нас місце». Його побратими довгий час сумнівалися, чи доцільно було «поділитися з рештою стрільців УГА цим сумним фактом», але зрештою вирішили прояснити обставини його смерті перед загалом інтернованих⁴.

Виявилось, що за кілька днів до своєї смерті Яків Шалагин посварився з стрільцем Повшиком зі свого відділу, і невдовзі їх конфлікт переріс у бійку, яку розпочав Я.Шалагин. Ця історія мала своїм продовженням чергову бійку – ранком наступного дня, коли через свою скривджену гідність вже Повшик напав на Шалагина, завдавши йому кількох ножових ударів. Шалагин після цього знепритомнів і був оперативно приміщений до місцевого шпиталю. Попри це врятувати йому життя не вдалося, бо завдані йому поранення виявилися надто тяжкими. Вбивця був затриманий та переданий до рук чехословацької поліції⁵.

Розповівши цей прикрий випадок, редакція «Українського Скитальця» вважала за доцільне звернутися до усього загалу інтернованих із закликком плекати свої військові чесноти: «Український Галицький Стрелець, який свідомий у розумінні своєї високої місії, переживши найтяжчі хвили терпіння, трудів і саможертви нашої УГА, не підніс би ніколи своєї руки навіть на ворога, коли бачив, що він лежав перед ним безборонним. Не підніс на нього своєї руки, бо розумів, що цим сплямив би стрілецьку славу й лицарську постать Українського Галицького Стрільця, а що найбільш важливо – він

1 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 лютого. № 26. С.44.

2 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 січня. № 24. С.40-42.

3 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 1 січня. № 23. С. 61.

4 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 1 березня. № 27. С.61-62.

5 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 1 березня. № 27. С. 61-62.

Виділ (відділ) К[ультурно] П[росвітного] К[ружка] при таб[оровому] роб[ітничому] від[ділі] ч[исло] 26 в Краль[овім] Градци.
Голова КПК – В. Бринський. ЧСР. Градець-Кралове, 1923. Slovanská knihovna – Národní knihovna ČR, f. Speciální sbírky, T-UF-3-21.

перестав би був бути членом цієї героїської родини»¹. Існують всі підстави стверджувати, що майже всі інтерновані в ЧСР вояки УГА поділяли цей заклик і не вважали для себе можливим вдаватися до насильства над обеззброєними вояками протиборчої армії. Наводячи цю цитату слід відзначити її універсальність та незмінну актуальність, у т.ч. й в сучасних умовах для майже всіх (крім радянської і російської) армій світу.

Наближення Шевченківських днів, відзначення яких дозволяло консолідувати вояцтво, на короткий час відволікло інтернованих від сумних думок. До їх святкування долучалася й місцеві мешканці (як то зокрема мало місце в Ліберці), бо програма святкування у більшості сотень мала досить велику та різноманітну програму. Винятком була робітнича сотні в Комарно, в якій через брак часу обмежилися виголошенням невеликої доповіді та кількома хорovими виступами (національний гімн і народні пісні)².

1 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 1 березня. № 27. С. 61-62.

2 Зі Скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 травня. № 31-32. С. 49-57.

Проте на початку весни 1923 р. на інтернованих чекало тяжке моральне випробування, бо 25 березня ц.р. Рада послів держав Антанти ухвалила рішення про входження Галичини до складу Польської держави. «Український Скиталець» приділив висвітленню ставлення до нього з боку стрілецтва УГА, повідомивши про проведення «протестів» членами робітничих команд у Пардубицях, Хебі, Ліберці, Чаславі, Пльзені, Рудольфові, Леопольдові, Німецькому Яблонному, Штернбергу, Хомутові, в Жиліні (Словаччина)³. Згадавши про одне з таких стрілецьких зібрань, на якому були присутні члени робітничого відділу УГА у Братиславі, редакція часопису переповіла основні висловлені промовцями заклики: «нарід побідити мусить. Запорукою тому благородна кров українського народу... Хай живе українське, витривале і многострадальне плем'я Галича й Володимирії, хай живе вільна Соборна Україна»⁴.

3 День протесту // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 квітня. № 30. С. 29-34.

4 Промова // Український Скиталець. Відень, 1923. № 30. 15 квітня. С.23-25.

Цей заклик було почуто в більшості робітничих сотень, члени яких продовжували сумлінно працювати та переказувати частину зароблених ними коштів на національні та гуманітарні потреби, як то мало місце у містечках Градець Кралове, Турнов та ін.¹ Члени цих відділів являли з себе приклад того як спільнота інтернованих може змінювати своє перебування на краще, навіть у тяжких умовах праці на чужині.

* * *

Отже, інтерновані вояки УГА виявили здатність до самоорганізації як в облаштуванні свого побуту, так і під час налагодження культурно-просвітньої роботи, саме тому їх перебування в робітничих командах відзначалось високою дисциплінованістю. Члени робітничих команд у своїй переважній більшості не дозволяли собі заплямувати чесноти українського вояка, і саме тому користувалися повагою у місцевого населення, яке з часом починало усвідомлювати їх національну ідентичність та державно-політичну приналежність. Цьому сприяло залучення мешканців чеських міст (очевидно що йшлося про тих з них, кого цікавила національна природа українців) до участі в культурному житті робітничих сотень та святкових заходах інтернованих.

Завдяки проведенню культурно-просвітньої роботи перебування вояків-українців у складі робітничих команд було сповнене

духовної згуртованості та взаємної підтримки, що у свою чергу допомагало їм долати всі випробування, якими було позначене життя емігранта. Особливо яскраво ця єдність таборян проявляла себе в день «Листопадового зриву», для підготовки відзначення якого вони докладали значних зусиль. Разом з тим єднання таборян мало й інший вияв – через щоденні зусилля старшин УГА в організації та проведенні курсів для неписьменних та малописьменних, а також в підтримці ними діяльності театральних аматорських гуртків.

Інформація про культурно-освітні здобутки робітничих сотень УГА регулярно розміщувалася на шпальтах таборового часопису «Український Скиталець», ці матеріали містять значну кількість цінних фактів для розуміння настроїв та прагнень інтернованих. Попри своє часом вкрай скрутне становище таборяни неодноразово проводили збірки коштів на різні національні та громадські потреби, намагаючись в такий спосіб внести свою скромну лепту в реалізацію важливих ініціатив. Тривале перебування на чужині негативно позначалося на їх морально-емоційному стані, підточуючи їх внутрішні сили, але вони й надалі готовність до боротьби за державну незалежність України. Тогочасні політичні реалії в центральній-східній Європі унеможлилювали для них досягнення цієї мети, примушуючи їх до пошуків шляхів адаптації в ЧСР на тривалу перспективу.

¹ З життя поза табором // Український Скиталець. Йозефів, 1922 (Липень). № 15. С.13; Зі скитальщини // Український Скиталець. Відень, 1923. 1 квітня. № 29. С.48-49.

ВИСВІТЛЕННЯ РЕАКЦІЇ НА ВБИВСТВО СИМОНА ПЕТЛЮРИ НА СТОРІНКАХ ЕМІГРАЦІЙНОГО ТИЖНЕВИКА «ТРИЗУБ»

Тижневик «Тризуб», який видався з 1925 по 1940 рр. українською еміграцією у Парижі, був заснований Симоном Петлюрою незадовго до його загибелі. Часопис висловлював позицію тих кіл української еміграції, які були близькі до очолюваного С. Петлюрою Державного Центру УНР в екзилі. В основному це були люди котрі брали участь ще у Визвольних змаганнях 1917-1921 рр. та були особисто знайомі з Головним Отаманом. На сторінках часопису висвітлювалися міжнародні політичні події, життя української еміграції в різних країнах світу, публікувалися різноманітні культурознавчі матеріали. Також, на його сторінках була відображена дискусія про майбутнє України та українського національно-визвольного руху у візії різних українських політичних таборів. Трагічна новина про загибель Голови Директорії викликала бурхливу реакцію на сторінках тижневика, викликавши полеміку в тому числі щодо майбутнього як державного центру УНР так і українського визвольного руху загалом.

Даний аспект був докладно проаналізований у статті та монографії А. Тимошик-Сударикової¹. Остання стала одним із найвагоміших наукових доробків у царині досліджень української еміграційної преси завдяки укладенню авторкою бібліографічного покажчика публікацій журналу «Тризуб»², а також уміщенню в книзі значної кількості

ілюстративного матеріалу та використанню великої кількості архівних джерел. Все це зробило її монографію надійним дороговказом у справі продовження досліджень з історії видавничої справи української політичної еміграції. Цінний фактаж та концептуальні узагальнення вирізняють її інші публікації згадуваної дослідниці³. Разом з тим – з огляду на суспільну значущість цієї теми існує потреба в додатковій актуалізації матеріалів журналу «Тризуб», матеріали якого були і залишаються надзвичайно цінним джерелом для відтворення основних проявів політичної діяльності унерівського табору української політичної еміграції.

* * *

Вбивство Голови Директорії УНР Симона Петлюри єврейським анархістом Самуїлом Шварцбардом, крім свого явного політичного резонансу стало справжнім психологічним шоком для української еміграції. Виявилось, що навіть в країнах Заходу українські діячі не можуть почувати себе в повній безпеці. Воно стало одним з перших гучних політичних вбивств міжвоєнного періоду, і сколихнуло не тільки українську громадськість, а й привернуло увагу світової спільноти. Справа про вбивство Петлюри Шварцбардом перетворилася на політичний процес над самим Петлюрою. На захист вбивці,

1 Тимошик-Сударикова А., *Убивство Симона Петлюри у дзеркалі публікацій паризького журналу «Тризуб» (1925-1940 рр.)* // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 1. Львів, 2009. С.104-111; Тимошик-Сударикова А., *Петлюріана паризького журналу «Тризуб»* // Журналістика. К., 2010. Вип.9. С.108-118; Тимошик-Сударикова А., *Парижський журнал «Тризуб». 1925 – 1940 роки: формування та функціонування*. К., 2013. С.133-141.

2 Тимошик-Сударикова А., *Парижський журнал «Тризуб»...* С.208-402.

3 Тимошик А., *Парижський журнал «Тризуб» як феномен українського друкарства в еміграції* // Друкарство. 2006. Ч.1. С.67-72; Тимошик-Сударикова А., *Здобутки і проблеми української еміграції на сторінках часопису «Тризуб»* // Наукові записки Інституту журналістики. К., 2009. Т.36. С.64-104; Тимошик-Сударикова А., *Тема історичного минулого і голодомору українського народу на сторінках паризького журналу «Тризуб»* // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Журналістика». 2010. Вип.17. С.13-18.

який буцімто мстився за єврейські погроми в Україні, виступили Ромен Роллан, Альберт Ейнштейн, Максим Горький, Олександр Керенський, Анрі Барбюс. Політична лівиця в самій Франції та інших країнах Заходу надала широкий розголос справі про вбивство Головного Отамана і забезпечила публічну підтримку Шварцбарду. Зрештою процес закінчився виправданням вбивці та його звільненням. До сих пір точаться суперечки, чи був Самуїл Шварцбард більшовицьким агентом який виконував замовлення радянських спецслужб, чи справді являвся месником за страждання свого народу, винуватцем яких нібито за його думкою був С. Петлюра.

Вперше згадка про вбивство С. Петлюри на сторінках тижневика "Тризуб" з'явилася тільки в номері за 6 червня 1926 р. тобто лише через 11 днів після того як пролунали постріли на вулиці Расін. Це сталося через страйк в друкарні, через що номер вийшов у скороченому обсязі із запізненням. Редакційна передовиця починалася словами: "Вбито великого чоловіка, жива – велика ідея". В номері була вміщена інформація про похорони Головного Отамана, котрі відбулися 30 травня в Румунській православній церкві в Парижі. Повідомлялося, що на похорони зібралася, крім родини покійного, велика кількість як українського громадянства, передусім з числа найближчого оточення С. Петлюри та ветеранів Армії УНР, так і представників "чужих держав яким була близька ідея визволення українського народу". Повідомлялося, що поховали небіжчика, після урочистої ходи, на паризькому цвинтарі Монпарнас. У кінці похорон був виконаний "Заповіт" Т.Шевченка. Промов ніхто не оголошував¹.

Вже наступний номер тижневика був майже повністю присвячений пам'яті Головного Отамана. У своїй передовиці редакція висловлювала надію, що ця трагедія дасть поштовх до діяльності українській еміграції та допоможе згуртувати її сили закордоном. Як приклад цього наводилися спільні дії та заходи у всіх куточках світу для вшанування пам'яті Петлюри. Вказувалося на те, що майже вся українська преса за майже поодинокими винятками, визнавала значення покійного для української справи та закли-

1 *Похорон С.В. Петлюри, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34. С. 2.*

кала дати відсіч ворогам. "Перед ворожим наскоком на всю українську справу, перед загрозою з боку ворога тяжкого самому святая святих нашого народу зникли дрібні розходження" – заявляла редакція тижневика².

Письменник та громадський діяч Василь Королів-Старий у своїй статті під назвою "Над свіжою могилою" в панегіричному тоні давав характеристику Петлюрі як національному лідеру, називаючи його людиною "гіперболічної упертості" та відзначав передусім велич духу Петлюри. "Умер в чужині Мазепа, та живуть «мазепинці». Умер в чужині Петлюра та не помруть Петлюрівці" заявляв Королів-Старий. Петлюру він порівнював з італійським революціонером Джузеппе Гарібальді, очевидно вказуючи їх роль в національному пробудженні своїх народів³.

Більш детальну характеристику Петлюрі дав незмінний редактор Тризубу О.Лотоцький у статті під назвою "Заповіт Симона Петлюри", аналізуючи його постать передусім через ретроспективу його політичної боротьби. Він називав покійного "живим символом державної незалежності України", вважаючи що "упав він жертвою злочину скерованою вправною рукою ворога нашої незалежності" вочевидь натякаючи на Радянський Союз, який на його думку стояв за Шварцбардом (взагалі версія про радянський слід у вбивстві Петлюри була прийнята безапеляційно майже всіма авторами Тризубу котрі висказувались на дану тему). Аналізуючи діяльність Петлюри під час визвольних змагань Лотоцький пригадував як ще під час переговорів з останній російським главкомом (Верховним головнокомандувачем Духоніним – прим. *Авт.*) переглядаючи низку документів він зрозумів наскільки великий обсяг роботи виконував Петлюра і називав це його першою практичною школою у військових справах.

Згадував також Лотоцький який важкий тягар впав на Петлюру після успіху антигетьманського повстання, коли доводилося фактично з нуля налагоджувати державний апарат. Вказував він також про роль Петлюри у боротьбі з єврейськими погромами, що було непростотою справою під час револю-

2 *Редакційна передовиця, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 1-3.*

3 *Королів-Старий В., Над свіжою могилою, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 3-6.*

ційного хаосу. Пригадуючи Петлюри в еміграційний період його життя котрий тривав 6 років, Лотоцький називав його “міцною скелею серед бурхливих хвиль емігрантських настроїв”. Багато емігрантів за словами автора, забувши про те якою тяжкою була боротьба за державність і невитримавши чергових ударів долі надалі намагались знайти винних у постаті Голови Директорії.

Лотоцький із сумом та докором відзначав, що навіть деякі українські емігранти з числа політичних противників Отамана вживали термін “петлюрівщина” з негативним підтекстом і таким чином мимоволі солідаризувались із зовнішніми ворогами. Лотоцький вважав, що для зовнішніх ворогів “Петлюрівщина” так ненависна тому, що вона асоціюється з ідеєю української державності, яку відстоював Державний центр УНР на чолі з С.Петлюрою. Однак, писав Лотоцький, попри пропаганду ворогів термін *Петлюрівщина* фактично замінив термін *Мазепинство* і що так само зі зневажливого «прізвиська» воно перетворилося на почесне найменування для українських патріотів.

Лотоцький у своїй статті намагався використати загибель Петлюри, як черговий привід нагадати українській еміграції що їй варто не вигадувати нові концепції, а триматися державницьких традицій УНР, котрі уособлював сам Симон Петлюра. Також, Лотоцький закликав утворити широку громадську організацію котра могла би стати громадською базою для уряду УНР і вважав, що це було б найкращим даром на могилу Петлюри. Свою статтю він завершив оптимістичним твердженням, що “Петлюра-Мученик стає більш страшний та ненависний ворогам нашої національно державної справи, ніж коли він був між нами”¹.

Дмитро Андрієвський у статті під промовистою назвою “Петлюра загинув – хай живе Петлюрівщина” спробував реконструювати хід думок замовників вбивства Петлюри. Париж він назвав “містом політичних мордів (вбивств – прим. *Авт.*)”, вказуючи на попередні випадки виправдання виконавців політичних вбивств в цьому місті, передусім з лав комуністів. Через це там легко було знайти виконавця для вбивства, бо завжди існувала ймовірність “вийти сухим з води”.

1 Лотоцький О., *Заповіт Симона Петлюри*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 6-12

Замовникам, на думку Андрієвського, треба було знайти і якийсь мотив і він був знайдений у вигляді загиблих під час погромів родичів Шварцвальда. Роль месника забезпечувала б злочинця коштами, як було на справі Дрейфуса. До того ж в такий спосіб можна було б кинути тінь на всю українську справу, звинувативши українців у юдофобії. Автор статті вважав “що все то занадто штучно щоб не бути розшифрованим”. Статтю він завершив закликком до українських емігрантів зібрати негайно кошти на добрих адвокатів, котрі могли б у вигідному світлі для української сторони показати цю справу для європейської спільноти².

З військової точки зору постать Петлюри проаналізував військовий міністр УНР, генерал-хорунжий В. Сальський у статті під назвою “Вождь з ласки Божої”. Сальський проводив ретроспективу діянь Петлюри від моменту коли того обрали головою Генерального військового комітету на хвилі українізації армії під час революційних подій 1917 року, до моменту коли він вже в якості Головного Отамана військ УНР та Голови Директорії перейшов разом з українськими військами р. Збруч у листопаді 1920 р. Сальський був відданим послідовником С.Петлюри та залишався йому лояльним до самого кінця, тому стаття загалом дуже схвально (можна навіть сказати де в чому некритично) характеризувала діяльність небіжчика. Автор статті відзначав особисту відвагу Головного Отамана проявлену ним ще під час оборони Києва від більшовиків у січні 1918 року, згадуючи як на власні очі бачив Петлюру з багнетом в руках на чолі українських вояків, які увірвались на завод Арсенал, контрольований більшовицькими повстанцями.

В. Сальський відзначає тверду орієнтацію Петлюри саме на держави Антанти і його чітку антибільшовицьку політику. Сальський віддавав належне організаційним здібностям Петлюри, згадуючи як той зміг весною-влітку 1919 р. впорядкувати розрізнені повстанські частини, створені ще під час Антигетьманського виступу Директорії. Автор статті згадував також особливу увагу Петлюри до кадрового питання – “невідповідних людей, що опинились на високих

2 Андрієвський Д., *Петлюра – загинув, хай живе Петлюрівщина!*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 20-21.

посадах революційним шляхом під час повстання, усунуто, закликано українців старшин бувшої російської армії, з бойовим стажем, з вищою військовою освітою, що вже показали себе твердими з боку національного”. Сальський, між іншим, перераховуючи заслуги Петлюри, згадав, що навіть тодішній угорський регент М.Горті надсилав тому спеціального листа з подякою за стримування більшовицьких військ весною-літом 1919 р., що допомогло останньому знищити радянську владу в Угорщині і не дати більшовицькій Росії розпалити полум'я комуністичної революції в центральній Європі.

Генерал відзначав у своїй статті, що ставка Петлюри на потенційний союз з Денікіним а через нього і з Антантою не виправдалась, через неприйняття Денікіним ідеї самостійної України. Петлюра був змушений шукати інших союзників й таки знайшов їх в постаті Юзефа Пілсудського, який був одним з небагатьох тодішніх європейських політиків, які розуміли важливість українського питання і життєвий інтерес в існуванні незалежної України для Польщі. “Українська армія разом з польською пережила всі успіхи та неуспіхи в боротьбі 1920 р. до кінця” – згадував Сальський пишучи про ті буремні події. Проте це не дозволило українській армії на чолі з Петлюрою вибороти незалежність.

Через несприятливі зовнішньополітичні обставини та брак матеріальних ресурсів, українські частини зрештою були змушені відступити під тиском більшовиків, і були інтерновані в листопаді 1920 р. на території Польської республіки, після підписання нею перемир'я з більшовиками. “Це був останній акт трагічної боротьби української армії на протязі майже 4-х років, що називається до останньої змоги. Під проводом свого Зверхнього Вождя армія виявила небувалу витривалість та надзвичайну моральну силу. Одним з головніших джерел цієї сили був сам Вождь армії” – такими словами Сальський характеризував останній момент боротьби Армії УНР на власній території, віддаючи належне її провідникові, попри те, що як він сам визнавав, Петлюра не був військовим фахівцем, “він посідав саме головне що потрібно Вождеві”¹.

1 Сальський В., *Вождь з ласки Божої*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 13-17

У тому ж номері Тризубу було вміщено уже детальний опис похорон Симона Петлюри. Привертає увагу той факт, що у вказаному переліку з шестидесяти дев'яти вінків покладених на домовину Петлюри від різних осіб та організацій не було жодного від галицьких організацій чи діячів, хоча свої окремі вінки поклали зокрема представники Кубані та навіть політичні противники Петлюри (українські монархісти).²

Факт прохолодного ставлення галицьких політичних кіл до загибелі Петлюри був відзначений в замітці в тому ж номері “Тризубу” присвяченій вшануванню пам'яті Небіжчика в Берліні, у якій говорилося про відсутність представників Західної України на урочистій панахиді та що “не було теж нікого з оточення Петрушевича”. Попри це в номері все ж була поміщена ухвала УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання), у якій було висловлено співчуття щодо смерті Петлюри та названо його носієм “великої національно-державної ідеї та виразником визвольної боротьби української нації”, проте було згадано і Варшавський договір 1920 р. який вочевидь і був причиною такої холодної реакції західноукраїнських політичних кіл на гибель Голови Директорії³.

У номері також містилася реакція на гибель Петлюри осередків української еміграції в різних країнах Європи: Польщі, Чехословаччині, Румунії, Німеччині у вигляді комунікатів, резолюцій та листів до редакції. Серед української громадськості цих країн було оголошено траур та проводилися панахиди в пам'ять Петлюри. Прикметним є повідомлення про згоду на участь в панахиді Павла Скоропадського, колишнього Гетьмана України, скинутого за безпосередньої участі Небіжчика. У своєму листі, уривок з якого був поміщений в “Тризубі” Скоропадський зізнався що “незважаючи на розбіжність наших шляхів – бачив завжди в ньому щирого українського націоналіста. Перед одвертою могилою схилию голову”⁴. Також наводилася цікава звістка, з поси-

2 *Похорон П[ана] Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 25-31.

3 *Відгомін смерті С. Петлюри в Берліні*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 50.

4 *Ухвала УНДО*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 51.

5 *Відгомін смерті С. Петлюри в Берліні*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 50.

ланням на польські газети, про урочисті молебні проведені українськими організаціями в пам'ять Петлюри у Києві та Харкові. Повідомлялося навіть про спроби провести демонстрації, учасники яких однак були швидко розігнані радянською міліцією¹.

У наступному номері "Тризубу" була поміщена офіційна відозва від уряду УНР в екзилі. У ній заявлялося, що Петлюра загинув "від зловорожої руки найманого ворогами України убивці". В ній знову пригадувалася роль Симона Петлюри в боротьбі за українську державність та який важкий тягар падав на його плечі за життя. В цій же відозві була поміщена інформація про покладення обов'язків Голови Директорії та Головного Отамана військ УНР на Голову Ради Міністрів УНР Андрія Ливицького, згідно закону від 12 листопада 1920 р. Відозва крім самого А.Ливицького, була підписана також новим Головою Ради Народних Міністрів УНР Вячеславом Прокоповичем та військовим міністром Володимиром Сальським².

Редакція "Тризубу" коментуючи відозву Уряду, заявляла що "стверджуючи спадкоємність та неперериваємість легальної влади Української Народної Республіки розбиваються розрахунки Москви", яка на їх думку вбивством Голови Директорії хотіла знищити саму УНР. Редакція ще раз закликала українське громадянство до лояльності уряду УНР, вочевидь розуміючи, що зі смертю фігури такого масштабу як Петлюра, легітимність Державного Центру УНР в очах української громадськості закордоном може бути підважена³.

У статті під назвою "Пам'ятник нерукотворний" (назва відсилає до відомого вірша російського поета О.Пушкіна) прозвучав вперше заклик до заснування "Української бібліотеки імені С.Петлюри в Парижі". Доцільність її заснування автор статті обґрунтував тим, що українська колонія у Франції буде тільки кількісно збільшуватися. В майбутньому ця бібліотека мала би стати своєрідним вікном у західну культуру для української молоді. Також бібліотека представляла би Україну та її культуру для самих європейців, котрі все більше почина-

ли цікавитися українською тематикою. Як відома така бібліотека була згодом створена у 1927 р. На її базі у 1930 р. було створено Музей Петлюри⁴.

Тижневик також висвітлював на своїх сторінках реакцію на гибель Петлюри безпосередньо на українських землях, передусім тих, які входили до складу Польщі і де українці могли відносно вільно вшановувати пам'ять Головного Отамана. Так, наприклад на Волині, де він провів значну частину часу під час Визвольних змагань, проводилися численні панахиди та пам'ятні заходи, участь в яких брало селянство та особливо молодь. В містечку Здолбунів, за словами автора однієї з заміток, на панахиду по Петлюрі в місцевій церкві "зійшлися всі, навіть ті, що вже давно забули, що вони українці". Також відзначалося, що майже вся місцева волинська преса "одногосно зайняла правильну позицію в оцінці тієї необмеженої нашої національної втрати"⁵.

Попри «прохолодну» реакцію галицьких організацій численні пам'ятні заходи з нагоди вшанування пам'яті С.Петлюри відбувалися і в Галичині, щоправда, як відзначав тижневик – передусім заходами наддніпрянської еміграції. Так, в Тернополі, велика парафіяльна церква не вмістила і половину українського громадянства, що прибули вшанувати пам'ять Петлюри на першу поминальну службу в Галичині. Прикметною, є згадка про участь офіційних представників місцевої військової і цивільної польської влади в пам'ятних заходах. Панахиди з великою кількістю учасників відбулися також у Львові та Перемишлі⁶.

Свою позицію щодо вбивства Петлюри висловили на сторінках "Тризубу" представники деяких провідних українських політичних партій. Так, зокрема, резолюції української радикально-демократичної партії (колишні соціалісти-федералісти) прямо вказувалося, що вбивця Петлюри виконував замовлення більшовицької Москви. Ум резолюції містився протест проти звинувачень в антисемітському характері українського національного руху. Наголошувало-

1 *З України*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 50.

2 *Від Уряду Української Народньої Республіки*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 3-6.

3 *Редакційна передовиця*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 6-7.

4 Черепин С. В., *Пам'ятник нерукотворний* „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 7-9.

5 *З жалібної хроніки*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 27.

6 *З жалібної хроніки*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 28-29.

ся, що як тільки українці здобули державну незалежність, вони одразу покликали до державної роботи національні меншини, передусім євреїв, свідомо чому була надана Центральною Радою національно-персональна автономія та створення відповідних міністерств (із врученням портфелів міністрів) представникам кожної чисельної меншини в УНР. С. Петлюра був, за словами авторів резолюції, одним з ініціаторів та втілювачів усіх цих заходів. Вказувалося також на те, що погроми відбувалися там, де переставала існувати тверда українська національна влада. Партія заявляла про свою лояльність Уряду УНР на чолі з А. Лівичем і висловлювала йому повну підтримку в подальшій державній діяльності¹.

Українська Парламентська Репрезентація в Польському Сеймі, за свідченням тижневика, також висловила свій рішучий протест щодо звинувачень на адресу Петлюри та українському руху в погромах, котрі висловлювали представники Єврейського Кола в Сеймі, класифікуючи це не інакше як “кривавий навіт” на український народ².

У відозві Української соціал-демократичної робітничої партії, до якої в свій час належав і сам Петлюра, виконавцю вбивства також однозначно було названо більшовицьким агентом та “найнятим катом”. Однією з цілей цього політичного вбивства на їх думку було обернути ненависть українського населення до радянського режиму на ненависть до євреїв. Таким чином більшовики могли б себе згодом виставити перед світом не пригнобленими українців та інших народів, а вже як оборонців єврейської людності. У відозві було згадано що Петлюра був саме членом УСДРП під час Визвольних змагань. Партія повторювала думку інших авторів тижневика, що Петлюру було вбито передусім з політичних причин, бо він являв собою символ самостійної демократичної України, і що саме в такий свій якість він і був небезпечний для більшовиків. УСДРП заявляла про свою подальшу боротьбу за українську державність, і готовність апелювати в цій справі до світової спільноти. Слід відзначити, що міжнародні

організації інколи висловлювали свою підтримку УНР: соціалістичний робітничий інтернаціонал, який працював у Марселі восени 1925 р., висловив протест проти поневолення України чужинцями і наголосив на своїй підтримці ідеї самостійної України³.

На сторінках Тризубу також висвітлювалася реакція преси на вбивство Петлюри у різних європейських країнах. Так, зокрема, у замітці про реакцію румунської преси йшлося, що вона мали суперечливий характер, але у тому випадку, коли румунські видання намагалися об'єктивно проаналізувати причини і наслідки цієї трагедії, а не черпати інформацію із західноєвропейських видань (що було типовим) то ставлення було як правило “прихильно-співчуваючим”. Журналіст Євген Титяну зробив висновок, що “для всіх прихильників і приятелів України, як сусідки, смерть Петлюри означає віддалення справи реалізації її незалежності”⁴.

Передбачуваною була реакція радянської преси на загибель С.Петлюри, який завжди залишався запеклим ворогом більшовиків. ТАРС (Телеграфне агентство Радянського Союзу) назвав вбивцю Петлюри “українцем”, котрий буцімто мстив за вбивства росіян та євреїв. Ім'я “месника” в телеграмі ТАРСу не називалося. Петлюру називали на сторінках радянської преси оборонцем дрібної буржуазії, що було типовим ярликом для нього ще з часів Визвольних змагань. Інші радянські видання називали вбивцю Петлюри “невідомим емігрантом”, теж не називаючи його ім'я. Радянська преса відділяла поняття петлюрівщини від особистості самого Петлюри і визнавала, що до певної міри його закономірність, хоча і таврувала його такими словами як “тупа обмежена самостійницька ідеологія”. Радянська преса висловлювала надію, що ця трагедія стане кінцем для української еміграції і що це спонукає її представників до повернення в Україну. Редакція “Тризубу” з іронією відзначала, що радянська преса говорила про Петлюру майже теж саме, що й українська еміграція, різниця тільки в контексті в якому все це подавалося. Але загалом радянська преса, попри все негативне

1 Від української радикально-демократичної (С.-Ф.) партії, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 39. С.24-27.

2 Ухвала Української Парламентської репрезентації, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 39. С. 27.

3 Відозва Укр. Соц.-Дем. Роб. партії до селян та робітників, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 41. С.24-27.

4 Геродот Д., Преса Румунії про убивство С.В. Петлюри, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С.15-17.

ставлення, не могла не визнавати значення постаті Головного Отамана для України¹.

Огляд реакції югославської преси розпочався з розбору статті російського емігранта ліберальних поглядів Ксюніна, яка називалась “Кровавий Петлюра”, і являла собою набір антиукраїнських кліше розповсюджених серед російських шовіністичних кіл. Ця стаття викликала полеміку в югославській пресі, котра загалом критикувала статтю Ксюніна, хоча сама слабо розбиралася в українській справі. Відповідь на антипетлюрівську статтю підготувало белградське відділення українського товариства “Просвіта”, в якій робилася спроба спростувати наклепи Ксюніна. Російське емігрантське видання “Новое время” котре було розміщене в Югославії, видало на смерть Петлюри серію статей, які за словами авторів “Тризубу” характеризувалися “звірячою злобою проти всього українського” та були нічим іншим як “вибухом зоологічних інстинктів”².

До питання реакції російської емігрантської преси на смерть Петлюри тижневик повертається у номері від 29 серпня 1926 р. Загалом, можна сказати, що реакція російських емігрантських видань була неоднозначною. Так, софійське видання “Русь”, як і радянська преса відділяло Петлюру від феномену Петлюрівщини і заявляло, що сам Петлюра так і не зміг опанувати цим рухом, що між іншим і проявилось в єврейських погромах, хоча за словами видання, парадоксальним чином режим Петлюри був найбільш юдофільським серед всіх некоммуністичних. Ризьке “Слово” порівнювало Петлюру з Махном та Булак-Балаховичем, проте відзначало, що він заслуговує на більшу увагу “через широту своїх проєктів”. Найбільш серйозно і детально, за словами редакції “Тризубу” подію розібрала теж ризька газета “Сегодня”, де визнається роль яку відіграв Петлюра в історії України та Росії. Зокрема нею було відзначено, що росіяни усіх течій відносяться до Петлюри негативно не тільки через те, що той був послідовним борцем за незалежність України, а й через те, що він буцімто був ярим русофобом “який забув все чим він був зо-

бов’язаний росіянам та Росії”. Інші статті характеризувалися або слабким знанням фактів, або упередженою суб’єктивною позицією авторів. Як зазначала редакція “Тризубу” – російська емігрантська преса, як і радянська, сиділа між двох стільців. З однієї сторони власні переконання заважали їм називати Петлюру українським героєм, з іншого усі перелічені ним “злочини” за словами авторів тижневика “мимоволі малюють велетня духу”³.

Отже, проаналізувавши вищенаведені матеріали, можна з певністю стверджувати, що вбивство Петлюри стало справжнім “громом серед ясного неба” для української еміграції. Гибель Голови Директорії на вулицях мирного Парижу, у демократичній Франції сколихнула всю українську громадськість і викликала бурхливу міжнародну реакцію. Значення і масштаб особистості Симона Петлюри визнали всі українські політичні кола, навіть ті котрі належали до інших ідеологічних таборів, чому яскравим прикладом була участь колишнього Гетьмана України Павла Скоропадського у панаміхиді по небіжчику в Берліні. Ніхто з авторів тижневика не піддавав сумніву політичний характер вбивства і те, що за цим стояла більшовицька Москва. Редакція та автори тижневика закликали у своїх статтях, присвячених пам’яті Петлюри, згуртуватися навколо Державного центру УНР як єдиного легітимного центру української державності, який продовжував діяльність Небіжчика. Уже в 1927 р. “Тризуб” присвятив цілу серію спеціальних випусків судовому процесу над С. Шварцбардом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тимошик А., Паризький журнал «Тризуб» як феномен українського друкарства в еміграції // Друкарство. 2006. Ч.1. С.67-72.
2. Тимошик-Сударикова А., Паризький журнал «Тризуб». 1925–1940 роки: формування та функціонування. К., 2013. 408 с.
3. Тимошик-Сударикова А., Убивство Симона Петлюри у дзеркалі публікацій паризького журналу «Тризуб» (1925-1940 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 1. Львів, 2009. С.104-111.

1 І.Л., *Логічний кінець*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 40. С. 13-16.

2 Ол.П., *Вбивство С.В. Петлюри в югославській пресі*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 40. С.24-26.

3 М.С., *Короткий перегляд гловніших статтів російської преси з приводу смерти С.В. Петлюри*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 27.

4. Тимошик-Сударикова А., Петлюріана паризького журналу «Тризуб» // Журналістика. К., 2010. Вип.9. С.108-118.
5. Тимошик-Сударикова А., Здобутки і проблеми української еміграції на сторінках часопису «Тризуб» // Наукові записки Інституту журналістики. К., 2009. Т.36. С.64-104.
6. Тимошик-Сударикова А., Тема історичного минулого і голодомору українського народу на сторінках паризького журналу «Тризуб» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Журналістика». 2010. Вип.17. С.13-18.
7. Похорон С.В. Петлюри, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34. С. 2.
8. Редакційна передовиця, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 1-3.
9. Королів-Старий В., *Над свіжою могилою*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 3-6.
10. Лотоцький О., *Заповіт Симона Петлюри*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 6-12.
11. Андрієвський Д., *Петлюра – загинув, хай живе Петлюрівщина!*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 35-36. С. 20-21.
12. Сальський В., *Вождь з ласки Божої*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 13-17.
13. Похорон П. Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 25-31.
14. *Відгомін смерти С. Петлюри в Берліні*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 50.
15. *Ухвала УНДО*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 51.
16. *З України*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 34-35. С. 50.
17. *Від Уряду Української Народньої Республіки*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 3-6.
18. *Редакційна передовиця*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 6-7.
19. Черепин С. В., *Пам'ятник нерукотворний* „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 7-9.
20. *З жалибної хроніки*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С. 27-29
21. *Від української радикально-демократичної (С.-Ф.) партії*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 39. С.24-27.
22. *Ухвала Української Парламентської репрезентації*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 39. С. 27.
23. *Відозва Укр. Соц.-Дем. Роб. партії до селян та робітників*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 41. С.24-27.
24. Геродот Д., *Преса Румунії про убивство С.В. Петлюри*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С.15-17.
25. І.Л., *Логічний кінець*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 40. С. 13-16.
26. Ол. П., *Вбивство С.В. Петлюри в югославянській пресі*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 40. С.24-26.
27. М. С., *Короткий перегляд головніших статтів російської преси з приводу смерти С.В. Петлюри*, „Тризуб”, Париж 1926. Ч. 37-38. С.27.

Марія Шлапай,

Київський університет імені Бориса Грінченка

АМЕРИКАНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ЧАСОПИС VOGUE: ІСТОРІЯ ВИДАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПЕРСОНАЛІЙ ЙОГО ФУНДАТОРІВ

Сьогодні Vogue – це суперавторитетне видання зі світовим ім'ям, що встановлює, фіксує та демонструє модні тенденції для всієї планети протягом останніх 130 років. Буде справедливим назвати його найвпливовішим модним виданням у світі, своєрідною «Біблією високої моди»¹. Знаменитість Vogue можна підтвердити цитатою Одрі Хепберн: «*Моє життя – це не теорії та формули. Це частково інстинкт, частково здоровий глузд. Логіка – це таке ж хороше слово, як і будь-яке інше, і я ввібрала*

1 Clifford. (2009, July 5). Vogue, High Fashion's Bible, Dips Into the Discount Realm. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2009/07/06/business/media/06vogue.html>

ту логіку, яку маю від усього й усіх... від моєї матері, від тренувань з балету, із журналу Vogue, із законів життя і здоров'я та природи»². Зважаючи на те, що Хепберн поставила Vogue поруч із балетом, який є атрибутом елітарної культури та законами природи, можна припустити, яку повагу вона і жінки подібні до неї виявляли до цього видання.

З моменту свого створення журнал Vogue наполегливо служив довідником про те, «хто?», «що?» і «коли?». Відтоді й дотепер видання здійснило значний культурний стрибок і незмінно тримається в авангарді

2 Black, Hayley. (2012). The art of the distinguished: How fashion magazines influence the definition and understanding of modern glamour. *All Theses*.

сучасної моди незалежно від епохи. Протягом багатьох років Vogue не лише відіграє значну роль у формуванні моди, але й впливає на поширення культурних тенденцій, адже поєднання у ньому стилю життя, стандартів краси, моди та культури гарантує глобальні охоплення. Виникає природне питання «що», а особливо «хто?» зробив Vogue таким успішним?

Мода, в широкому розумінні, була й залишається міським інститутом¹. Vogue «народився» в модерному мегаполісі під час «золотої доби» кінця XIX століття. Він був заснований у 1892 р. як щотижнева газета про моду та стиль для вузького прошарку соціальної еліти Нью-Йорка. На вищої витоків свого існування часопис висвітлював новини місцевого соціального середовища, традицій вищого суспільства та етикету, а також рецензував книги, п'єси та музику².

Наприкінці XIX століття промислова революція та підйом корпорацій подарували раніше немислимі багатства крихітній аристократичній частині американського суспільства³. Такі сім'ї, як Вандербільти та Астори, мали час і засоби, щоб будувати розкішні будинки, влаштовувати гламурні вечірки та купувати найкращий одяг. Їхнє повсякдення стало предметом значного інтересу для їхнього товариства, а також для менш заможних, але амбіційних середніх класів⁴. Стрімка урбанізація підштовхувала до створення письмових настанов щодо стилю та поведінки. У багатьох країнах місцеві журнали та щотижневики давали чимало порад новачкам щодо того, як доречно вдягнутися на домашню вечірку чи відвідування опери, що подати, коли самі влаштовують вечірку, і що зараз «в моді» в театрах.

Споглядаючи «нескінченні можливості для коментарів і випадкових докорів», Артур Болдуїн Тернер, американський бізнесмен і видавець, вирішив створити журнал, присвячений богомному способу життя, назвавши його «магнетичною володіючою

силою». Він запропонував своїм друзям, мільйонерам з Мангеттену, допомогти фінансувати Vogue. У початковому списку акціонерів було 250 імен, у тому числі всі традиційно впливові вельможі міста, які об'єдналися, щоб забезпечити «народження» Vogue «зі срібною ложкою в роті»⁵. Вони також склали основу ексклюзивного списку передплатників, який збереже репутацію Vogue у складні фінансові роки.

Ті, хто народився в привілейованому стані, часто мають хороші стартові позиції для успіху. Vogue був саме таким. Його аристократичний батько, А. Тернер, забезпечив йому переваги на старті. Саме ця людина створила ідею, що тісно пов'язала журнал із вищим суспільством та визначила його елітарну спрямованість.

А. Тернер був джентльменом із хорошими зв'язками у місті, чарівним, статним, повним ентузіазму та космополітизму чоловіком, і значна частина очікувань містян побачити Vogue зводилася до його популярності. Навіть щоденна преса, знаючи про бурхливу хвилю громадського зацікавлення, оголосила про його перший вихід друком. «Одним із головних дебютантів тижня стане Vogue, який буде представлено наступної суботи під керівництвом Артура Тернера», – йшлося в новинному бюлетені⁶.

Перший випуск американського Vogue вийшов друком 17 грудня 1892 р. Він містив чорно-білий малюнок дебютантки⁷ на обкладинці⁸. Перші номери Vogue детально розповідали про «400» – групу елітних світських осіб, за легендою названих на честь цифри, що позначала кількість місць у танцювальній залі родини Асторів⁹. Видання друкували щотижня, а коштувало воно 10 центів за примірник¹⁰ або 4 долари за річну підписку¹¹.

5 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

6 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

7 Молода дівчина, яка досягла зрілості та офіційно виходить у суспільство, де представляє себе й свою родину. Часто цей термін означав, що жінка була достатньо дорослою, щоб вийти заміж.

8 American Vogue. 1892. Vol. 1, No. 1, December 17.

9 Заможна американська родина, чії статки, засновані на торгівлі хутром, зосередилися на інвестиціях у нерухомість у Нью-Йорку.

10 10 центів 1892 р. дорівнює близько 3 доларам США на сьогодні.

11 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

1 Sadowy, K. (2023, February 24). Evolutionary Urban Development. Taylor & Francis.

2 Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, November 9). Vogue. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Vogue-American-magazine>

3 Vries. (2008, January). The Industrial Revolution. In Encyclopedia of the Modern World (Vol. 4, pp. 158–161). Oxford University Press.

4 Crain, E. (2016, September 27). The Gilded Age in New York, 1870-1910. Black Dog & Leventhal.

14 квітня 1906 р. в газеті *The New York Times* вийшов друком некролог із заголовком: «Помер Артур Тернер, засновник Клубу Грольє, жертва пневмонії»¹. Ця невеличка стаття є одним з найінформативніших з відомих нам джерел, які стосуються життєвого шляху фундатора журналу. Відтак, ми дізнаємось, що А. Тернер народився в Нью-Йорку у 1856 р. Він закінчив Принстонський університет і почав працювати юристом, навіть недовго займався адвокатською практикою. Згодом він зацікавився питаннями мистецтва, які стосувалися видавничої справи, і заснував газету, відому як «*The Art Age*» (Епоха мистецтва), яку він закрив, щоб розпочати нову – «*The Art Exchange*» (Обмін мистецтвом). Продавши це видання, він став арт-директором видавництва *Harper & Brothers*. Пізніше він вийшов із концерну *Harper*, щоб створити власний часопис, яким став *Vogue*.

Цікаво, що у некролозі його охарактеризували не як засновника легендарного журналу, а в першу чергу як одного з засновників *Grolier Club*². Незадовго до своєї смерті, А. Тернер став відомий в широких колах громадськості завдяки зв'язку з Асоціацією реформ *S.P.C.A.*³, практичним організатором якої він був. Асоціація складалася в основному з людей, які не були членами *S.P.C.A.*, і мала на меті «реформування суспільства» яке, на думку Тернера, «було в поганому стані»⁴.

Отже, можна стверджувати, що засновник журналу *Vogue* був різнобічно розвинutoю особистістю, і займав почесне місце у середовищі Нью-Йоркської інтелігенції. Враховуючи досить широке коло його інте-

1 Arthur Turnure dead. Founder of the Grolier Club a Victim of Pneumonia. (1906, April 14). *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1906/04/14/archives/arthur-turnure-dead-founder-of-the-grolier-club-a-victim-of.html>

2 Приватний клуб і товариство бібліофілів у Нью-Йорку, що було засновано у 1884 році. Це найстаріший існуючий бібліофільський клуб у Північній Америці. Його метою було об'єднання в одному місці авторів та видавців книг.

3 Society for the Prevention of Cruelty to Animals Reform Association – Товариство із запобігання жорстокому поводженню з тваринами, було засноване Генрі Бергом у 1866 році.

4 Arthur Turnure dead. Founder of the Grolier Club a Victim of Pneumonia. (1906, April 14). *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1906/04/14/archives/arthur-turnure-dead-founder-of-the-grolier-club-a-victim-of.html>

ресів, природньо постає питання мети створення журналу. Як стверджував сам А. Тернер: «Певною метою є створення гідного, автентичного журналу про суспільство, моду та церемоніальний бік життя, який має бути переважно ілюстрованим»⁵.

У свою третю річницю *Vogue* з упевненістю оголосив, що «щотижневик високого класу – це рекламне поле майбутнього». У редакційній статті А. Тернер зазначив: «Дві провідні ідеї контролюють вектор видання: одна – постійна згадка про те, що вдосконалення та розвиток ідуть пліч-о-пліч, а друга – про те, що його читачі – це джентльмени та дами, і що його енергія та ресурси повинні відповідати вимогам цього класу». Артур назвав *Vogue* журналом, «написаним розумними, для розумних»⁶.

Оригінальний задум А. Тернера полягав не в тому, щоб створити саме жіночий модний журнал. Ранній *Vogue* орієнтувався в рівній мірі і на чоловіків. Варто додати, що спорт теж відіграв важливу роль у журналі. Часто на всю сторінку розміщували ілюстрації чоловічої моди у одязі, прикрасах та поради щодо зачісок.

У третьому десятилітті ХХІ ст. це здається дивним, але протягом довгого відрізка часу в американському «*Vogue*» існувала рубрика «*As seen by Him*» («З його точки зору»). Її вів Вольтер Робінсон, який анонімно публікував свої статті. Він був старим другом А. Тернера і Гаррі Маквікара, художнього директора «*Vogue*»⁷. Приблизно через десять років після створення журналу кардинально змінив вектор і сфокусується виключно на інтересах своїх читачок, поклавши початок стабільному розвитку жіночої преси з такими назвами, як *Vanity Fair*, *Elle*, *Glamour*, *Cosmopolitan* та *Harper's Bazaar*⁸.

У перші роки існування журналу колектив співробітників був невеликим, і атмосфера зберігалася неформальною та невимушеною. Постійних дописувачів обирали в основному з особистих друзів власника. Одним із головних критеріїв відбору було їхне

5 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in *Vogue*. Doubleday.

6 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of *Vogue*. Hachette UK.

7 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in *Vogue*. Doubleday.

8 Sadowy, K. (2023, February 24). Evolutionary Urban Development. Taylor & Francis.

соціальне становище, знання гарних манер і тонкощів світського життя. Артур розумів, що офіс, який наповнений представниками «блакитної крові», є ключовим чинником для створення статусного видання. Також він вирішив, що йому потрібен редактор із власним баченням, який мав би здатність ефективно організувати роботу цієї команди¹.

Посаду головного редактора, а фактично редакторки, було запропоновано світській левиці Жозефін Реддінг, яка здавалась чудовою кандидатурою. Вона мала досвід в журналістиці і до того ж була гарною подругою власника. Успішною назвою, яка міцно закріпилась у світі високої моди, журнал завдячує саме їй. Жозефін поглянула в словник і побачила, що визначення слова «vogue» пасує їй «первістку». Воно позначає «моду чи стиль, що поширені в якийсь конкретний час. Зазвичай це слово використовується у фразі “in vogue” – в моді.

Іронічно, що перша редакторка Vogue категорично не схвалювала моду свого часу та була відкритою у своїй неприязні до неї. «Горби. Сьогодні жінки всі вкриті горбами. Великі опуклі рукави, брижі на стегнах, горби на спині – це нісенітниця»². Ж. Реддінг явно притримувалась феміністичних поглядів. Вона не лише не підтримувала ідею корсета, а також не бажала поступатись непрактичній моді.

Наскільки сильно вона не приймала моду свого часу, настільки сильно Ж. Реддінг любила тварин. Вона була активним учасником Американського товариства із запобігання жорстокому поводженню з тваринами (S.P.C.A.). Окреслена спільнота вважала її своєю відданою прихильницею³. Під час її «правління» сторінки Vogue гавкали, нявкали, пищали та ревіли, розповідаючи про життя тварин. У статті вона любила включати фотографії тварин, зазвичай

не пов'язані з жодною історією⁴. Її колонка «Про тварин» зуміла протриматись в американському Vogue до 1940-х рр.

Една Вулман Чейз, третя головна редакторка Vogue, у своїх спогадах розповіла про ще одну прикметну рису Ж. Реддінг: «Крім тогочасної моди та жорстокого поводження з тваринами, місіс Реддінг не схвалювала ще дещо – чоловіків». Поширились чутки, що один із джентльменів-дописувачів зробив їй якусь шкоду, і після цього її статті часто були пройняті іронією щодо чоловіків. На підтвердження цього факту можна навести цитату самої Жозефін: «Будь-які романтичні уявлення жінки щодо чоловіка можуть бути зруйновані, якщо вона зустрічає його поза домашніми чи соціальними колами, скажімо, колегу по коледжу або по професійній чи комерційній діяльності. Тут не панує світський етикет, і чоловік, позбавлений свого звичного зовнішнього глянцею, виступає у своєму істинному вигляді як звичайна людина»⁵.

На початку колектив Vogue був малочисленим. В офісі панувала неформальна чи навіть аматорська атмосфера. Оформлення журналу вирізнялось відсутністю системності. У перших випусках було багато малюнків суконь, але мало підписів під ними. Іноді в журналі писали: «Для опису дивіться друкований текст на іншій сторінці». Але що це мала бути за сторінка було сюрпризом і для авторів, і для читачів, тому що номер сторінки не вказувався, дизайнери не згадувались.

Таким був ранній Vogue – безтурботним, спонтанним, непередбачуваним, але водночас відверто снобістським. Ця надмірна елітарність, яка здається абсурдною сьогодні, пронизувала тон ранніх колонок часопису, проте вони були найпопулярнішою та найсуперечливішою відмінною рисою цього журналу.

Щодо реклами, то забезпечення прибутку з цього джерела доходу на початку не було пріоритетом для видавця. Такі повсякденні комерційні аспекти ведення його маленького видання були покладені на найманих працівників і торговців.

4 Е. Вулман Чейз у своїх спогадах зазначає, що найбільше Ж. Реддінг любила лева. Він регулярно з'являвся на сторінках журналу «у всіх своїх настроях і красі, з подружжям і сім'єю або без них».

5 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

1 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

2 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

3 Reform Association And S.P.C.A. At War; Mrs. Redding Tells the Reformers They Must Keep on Fighting. Talks Against Vivisection Says The S.P.C.A. Ought Not to Let Anybody Send Animals to the Rockefeller Institute. (1906, May 18). The New York Times. Retrieved from <https://www.nytimes.com/1906/05/18/archives/reform-association-and-spca-at-war-mrs-redding-tells-the-reformers.html>

За каденції Ж. Реддінг, справи з рекламою у редакційних статтях йшли не дуже успішно¹. Оголошення модних ательє та виробників хутра розміщували поруч із оголошеннями, що рекламували ліки від висипів і диспепсії². Проте вже за кілька років Vogue почав розвивати більш потужний модний напрямок і створював більш якісний контент. У традиціях основного конкурента, *фешн*-видання Harper's Bazar, ілюстрації стали більш деталізованими, з конкретним описовим текстом.

Важлива зміна редакційного напрямку відбулася в 1899 р., коли Роза Пейн звернулася до Ж. Реддінг з проханням створити розділ, присвячений формам одягу, які вона створювала. Реддінг погодилась, і щотижня Vogue представляв один новий *pattern*³. Читачі могли вирізати купон із замовленням та надіслати п'ятдесят центів, щоб отримати викрійку різних моделей одягу. Незабаром попит на шаблони крою від Vogue настільки зріс, що викрійку і виконання замовлень замість Р. Пейн комерційним службам довелося взяти на себе.

Ідея шаблонів стала радикальним відхиленням від початкової редакційної місії Vogue. Адже це можна розуміти як припущення, що деякі з читачів та читачок Vogue не можуть дозволити собі модний одяг ручної роботи від кутюр. Зважаючи на цей факт, редактори включили застереження у початковий текст кожної сторінки з шаблонами: «Vogue, як правило, не публікує шаблони крою. Як виняток – один зразок на тиждень»⁴. Однак незабаром виняток став правилом, незважаючи на постійні дебати серед персоналу.

Індекс «Ділові повідомлення» від 16 листопада 1899 р. містив понад п'ятдесят міст США, куди дистриб'юторам надсилали примірники журналу⁵. До 1904 р. загальна кількість підписок становила двадцять шість тисяч, а спеціальні видання були над-

руковані тиражами по п'ятдесят тисяч⁶. Того ж року в інтерв'ю для Printers' Ink А. Тернер описав Vogue як «журнал покупців» із функціями та рекламою, які були «віддані моді». Щоб допомогти передплатникам у їхній гонитві за новинками в модних тенденціях, Тернер додав: «Новини моди Vogue ґрунтуються на ескізах і пропозиціях з багатьох напрямків, і саме якість і ексклюзивність інформації, що лежить в основі цих новин, робить Vogue журналом, що циркулює серед людей зі смаком, які не тільки шукають, але й можуть по-справжньому оцінити найновішу інформацію про одяг». Він не згадав про нью-йоркське суспільство, натомість зауважив, що «головна причина, чому багато наших читачів обирають Vogue, полягає в тому, що вони живуть далеко від хороших кравчинь і приречені розраховувати на власні ресурси»⁷.

Стало зрозуміло, що на початку двадцятого століття Vogue пройшов через значні метаморфози і став модним журналом, а не громадською газетою. Частково ця стратегія репозиціонування могла бути пов'язана з тим, що її ринок вийшов далеко за межі П'ятої авеню⁸.

Діяльність Ж. Реддінг демонструвала, що рання версія Vogue мала кілька вимірів, виходячи за межі оглядів балів і світських скандалів. Висвітлення багатьох з її улюблених тем зменшило елітарність інших елементів, зробивши ранній Vogue доступним для ширшої аудиторії. Егалітарний погляд Реддінг врівноважував снобізм Тернера. Проте її ідеї ніколи не йшли в розріз із інтересами нью-йоркських світських осіб, яких як стверджувала доктрина Vogue, він переважно обслуговував.

Незважаючи на те, що журнал зарекомендував себе в газетних кіосках завдяки зв'язкам А. Тернера з «групою чотирьохсот», він блискуче віддзеркалював епоху та модні тенденції дев'яностих років XIX ст., в тому числі й завдяки Ж. Реддінг⁹. В той мо-

1 Hill, D. D. (2004, January 1). As Seen in Vogue. Texas Tech University Press.

2 Поширене гастроентерологічне захворювання, яке характеризується больовим синдромом, відчуттям переповнення після їжі, печією, нудотою та метеоризмом.

3 Шалон крою. Vogue Patterns є провідним джерелом ліцензованих шаблонів від кутюр.

4 Redding J. (1899, July 20). Vogue's Weekly Pattern. Vogue, 48.

5 Hill, D. D. (2004, January 1). As Seen in Vogue. Texas Tech University Press.

6 Zingg Ch. (1904, October 19). "Vogue", the Fashion Journal. Printers' Ink, 15-17.

7 Zingg Ch. (1904, October 19). "Vogue", the Fashion Journal. Printers' Ink, 15-17

8 Головна і найвідоміша вулиця району Мангеттен у Нью-Йорку, одна з найдорожчих торгових вулиць світу.

9 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

мент, коли вона вирішила піти на пенсію в 1901 році, Vogue залишився без керма. Е. Вулман Чейз так і описала цей період у своїх мемуарах: «Наприкінці дев'яностих років журнал містив дивовижну комбінацію елементів, проте не було майстра за кермом». Коли Ж. Реддінг і А. Тернер припинили співпрацю, і Vogue залишився без офіційного редактора, видавець практично одноосібно створював і редагував журнал, а співробітники вставляли зразки того, що вразило їх особисту уяву. Не було чіткої та вивіреної системи. Журналу була потрібна нова стратегія¹.

Коли такий «безкермовий» стан справ тривав деякий час, стало очевидним, що команда вкрай потребувала нового керівника. Шукаючи у своєму найближчому оточенні претендента на посаду, А. Тернер зупинився на надзвичайно симпатичній персоні, у якої проте абсолютно не було досвіду публікацій. Марі Гаррісон була його своячкою², а ще красивою жінкою-гольфісткою. Те, чого їй не вистачало в журналістській майстерності, вона компенсувала тим, що побудувала хороші стосунки з іншими підлеглими Тернера, а також продемонструвала гарні лідерські якості. Цього було б достатньо, щоб підтримувати журнал, якби в команді були б інші серйозні журналісти, але проблема полягала у нестачі компетентних авторів і заможних рекламодавців.

Е. Вулман Чейз описала М. Гаррісон як «сильну, гарну, сонячну молоду жінку, яка мала звичку наспівувати собі під ніс, коли їй було щось особливо приємно». Вона всім подобалася, і завдяки її спілкуванню з А. Тернером в офісі та поза ним, вона природньо стала другим головним редактором Vogue, хоча її навчання журналістиці фактично було схематичним³.

На початку ХХ століття, незважаючи на високий інтерес читачів, гостро постала проблема реклами. Една писала: «Наша реклама лежала в занепаді. Містер Тернер потребував нового стимулу»⁴. І він його знайшов, він найняв на роботу менеджера з ре-

клами – 19-річного юнака, Тома Маккріді. Новий менеджер вважав, що Vogue повинен розвиватись переважно як модний журнал і практичний довідник для покупок, а не як газета про соціальну діяльність. «Покажіть жінкам в решті Сполучених Штатів, що пропонують нью-йоркські магазини, кравчині та модистки, і що купують розумні жінки Нью-Йорка», – міркував він⁵.

Одним із нововведень, запроваджених А. Тернером спільно з менеджером з реклами Т. Маккріді був перехід до блокової реклами замість рядкової. Це дало рекламодавцям більше місця для експериментів із зображеннями та використанням порожнього простору, на противагу щільному тексту, типового для того часу⁶.

Ще одна політика, яку пропагував А. Тернер, і якої журнал дотримується донині, полягала в анонімності, за винятком статей на замовлення. «Vogue каже» – це те, що друкується на наших сторінках, а не особиста думка когось з редакторів⁷.

Прикладом того, наскільки добре ця політика була прищеплена читачам журналу слугує історія, яка трапилася пізнім вечором, після закриття, коли молода жінка вийшла з ліфта офісу видання і, побачивши Т. Маккріді, сказала: «Я хочу побачити когось, хто писав про цей комір, який описували цього тижня в Vogue, у колонці «Seen in the Shops» (Побачено в магазинах). Одна із співробітниць, що проходила повз, почула це. «Можливо, я зможу вам допомогти», – сказала вона. «Я написала статтю». Молода жінка здивовано подивилася на неї. «Ви це написали? Я думала, це написав Vogue». Це те уявлення, яке вдалось прищепити читачам⁸.

На початку 1903 р. відбулись значні зміни в політиці Vogue щодо механізму повернення непроданих товарів. Оголошення у випуску від 5 лютого 1903 р. повідомляло, що «читачі Vogue, які купують видання щотижня, повинні брати постійне замовлення

5 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

6 Cox, H., & Mowatt, S. (2012, February). Vogue in Britain: Authenticity and the creation of competitive advantage in the UK magazine industry. *Business History*, 54(1), 67–87.

7 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday

8 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

у своїх продавців, щоб запобігти затримці регулярних відправлень»¹.

Сучасні дослідники визначають цю стратегію, як таку, що «була помилковою з самого початку»². Читачі, які купували Vogue у газетних кіосках, швидше за все, лише час від часу хотіли придбати сезонні випуски, інакше вони вже були б передплатниками. Намір А. Тернера імовірно полягав у тому, щоб збільшити кількість передплат від продавців преси, проте ті, зіткнувшись із щотижневими грошовими втратами через непродані примірники, скасовували або зменшували постійні замовлення.

Е. Вулман Чейз, описує Артура як «джентльмена, який любив розтягувати обідню годину до полудня. Він був сумніним видавцем, але в нього були помилки, особливо тоді, коли його світське життя почало ставати особливо веселим». Една згадує: «Одного недільного ранку я прокинулась й усвідомила, що мій роботодавець, переймаючись про інші проблеми, знехтував деталями обкладинки для майбутнього випуску. Журнал виходив у четвер, і жодної обкладинки не було надіслано до друкарні, і, наскільки я знаю, навіть не було замовлено»³.

Не дивлячись на всі вищезгадані труднощі, Vogue став справжньою пристрастю для свого творця, його інтерес до журналу був незмінним. Незважаючи на те, що на початку свого існування видання відрізнялось відсутністю чіткої системи, у Vogue панувала атмосфера, яка створювала йому соціальний престиж, який ніколи не ставився під сумнів. Жодне видання в Америці не відображало так правдиво суспільство та моду дев'яностих, її суть, подекуди її безглуздість та чесноти⁴.

Навесні 1906 р. команда Vogue та всі хто був з ним пов'язаний зазнали нищівної втрати, А. Тернер раптово помер від пневмонії. Він залишив своїй дружині та маленькому синові Девіду будинок, кілька сотень доларів готівкою та Vogue. Часопис опублікував його фотографію із подякою, над якою співробітники працювали зі скорботною прихильністю та щирим захопленням.

1 Vogue Ad. (1903, February 5). *Vogue*.

2 Hill, D. D. (2004, January 1). As Seen in Vogue. Texas Tech University Press.

3 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

4 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

Зі смертю свого фундатора Vogue став як ніколи згуртованим підприємством⁵. Редактор М. Гаррісон і її наступниця Е. Вулман Чейз трималися разом, вирішивши не дозволити Vogue пропасти, оскільки це був хліб вдови А. Тернера та його маленького сина. Хоча М. Гаррісон так і не вдалося повернути попередню славу Vogue або хоча б адаптуватися до мінливих часів, вона змогла втримати інтерес його найбагатших читачів. Ця видатна категорія передплатників і привернула увагу підприємця-видавця, який терпляче чекав свого часу⁶.

Протягом наступних трьох років становище журналу часто було хитким, проте часопис зацікавив амбітного молодого чоловіка, про якого почали розмовляти у видавничому світі. Він походив із Сент-Луїса і звався Конде Наст. Протягом деякого часу журнал був на його «радарі», адже він якраз шукав елітне періодичне видання. І хоча зі смертю А. Тернера Vogue трохи втратив свій блиск, він все ще мав цінні зв'язки з вищим суспільством.

К. Наст був наполегливим у своєму бажанні. Вперше він хотів купити Vogue у 1905 р., тоді він звернувся особисто до А. Тернера, висловлюючи зацікавленість у викупі часопису, проте отримав відмову. Після його смерті Конде вирішив зробити другу спробу і звернувся з пропозицією вже до вдови колишнього власника. Цього разу йому поталанило. Вона погодилася на продаж, адже родина була не в змозі самостійно вести журнал⁷.

Коли К. Наст нарешті придбав Vogue у 1909 р., на той момент це було маленьке застаріле підприємство, втиснуте в кілька квадратних кімнат, а його співробітники працювали на дешевих меблях, куплених оптом у магазинах офісного обладнання. Прагнучи зберегти свою анонімність в офісі, Конде обрав кімнату з окремим входом, щоб ніхто не бачив, як він заходить або виходить.

Новий власник, чоловік з видатними видавничими здібностями та амбіціями, з'явився у житті працівників Vogue вкрай неочікувано. Незважаючи на те, що його ім'я

5 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

6 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

7 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

з'явилося на сторінці змісту,¹ надруковане трохи нижче за напис «The Vogue Company» і трохи вище за ім'я редактора М. Гаррісон, жодних інших ознак того, що журнал перейшов до нового власника, у журналі не було помічено. Незабаром співробітники прозвали його «людиною-невидимкою»². Чутки, які дійшли до знервованого персоналу, малювали жахливу картину Наста як макіавелліста³, а його співробітники проводили години у виснажливих роздумах, гадаючи, чи не залишаться вони всі на вулиці. Але К. Наст не планував масових звільнень, а перебуваючи у потоках доходів і прибутків, фіксував свою стратегію на майбутнє. Його любов до цифр завжди була основою його підходу до бізнесу, і вона так само добре послужила йому у Vogue, як і на попередній посаді в Collier's Weekly, де він досяг свого першого стрімкого успіху⁴.

Конде Монтроз Наст народився в Нью-Йорку в сім'ї, що походила з Середнього Заходу США, він мав німецько-французьке коріння. Згодом Конде вивчав право в Джорджтаунському університеті в Вашингтоні. Саме там він познайомився з Робертом Кольєром, дружба з яким, як зазначають дослідники біографії Наста, виявилася «вартою всіх ступенів світу»⁵. Коли Конде у 1895 р. закінчив навчання зі ступенем бакалавра права та повернувся додому, він не докладав жодних зусиль, щоб почати займатися юридичною професією, а натомість більше цікавився сімейним бізнесом. Він намагався врятувати від банкрутства друкарню, що належала його родичам, і варто зазначити, що йому це вдалось.

Батько вищезгаданого Кольєра володів процвітаючим книжковим бізнесом і журналом під назвою Collier's Weekly. У 1890-х це «прісне» видання було сповнене військових фотографій, спортивних новин коледжу та художньої літератури. Кольєр довго придивлявся до свого старого університетсько-

го приятеля та його рекламної роботи для друкарні, і зрештою запропонував Насту роботу в Нью-Йорку, в якості менеджера з реклами в Collier's. Саме там його хист до маркетингу виріс у повноцінну суперздібність.

Коли Конде прибув до Нью-Йорка, йому дали зарплату в 12 доларів на тиждень і наказали збільшувати доходи журналу будь-якими засобами, які він вважає за потрібне. Наст найняв найкращих авторів, згодом він представив кольорові фотографії, відкоригував дизайн і доповнив зміст видання, щоб надати йому більш повного та розкішного вигляду.

У 1887 р. тираж журналу Collier's становив приблизно 19 000 примірників, а загальний дохід від реклами становив 5600 доларів США. Після десяти років роботи Наста тираж зріс до 568 000 примірників із доходом у 1 мільйон доларів⁶. К. Наст створював детальні звіти й годинами вивчав дані, щоб визначити, що працює, а що ні. Він шукав кореляції між редакційними рішеннями та будь-якими сплесками або падіннями доходу. Його винагородою за блискучу роботу стала постійно зростаюча заробітна плата, яка до 1907 р. перевищувала 40 000 доларів на рік⁷. На піку свого у тріумфі в Collier's він подав у відставку.

Наступним кроком Конде було придбання компанії Home Pattern Company, через яку він почав франчайзинг шаблонів для Ladies' Home Journal. Ринок одягу, який все ще був практично неосвоєним, захопив його. Хоча це не стало великим проривом, на який він сподівався, проте саме там він звернув увагу на потреби споживача-жінки. Американські журнали того часу, як правило, ігнорували жінок. Виявлення жінки-покупця було одним із найяскравіших усвідомлень для Наста, і це змусило його задуматися про нові сфери ринку.

Визначальною рисою видавничої справи початку ХХ століття була зосередженість на масовому тиражі. К. Наст передбачав величезні можливості для журналу, який обслуговував би вузький ринок, надаючи рекламодавцям прямий доступ до цільової аудиторії, а вони в свою чергу були б готові

6 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

7 Ця сума була настільки великою, що в газеті Сент-Луїса її оголосили як найбільшу зарплату, яку коли-небудь отримував 35-річний чоловік, і майже стільки ж отримував президент США.

1 American Vogue. 1909. Vol. 33, No. 25, June 24.

2 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

3 В психології означає людину, що використовує лукавий стиль міжособистісного спілкування, пов'язаний із цинічним і прагматичним нехтуванням моралі.

4 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

5 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

платити вищу ставку за даний привілей. На цьому етапі він прийняв ключове для журналу рішення – він обрав тих рекламодавців, хто хотів орієнтуватися лише на надзвичайно багатих жінок. Модистам, спеціалізованим виробникам взуття та вишуканим ювелірам було набагато важче знайти свою аудиторію, ніж виробникам мила. Конде припустив, що надання цим рекламодавцям прямого доступу до бажаного малого відсотка заможної Америки може стати золотою жилою. Він дійшов до своєї відомої формули: розкішний журнал, орієнтований на жінок, орієнтований на клас¹.

Теорія К. Наста передбачала, що існує місце для засобу масової інформації, яке об'єднає тих людей, що можуть дозволити собі предмети розкоші, з тими, які бажають їх продати. На відміну від більшості видавців того часу, які прагнули великого тиражу, він прагнув до вибіркового. Він пояснив свою ідею аналогією: «Якби у вас був лоток із 2 000 000 голочок в ньому, і лише 150 000 із них мали б золоті наконечники, які вам потрібні, це був би нескінченний і дорогий процес, щоб відсіяти їх. Крім того, 1 850 000 які не мають золотих наконечників, вам не знадобляться, вони не зможуть вам допомогти, але якби ви змогли б отримати магніт, який витягував би лише золоті, яка економія!»². Магніт Vogue мав бути саме таким. Наст побачив у ньому можливість перевірити цю теорію, яку він розробив.

Йому знадобився майже рік, щоб оцінити ситуацію та запровадити перші зміни у Vogue. Розплутування залишків несистемного правління Тернера вимагало певних зусиль. Мета К. Наста полягала в тому, щоб створити чітко стандартизований формат із тієї мішанини, якою був Vogue, та консолідувати його найбільший актив: ексклюзивну читачьку аудиторію заможних американців.

Минуло чотири роки від покупки видання Настом, поки він вирішив почати процес втілення свого довгоочікуваного плану. У 1910 р., в номері за середину лютого, Конде Наст оголосив про свої наміри щодо журналу, написавши: «Vogue відтепер представлятиме актуальні новини моди, суспільства,

музики, мистецтва, книг і драми у двох чудових двотижневих номерах»³.

Конде мало що змінив у Vogue у перші роки свого управління, окрім перетворення його на півмісячне видання. Його ідея полягала в тому, щоб зберегти його привабливість для заможних верств населення та соціальної еліти, але розширити його функції, покращити його зовнішній вигляд і вдосконалити якість його змісту. Пізніше, у тридцятих роках ХХ століття Конде зауважив, що основний підхід Vogue мало змінився з 1909 р. «Наша пропорція моди та суспільних матеріалів не дуже змінилася. Що я робив, то це те, що прагнув отримати кращих художників і кращих авторів» – казав він⁴.

Наст поставив собі за мету – зрозуміти внутрішню роботу кожного відділу. Проте, незважаючи на всі зусилля, саме рекламники були його «спорідненими душами», а його власне рекламне минуле зробило його більш зацікавленим у їхній роботі.

Оскільки Наст планував перетворити рекламу на основний потік доходу, випереджаючи дохід від підписок, вона стала подвійно важливою. У бізнес-моделі К. Наста тираж зрештою став би просто цифрою, яку показують рекламодавцям, спонукаючи їх витратити великі гроші. До речі, саме цю його стратегію бізнесу активно використовують у рекламній політиці в ХХІ столітті. Вони орієнтуються саме на дохід від реклами, а продажі з накладу, у свою чергу, відходять на другий план⁵.

Без сумніву, К. Наст був геніальним маркетингологом, проте він не мав технічних знань про моду. «До дня своєї смерті він не міг пояснити, чому певна модель була хорошою чи поганою, але він мав надзвичайний хист до правильного, інстинктивний гарний смак»⁶. Це безпомилкове відчуття стилю, форми та балансу зробило його думку великою цінністю. Е. Вулман Чейз, яка була його одвічним партнером, другом та підтримкою, так охарактеризувала Конде: «Більшість людей вважали його скромним, соціально бездоганим, відданим вечіркам і обізнаним

3 American Vogue. 1910. Vol. 35, No. 8, February 15.

4 Peterson, T. (1956,). *Magazines in the Twentieth Century*. University of Illinois Press.

5 Miralles, N. S. (2021, March 18). *Glossy: The Inside Story of Vogue*. Hachette UK.

6 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). *Always in Vogue*. Doubleday.

1 Miralles, N. S. (2021, March 18). *Glossy: The Inside Story of Vogue*. Hachette UK.

2 Peterson, T. (1956,). *Magazines in the Twentieth Century*. University of Illinois Press.

у мистецтві, театрі, декораціях, спорті та фінансах. Вони не вважали його ані теплим, ані веселим, ані комфортним у спілкуванні. Його сором'язливість робила його стриманим, його надзвичайний соціальний блиск для тих, хто його погано знав, робив його грізним чи фальшивим, але насправді він був здоровим, розважливим і працьовитим чоловіком, особливо нетерплячим до обману та фальші»¹.

М. Гаррісон, яка була редактором з 1901 р., залишалася «біля керма» протягом перших п'яти років управління Наста. Коли він купив *Vogue*, вдова А. Тернера перестраховувалась і зберегла свої акції серед числа привілейованих, вважаючи, що це принесе більш стабільний дохід для її родини. Однак, коли прибутки журналу різко зросли під керівництвом Наста, вона відчула себе обманутою і згодом подала до суду на Наста. Сварка, що виникла, перекинулася з судів в коридори компанії². Оскільки чинна головна редакторка, М. Гаррісон, була сестрою вдови А. Тернера, відносини між нею і К. Настом стали «крижаними». Вони уникали один одного настільки, наскільки це було можливо. Звичайно, це не найкращий спосіб співпраці у світі бізнесу, і оскільки її контракт у будь-якому випадку добігав кінця, М. Гаррісон пішла на пенсію.

Після відходу М. Гаррісон, Е. Вулман Чейз плавно зайняла її позицію на найближчі 37 років. Вона обожнювала *Vogue*, але вже почала думати про відставку, коли К. Наст «поплескав її по плечу» і запропонував стати наступницею Гаррісон. Една була проникливою експерткою у модних тенденціях, що працювала у штаті задовго до того, як Наст придбав видання. В результаті, він знайшов собі найсильнішого союзника, якого коли-небудь мав видавець.

Її ім'я як головного редактора вперше з'явилося на шпальті журналу у випуску за 1 лютого 1914 р.³ «Думаю, я стала редактором у певному сенсі шляхом осмосу. Я поглинула *Vogue*, і *Vogue* поглинув мене, аж поки, здобуваючи знання в процесі, я зрештою влаштувалася на цій посаді»⁴, – писала Една у своїх спогадах.

1 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in *Vogue*. Doubleday.

2 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of *Vogue*. Hachette UK.

3 American *Vogue*. 1914. Vol. 43, No. 3, February 1.

4 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in *Vogue*. Doubleday.

Уродженка Нью-Джерсі, Една Вулман Чейз була вихована суворими бабусею та дідусем квакерами⁵. Една згадувала, що в її дитинстві була безпека та прихильність, але зовсім не було моди, цей світ був чужим для неї. Але вона, як і К. Наст, інстинктивно була «свідомою в одязі» (тут витриманою – авт.)⁶.

У вісімнадцять років вона переїхала до Нью-Йорка, де відчайдушно шукала роботу. У своїх спогадах вона писала, що заздрила заможним дебютанткам з багатих аристократичних родин, адже у неї не було грошей, і вона повинна була заробити їх.

Една потрапила у *Vogue* випадково, через сестру свого хлопця, Еліс. Вона запропонувала їй роботу у відділі тиражів, щоб підзаробити до Різдва. У 1895 р. Една підписала контракт із часописом⁷. Зовсім скоро після цього Еліс звільнилась, щоб вийти заміж, а Една так і залишилась у *Vogue*, приблизно на 60 років. На початку кар'єри її основним завданням було – писати адреси на конвертах. Також вона виконувала всіляку дрібну роботу для своїх колег, які із задоволенням перекладали на неї свої обов'язки.

В Едни не було вищої освіти, а основою її кар'єри стала сільська школа, як пізніше вона іронічно зазначила у своїх мемуарах. «Сьогодні молодій жінці було б майже неможливо отримати роботу навіть у молодій журналістській фірмі без вищої освіти або, принаймні, більш формальної освіти. Зараз в організаціях, у тому числі й у нас, є менеджери з персоналу, кандидатів тестують, перевіряють їхню кваліфікацію та академічну успішність. Я ставлюся до системи з повагою, це прогресивно й ґрунтовно, але я все одно відчуваю радість, коли згадую про сільську школу, яка була основою моєї власної кар'єри»⁸.

Розсудливість, смак і безкомпромісні стандарти досконалості Чейз були справж-

5 Протестантська конфесія у християнстві, відома своїми пацифістськими настановами і гуманістичним спрямуванням.

6 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in *Vogue*. Doubleday.

7 L. BORRELLI-PERSSON. (2017, February 22). Sarah Jessica Parker Narrates the First Years of Fashion in *Vogue*, Starting in 1892. *Vogue*. <https://www.vogue.com/article/vogue125-video-fashion-history-sarah-jessica-parker-year-1892>

8 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in *Vogue*. Doubleday.

нім серцем успіху Vogue.¹ Важливий внесок у моду вона зробила в тому ж році, коли її призначили головним редактором, це була організація першого показу мод.

Внаслідок Першої світової війни виробники одягу закрили свої виробництва в Парижі, проте сторінки Vogue потрібно було чимось заповнювати, що стало особистим викликом для головної редакторки. «У Нью-Йорку було дуже мало дизайнерів, у нас були імпортери, і були хороші кравчині, які передплачували модні журнали і копіювали моделі для своїх клієнтів, але вони не прагнули бути творцями»².

Оскільки більшість одягу, представленого у Vogue, створювалась саме в Парижі, Чейз взяла справу у свої руки та збрала кравчинь у Нью-Йорку, щоб вони пошили одяг для показу на шоу. Це спонукало інших виробників почати виготовляти одяг у Сполучених Штатах і продавати його за помірними цінами. Поява ж головної редакторки на показі нових суконь кутюр'є стала подією світового значення.

Е. Вулман Чейз вирізнялась також своєю принциповістю. Вона протистояла рекламодавцям «із мужністю маленького лютого лева», категорично відмовляючись згадувати в журналі будь-які товари, які, на її думку, «несмачні»³.

Фанатична відданість Е. Вулман Чейз Vogue була настільки сильною, що часто тих, хто відвертався від видання, жорстоко карали. Художники, які перейшли в Harper's Bazaar, ніколи не були прощені та були публічно зневажені. Коли Де Мейер⁴, який був одним із її найкращих фотографів, спробував повернутися до Vogue, Една категорично відмовилась знову взяти його на роботу. Співробітники, які звільнилися, могли отримувати листи з такими різкими словами, що вони боялися зустрітись з нею на вулиці⁵.

1 Warsh, C. K., & Tinkler, P. (2007, April). In Vogue: North American and British Representations of Women Smokers in Vogue, 1920s–1960s. *Canadian Bulletin of Medical History*, 24(1), 9–47.

2 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

3 Warsh, C. K., & Tinkler, P. (2007, April). In Vogue: North American and British Representations of Women Smokers in Vogue, 1920s–1960s. *Canadian Bulletin of Medical History*, 24(1), 9–47.

4 Йдеться про Барона Адольфа де Мейера, який працював фотографом для Vogue з 1913 по 1921 рік.

5 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

«Компактна і схожа на пташку», «з кучерявим коротким і передчасно сивим волоссям», «вимоглива» і «складна» – це прикметники, які зазвичай вживаються для її опису. На піку своєї кар'єри у Vogue Е. Вулман Чейз була головною редакторкою чотирьох окремих видань (американського, британського, французького та німецького) і відповідала за близько 150 постійних співробітників, а також позаштатних письменників, фотографів, художників та ілюстраторів. Очікувати, що вона буде розважливою, балакучою чи всепрощаючою, було б інфантильно. Вона була саме такою, якою мала бути: точною, продуктивною, та ефективною. Хоча нотки жорсткості все-таки спостерігались. Коли одна із її редакторок намагалась покінчити життя самогубством, стрибнувши на колії метро, Една повідомила їй: «Ми в Vogue не кидаємось під потяги метро, моя люба. Якщо потрібно, ми приймаємо снодійне»⁶.

Проте вона була справжнім фанатом Vogue. «Цей погляд, я знаю, може здатися вузьким, але я вважаю, що мало хто любить будь-яку сферу так сильно, як я власне видання. Красуні та діти, клопоти слуг і соціальні прагнення інших дівчат здавалися мені поверхневими. Моя робота ні. Я була професіоналом. Я могла заробляти власні гроші, або мене могли звільнити, якщо я була б неефективною. Це було щось, у чому я брала участь із великою енергією та ентузіазмом. Це і було життя»⁷.

Чейз пропрацювала в журналі майже 60 років, склавши свої повноваження в 1952 р. Vogue під керівництвом Е. Вулман Чейз, разом із своїм головним конкурентом Harper's Bazaar, став загальноновизнаним арбітром високої моди.

Наступні редактори американського Vogue, зокрема Грейс Мірабелла, Діана Вріланд і Анна Вінтур, також стали легендарними фігурами у світовому видавництві, значною мірою завдяки їхній редакційній свободі. Цей стиль управління та високі стандарти організації, вочевидь, були успішними, тому що склад читацької аудиторії журналу приваблював рекламодавців⁸. Те, що Vogue

6 Miralles, N. S. (2021, March 18). Glossy: The Inside Story of Vogue. Hachette UK.

7 Chase, E. W., & Chase, I. (1954, January 1). Always in Vogue. Doubleday.

8 Zuckerman, M. E. (1998, July 30). A History of Popular Women's Magazines in the United States, 1792-1995. Praeger.

був націлений на представників високого класу, було очевидно не лише через висвітлення ним останніх тенденцій моди, оглядів елітних ресторанів і клубів, але й за тематикою його реклами. Особливо в ранні роки свого існування Vogue часто робив рекламу для приватних шкіл і літніх таборів¹.

К. Наст і Е. Вулман Чейз розуміли одне одного беззастережно, повністю довіряли й поділяли однакові цінності як в особистій моралі, так і в бізнесі. Співпраця цих двох талановитих людей була неймовірно плідною. Плеч-о-пліч вони створили Vogue таким, який ми його знаємо сьогодні. Це рідкісне явище, щоб власник і редактор працювали на відносно рівних умовах, але в даному випадку так воно і було. Роки шаленого успіху та значного розширення були сплановані та реалізовані разом. Конде неодноразово позитивно висловлювався щодо спільної роботи з Едною: *«Це я, хлопчик із Сент-Луїса, і Една Чейз, квакер з Нью-Джерсі, встановили стандарти епохи. Ми показали Америці, що таке стиль»*².

Підсумовуючи, хотілось б підкреслити роль кожної особистості, яка так чи інакше творила історію Vogue. Відомо, що коли група осіб спрямовує свої зусилля, знання та навички на досягнення спільної мети, вони стають сильнішими, ніж сума їхніх окремих зусиль.

А. Тернер відіграв важливу роль у створенні імені та популяризації журналу серед заможного населення Нью-Йорка. Через свої видання та публічну діяльність, він відображав інтерес до змін і покращення суспільства, особливо його культурних аспектів. Разом із Т. Маккріді він запустив процес поступового перетворення Vogue на модний журнал і практичний довідник для покупок.

Ж. Реддінг, як перша головна редакторка журналу, фактично розробила фірмовий стиль часопису. За її редакції створювався контент, який зміг задовольнити інтереси та вподобання як заможної читацької аудиторії, так і середнього класу. Її редакторські рішення і наголос на елегантності та вишуканості встановили для журналу єдиний стандарт стилю, який охоче розвивали її наступники.

М. Гаррісон продовжила справу Ж. Реддінг, і завдяки вродженим лідерським якостям змогла втримати журнал «на плаву» після смерті А. Тернера, а найголовніше за її каденції на журнал звернув увагу К. Наст.

Новий власник основним вектором розвитку обрав рекламу, для цього він міцно закріпив за Vogue статус жіночого «елітного видання» та визначив його чітку фешн-спрямованість. Його далекоглядне керівництво та жага до постійного підвищення стандартів друку, сформували певний канон у галузі видавництва періодики, який наслідують по сьогоднішній день. Проте невідомо чи досягнув би К. Наст таких висот без своєї вірної соратниці та блискучої редакторки.

Е. Вулман Чейз стала відомою завдяки своєму інноваційному підходу до модної журналістики, вона співпрацювала з видатними моделями, дизайнерами, фотографами та журналістами. Її здатність виявляти нові таланти та демонструвати їх у вигідному світлі значною мірою сприяла створенню позитивної репутації Vogue. Щира відданість, виключна редакторська майстерність та своєрідний фанатизм головної редакторки став невід'ємною частиною історії успіху журналу.

Спільний внесок усіх вищезгаданих осіб заклав міцний фундамент для «розбудови» канонічного образу журналу та визнання Vogue абсолютним лідером у сфері фешн-журналістики.

1 American Vogue. 1924. Vol. 64, No.1, July 1

2 Seebohm, C. (1982, January 1). The Man who was Vogue. Viking.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (50-90-ті рр. ХХ СТ.)

Вступ. Часопис «Визвольний шлях» належав до числа найавторитетніших журналів української політичної еміграції націоналістичного спрямування. Його довга й терниста історія розпочалася на теренах Великої Британії у 1948 р., а останній випуск вийшов у 2009 р. в Україні. На початку свого існування «Визвольний шлях» був рупором Організації українських націоналістів (бандерівської фракції) за кордоном. У цей період у часопису друкувалися переважно ідеологічні статті, що призначалися для членів і симпатиків ОУН. У 1954 р. «Визвольний шлях» змінив своє «кредо», перетворившись на суспільно-політичний та літературно-науковий місячник з доволі широкою географією свого розповсюдження – його дописували українські емігранти з Європи, Північної та Південної Америки, Австралії. Протягом свого існування часопис мав хвилеподібний розвиток – періоди піднесення та спадів поперемінно змінювали один одного в його історії. Це впливало на якість видання, фаховий рівень статей, добір авторів. У журналі публікувалися статті на різноманітну тематику, наукові розвідки, критика художніх творів тощо. Враховуючи націоналістичне спрямування «Визвольного шляху», зауважимо, що в ньому велика увага приділялася історії України, зокрема, історії українського війська.

* * *

Історіографічний нарис. Проведення змістовного аналізу усього масиву матеріалів часопису є досить складним завданням, адже опубліковані праці різняться за стилістикою, змістовим навантаженням, фаховим рівнем авторів та жанровістю. При цьому слід зазначити, що публікація покажчику

змісту «Визвольного шляху»¹ істотно полегшує згадуване завдання завдяки структуризації його за тематичною ознакою. У покажчику в окремий розділ згруповано ті статті, що присвячені історії українського війська². Власне аналіз цих праць і є метою даного дослідження.

На сьогоднішній день наукових досліджень, присвячених аналізу змісту часопису вкрай мало. Наявні статті є вузькоспрямованими, тому в центрі уваги авторів обмежена кількість публікацій з конкретної проблематики. Наприклад, короткий огляд статей про постать Тараса Шевченка у публікаціях «Визвольного шляху» подається у роботі Юлії Гончар³. Василь Деревінський у своїй статті проаналізував публікації, присвячені діяльності В'ячеслава Чорновола⁴. Загальний огляд тематики статей часопису подано у праці Миколи Тимошика⁵. Найбільш ґрунтовним дослідженням публікацій «Визвольного шляху», на сьогоднішній день, є дисертаційна робота Тамари Дорохіної⁶. Авторка здійснила комплексний аналіз

1 Даниленко В., Герасимова Г., Васильєва Н., *Історія України, українського народу та його культури у журналі «Визвольний шлях»: Систематичний покажчик (1948 – серпень 1991)*, Київ 2021.

2 Там само, с. 41–42.

3 Гончар Ю., *Шевченкіана журналу «Визвольний шлях» (1983-1989 рр.)* «Шевченків світ», 2015, № 8, с. 145–148.

4 Деревінський В., *Журнал «Визвольний шлях» як джерело висвітлення діяльності В. Чорновола у 1960-х – на початку 1970-х рр.*, «Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова» 2007, № 4, с. 241–250.

5 Тимошик М. *Лондонський журнал «Визвольний шлях» та його місце в історії української журналістики на чужині*, 2021, «Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика», №49, с. 29–45.

6 Дорохіна, Т., *Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948-1991 рр.*, дис... канд. іст. наук, Чернівці, 2006.

на основі широкої джерельної бази, а також бібліографічну систематизацію публікацій часопису з історії та історіографії України.

Отже, «Визвольний шлях» є джерелом для різноманітних досліджень історії, журналістики, літературознавства та інших наукових галузей. Однак, враховуючи невелику кількість наявних статей, можна стверджувати, що дослідження часопису знаходиться на початковому етапі та потребує уваги науковців. Дана робота є продовженням розкриття джерельного потенціалу журналу, а саме висвітлення історії українського війська на його сторінках.

* * *

Стаття, в назві якої була використана цитата Івана Мазепи «Нехай вічна буде слава, що през шаблі маєм права...»¹, безперечно, мала ідеологічне спрямування та гостру антипольську та антиросійську спрямованість, адже вона є передруком з журналу УПА «Повстанець». Авторка статті – письменниця Богдана-Марія Світлик була керівницею Львівського міського жіночого проводу ОУН і публікувалася під псевдонімом Марія Дмитренко.

У своїй статті вона обстоювала думку про необхідність озброєння українського народу задля звільнення з-під гніту агресивних сусідів. Авторка наголошувала, що українці отримали би змогу управляти власним життям тільки за умови наявності у них військової сили. Так було за княжої доби, так було в період розквіту козаччини: «Український селянин міг спокійно управляти ріллям, гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа могли спокійно будувати школи й церкви, бо польський бундючний шляхтич і царський задріпаний дворянин знали, що спокою нашого рільника, вченого і нашого домового вогнища береже крива, гостра, вірна козацька шабля»². Зауважимо, що подібне ототожнення відносин України з Польщею та з росією сьогодні є неприйнятним, однак варто враховувати контекст і історичні події того часу, які вплинули на утворення подібних поглядів і позицій.

1 Дмитренко М., «Нехай вічна буде слава, що през шаблі маєм права» (І. Мазепа): [історія українського війська], «Визвольний шлях», 1950, № 2, с. 16–18.

2 Там само, с. 16.

Причому не тільки козаки вправно володіли зброєю. В тогочасному українському суспільстві селяни, жінки та навіть діти бралися до захисту своїх земель у разі такої необхідності. Як приклад авторка згадує героїчну оборону Буші (нині село у Вінницькій області), під час якої дружина сотника Олена Завісна по жертвувала власним життям аби тільки захистити місто. Надзвичайно актуальними зараз, під час повномасштабного вторгнення росії в Україну видаються слова М. Дмитренко: «Зброї нам треба, зброї нам дайте! Про зброю мріє палкий революціонер, що із старим “мавзером” (пістолет німецької компанії «Mauser» – У.Н.) організовує протиокупантські боївки; про зброю мріє український зневажуваний мужчина й юнак; зброї хоче ціла українська суспільність...»³.

Закінчується стаття пам'яткою українському повстанцю з п'яти пунктів, в першому з яких йдеться: «Доки держить твоя рука зброю, доти Ти вільна людина: володієш смертю для ворога і для себе»⁴. Отже, у статті М. Дмитренко описано значення зброї в житті українців протягом століть і наголошено на важливості та необхідності озброєння суспільства задля боротьби за звільнення від окупантів.

У 1950 р. у «Визвольному шляху» було опубліковано статтю, підписану ініціалами «М. М.»⁵. Праця є оцінкою воєнного потенціалу України в умовах революційних дій. Автор моделює ситуацію, в якій Радянський Союз веде війну з потенційним противником (без конкретизації країни). Розвал «імперії» автор вбачає у переможному повстанні на теренах України і Білорусі, натомість поразка цих революційних прагнень, на його думку, призведе до переміщення гіпотетичної лінії фронту по території України. Дана ситуація, у свою чергу, спричинить умови, в яких простежуватиметься зменшення чисельності населення, придатного до військової служби, що негативно позначиться на ресурсному потенціалі українського народу, необхідному для подальшої масштабної революції. При цьому автор на-

3 Там само, с. 16.

4 Там само, с. 18.

5 М. М., *Воєнний потенціал України [Людські та матеріальні ресурси України]*, «Визвольний шлях», 1950, № 11, с. 26–29.

живає стороною конфлікту не СРСР, а Російську імперію, ймовірно, зазначаючи таким чином, що Союз є спадкоємцем Російської імперії.

Статтю поділено на розділи за тематикою («Людські ресурси» та «Матеріальні ресурси»), що в свою чергу поділяються на підрозділи: а) оцінка річного врожаю України, б) одяг для армії і населення, в) озброєння армії, г) промислове виробництво, ресурси. Автором була зроблена спроба підрахувати кількість українців, які можуть бути залучені до військових дій. В статті використано статистичні дані, що стосуються як демографії, так і решти ресурсних показників України. Проте варто зазначити, що посилання на джерела статистичної інформації відсутні. Отже, ми маємо справу з суб'єктивною оцінкою автора, адже не можемо визначити походження даних, що подаються у праці. У свої підрахунки придатного до виконання військової служби населення України автор включив не лише українців, що проживали на території УРСР, а також зараховує до цього числа й етнічних українців за межами республіки.

У таблиці «Категорії військово придатних»¹ українці, що потенційно на початку війни перебували би в армії або були би мобілізовані в перші дні структуруються за географічним принципом: «Україна і її зона»²: Архангельськ-Самара-Баку, Далекий Схід, Закавказзя, Середня Азія, Сибір. Загальна кількість таких українців сягає 10,2 мільйона осіб. Окрім того, автор зазначив, що варто залучити українців з Білорусі та «козацького простору», що в сумі становить ще 3,5 мільйона придатних. Однак підсумок підрахунку людського потенціалу не такий оптимістичний, адже: «З 10,2 мільйонів – У.Н.) військово-мобілізованих людей на Україні (у випадку війни) і українців з-за меж України – материка, в районі безпосереднього засягу (територія УРСР – У.Н.) материка буде до 4,4 міль., тобто менше половини її військового потенціалу. Просування фронту війни з заходу на схід, в напрямку України, без розвалу російської імперії, цебто без переломного повстання на Україні і Білорусі приведе до перекочення фронту через Україну і оголення її від військово

придатного населення – відступ армії і евакуація. Тоді повстає небезпека, що на Україні в цей час залишиться тільки до 1,5 міль. мужчин, з того до 1 міль. сяк-так військово придатних»³.

Аналізуючи матеріальні ресурси, автор подає дані середньорічного збору хлібу в Україні за 1939 і 1945 рр. Як і у випадку з демографічними даними, джерело інформації залишається нерозкритим. За оцінками річного врожаю харчові ресурси для армії, такі як хліб, цукор, соняшникова олія наявні в достатній кількості. Водночас м'яса, масла, овочів буде нестача, що спровокує ситуацію потреби обміну цих товарів на пшеницю з іншими країнами. Щодо одягу і озброєння, на думку автора, на початку боротьби необхідно знайти можливість користуватися ресурсами ворога, а в подальшому налагодити власне виробництво. Щодо промислового виробництва, автор зазначив, що під час можливої національно-визвольної революції та війни з Росією в Україні не буде достатньої кількості працюючих заводів та фабрик, а отже, необхідно створити «спеціальний орган конструкції промисловості з фактичними правами економічного відділу генерального штабу, в завдання якого мало б входити: перебудова промисловості в першу чергу для потреб війни на основі генерального плану цілої перебудови промисловості в інтересах національної економіки»⁴.

Важко оцінити фаховий рівень даної статті з точки зору правильності підрахунків статистичних даних та доречності запропонованих дій, адже національно-визвольна революція українського народу в СРСР не була можливою, а війну російська держава розпочала значно пізніше, ніж була написана ця стаття і вже з суверенною Україною. Проте наявність такого детального аналізу воєнного потенціалу України на сторінках «Визвольного шляху» є свідченням того, що українці, які опинилися в еміграції, не втрачали ані в 1950 році, ані пізніше, надію на звільнення своєї Батьківщини від московського ярма.

Стаття «Українська військовість»⁵, що була надрукована у другому випуску 1955 р.,

1 Там само, с. 27.

2 Там само, с. 27.

3 Там само, с. 27.

4 Там само, с. 29.

5 Токаржевський-Карашевич І., *Українська військовість*, «Визвольний шлях», 1955, № 2, с. 14–16.

без сумнівів є цінним джерелом для дослідження історії українського війська. Її автором був видатний історик, дипломат, політичний і громадський діяч, а також один з перших співробітників часопису «Визвольний шлях» Ян Токаржевський-Карашевич. У своїй праці автор зробив стислий огляд традиції української військової справи від часів Русі і до моменту створення перших українських націоналістичних організацій у ХХ ст.

Токаржевський-Карашевич у своєму дослідженні дійшов висновків, що для українців примусова служба в армії була не типовим явищем, до якого вони були приневолені у кінці XVIII ст., коли Україна зазнала повного поневолення двома імперіями – Австрійською та Російською. До того військо комплектувалося вихідцями з привілейованих прошарків суспільства – бояри або дружинники в період Русі та шляхтичі у Речі Посполитій. До того ж військова служба була шляхетною справою, і цей привілей передавався у спадок та забезпечував визнання, владу та матеріальні блага. Проте для українського населення, що потерпало впродовж всієї історії від агресії сусідів, було звичною справою брати до рук зброю і боронити свою землю. Особливо яскраво це проявилось в часи Козаччини, адже піти на Запорізьку Січ або ж вступити до реєстрового козацького війська прагнула значна кількість представників різних суспільних верств.

Період визвольних змагань 1917–1922 рр. також засвідчив виразне прагнення українців добровільно вступати до національних збройних формувань. Добровольці творили різні військові формації, а їх командири не завжди розуміли необхідність дисципліни та підпорядкування вищому державному проводу. Але автор цієї статті обстоював іншу думку: «Плакали й ремствували різні наші “державні” мужі над нашою “отаманією”, як виявом анархії, не розуміючи у своїх висушених мозках, що може в тій отаманії виявляється той військовий лицарський дух українського народу, який від часів, коли Олег прибив свій щит на брамі Царгороду триває через усі війни, бої, перемоги, через славу Володимира, Ярослава, Мстислава, Романа, Данила, через Хмельницького, Виговського, Мазепу, Дорошенка,

Орлика, Петлюру, через Січових Стрільців, 1-шу Українську Дивізію, через Українську Повстанську Армію аж до наших днів»¹.

Висновки І.Токаржевського-Карашевича щодо готовності українців до озброєної боротьби у критичні періоди історії знайшли своє підтвердження в наші дні, коли велика кількість українців добровільно вступила до лав ЗСУ у 2014 р., а ще більше – після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну в 2022 р. для того, щоб боронити свою Батьківщину від агресора, як це робили наші предки у минулому.

Стаття українського військового історика Юрія Тиса-Крохмалука² є вузькотематичною, спеціалізованою розвідкою. На основі давніх історичних джерел автор висвітлює використання вибухових речовин і механізмів, що застосовувалися з використанням принципу ракетної тяги у військових діях на теренах України. У статті подаються як історичні факти, так і припущення щодо можливості використання прототипів ракет.

Так на основі літописів автор обстоював гіпотезу, що русичи могли бути обізнані з цим видом зброї вже за часів правління князя Ігоря після використання «ясного вогню» візантійцями проти ворожого руського флоту. Писемні джерела не дають відповіді на запитання як саме відбулася ця атака, чи використовувався при цьому стрільний порох і як саме він доставлявся на кораблі, адже запалені осмолені стріли не називалися «яснем вогнем». Наступна згадка про подібний вид озброєння датується 1185 р. під час битви русичів з половцями. Згідно з інформацією, почерпнутою з літопису, у полоненого половця знайшли пристрій, що стріляв «живим вогнем». На запитання чи користувалися русичі такою зброєю автор статті відповідав: «Немає ніякого сумніву, що так було, бо годі думати, що наші князі не користувалися такою успішною і потрібною зброєю»³, але підтвердженень цієї тези не надає.

В тексті «Історії Русів» Тиса-Крохмалук виявив згадку про використання ракет козаками у 1516 р.: «...гетьман вислав загін кін-

1 Там само, с. 16.

2 Тис-Крохмалук Ю., *Ракетна зброя в історії українського війська*, «Визвольний шлях», 1958, № 3, с. 285–288.

3 Там само, с. 286.

ноти з наготовленими заздалегідь паперовими ракетами, що коли їх кинути на землю, могли перескакувати з місця на місце і робити до шість пострілів кожна»¹. У Першій світовій війні ракетниці використовували для сигналізування та підпалу стріх хат, однак вагомого значення вони не мали. Вже в роки Другої світової війни радянські війська застосовували ракети, що створювали димовий заслон. Цю конструкцію вони, імовірно, скопіювали з німецьких «Nebelwerfer». Також ракетна зброя була добре відома бійцям Української дивізії та Української Повстанської Армії. Воїни УПА здобували ракети різних типів у битвах з німцями та більшовиками, а також перероблювали їх, пристосовуючи для партизанської тактики. Сьогодні ракетна техніка вийшло на значно більш розвинений та смертоносний рівень. Тому стаття Тиса-Крохмалюка набуває актуальності і спонукає науковців до переосмислення першоджерел нашої військової історії.

У статті 1975 р., підписаній ініціалами «М.Н.»², висвітлено створення товариства «Українських Січових Стрільців», яке можна вважати першою національною військовою організацією з часів козаччини. Історія УСС бере свій початок з руханково-пожежних товариств, першим з яких стала «Січ», створена українським громадсько-політичним діячем доктором Кирилом Трильовським у 1900 р. «Січі» масово засновувалися на Галичині та Буковині. Згодом з'являється товариство «Сокіл». Однак, існування організацій, де українські діти та молодь не лише загартовувалися у фізичному відношенні, а й могли набувати виробленого українського націоналістичного світогляду – не влаштувала місцеву польську адміністрацію. Особливо радикальним противником «Січей» був цісарський намісник у Львові граф Андрій Потоцький. Він навіть намагався звинуватити Трильовського у державній зраді, проте ця спроба не призвела до бажаного для нього результату.

Тим часом взаємини між державами у світі загострювалися і все вказувало на наближення, й навіть неминучість війни. Тому виникає потреба створення вже серйозні-

ших організацій військового спрямування. У 1912 р. Кирило Трильовський заснував «Український Січовий Союз» у Львові. На той момент вже існували дві польські військові організації, одну з яких, «Strzelec», очолював Юзеф Пілсудський. Оскільки місцева адміністрація продовжувала стояти на заваді створення українського військового товариства і не затвердила проект статуту УСС, було прийнято рішення зробити дослівний переклад з польської на українську мову статуту організації «Strzelec». Таким чином з'являється перше товариство «Українські Січові Стрільці»: «День 18-го березня 1913 р. у Львові – дата великої історичної ваги для українців, бо тоді від віків, по зруйнуванні Запорізької Січі, почала народжуватися наша збройна сила»³.

Згодом до УСС приєднався стрілецький гурток Івана Чмоли – одного із засновників відомої української скаутської організації «Пласт». Якщо до УСС приймали тільки студентів і людей з вищою освітою, то в УСС II цього вже не вимагалось. Членами УСС II масово ставали робітники, також існувала жіноча чота. Разом з УСС та УСС II на українських підавстрійських землях діяли ще понад 90 товариств УСС. У статті автор висвітлює проблеми, з якими зіштовхнулася організація в перші роки свого існування. Не було єдиного зразку для пошиття однострою для всіх членів товариств, австрійці відмовлялися надавати рушницю для вправ, хоча позичали їх польським парамілітарним організаціям.

Особливо гостро стояла проблема відсутності військових підручників українською мовою. За цю нелегку справу взялися колишні старшини австрійського війська Осип Демчук й Осип Семенюк: «...їхня праця була особливо трудна, бо мусіли користуватися не тільки військовими підручниками австрійськими, сербськими і польськими, а й творити зовсім нові, ще незнані в українській мові, технічні назви. В кінці вийшов той підручник п. з. «Правильник піхотинців»...»⁴. Автор описує дві урочисті події організовані товариством – Січове стрілецьке свято на честь австрійського імператора Франца Йосифа і святкова хода «Січей» і «Соколів», що була присвячена 100-річчю з дня

1 Там само, с. 287.

2 М. Н., *До історії січово-стрілецького руху*, «Визвольний шлях», 1975, №7/8, с. 849–852.

3 Там само, с. 850.

4 Там само, с. 851.

народження Тараса Шевченка, у якій брали участь члени УСС. Отже, у статті подано історію заснування і перших років товариства «Українських Січових Стрільців». Згадано основних діячів, що були у цьому задіяні, проблеми з якими вони зіштовхнулися. Як висновок автор зазначив: «без “Січей” і товариств УСС не було б Легіону УСС»¹.

Висновки. Часопис «Визвольний шлях» – цінне джерело для дослідження української історії. Статті, присвячені історії українського війська, публікувалися впродовж всього існування журналу. Зацікавлення цією тематикою є закономірним, адже часопис окрім інформаційної функції був провідником націоналістичних патріотичних поглядів серед української діаспори в усьому світі. Історія боротьби українського народу за незалежність потребувала й потребує донині дослідження витоків та еволюції військової справи. У залучених в роботу статтях висвітлено військову історію за часів Русі, козаччини, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., Першої та Другої світових воєн. Ці праці дають змогу частково реконструювати українську історичну науку на еміграції, адже їх тематика та ідеологічне спрямування є відображенням сфери зацікавленості та поглядів представників української діаспори. Так у проаналізованих статтях простежується ідея тяглості української військової історії, що є складовою частиною державотворення. Висвітлення особливостей військового досвіду українців засвідчує постійну необхідність боронити свою землю, що, на жаль, є актуальною і дотепер. Проаналізовані статті є джерелом дослідження не лише історії розвитку війська чи озброєння, а й української національної ідеї загалом. «Визвольний шлях» став платформою для об'єднання українських емігрантів,

які виборювали ідею державної незалежності України. Для сучасних науковців часопис розкриває можливості на основі публіцистичного доробку дослідити розвиток політичної думки української еміграції, що є важливим для розуміння процесу становлення нації та держави. Окрім того, історія журналу «Визвольний шлях», а також опубліковані у ньому матеріали дають нагоду українцям та світовій спільноті відкривати для себе правдиву історію України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гончар Ю., Шевченкіана журналу «Визвольний шлях» (1983-1989 рр.) «Шевченків світ», 2015, № 8, с.145–148.
2. Даниленко В., Герасимова Г., Васильєва Н., Історія України, українського народу та його культури у журналі «Визвольний шлях»: Систематичний покажчик (1948 – серпень 1991), Київ 2021.
3. Деревінський В., Журнал «Визвольний шлях» як джерело висвітлення діяльності В. Чорновола у 1960-х – на початку 1970-х рр., «Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова» 2007, № 4, с.241–250.
4. Дмитренко М., «Нехай вічна буде слава, що през шаблі маєм права» (І. Мазепа): [історія українського війська], «Визвольний шлях», 1950, № 2, с.16–18.
5. Дорохіна, Т., Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948-1991 рр., дис... канд. іст. наук, Чернівці 2006.
6. М. М., Воєнний потенціал України (Людські та матеріальні ресурси України, «Визвольний шлях», 1950, № 11, с.26–29.
7. М. Н., До історії січово-стрілецького руху, «Визвольний шлях», 1975, №7/8, с.849–852.
8. Тимошик М. Лондонський журнал «Визвольний шлях» та його місце в історії української журналістики на чужині, «Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика», 2021. №49, с.29–45.
9. Тис-Крохмалюк Ю., Ракетна зброя в історії українського війська, «Визвольний шлях», 1958, № 3, с.285–288.
10. Токаржевський-Карашевич І., Українська військовість, «Визвольний шлях», 1955, № 2, с.14–16.

¹ Там само, с. 852.

ОГЛЯДИ

Дмитро Гринь,

Київський університет імені Бориса Грінченка

[НЕ]НОВИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ПРОЄКТ ЧЕРНІГІВСЬКИХ НАУКОВЦІВ

Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. Видання друге: виправлене та доповнене / Сіверський центр післядипломної освіти, Сіверський інститут регіональних досліджень, Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2023. 222 с.

Прикладом застосування міждисциплінарного підходу (на межі природничого й соціогуманітарного знання) є активний розвиток історичної регіоналістики, яка вивчає процеси життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зав'язків у територіальній площині, у межах регіонів, що історично склалися, аналізує взаємодію географічних, економічних, демографічних, екологічних, соціокультурних та інших процесів у регіональному вимірі.

Говорячи про Чернігово-Сіверщину, слід зазначити, що ми навряд чи знайдемо в українській історіографії приклад столиці князівства, полкового міста, центру губернії, округи та області, якому було б приділена така кількість синтетичних праць як Чернігову впродовж всього періоду його існування. Йдеться про серію видань за авторством професора Сергія Леп'явка¹. Очевидно, його досвід «ілюстрування історії» надихнув свого часу авторський колектив

1 Сергій Леп'явко. Чернігів. Історія міста. К.: Темпора, 2012. 432 с.; Сергій Леп'явко. Ілюстрована історія Чернігова. К.: Стило, 2013. 208 с. та ін.

на створення праці з історії владних інституцій Чернігово-Сіверщини². Маємо на увазі перше видання, ідея створення якого виникла як антитеза помпезного відзначення/святкування 200-річчя утворення Чернігівської губернії Російської Імперії та 70-річчя утворення Чернігівської області у складі УРСР за участі значного числа «можновладців», що фактично зводило історичну ретроспективу адміністративно-територіального устрою до імперських маркерів. Втім, події 2014 р., а саме початок чергової російсько-української війни та здійснення впродовж 2015-2020 років адміністративно-територіальної реформи в Україні, призвели до усвідомлення авторами необхідності підготовки другого видання – виправленого та доповненого, яке присвячене 1000-літтю Великому князівству Чернігівському.

2 Бойко В., Казіміров Д., Леп'явко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. / Сіверський центр післядипломної освіти, Сіверський інститут регіональних досліджень, Інститут національної пам'яті, Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. 192 с.

Видання, яке є предметом огляду, дозволяє простежити спадкоємність регіональних адміністративно-територіальних структур, владних інституцій та органів місцевого самоврядування на прикладі Чернігово-Сіверщини. Автори виходили з того, що йдеться про історико-географічний макрорегіон із мінливими межами, прилеглими територіями, які були пов'язані з ним. Виклад матеріалу здійснено за проблемно-хронологічним принципом, який визначив наявність шістнадцяти розділів: I. Князівства Чернігово-Сіверщини (XI–XIII ст.); II. Управління Чернігово-Сіверщиною за Литви, Москви та Речі Посполитої (середина XIV – середина XVII ст.); III. Полковий устрій Чернігово-Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.); IV. Сотенний устрій Чернігово-Сіверщини (1648–1782); V. Міське самоврядування Чернігово-Сіверщини (XVII–XVIII ст.) VI. Система управління Чернігівською губернією (1802–1917); VII. Земські установи (1861–1917); VIII. Міські думи (1785–1919); IX. Волості та волосні правління (1797–1917); X. Владні інституції Чернігово-Сіверщини за доби Української революції в 1917–1918 роках; XI. Радянсько-партійні владні структури на Чернігово-Сіверщині (1919–1941); XII. Система влади Чернігівської області (1941–1990); XIII. Структура органів державної влади та місцевого самоврядування Чернігівщини (1990–1996); XIV. Місцева державна влада Чернігівської області за Конституцією 1996 року; XV. Міське самоврядування Чернігівської області за Конституцією 1996 року; XVI. Зміни в місцевому самоврядуванні в 2015–2020 роках на Чернігівщині та постреформенний період. Понад тисячолітній період існування Чернігово-Сіверщини відзначається довгою та багатою історією державотворення. За князівських часів то була, фактично, окрема держава-князівство, кордони якої виходили далеко за межі сучасної Чернігівщини та України. Протягом сотень років еволюція Сіверської землі як адміністративно-територіальної одиниці відбувалась за умов її перебування у складі держав із різними територіальним устроєм, системою органів влади та законодавством – від України-Руси, до сучасної України. Кожен новий історичний період, у відповідності до запитів державної влади та викликів часу, вносив чергові зміни до адмі-

ністративно-територіального статусу Чернігово-Сіверщини, зумовлював створення нових систем владних структур. Однак значна частина повноважень та функцій місцевих органів державної влади та самоврядування залишалися незмінними незалежно від державної приналежності та устрою. Як свідчать історичні факти, кожного разу майже всі перетворення та реорганізації більшою чи меншою мірою спирались на вже існуючу територіальну та адміністративну організацію попередньої доби.

Порівняно з першим виданням книга змінилася. Це стосується нового дизайну макету, появи двох нових розділів – «Волості та волосні правління (1797–1917)» та «Зміни в місцевому самоврядуванні в 2015–2020 роках на Чернігівщині та постреформенний період». Крім того, згадано події новітньої російсько-української війни та її вплив на систему управління Чернігівщини; тексти розділів відредаговано, їх зміст дещо розширено та конкретизовано; кожен розділ поповнений новим ілюстративним матеріалом (оновлення візуального ряду складає близько третини).

Унікальність видання полягає й у його формі. Автори свідомі думки про те, що хоча історія адміністративно-територіального устрою в Україні – тема доволі популярна, втім ще жодного разу вона не висвітлювалась за допомогою переважно візуальних засобів, що наближає її до ширшого кола читачів та полегшує сприйняття інформації, яка в будь-якому іншому вигляді потребувала б спеціальної підготовки. Численні документи, карти, зображення символіки територіальних одиниць, портрети державних, громадських діячів, фотографії та схеми, а їх на сторінках близько тисячі, супроводжуються мінімально необхідним текстом. Поруч – біографії окремих, найвідоміших адміністраторів Чернігово-Сіверщини, що дозволяє побачити владу через особи керманічів різних епох. Безперечним позитивом є наявність детального іменного та географічного покажчиків, перелік джерел та літератури, що засвідчує науковий рівень видання.

Під час підготовки альбому автори використали численні архівні матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Централь-

ного державного історичного архіву України (м. Львів), Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України (м. Київ), Державного архіву Чернігівської області, Чернігівського обласного історичного музею ім. Василя Тарновського, Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана, Національного воєнно-історичного музею, Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського, Остерського краєзнавчого музею, Сосницького краєзнавчого музею ім. Юрія Виноградського, Менського краєзнавчого музею імені В. Ф. Покотила, Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній", Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця", Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки, Городнянської, Корюківської, Ніжинської, Новгород-Сіверської, Носівської, Семінівської, Сновської міських рад, Сосницької, Холминської селищних рад, Вертївської, Комарівської, Талалаївської сільських рад, понад двадцяти приватних колекцій.

Автори зазначають, що ознайомлення з цим виданням переконає читача, що

в розвитку адміністративних інституцій та територіального устрою на Чернігово-Сіверщині як частини України переважали європейські цивілізаційні впливи та цінності, що поєднувалися з місцевими особливостями, в результаті чого утворювалися оригінальні вітчизняні структури, ефективність яких доводилась щоденною діяльністю. Крім того, якщо йшлося про власні, а не нав'язані ззовні структури та стосунки, то складалося доволі гармонійне (хоча й не безпроблемне) поєднання функцій державної та самоврядної влад.

Представлена книга є спробою поєднання досягнень науковців та практиків на регіональному й місцевому рівнях. Водночас, з огляду на інформативну насиченість, вона може бути використана і як практичний посібник з геральдики, вексилології, сфрагістики, документознавства. Універсальність видання визначається й аудиторією, на яку розраховане – від працівників органів державної влади, посадових осіб органів місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад до журналістів, викладачів та студентів.

Maciej Krotofil,

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SZKIC DO DZIEJÓW BADAŃ HISTORYCZNO-WOJSKOWYCH W INSTYTUCIE HISTORII I ARCHIWISTYKI UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA W TORUNIU

Badania naukowe dotyczące dziejów militarnych były obecne na toruńskim Uniwersytecie od początku jego powstania. W grodzie Kopernika zapoczątkował je i rozwijał jeden z najwybitniejszych polskich historyków wojskowych Bronisław Pawłowski, pracujący na UMK od 1946 r. Profesor Pawłowski był nie tylko znawcą historii Polski przełomu XVIII i XIX wieku ale także znakomitym archiwistą, organizatorem i wieloletnim dyrektorem Archiwum Wojskowego (dzisiejszego Centralnego Archiwum Wojskowego, Wojskowego Biura Historyczne-

go). Dzieje militarne były przedmiotem zainteresowań także innych toruńskich historyków. Ich badania zaowocowały licznymi, ciekawymi publikacjami naukowymi, a praca dydaktyczna pozwoliła na wykształcenie sporej grupy młodych adeptów historii wojskowej¹.

1 O badaniach historyczno-wojskowych oraz o Zakładzie Historii Wojskowej w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK obszerniej zob. W Rezmer, *Historia wojskowa*, [w:] *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1945-2011). Dzieje zakładów i główne kierunki badań*, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, s. 233-263; J. Kłaczek, *Instytut Historii*

Dużym osiągnięciem organizacyjnym było utworzenie w 1978 roku Zakładu Historii Wojskowej w ramach Instytutu Historii i Archiwistyki UMK. Była to wówczas druga w Polsce tego typu instytucja na cywilnej uczelni. Powstanie Zakładu, którego wieloletnim kierownikiem był prof. dr hab. Waldemar Rezmer, zintensyfikowało badania nad dziejami militarnymi. Pracownicy Zakładu Historii Wojskowej zajmowali się przede wszystkim historią wojskową Polski i powszechną w pierwszej połowie XX wieku. Szczególnym zainteresowaniem toruńskich badaczy cieszą się dzieje Wojska Polskiego w okresie międzywojennym oraz armie sąsiadów Rzeczypospolitej w tymże okresie, ale także historia polskich sił zbrojnych po II wojnie światowej. Warto wspomnieć, że w kręgu zainteresowań naukowych toruńskich historyków wojskowych są też dzieje ukraińskich sił zbrojnych z lat 1914-1921, a także historia stosunków polsko-ukraińskich, w tym kwestie związane z mniejszością ukraińską w II Rzeczypospolitej oraz służbą Ukraińców w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym. W ostatnich latach historycy wojskowi z UMK opublikowali wiele interesujących prac poświęconych wspomnianej problematyce. Przejawem aktywności toruńskiego środowiska naukowego były liczne organizowane przez nie konferencje z zakresu dziejów militarnych. Wśród tych przedsięwzięć szczególną rolę odgrywała cykliczna, międzynarodowa konferencja naukowa zatytułowana „Od armii komputowej do narodowej”¹.

Rok 2019 był rokiem wielu zmian organizacyjnych dla toruńskich historyków wojskowych. W wyniku kolejnej reformy polskiej nauki i szkolnictwa wyższego zmienił się statut UMK. W związku z tym jesienią dotychczasowy Zakład Historii Wojskowej zreorganizowano, tworząc w strukturze Instytutu Historii i Archiwistyki UMK Katedrę Historii Wojskowej. Kierownikami

i Archiwistyki, [w:] Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Działalność badawcza. Dydaktyka. Perspektywy rozwoju, red. W. A. Ciszewska, D. Degen, W. Sieradzan, Toruń 2016, passim. 1 Obszerniej zob. J. Centek, M. Krotofil, *Konferencja naukowa „Od armii komputowej do narodowej”*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2006, nr 2, s. 233-238; J. Centek, M. Krotofil, „*Od armii komputowej do narodowej*” – cykliczna konferencja poświęcona dziejom militarnym od XVI do XX wieku, „Dzieje Najnowsze”, 2006, nr 4, s. 271-274; M. Krotofil, *Międzynarodowa konferencja poświęcona problemom organizacyjnym sił zbrojnych od XVI do XX wieku „Od armii komputowej do narodowej III”, Toruń, 8-9 grudnia 2005*, „Klio”, 2006, nr 8, s. 193-194; W. Rezmer, op. cit., passim.

em Katedry został dr hab. Maciej Krotofil, prof. UMK, który wcześniej, od stycznia 2019 r. kierował Zakładem. Obecnie Katedra liczy siedmioro pracowników i jest jedną z najsilniejszych w Polsce struktur katedralnych zajmujących się badaniami nad historią wojskową. Pracownicy Katedry publikują wyniki swoich badań w prestiżowych czasopismach w Polsce i zagranicą. Są autorami licznych monografii i redaktorami monografii wieloautorских. Mają liczne kontakty naukowe i współpracują z historykami z Polski i wielu innych państw. Współorganizują konferencje naukowe, próbując wrócić do organizowania cyklicznych spotkań naukowych związanych z historią wojskową. Wśród tych przedsięwzięć jest konferencja „Wojsko w przestrzeni miast”, której już dwie edycje udało się zorganizować we współpracy z Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu². Innym wydarzeniem naukowym, który nabiera cykliczności jest konferencja „Artyleria – bóg wojny” współorganizowana z Muzeum Twierdzy Toruń (Oddział Muzeum Okręgowego w Toruniu). Tę ostatnią konferencję organizatorzy planują przekształcić w duże, międzynarodowe spotkanie naukowe poświęcone ogólnie pojętej historii militarnej.

Toruńscy historycy wojskowi odnotowują też spore sukcesy dydaktyczne. W 1999 r. z ich inicjatywy, w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK powstała specjalizacja „Historia wojskowa Polski i powszechna”. Ciekawy i różnorodny program zajęć, rozłożony na trzy lata, dawał studentom historii możliwość wzbogacenia swojej wiedzy w zakresie takich dziedzin jak np. historiografia i źródłoznawstwo wojskowe, munduroznawstwo, bronioznawstwo, falerystyka wojskowa czy dzieje sztuki wojennej. Na zajęciach omawiano też wojskowość poszczególnych epok historycznych. W ramach dostosowywania programu studiów do uregulowań bolońskich, w 2006 r. do programu studiów realizowanych przez Instytut Historii i Archiwistyki UMK wprowadzona została nowa, pierwsza w Polsce, rozszerzona specjalizacja „Historia wojskowa, służb mundurowych i specjalnych”. Program, oprócz przedmiotów ogólnohistorycznych, obejmował także zajęcia poświęcone

2 Materiały z tych dwóch konferencji naukowych zostały opublikowane: z pierwszej w czasopiśmie „Rocznik Grudziądzki” (2017), natomiast z drugiej w monografii zbiorowej *Wojsko w przestrzeni miast*, t. I, red. M. Krotofil, P. Nastrożny, W. Sieradzan, Grudziądz - Toruń 2022, ss. 211.

wojskowości poszczególnych epok, kształtowaniu warsztatu historyka wojskowego, oraz tematyce specjalistycznej (jak np. dzieje służb policyjnych i specjalnych, współczesne konflikty zbrojne i zwalczanie terroryzmu). Dodatkowo w ramach specjalizacji przewidziane były zajęcia terenowe, które miały za zadanie zapoznanie studentów między innymi z ważnymi obiektami dawnej architektury militarnej w Toruniu. Realizowane były także wizyty w muzeach posiadających w swoich zbiorach interesujące kolekcje oręża i ubioru wojskowego. Specjalizacja cieszyła się bardzo dużym zainteresowaniem studentów, a jej absolwenci otrzymywali nie tylko wiedzę ogólnohistoryczną, ale także specjalistyczną z zakresu szeroko pojętej historii wojskowej oraz dziejów służb mundurowych i specjalnych¹.

Na bazie tego sukcesu pracownicy Zakładu Historii Wojskowej postanowili rozszerzyć ofertę dydaktyczną. W 2011 r. na Wydziale Nauk Historycznych UMK uruchomiono studia I stopnia na kierunku „Wojskoznawstwo”. Jest to kierunek studiów od podstaw opracowany i wdrożony przez pracowników wspomnianego Zakładu.

W momencie wprowadzenia do oferty dydaktycznej UMK, w 2011 r., „Wojskoznawstwo” było kierunkiem unikatowym. Tworząc nowy kierunek studiów toruńscy naukowcy doszli do wniosku, że Wojsko Polskie oraz inne polskie służby mundurowe bardzo ograniczyły kształcenie na poziomie wyższym. Instytucje te przyjęły założenie, że uczelnie cywilne lepiej przygotowują kandydatów do służby w szeregach Wojska Polskiego, Policji czy Straży Granicznej. Wspomniane struktury ograniczyły się wówczas w zasadzie tylko do szkolenia specjalistycznego. Rozwiązanie takie miało też swoje uzasadnienie z ekonomicznego punktu widzenia. Na początku lat dwutysięcznych Policja posiadała jedną szkołę wyższą, Straż Graniczna wcale nie prowadziła kształcenia na poziomie wyższym, natomiast Wojsko Polskie prowadziło tylko cztery uczelnie wyższe, przy czym uczelnie te przyjmowały kandydatów na studia wojskowe jedynie w bardzo specjalistycznych kierunkach technicznych (tylko ówczesna Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Lądowych, obecnie Akademia Wojsk Lądowych, przyjmowała niewielką liczbę kandydatów na kierunek „zarządzanie”). Z założenia pozostali kandydaci na oficerów, za-

nim zostali przyjęci na specjalistyczne kursy, mieli ukończyć studia cywilne. Z oczywistych względów w wojsku potrzebni są przede wszystkim specjaliści z zakresu nauk ścisłych i technicznych. Jednak z uwagi na funkcjonowanie Wojska Polskiego w strukturach NATO, udział polskich żołnierzy w zagranicznych misjach bojowych, stabilizacyjnych i pokojowych, wydaje się, że także wszechstronnie wykształceni humaniści, z szeroką wiedzą z zakresu wojskowości są i będą przydatni polskim siłom zbrojnym. Nie bez znaczenia jest też coraz częściej dostrzegany fakt, że wysokie morale armii zależy także od znajomości własnych tradycji wojskowych².

Kierunek studiów „Wojskoznawstwo” w założeniu ma wykształcić absolwenta posiadającego szeroką wiedzę z dziedziny nauk humanistycznych (szczególnie w zakresie historii wojskowej, archeologii, nauk o polityce), z dziedziny nauk o obronności, prawnych, nauk o ziemi (geografia) oraz nauk technicznych (kartografia, technologie informacyjne), a także wiedzę specjalistyczną – teoretyczną i praktyczną z zakresu szeroko pojętej wojskowości oraz problematyki policji i innych służb mundurowych. Duży nacisk położony jest na przekazanie uporządkowanej wiedzy na temat dziejów wojen oraz rozwoju sztuki wojennej i wojskowości od starożytności do czasów współczesnych, ze szczególnym uwzględnieniem tradycji oręża polskiego. Podczas zajęć student poznaje najnowsze dzieje służb policyjnych i innych służb mundurowych. Zdobywa najistotniejsze wiadomości z zakresu bronioznawstwa, munduroznawstwa, falerystyki i weksylologii. Poza tym nabywa wiedzę z zakresu ochrony praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych, prawnych podstaw funkcjonowania polskich sił zbrojnych i prawnych podstaw funkcjonowania polskich organów ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego. W cza-

2 O uruchomieniu „Wojskoznawstwa” na UMK, unikatowego wówczas w skali kraju kierunku studiów ukazały się wzmianki i artykuły w ogólnopolskiej i lokalnej prasie. Zobacz choćby: *Nowy kierunek studiów: wojskoznawstwo*, „Gazeta Prawna”, 28 grudnia 2010, <http://praca.gazetaprawna.pl/artykuly/474571>, *nowy-kierunek-studiow-wojskoznawstwo.html* (dostęp 21 września 2018 r.); *UMK. Powstanie wojskoznawstwo. To będą studia dla miłośników armii i militariów*, „Gazeta Pomorska”, 4 stycznia 2011, <https://pomorska.pl/umk-powstanie-wojskoznawstwo-to-beda-studia-dla-milosnikow-armii-i-militariow/ar/7199364> (dostęp 21 września 2018 r.); W. Rezmer, *Wojskoznawstwo*, „Polska Zbrojna”, 2011, nr 29, s. 22-23.

1 Zob. M. Krotofil, *Historia wojskowa na UMK w Toruniu*, „Inne Oblicza Historii”, 2008, nr 1, s. 25.

się studiów realizuje się też wybrane zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa wewnętrznego i międzynarodowego oraz podstaw geografii – historycznej i wojennej. Studenci zapoznają się z obiektami architektury militarnej (dawnymi i dzisiejszymi) oraz ze współczesnym uzbrojeniem, sprzętem i wyposażeniem wojska i służb mundurowych. Swoją wiedzę mają okazję pogłębić podczas zajęć terenowych w jednostkach wojskowych oraz na toruńskim poligonie gdzie poznają praktyczne aspekty działania sił zbrojnych. Istotną częścią kształcenia są także wizyty w muzeach, w których studenci zapoznają się z kolekcjami broni, wyposażenia i sprzętu oraz ubioru wojskowego i służbowego. Część zajęć, zwłaszcza terenowych, jest realizowana w ścisłej współpracy z toruńskim Centrum Szkolenia Artylerii i Uzbrojenia im. gen. Józefa Bema, z którym Wydział Nauk Historycznych UMK zawarł umowę o współpracy. Poza tym Instytut Historii i Archiwistyki UMK utrzymuje wszechstronne kontakty z Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy oraz jego toruńskim oddziałem – Muzeum Artylerii, a także z Archiwum Wojskowym w Toruniu, Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni, Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, czy Wydziałem Ochrony Ludności Urzędu Miejskiego w Toruniu. Studenci „Wojskoznawstwa” mają możliwość korzystania z zasobów i pomocy tych instytucji w procesie kształcenia¹.

Absolwent „Wojskoznawstwa” jest osobą, której specjalistyczna i unikatowa wiedza oraz uzyskane podczas studiów umiejętności pozwalają na podjęcie pracy lub służby w szeregach profesjonalnego Wojska Polskiego, Policji, Straży Granicznej, bądź w innych służbach mundurowych, zwłaszcza na stanowiskach wymagających szerokiej wiedzy humanistycznej (praca wychowawcza, misje stabilizacyjne i pokojowe, kontakty międzynarodowe, dbanie o tradycje poszczególnych służb, kontakt z mediami). Uzyskana podczas studiów wiedza

1 Program studiów I stopnia na kierunku „Wojskoznawstwo” dostępny jest na stronie internetowej Instytutu Historii i Archiwistyki UMK: https://www.historia.umk.pl/panel/wp-content/uploads/PS_W_I_16-17.pdf (dostęp 21 września 2018 r.). Opisy kierunku dostępne są na stronach internetowych Wydziału Nauk Historycznych UMK: <https://www.wnh.umk.pl/kandydat/kierunki-studiow/wojskoznawstwo/> (dostęp 21 września 2018 r.) oraz na stronach internetowych UMK: https://www.umk.pl/kandydaci/informacje/?id=20170505110138&id_kierunku=143 (dostęp 21 września 2018 r.)

specjalistyczna okazuje się bardzo przydatna w przypadku podjęcia pracy w instytucjach lub organizacjach prowadzących działalność w zakresie ochrony i popularyzacji dziedzictwa historycznego, szczególnie o charakterze historyczno-wojskowym (cywilne i wojskowe muzea, biblioteki, archiwa, instytucje badawcze), oraz w mediach specjalizujących się w tematyce wojskowości, obronności lub bezpieczeństwa. Absolwent jest też przygotowany do podjęcia pracy w strukturach administracji państwowej i samorządowej odpowiedzialnych za bezpieczeństwo wewnętrzne i międzynarodowe. Przy powoływaniu kierunku studiów „Wojskoznawstwo” wzięto też pod uwagę zauważane obecnie, rosnące zainteresowanie młodzieży problematyką wojskowości, obronności i bezpieczeństwa. Dowodem na to jest duża liczba istniejących w szkołach ponadgimnazjalnych tzw. klas mundurowych. Wydaje się, że wielu absolwentom takich klas opisywany kierunek studiów daje możliwość kontynuacji kształcenia na poziomie wyższym².

Duże zainteresowanie kandydatów studiami na kierunku „Wojskoznawstwo” zmotywowało pracowników Zakładu Historii Wojskowej w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK do opracowania i uruchomienia studiów wojskoznawczych w ramach studiów II stopnia. Studia takie uruchomiono w 2015 r., a w 2017 r. wypromowano pierwszych magistrów wojskoznawstwa³. O ile kierunek „Wojskoznawstwo” na poziomie studiów I stopnia, wykorzystując wzorce z UMK, powołało także kilka innych uczelni w Polsce, to II stopień „Wojskoznawstwa”, jak do tej pory można studiować jedynie w Toruniu.

Podczas studiów II stopnia student ma możliwość rozwijania swoich zainteresowań i pogłębiania wiedzy uzyskanej na studiach licencjackich. Ponadto może wybrać jedną z dwóch ciekawych specjalności: ochrona informacji lub promocja wojska i jego tradycji. Obie,

2 Obszerniej zob. W. Rezmer, *Wojskoznawstwo w edukacji historycznej i wojskowej*, [w:] *Militaria w edukacji historycznej*, t. 1, *O użyteczności wiedzy wojskowej*, red. A. Drzewiecki, Gdynia-Oświęcim 2014, s. 75-90; idem, *O nowych formach i możliwościach kształcenia o wojsku i dla wojska*, [w:] *Militaria...: W dialogu mądrość i siła. Suplement*, red. A. Drzewiecki, Gdynia-Oświęcim 2014, s. 33-44.

3 Zob. wydarzenia archiwalne na stronie IHia UMK, wiadomość z 24 maja 2017 r.: http://www.home.umk.pl/~ihia/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=43&Itemid=105&limitstart=10 (dostęp 21 września 2018 r.)

wraz z realizowanymi zajęciami praktycznymi, dają duże możliwości dostosowania swojej wiedzy, umiejętności i kompetencji do wymogów współczesnego rynku pracy¹.

Jednym z przejawów aktywności studentów wojskoznawstwa jest powołane i kierowane przez nich Wojskoznawcze Koło Naukowe. Zrzeszeni w nim młodzi ludzie starają się w jeszcze większym zakresie niż wynika to z programu studiów pogłębić swoją wiedzę z zakresu interesujących ich zagadnień. Organizują objazdy naukowe, konferencje, wydarzenia okolicznościowe, pokazy. Aktywnie włączają się w życie Wydziału Nauk Historycznych UMK będąc obecni na wszelkich organizowanych przez Wydział przedsięwzięciach. Niebagatelną sferą aktywności Wojskoznawczego Koła Naukowego jest organizacja interesujących wystaw oraz gościnnych wykładów.

Studenci Instytutu Historii i Archiwistyki UMK, interesujący się dziejami militarnymi i wojskowością, zaczęli się zrzeszać już na początku lat 90-tych. To wtedy powołano Sekcję Historii Wojskowości Studenckiego Koła Naukowego Historyków. Następnie, na początku lat 20-tych, wraz z rozwojem wspomnianych już specjalizacji z zakresu historii wojskowej, powstało Studenckie Koło Naukowe Miłośników Dawnego Oręża i Ubioru Wojskowego. Po kilkunastu latach aktywności koło to zaprzestało działalności, przekazując swoją spuściznę i tradycje utworzonemu na Wydziale Nauk Historycznych w 2015 r. Wojskoznawczemu Kołu Naukowemu.

Jak już wspomniano studenci skupieni w tym kole przejawiają dużą aktywność naukową i popularyzatorską. Jednym z jej przejawów jest organizacja konferencji, sympozjów i otwartych wykładów. W dniu 17 marca 2016 r. członkowie koła zorganizowali ogólnopolską studencką konferencję naukową „Siły Zbrojne RP”, w której czynny udział wzięli przedstawiciele uczelni cywilnych i wojskowych z całego kraju. Z kolei w marcu 2017 r. staraniem Wojskoznawczego Koła Naukowego zorganizowano w IHiA UMK sym-

pozjum z okazji 18-tej rocznicy przystąpienia Polski do NATO. Planowane są kolejne edycje konferencji „Siły Zbrojne RP”.

Ciekawym przedsięwzięciem Koła są wykłady otwarte. Zorganizowano ich kilka, a najważniejsze z nich to: spotkanie z gen. bryg. Wojciechem Grabowskim, ówczesnym dowódcą Centrum Szkolenia Sił Połączonych NATO w Bydgoszczy (czerwiec 2016 r.), spotkanie z izraelskim rezerwistą Zev'em Mosevitzky'm, który podzielił się ze studentami swoimi wspomnieniami ze służby, a także przybliżył im izraelski system szkolenia armii i przygotowania rezerw (kwiecień 2016 r.), spotkanie z byłym dowódcą Jednostki Wojskowej GROM, płk. Piotrem Gąstalem (marzec 2017 r.), czy też wykład dr Violetty Rezler-Wasielewskiej, dyrektor Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, która opowiedziała o działalności swojej placówki (marzec 2018 r.). Studenci koła zorganizowali też promocję interesującej książki autorstwa swojego kolegi (obecnie absolwenta wojskoznawstwa) Rafała Radkowskiego² (listopad 2016 r.) oraz prelekcję poświęconą Międzyrzeckiemu Rejonowi Umocnionemu przygotowaną przez Kamila Mirowskiego, przewodnika po międzyrzeckich fortyfikacjach, równocześnie członka Koła (listopad 2017 r.).

Równie ważnym i interesującym przejawem działalności Wojskoznawczego Koła Naukowego jest współorganizacja wystaw czasowych eksponowanych w budynku Collegium Humanisticum UMK – siedzibie Wydziału Nauk Historycznych. Dotąd studenci zorganizowali cztery wystawy poświęcone dziejom polskiej Marynarki Wojennej (udostępnione przez Muzeum Marynarki Wojennej) oraz jedną dotyczącą działalności Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych (udostępnioną przez to muzeum).

Skupieni w Wojskoznawczym Kole Naukowym studenci zorganizowali też kilka objazdów naukowych, podczas których zapoznawali się z historycznymi i współczesnymi obiektami militarnymi, odwiedzali muzea oraz jednostki wojskowe (m.in. mieli okazję gościć na jednostkach pływających 3 Flotyli Okrętów w Gdyni). Zwiedzają także obiekty militarne w Toruniu w ramach zainicjowanych przez Koło wydarzeń zatytułowanych „Rekoniesans Twierdzy Toruń”.

Studenci z Wojskoznawczego Koła Naukowego prowadzą także działalność badawczą, uczestniczą w studenckich konferencjach nau-

2 R. Radkowski, *Wojsko na fali*, Toruń 2016.

1 Program studiów II stopnia na kierunku „Wojskoznawstwo” dostępny jest na stronie internetowej Instytutu Historii i Archiwistyki UMK: https://www.historia.umk.pl/panel/wp-content/uploads/PS_W_II_16-17.pdf (dostęp 21 września 2018 r.). Opis studiów II stopnia dostępny jest na stronach internetowych UMK: https://www.umk.pl/kandydaci/informacje/?id=20170505110413&id_kierunku=142 (dostęp 21 września 2018 r.)

kowych i starają się publikować wyniki swoich badań. Niektórzy z nich mają już spore osiągnięcia na tym polu. Warto też wspomnieć, że dwóch studentów: Kamil Tomczak i Paweł Pilarski – członków Koła wzięło udział w projektach badawczych związanych z inwentaryzacją i opisem obiektów XIX wiecznej Twierdzy Toruń oraz usytuowanych w okolicach Torunia fortyfikacji z okresu II wojny światowej. Wyniki tych interesujących prac zostały opublikowane¹.

Dużą wartością jest też to, że studenci z Koła czynnie włączają się w przedsięwzięcia organizowane przez Wydział Nauk Historycznych oraz Instytut Historii i Archiwistyki UMK. Od 2016 r. lat wraz z IHiA współorganizują „Spotkania polsko-ukraińskie”, uczestniczą także w przygotowywaniu corocznych imprez promocyjnych i integracyjnych takich jak: „Dni Wydziału Nauk Historycznych”, „Pierwszy dzień wiosny na WNH”, „Majówka na WNH” czy „Dzień dobry UMK”².

Jak już wcześniej wspomniano studenci skupieni w Wojskoznawczym Kole Naukowym pogłębiają swoją znajomość warsztatu naukowego biorąc udział w projektach badawczych. W 2019 r. ukazał się tom studiów zatytułowany *Siły Zbrojne RP. Wybrane zagadnienia*³. Tom

1 Społeczny raport na temat stanu Twierdzy Toruń, red. A. Kowalkowski, Toruń 2016 (dostępny także w formacie PDF pod adresem http://kpsc.umk.pl/Content/172674/Licencje_083_09.pdf); K. Tomczyk, W. Grabowski, J. Fronczak, T. Iwaszkiewicz, T. Kowalski, P. Pilarski, M. Wojciechowski, *Twierdza Toruń. Fortyfikacje 1944/45*, Grudziądz 2018.

2 Aktualną i archiwalną działalność Wojskoznawczego Koła Naukowego można śledzić na jego profilu, na Facebook’u pod adresem: <https://pl-pl.facebook.com/WKNumk/>

3 *Siły Zbrojne RP. Wybrane zagadnienia*, red. M. Krotofil, R. Rybak, Toruń 2019, ss. 168.

ten był efektem takiej właśnie studenckiej aktywności naukowej i zawierał siedem opracowań autorstwa studentów i absolwentów wojskoznawstwa lub współpracujących z nimi osób z innych uczelni.

Na koniec warto też wspomnieć, że od 2017 r. studenci UMK mają możliwość udziału w ochotniczym wojskowym szkoleniu studentów na poziomie podstawowym i podoficerskim (a ostatnio także w module oficerskim) w ramach programu Legii Akademickiej. Program ten ma na celu przede wszystkim podstawowe przeszkolenie wojskowe studentów oraz szkolenie rezerw dla Sił Zbrojnych RP. Na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, w pracach związanych z organizacją Legii Akademickiej, uczestniczą pracownicy Katedry Historii Wojskowej, a jej kierownik jest na mocy pełnomocnictwa rektora uczelnianym koordynatorem całego programu⁴.

Jak wynika z tego krótkiego szkicu badania nad historią wojskową w toruńskim ośrodku naukowym mają długą tradycję i są z powodzeniem kontynuowane. Aktywność badaczy skupionych w Katedrze Historii Wojskowej IHiA UMK stawia ich w czołówce polskich naukowców zajmujących się dziejami militarnymi. Warta podkreślenia jest także dydaktyczna działalność toruńskiego środowiska. Niesie ona nadzieję nie tylko na przekazywanie rzetelnej wiedzy historyczno-wojskowej kolejnym pokoleniom studentów, ale też pozwala na kształcenie młodych kadr naukowych zainteresowanych historią wojskową Polski i krajów sąsiednich.

4 Informacje o programie Legii Akademickiej na UMK znajdują się na stronie internetowej: www.umk.pl/studenci/legia/.

UNIwersytet Mikołaja Kopernika

I JEDEN Z JEGO INSTYTUTÓW: NAJNOWSZA HISTORIA

Nowe tysiąclecie okazało się niezwykle ważne w dziejach Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Uczelnia rozwinęła znacznie nie tylko swoją bazę lokalową, ale także powiększyła bogatą ofertę kierunków studiów, potwierdzając w ten sposób, że jest największą szkołą wyższą w północnej Polsce.

UMK wzbogacił się o kilka nowych budynków, m. in. o zabytkowy gmach przy Pl. Rapackiego, budynek przy ulicy Batorego, gdzie obecnie mieści się Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie, oraz kolejny budynek na terenie dawnej fabryki «Merinotex» dla Instytutu Archeologii. Powstał też drugi budynek Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi. Rozbudowano Wydział Matematyki i Informatyki.

Potwierdzeniem wysokiej rangi uczelni było utworzenie w 2001 r. Krajowego Laboratorium Fizyki Atomowej, Molekularnej i Optycznej – międzyuczelnianej jednostki badawczej mającej na celu umożliwienie prowadzenia w Polsce doświadczalnych badań na światowym poziomie z zakresu fizyki atomowej, molekularnej i optycznej.

Od 2001 r. Uniwersytet Mikołaja Kopernika wspólnie z Towarzystwem Naukowym w Toruniu i Urzędem Miasta Torunia organizuje corocznie Festiwal Nauki i Sztuki. W ramach Festiwalu odbywa się około 150 imprez: pokazów, warsztatów, dyskusji, wykładów i wycieczek. Odbywają się one w kilkudziesięciu miejscach na terenie miasta, przede wszystkim w uniwersyteckich pracowniach i salach wykładowych. Aktywny udział w imprezie biorą nie tylko pracownicy UMK, ale także lokalnych przedsiębiorstw oraz instytucji, którzy prezentują stosowane w swojej pracy osiągnięcia naukowe bądź działania związane ze sztuką. Festiwal cieszy się bardzo dużym zainteresowaniem wśród mieszkańców miasta i zapisał się na dobre w kalendarium toruńskich imprez.

Ważne zmiany zaszły w strukturze organizacyjnej uniwersytetu – z dniem 1 października 2001 r. rozpoczął działalność Wydział

Teologiczny. Powstały również nowe kierunki kształcenia: biotechnologia (2001) na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi oraz fizyka techniczna (2001) na Wydziale Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej. W 2004 r. utworzono kolejny nowy kierunek – europeistykę – na Wydziale Prawa i Administracji, a w roku akademickim 2004/2005 ogłoszono nabór na automatykę i robotykę na Wydziale Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej.

W 5. rocznicę spotkania papieża Jana Pawła II ze światem nauki w murach toruńskiej Almae Matris oraz z okazji 60-lecia istnienia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika Senat uczelni postanowił przyznać Ojcu Świętemu tytuł doktora honoris causa UMK. Senat nadał ten tytuł «Papieżowi – Polakowi jako wybitnemu filozofowi i teologowi, kapłanowi, mężowi stanu, obrońcy praw człowieka, orędownikowi wolności i pokoju, największemu autorytetowi moralnemu współczesnego świata». Wręczenie tytułu odbyło się 23 XI 2004 r. w Sali Klementyńskiej w Watykanie.

Wielkim wydarzeniem w dziejach uczelni była fuzja z Akademią Medyczną im. Ludwika Rydygiera w Bydgoszczy. Cały proces rozpoczął się jesienią 2003 r., kiedy Senat AM wyraził jednogłośnie wolę połączenia z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika. Następnie podobną wolę wyraził Senat UMK. Po zatwierdzeniu projektu odpowiedniej ustawy przez Sejm, a później przez Senat połączenie Collegium Medicum z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika było już tylko kwestią czasu – uchwała włączająca AM do UMK weszła w życie 24 XI 2004 r. Dotychczasowe Wydziały AM: Lekarski, Farmaceutyczny i Nauk o Zdrowiu utworzyły Collegium Medicum UMK. W ten sposób zgodnie z koncepcją swoich założycieli, Uniwersytet stał się uczelnią szerokoprofilową na wzór uniwersytetów przedwojennych.

W roku 2006, w budynku przylegającym do DS nr 8 na Bielanych, powstało Uniwersyteckie Centrum Nowoczesnych Technologii Nauczania – ogólnouczelniana jednostka dydak-

tyczna, której zadaniem jest opracowywanie i rozpowszechnianie narzędzi informatycznych umożliwiających wzbogacanie form kształcenia na uczelni. Szczególny nacisk w tym zakresie jest kładziony na sprzęt oraz oprogramowanie wykorzystywane w zajęciach dydaktycznych prowadzonych w formie kształcenia na odległość. UCNTN przygotowało m.in. platformę Telewizji Internetowej UMK, która rozpoczęła działalność 19 lutego 2008 r.

W roku 2007 z Wydziału Humanistycznego wyłonił się Wydział Nauk Pedagogicznych. Był to wówczas 15 wydział UMK.

Oferta edukacyjna na rok akademicki 2009/2010 poszerzyła się o 5 nowych kierunków: europeistyka z filologią włoską na Wydziale Prawa i Administracji (kierunek prowadzony wspólnie z Wydziałem Filologicznym), kognitywistyka oraz polityka społeczna na Wydziale Humanistycznym, nauki o rodzinie na Wydziale Teologicznym oraz praca socjalna na Wydziale Nauk Pedagogicznych.

1 września 2009 roku rozpoczął działalność, wyodrębniony z Wydziału Nauk Historycznych i Wydziału Humanistycznego, Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych.

W roku 2011 zostało oddane do użytku Collegium Humanisticum, nowoczesna siedziba Wydziału Nauk Historycznych, do którego w przyszłości dołączą inne jednostki humanistyczne, natomiast Wydział Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej powiększył się o jedyne w Polsce Centrum Optyki Kwantowej.

W 2012 roku zakończyła się budowa Interdyscyplinarnego Centrum Nowoczesnych Technologii i rozbudowa Akademickiego Centrum Kultury i Sztuki «Od Nowa». W tym samym roku Wydział Biologii i Nauk o Ziemi został podzielony na dwa wydziały: Biologii i Ochrony Środowiska oraz Nauk o Ziemi. W roku 2013 zostało oddane do użytku Uniwersyteckie Centrum Sportowe.

Wśród najnowocześniejszej aparatury działającej w Interdyscyplinarnym Centrum Nowoczesnych Technologii znajduje się unikatowy tomograf funkcjonalny jądrowego rezonansu magnetycznego (fMRI). A od 2015 r. w Instytucie Fizyki działa pierwszy polski optyczny zegar atomowy, najdokładniejsze urządzenie do pomiaru czasu w tej części świata.

W 2019 roku Uniwersytet Mikołaja Kopernika jako jedna z dziesięciu polskich szkół

wyższych uzyskał status Uczelni Badawczej i w tej chwili realizuje sześcioletni projekt „Inicjatywa Doskonałości – Uczelnia Badawcza”. Zaś od lipca 2020 r. Uniwersytet jest także pełnoprawnym członkiem europejskiego konsorcjum Young Universities for the Future of Europe (YUFE), co istotnie zwiększa możliwość odbycia przez studentów części cyklu kształcenia w ośrodkach europejskich i uzyskania dyplomu, który będzie uznawany w całej Europie. Dokument będzie potwierdzał nie tylko uzyskane umiejętności akademickie, ale również mobilność, znajomość języków obcych, zrealizowane szkolenia zawodowe, zdobyte doświadczenia oraz wolontariat na rzecz społeczności lokalnej.

Również w roku 2019 Uniwersytet rozpoczął rozbudowę Uniwersyteckiego Centrum Sportowego, a także budowę Centrum Badań i Konserwacji Dziedzictwa Kulturowego, w którym będą funkcjonowały nowoczesne, interdyscyplinarne laboratoria badawcze. Rok później rozpoczęła się budowa zaplecza klinicznego i dydaktycznego Centrum Weterynarii.

* * *

Poważne miejsce na naukowej mapie kraju zajmuje *Instytut Historii i Archiwistyki* UMK, zarówno pod względem poziomu, jako i liczebności kadry naukowej. Najsilniejszą stroną Instytutu była tradycyjnie historia średniowiecza, badania nad zakonami rycerskimi, Hanzą i miastami, nauki pomocnicze historii, archiwistyka, historia starożytna, dzieje nowożytne, historia wojskowa, historia regionalna Prus i Pomorza oraz historia dyplomacji i dzieje społeczno-polityczne w XX w. Pracuje w nim ponad 60 nauczycieli akademickich, w tym ponad 50 tzw. samodzielnych pracowników nauki.

W roku akademickim 2006/07 powstał drugi, obok historii, kierunek studiów: archiwistyka i zarządzanie dokumentacją. W tym samym roku akademickim wprowadzono tzw. boloński system organizacji studiów (3-letnie studia licencjacie i 2-letnie studia magisterskie). Kolejne kierunki studiów uruchomiono w roku akademickim 2011/12: wojskoznawstwo oraz w roku 2013/14: studia skandynawsko-bałtyckie (początkowo jako studia bałtyckie).

W programie studiów stacjonarnych znajdują się interesujące bloki kształcenia. W

ramach kierunku historia (w zależności od stopnia studiów): specjalność nauczycielska (z dodatkowym modułem wiedza o społeczeństwie), dziedzictwo kulturowe Europy, historia w mediach i administracji, edytorstwo historyczne, krajoznawstwo i turystyka historyczna, studia polsko-niemieckie, historyczna komparatystyka i tranzytologia (Polska-Rosja). Natomiast w ramach kierunku archiwistyka i zarządzanie dokumentacją są to specjalności: archiwalna, zarządzanie dokumentacją i źródłoznawcza. Na wojskoznawstwie można wybierać spośród specjalności człowiek a wojna, wojny i siły zbrojne w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku, ochrona informacji czy promocja wojska i jego tradycji, a studia skandynawsko-bałtyckie oferują specjalności: bałtycką (Litwa, Łotwa i Estonia), niemiecką i skandynawską (z tymi ostatnimi wiąże się intensywna nauka języka niemieckiego, norweskiego lub rosyjskiego).

Modernizacja biblioteki Instytutu, stworzenie możliwości wolnego dostępu do Internetu (eduroam), a także reformy systemu studiów i otwarcie ich na wymianę międzynarodową (w tym w ramach europejskiego programu ERASMUS), pozwalają kształcić coraz lepszych absolwentów, potrafiących, jak pokazuje praktyka, skutecznie poszukiwać zatrudnienia na niełatwym rynku pracy. Po przeprowadzce do Collegium Humanisticum UMK, znacząco poprawiły się warunki studiowania. Nowe, o dużej powierzchni i z nowoczesnym wyposażeniem sale wykładowe i ćwiczeniowe, pracownie, nowoczesna biblioteka oraz zaplecze socjalne tworzą jedne z najlepszych w Polsce warunki do zgłębiania wiedzy o dawnych cywilizacjach i społeczeństwach.

Silną stroną Instytutu są trwające od wielu dziesięcioleci kontakty uczonych naszego ośrodka z badaczami zagranicznymi. Na pierwsze miejsce w tej współpracy należy niewątpliwie wymienić liczne związki z nauką historyczną w Republice Federalnej Niemiec. Związki te miały poważne znaczenie w systematycznej budowie podstaw szeroko rozumianego pojednania polsko – niemieckiego po II wojnie światowej. Pierwsze kontakty nawiązywali profesorem: Tadeusz Grudziński, Karol Górski, Jerzy Serczyk i Marian Wojciechowski.

W 1973 r. podczas obchodów 500 rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika, przybyło do To-

runia wielu zagranicznych uczonych, a wśród nich byli także liczni goście z Niemiec. Wówczas władze UMK zawarły umowy o współpracy z uniwersytetami: w Ferrarze, Padwie oraz w Greifswaldzie i Rostocku. Umowy te otworzyły toruńskim historykom między innymi możliwość nawiązania trwałych kontaktów naukowych z uczonymi niemieckimi, najpierw w NRD, a następnie także w RFN, czemu sprzyjało podpisanie a następnie ratyfikacja układu o normalizacji stosunków między Polską i RFN.

Rozwinięciem tych początków był dalszy etap współpracy międzynarodowej Instytutu, zarówno na płaszczyźnie pojedynczych wykładów, jak również sesji naukowych, w których poza dominującymi kontaktami z uczonymi ze zjednoczonych już Niemiec pojawiają się nowe kierunki tej współpracy zwłaszcza z Francją, Ukrainą, Litwą, Rosją oraz z Norwegią. Szczególne znaczenie mają badania nad historią społeczną epoki nowożytnej w ramach programu Polonium m.in. we współpracy z Uniwersytetem w Bordeaux, a koordynowane przez prof. Jarosława Dumanowskiego.

Instytut Historii i Archiwistyki jest miejscem redagowania kilku czasopism naukowych, np.: «Klio», «Rocznik Grudziądzki», «Archiwa-Kancelarie-Zbiory», «Ordines Militares» oraz konferencji z udziałem uczonych nie tylko z krajów europejskich oraz znaczącym ośrodkiem edycji źródeł historycznych, w tym tak ważnych pomników w języku staroniemieckim. Istniejąca w strukturze Instytutu Pracownia Atlasu Historycznego Miast Polskich ma znaczące osiągnięcia w publikacji zeszytów tego wydawnictwa poświęconych miastom Polski Północnej (Pomorze, Warmia i Mazury) i Kujawom.

O randze jednostki świadczy również fakt powierzenia kierownictwa stacji naukowej Polskiej Akademii Nauk we Wiedniu profesrowi Instytutu – prof. Bogusławowi Dybasowi. Ponadto warto dodać, że pracownicy Instytutu od lat wchodzi w skład władz Polskiego Towarzystwa Historycznego, a także Stowarzyszenia Archiwistów Polskich. Prof. dr hab. Krzysztof Mikulski jest prezesem Towarzystwa Miłośników Torunia.

Prof. dr hab. Andrzej Radziwiński jest prezesem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, a jego sekretarzem generalnym jest z kolei prof.

dr hab. Romana Czaja. Prof. dr hab. Waldemar Rezmer otrzymał w 2009 r. tytuł doktora honoris causa Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie, a prof. dr hab. Janusz Małek w roku 2010 także tytuł na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie. W 2017 r. Zakład Historii XX w. otrzymał Medal Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego «Unitas Durat Palatinatus Cuiaviano-Pomeraniensis» w uznaniu zasług na rzecz województwa i jego mieszkańców.

O stale wzrastającej randze Instytutu świadczy ponadto fakt współorganizowania z Max-Planck-Institut für Geschichte w Getyndze Polskiej Misji Historycznej (Polnische Historische Mission am Max-Planck-Institut für Geschichte) w tym mieście, która służyła w latach 2001-2008 intensyfikacji kontaktów naukowych między historykami niemieckimi i polskimi. W roku 2009 działalność Misji reaktywowano przy Uniwersytecie Juliusza Mak-

symiliana w Würzburgu (Polnische Historische Mission an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg). Misja wydaje również co-roczenie czasopismo (Bulletin der Polnischen Historischen Mission) ilustrujące jej bogatą działalność naukową.

Przed władzami Instytutu oraz jego wszystkim pracownikami stoją nowe wyzwania dotyczące zarówno podtrzymania i rozwoju instytucji badawczej, ale również przemian demograficznych i preferencji kandydatów i studentów. Odpowiedzią na te ostatnie jest stała troska o rozwój oferty dydaktycznej, poszerzającej horyzonty i umiejętności zawodowe absolwentów. Doświadczenia niemal 70 lat działalności, jak również posiadany potencjał Instytutu pozwalają mieć nadzieję na dobre perspektywy w najbliższych latach.

*Źródło: www.umk.pl/uczelnia/historia/;
www.historia.umk.pl/instytut/historia/*

ЗМІСТ

Ігор Срібняк

NICOLAUS COPERNICUS THORUNENSIS,
TERRAE MOTOR, SOLIS CAELIQUE STATOR:

(з нагоди 550-літнього ювілею видатного польського астронома).....3

СОЦІУМ

Сергій Голованов

СОКРАТ І АФІНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ4

Андрій Темченко

МІФОФОНЕТИКА І МІФОСЕМАНТИКА ОБРЯДОВО-ЛІКУВАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ) 10

Оксана Драч, Інна Губенко

ВИЩА ЖІНОЧА МЕДИЧНА ОСВІТА

СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ 16

Геннадій Надтока, Інна Горпинченко

КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:

СПРОБА ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ 43

Олег Іванюк

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІ

СУСПІЛЬСТВА у ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст..... 52

Віталій Андреев, Світлана Андреева

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ 62

Дмитро Лазебник

ЯПОНСЬКА АНІМАЦІЯ: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО «ЗОЛОТОЇ ДОБИ» 78

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Karol Kościelniak

DEFENCE OF THE SEVENTEENTH-CENTURY
POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH FROM
THE PERSPECTIVE OF POLISH NOBILITY..... 83

Maksymilian Krason

PORTRET ŻOŁNIERZA CUDZOZIEMSKIEGO W DZIELE “MILITARIUM”,
ANDRZEJA MAKSYMILIANA FREDRY..... 91

Марина Палієнко, Андрій Руккас, Ігор Срібняк
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПОЛКОВНИКА АРМІЇ УНР СЕРГІЯ НАГНИБІДИ (1898–1987):
РОДИННЕ ОТОЧЕННЯ, ВІЙСЬКОВА КАР'ЄРА,
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В ЕМІГРАЦІЇ 101

Марія Базаєва
ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВЕТЕРАНА В КОНТЕКСТІ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В США (1939 – 1980-ті рр.) 112

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Мілана Срібняк
УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНА МІСІЯ В НІМЕЧЧИНІ (1919 р.):
ОРГАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ
ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЦЬКИХ ТАБОРАХ 125

Василь Яблонський
ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР В ЕКЗИЛІ У 1920-1992 РОКАХ:
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ 130

Anton Protsiuk
PERCEPTION OF THE UNITED STATES OF AMERICA
IN GERMANY AT THE BEGINNING OF THE 21st century 144

ПРАВО

Ярослав Попенко
РУМУНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1866 р.:
ПЕРЕДУМОВИ УХВАЛЕННЯ, ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ, ВПЛИВ
НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ 147

Ірина Толкачова
ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТИ..... 159

Юрій Корнєєв
ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛІ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ
ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОСІЇ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА 178

ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО

Микола Тимошик
ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ ЯК ОКО У ВІКНО В ЄВРОПУ 196

<i>Тетяна Антонюк</i> УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ КНИГОЗНАВЧІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939) НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КНИГОЛЮБ»	220
<i>Юлія Голубнича-Шленчак</i> ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЧАСОПIS «РЕЛІГІЙНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК», 1921–1923 рр. (ЗАСНУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТИРАЖУВАННЯ, ЗМІСТОВНЕ НАПОВНЕННЯ)	231
<i>Мачей Кротофіл, Ігор Срібняк, Анна Хлебїна</i> ОСНОВНІ ПРОЯВИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ РОБІТНИЧИХ КОМАНД УГА В ЧСР, 1922 – БЕРЕЗЕНЬ 1923 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКИЙ СКИТАЛЕЦЬ»)	242
<i>Тарас Сергійчук</i> ВИСВІТЛЕННЯ РЕАКЦІЇ НА ВБИВСТВО СИМОНА ПЕТЛЮРИ НА СТОРІНКАХ ЕМІГРАЦІЙНОГО ТИЖНЕВИКА «ТРИЗУБ»	252
<i>Марія Шлапай</i> АМЕРИКАНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ЧАСОПIS VOGUE: ІСТОРІЯ ВИДАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПЕРСОНАЛІЙ ЙОГО ФУНДАТОРІВ.....	259
<i>Уляна Назимок</i> ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (50-90-ті рр. ХХ ст.)	271

ОГЛЯДИ

<i>Дмитро Гринь</i> [НЕ]НОВИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ПРОЄКТ ЧЕРНІГІВСЬКИХ НАУКОВЦІВ	277
<i>Maciej Krotofil</i> SZKIC DO DZIEJÓW BADAŃ HISTORYCZNO-WOJSKOWYCH W INSTYTUCIE HISTORII I ARCHIWISTYKI UNIwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu	279
UNIwersytet Mikołaja Kopernika i jeden z jego Instytutów: Najnowsza historia	285

**«TERRAE MOTOR,
SOLIS CAELIQUE STATOR»**

**Monografia zbiorowa z okazji
550. rocznicy urodzin
wybitnego polskiego astronoma
Mikołaja Kopernika**

ISBN 978-2-83-435814-7

© Copyright by
Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne
im. Luciena Febvra, 2023

Професорська колегія Інституту
Історії і Архівістики WNH UMK

Під час вручення дипломів. На фото: перша зліва – dr hab. Dorota Michaluk, prof. UMK (Katedra Historii Wojskowej, Instytut Historii i Archiwistyki), друга – prodziekan ds. Nauki i Współpracy z Otoczeniem Zewnętrznym dr hab. Inga Głuszek, prof. UMK, третій – dziekan prof. dr hab. Stanisław Roszak, четвертий – mgr Jakub Redmer, п'ята – prodziekan ds. Kształcenia i Spraw Studenckich dr hab. Marlena Jabłońska, prof. UMK

Під час вручення дипломів. На фото (крім декана WNH UMK і двох продеканів): другий праворуч – mgr Adam Kowalkowski, перший праворуч – dr hab. Maciej Krotofil, prof. UMK, kierownik Katedry Historii Wojskowej, Instytut Historii i Archiwistyki

Спільне фото магістрів і професорів історичного факультету Університету Миколая Коперніка після вручення дипломів (грудень 2023 р.).

Prof. dr hab. Waldemar Rozynkowski (Katedra Historii Średniowiecza i Nauk Pomocniczych Historii, Instytut Historii i Archiwistyki) разом із абсолювентами WNH UMK

UNIWERSYTET
MIKOŁAJA KOPERNIKA
W TORUNIU
Wydział Nauk Historycznych

ARCHEOLOGIA
ARCHIWISTYKA I ZARZĄDZANIE
DOKUMENTACJĄ
HISTORIA
STUDIA
SKANDYNAWSKO-BAŁTYCKIE
WOJSKOZNAWSTWO

#WięcejNiżHistoria
www.wnh.umk.pl

Після вручення дипломів пам'ятне фото на згадку (зліва на право) – гість проф. Ігор Срібняк (Київський університет імені Бориса Грінченка), prof. UMK Dorota Michaluk, mgr Małgorzata Lewandowska, prof. UMK Maciej Krotofil

NICOLAI COPERNICI TORINENSIS
DE REVOLUTIONIBVS ORBI-
um cœlestium, Libri VI.

.Habes in hoc opere iam recens nato, & ædito, studiose lector, Motus stellarum, tam fixarum, quàm erraticarum, cum ex ueteribus, tum etiam ex recentibus obseruationibus restitutos: & nouis insuper ac admirabilibus hypothesibus ornatos. Habes etiam Tabulas expeditissimas, ex quibus eosdem ad quoduis tempus quàm facillime calculare poteris. Igitur eme, lege, frueri.

Χαίριστες ἄλλοις εἶπω.

Norimbergæ apud Ioh. Petreium,
Anno M. D. XLIII.

